

ASM-4016

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
Gauhati University
দূৰ আৰু অনলাইন শিক্ষা কেন্দ্ৰ
Centre for Distance and Online Education

অসমীয়া স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্ৰম
M.A. in Assamese
(Under CBCS)

চতুৰ্থ ষান্মাসিক
Semester- IV

পাঠ্যবিষয় : ASM-4016
পাঠ-সমীক্ষা আৰু লিপি অধ্যয়ন
TEXTUAL CRITICISM AND SCRIPT STUDY

SLM Development Team:

Head, Department of Assamese, Gauhati University

Programme Coordinator, MA in Assamese, GUCDOE

Dr. Apurba Kr. Deka, Assistant Professor, GUCDOE

Mr. Dalim Ch. Das, Assistant Professor, GUCDOE

Course Coordination:

Dr. Debahari Talukdar

Prof. Taranee Deka

Director, GUCDOE

Programme Coordinator, GUCDOE

Dept. of Assamese, Gauhati University

Dr. Apurba Kr. Deka

Mr. Dipankar Saikia

Asstt. Prof., GUCDOE

Editor, SLM, GUCDOE

Author:

Dr. Trishna Mani Kalita

Assistant Professor

GUCDOE

(Block 1: Unit- 4)

(Block 2: Units- 1 & 5)

(Block 3) /(Block 4: Units- 1 & 2)

Content Editor:

Prof. Mukul Chakravarty

Rtd. Professor

Department of MIL&LS

Gauhati University

Typesetting & Cover Designing:

Bhaskar Jyoti Goswami

Nishanta Das

GUCDOE

GUCDOE

N.B. : Original authors of the modified & re-writed units:

Dr. Rashna Das, Dr. Hari Prasad Baruah, Dr. Malinee Goswami. These units are adopted from Previous SLM of GUCDOE.

ISBN: 978-81-989447-6-4

July, 2025

© Copyright by GUCDOE, All rights reserved. No part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, or otherwise.
Published on behalf of Gauhati University Centre for Distance and Online Education by the Director, and printed at Gauhati University Press, Guwahati-781014.

বিষয়সূচী (Contents)

প্রথম খণ্ড : পাঠ সমীক্ষাৰ পৰিচয়, সংজ্ঞা, লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য ০৪-৭৯

প্রথম বিভাগ	:	পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা
দ্বিতীয় বিভাগ	:	পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী
তৃতীয় বিভাগ	:	পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
চতুৰ্থ বিভাগ	:	প্ৰাকৃত মিশ্ৰণ আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপ
পঞ্চম বিভাগ	:	পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ বিকৃতি

দ্বিতীয় খণ্ড : পাঠ সমীক্ষাৰ তত্ত্ব আৰু প্ৰয়োগ ৮০-১৪২

প্রথম বিভাগ	:	পাঠ কি আৰু পাঠৰ প্ৰকাৰ
দ্বিতীয় বিভাগ	:	পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতি
তৃতীয় বিভাগ	:	অধিসমীক্ষা
চতুৰ্থ বিভাগ	:	পাঠ উপস্থাপন পদ্ধতি
পঞ্চম বিভাগ	:	হাতে-কামে পাঠ-সমীক্ষা

তৃতীয় খণ্ড : অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস ১৪৩-১৭৭

প্রথম বিভাগ	:	অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস
দ্বিতীয় বিভাগ	:	ইউৰোপ আৰু ভাৰতত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস
তৃতীয় বিভাগ	:	অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস

চতুৰ্থ খণ্ড : হাতে লিখা পুথি আৰু অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস ১৭৮-২৪৭

প্রথম বিভাগ	:	হাতে লিখা পুথি : স্বৰূপ, লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য
দ্বিতীয় বিভাগ	:	অসমৰ সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় আৰু বিৱৰণ
তৃতীয় বিভাগ	:	লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
চতুৰ্থ বিভাগ	:	ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ
পঞ্চম বিভাগ	:	অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
ষষ্ঠ বিভাগ	:	অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপি

প্ৰথম খণ্ড :
পাঠ সমীক্ষাৰ পৰিচয়, সংগ্ৰহ, লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য

প্ৰথম বিভাগ	:	পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা
দ্বিতীয় বিভাগ	:	পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী
তৃতীয় বিভাগ	:	পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
চতুৰ্থ বিভাগ	:	প্ৰাকৃত মিশ্ৰণ আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপ
পঞ্চম বিভাগ	:	পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ বিকৃতি

প্ৰথম বিভাগ
পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা
- ১.৪ পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ
- ১.৫ পাঠ-সমীক্ষাঃ বিজ্ঞান নে কলা
- ১.৬ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা
- ১.৭ অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা
- ১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

এই বিভাগটিৰ আলোচিত বিষয় হ'ল পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে বিভিন্ন মত আগবঢ়াইছে। বৈদিক যুগৰ সাহিত্যৰ পৰা আজিৰ বাতৰি কাকতৰ লিখনলৈকে ইয়াৰ পৰিসৰ অতি বিস্তৃত। প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন পদ্ধতিয়ে ইয়াক বিজ্ঞানৰ শাৰীলৈ পৰ্য্যবসিত কৰিছে। এটা ভাষাৰ বিৰতিত ৰূপ নিৰ্ণয়, এটা জাতিৰ সমাজতাত্ত্বিক গৱেষণা আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশৰ সাৰ্থক অধ্যয়নৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সৰ্বজন স্বীকৃত। এই বিভাগটিত এই দিশসমূহ পৰ্যালোচনা কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা আৰু স্বৰূপ বুজিবলৈ সমৰ্থবান হ'ব;
- পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব;
- পাঠ-সমীক্ষা বিজ্ঞান নে কলা তাক বিচাৰ কৰিব পাৰিব;
- সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে অনুধাৱন কৰিব পাৰিব। বিশেষকৈ অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ গুৰুত্ব বিবেচনা কৰিব পাৰিব।

১.৩ পাঠ-সমীক্ষা : সংজ্ঞা

পাঠ-সমীক্ষা প্রাচীন অভিলেখ অধ্যয়নৰ এক প্ৰণালীবদ্ধ পদ্ধতি। এই পদ্ধতিৰ দ্বাৰা নিৰ্ধৃত কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পাঠ-বিশেষ অধ্যয়ন কৰা হয় আৰু প্ৰাপ্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথি-পাঠৰ সম্ভাৱ্য আদিৰূপ নিৰূপন কৰা হয়। পুৰুষানুক্ৰমে হাত বাগৰি আহোতে প্ৰাচীন অভিলেখৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ পৰে। কেতিয়াবা হস্ত-লিখিত পৰম্পৰাত পুথিৰ পাঠত সোমাই পৰা প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ বিকৃতিয়ে মূল গ্ৰন্থৰ প্ৰকৃত ৰূপ সলনি কৰি পেলায়। মূল গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু আৰু বক্তব্য, তাত প্ৰতিফলিত মূল লেখকৰ ব্যক্তিত্ব আৰু তৎকালীন সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ঐতিহাসিক পটভূমিও ধূসৰ হৈ পৰে। কিন্তু প্ৰাচীন সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰকৃত মূল্যায়নৰ বাবে পোনতে সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰকৃত ৰূপ জনাটো প্ৰয়োজন। কিয়নো বিকৃত পাঠৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰা অধ্যয়নৰ পৰা যিকোনো বিষয়ৰ ভুল সিদ্ধান্ত পোৱাৰহে সম্ভাৱনা থাকে। সমীক্ষাত্মক অধ্যয়নৰ জৰিয়তে বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পুৰণি পাঠৰ মূল ৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰা হয়। অৰ্থাৎ সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়নত অধ্যয়নকাৰীৰ সন্মুখত এটা নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য থাকে। সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত দুষিত হোৱা গ্ৰন্থ আদিৰ পাঠ যিমান দূৰ সম্ভৱ মূল পাঠৰ ওচৰ চপাকৈ উদ্ধাৰ কৰাটোৱেই হৈছে সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। গতিকে পাঠ-সমীক্ষা হৈছে, যিমান দূৰ সম্ভৱ মূল ৰূপৰ ওচৰ চপাকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি উলিওৱাৰ এক প্ৰণালীবদ্ধ কৌশল। (E.J. Kenney; *Textual Criticism*, P- 2)। লিখিত পৰম্পৰাত বিকৃত হোৱা পাঠৰ সকলোবোৰ সামান্য প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰি, পৰীক্ষা কৰি, সেইবোৰৰ ঔচিত্য অনৌচিত্য বিবেচনা কৰি, গ্ৰহণ-বৰ্জন প্ৰক্ৰিয়াৰে এটা পাঠ পুনৰ্গঠন কৰি উলিওৱা হয়। তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে সমীক্ষকজনে এলানি নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতিগত নিয়মৰ সহায় লোৱাৰ উপৰিও নিজৰ বিচাৰ-বুদ্ধিক বিশেষভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে প'ষ্টগেটে কৈছে যে 'কোনো পাঠৰ মূল ৰূপ নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে কৰা মানুহৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞাৰ পদ্ধতিগত অনুশীলনকে' পাঠ-সমীক্ষা বোলে। (Katre; *Introduction to Indian Textual Criticism*, P- 1)। প'ল মাচে তেওঁৰ *Textual Criticism* নামৰ গ্ৰন্থত যিমানদূৰ সম্ভৱ মূলৰ নিকটতম পাঠ এটা প্ৰস্তুত কৰাকে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম বুলি কৈছে।

এনচাইক্লোপেদিয়া আমেৰিকানাত (vol.26, pp 480-481, 1956) আৰু বেছি স্পষ্ট আৰু বিস্তৃতকৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হৈছে। সেইমতে পাঠ-সমীক্ষা হৈছে 'এক বিজ্ঞান, যাৰ সহায়ত সম্ভাৱ্য লেখকৰ মূল কথাৰ যথার্থতা, পূৰ্ণতা আৰু অবিকৃত ৰূপ নিৰ্ণয় হোৱাকৈ পুৰণি লেখাৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰা হয়।' (ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া, *পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰসঙ্গত*)।

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞা সমূহৰ ভিতৰত প'ষ্টগেটে আগবঢ়োৱা সূত্ৰটিয়ে চুম্বক অথচ উদ্দেশ্য, বিষয়বস্তু আৰু কাৰ্য্যপন্থাৰ পৰিচায়ক। এইটি সূত্ৰ সন্নিবিষ্ট প'ষ্টগেটৰ *Textual Criticism* নামৰ প্ৰবন্ধটি এডুইন জন চেণ্ডিৰ দ্বাৰা সম্পাদিত 'A Companion to Latin Studies' নামৰ গ্ৰন্থত আৰু *Encyclopaedia Britannica* (Vol.20, p.106) অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। এচ. এম. কাট্ৰেই তেওঁৰ *Introduction to Indian Textual Criticism* গ্ৰন্থতো এই সূত্ৰকে গ্ৰহণ কৰিছে।

বিভিন্ন দেশৰ মনীষীয়ে আগবঢ়োৱা পাঠসমীক্ষা সম্পৰ্কীয় মন্তব্যৰ পৰা সহজে বুজিব পাৰি যে নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য আৰু পদ্ধতিৰে অনুশাসিত ই এক শাস্ত্ৰীয় (technical) বিষয়। গতিকে এই বিষয়ানুৱৰ্তী ‘পাঠ’ শব্দটিৰো এক পাৰিভাষিক অৰ্থ থাকিব লাগিব। সাধাৰণভাৱে পাঠ শব্দৰ বিভিন্ন অৰ্থ আমি গ্ৰহণ কৰোঁ। পাঠ বুলিলে পাঠ্য বিষয়ক বুজায়। পাঠ বুলিলে পঠন ক্ৰিয়াকো বুজায়। নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত অংগ সঞ্চালনেৰে বুজোৱা ভাৱ বা কথাকো পাঠ (text) শব্দেৰে বুজোৱা হয়। ভাষাতাত্ত্বিকসকলৰ মতে ‘পাঠ হ’ল ভাষাৰ এটি খণ্ডৰ ভাষিক ৰূপসমূহ আৰু সিবোৰৰ প্ৰসংগ অনুসৰি সলনি নোহোৱা নিৰ্বচন’। কোনোৰ মতে ব্যৱহাৰত থকা ভাষাৰ গোটেই পাঠ আৰু এটি অভিমত অনুসৰি ভাষাতাত্ত্বিক একসূত্ৰিতা (cohesion) আৰু অৰ্থতাত্ত্বিক সংলগ্নতা (coherence) ৰ দ্বাৰা ঐক্যবদ্ধ হৈ পৰা বাক্য বা উক্তিৰ ক্ৰমবদ্ধ একোটাহঁত লানি হ’ল পাঠ। কিন্তু পাঠ-সমীক্ষাত ‘পাঠ’ হ’ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে কম বেছি পৰিমাণে বোধগম্য ভাষাত লিখিত অৰ্থবাহিক অভিলেখ বিশেষ, যি অভিলেখৰ অৰ্থ ইতিমধ্যে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। পৃষ্ঠগোটে দিয়া এনে সংজ্ঞাকে এচ. এম. কাৰ্টে, মহেশ্বৰ নেওগ আদি পাঠ সমীক্ষকেও গ্ৰহণ কৰিছে। তেনে অৰ্থ বিশিষ্ট লিখিত অভিলেখৰ পুংখানুপুংখ অধ্যয়নেই হ’ল পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম। এনে অধ্যয়নে পঠোদ্ধাৰ, পাঠ সংৰক্ষণ আৰু পাঠ বিশ্লেষণৰ সকলো দিশ সামৰি লয়।

১.৪ পাঠ-সমীক্ষা : পৰিসৰ

পাঠ-সমীক্ষা বিষয়টিৰ বিস্তৃত পৰিসৰে বৈদিক সাহিত্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আজিৰ তাৰিখৰ বাতৰি কাকতৰ বাবে লিখা ৰচনাটিলৈকে সকলো লিখিত অভিলেখকে সামৰি লয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞাত ইয়াক পুৰণি লেখাৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য এক কৌশল বুলি কোৱা হৈছে যদিও নতুন পাঠ বা সমীক্ষকৰ সমসাময়িক লেখাৰ পাঠ শুধৰোৱাত যে ই প্ৰযোজ্য নহয়, তেনে নহয়। এজন লেখকে লিখি উলিয়াওঁতে, কোনোবা এজন নকলকাৰে ছপাৰ বাবে প্ৰতিলিপি কৰোঁতে বা ছপাশালত কোনোবা এজনে আখৰ সাজাওঁতে হোৱা পাঠ-বিকৃতি বোৰৰ লগত আজিৰ ছাত্ৰ পৰিচিত। তেনে ভুলবোৰ আজিকালি ছপাৰ ভুল বুলি ধৰি লৈ শুধৰাই লোৱা সহজ। কাৰণ লেখক, সম্পাদক, পাঠক আটাইকেইজনে একেখন ব্যাকৰণ আৰু একেখন অভিধানকে মানি চলে। গতিকে লেখকে লিখাৰ পৰা ছপা হৈ ওলোৱা বিভিন্ন স্তৰত ঘটিব পৰা বানান বিভ্ৰাট, বাক্য গাঠনিৰ প্ৰমাণ আদি অবিসম্বাদী ভাৱে শুধৰাই লোৱা সহজ। এনেদৰে পাঠ শুধৰোৱাৰ প্ৰৱণতা আৰু লেখকৰ অভিপ্ৰেত ব্যক্তব্য শুদ্ধ ৰূপত আগবঢ়োৱাৰ আগ্ৰহ ইদানিক সম্পাদকসকলৰ কাৰ্য্য পদ্ধতিতো লক্ষ্য কৰা যায় যদিও, নতুন পাঠ সম্পাদনা কৰোঁতে পাঠ-সমীক্ষাৰ জটিল প্ৰক্ৰিয়াসমূহ অতিক্ৰম কৰি অহাৰ প্ৰয়োজন নহয়। কিন্তু বহু শ বা বহু হাজাৰ বছৰ হাত বাগৰি অহাৰ ফলত প্ৰাচীন পুথিৰ পাঠে ইমান বেছি পৰিমাণত পাঠ-প্ৰমাদ সামৰি লয় যে তেনে বিকৃতি সমূহে লেখকজন, ৰচনাখিনি আৰু ভাষাটোকে কলুষিত কৰি পেলায়। অথচ কেতিয়াবা প্ৰাচীন সকলৰ ভাৱ, চিন্তা, ভাষা, ব্যাকৰণ, অভিধান আদিৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰি বিকৃত পাঠ শুধৰাই লবলৈ কোনো মাধ্যম বিচাৰি পোৱা নাযায়। তেনে ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ নিৰ্দিষ্ট প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ বাহিৰে উপায় নাথাকে। সেয়েহে নতুন পাঠত অথবা সমীক্ষক-সম্পাদকৰ সমসাময়িক

সময়ত ৰচিত পাঠৰ শুধৰণিৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ যিমান প্ৰয়োজন তাতকৈ পুৰণি পাঠৰ সত্যাসত্য নিৰূপণৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োগ অধিক ফলপ্ৰসু বুলি স্বীকৃত হৈছে।

পূৰ্বতে শিলালেখ, তাম্ৰলেখ, মুদ্ৰালেখ, পত্ৰলেখ, ভিত্তিলেখ আদিৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰতো পাঠ-সমীক্ষাৰ নীতিকে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তীকালত শিলালেখ, তাম্ৰলেখ, মুদ্ৰালেখ আদিৰ অধ্যয়নৰ বাবে আন কিছুমান সূক্ষ্ম কৌশল উদ্ভাৱন কৰা হ'ল আৰু গ্ৰন্থৰ পাঠৰ বাহিৰে আনবোৰ অভিলেখৰ সূক্ষ্ম বৈশিষ্ট্যবোৰৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখি সেইবোৰ বিদ্যাৰ সুকীয়া নামকৰণ হ'ল, যেনে ৰাজকীয় শাসন, পত্ৰলেখ আদি সম্বলিত তাম্ৰলেখ আদিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৌশলক ইংৰাজীত ডিপ্ল'মেটিক (Diplomatic) বোলা হ'ল। শিলালেখা অধ্যয়নৰ কৌশলক এপিগ্ৰাফী (Epigraphy), মুদ্ৰালেখ অধ্যয়নক নুমিচমেটিক্ছ (Numismatics), আৰু পোৰামাটি, বোকা আৰু বিভিন্ন ধাতুৰে তৈয়াৰী চীল, টেবলেট আদিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৌশলক চিগিল'গ্ৰাফী (Sigillography) বোলা হ'ল। যদিও এনেদৰে ভিন্ন ভিন্ন অভিধাৰে ভিন্ন কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য গৱেষণা কৌশল সম্বন্ধে বুজোৱা হ'ল, তথাপি কিন্তু সকলো ক্ষেত্ৰতে একেটা লক্ষ্যই অব্যাহত থাকিল— সেইটো হৈছে পাঠ অবিকৃতৰূপত উদ্ধাৰ কৰা।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ স্বৰূপ কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৫ পাঠ-সমীক্ষা : বিজ্ঞান নে কলা

কোনো কোনো গৱেষকে পাঠ-সমীক্ষাক প্ৰাচীন অভিলেখ অধ্যয়নৰ এক বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতি বুলি অভিহিত কৰিছে। প'ষ্টগেটে পাঠ-সমীক্ষা বিষয়টোক বিজ্ঞান আৰু কলাৰ সংমিশ্ৰণ বুলি ভাবে। তেওঁৰ মতে পাঠ-সমীক্ষা এক বিজ্ঞান আৰু বিজ্ঞান হিচাপেই পাঠ পৰীক্ষণ আৰু মূল্যায়ন কৰে। ই প্ৰমাদগ্ৰস্ত পাঠৰ মাজৰ পৰা বিশুদ্ধ পাঠ উদ্ধাৰ কৰাৰ এক বৈজ্ঞানিক কৌশল। এই বিষয়টোক বিজ্ঞান বোলাৰ কাৰণ বোধকৰো ফঁহিয়াই চাব খুজিলে দেখা যায় যে বিজ্ঞান চৰ্চাৰ তিনিটা অপৰিহাৰ্য্য স্তৰ-নিৰীক্ষণ, অনুশীলন আৰু সাব্যস্তকৰণ পাঠ-সমীক্ষাই সামৰি লয়। গ্ৰন্থ বিশেষৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ যাওঁতে হাতেলিখা পুথি আৰু সাক্ষ্য সংগ্ৰহ আৰু সেইবোৰৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাক নিৰীক্ষণ; পাঠ-সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰা, শাখা ভেদ বাছি উলিওৱা, বংশবৃক্ষ প্ৰস্তুত কৰা আদি অনুশীলন; যুক্তি আৰু সাক্ষ্যৰ সহায়ত এটা সিদ্ধান্ত প্ৰদানক সাব্যস্তকৰণ বুলি ক'ব পাৰি। এনেদৰে একোখন গ্ৰন্থৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত সমীক্ষকে প্ৰাণালীবদ্ধভাৱে বিজ্ঞান চৰ্চাৰ তিনিটা স্তৰ পাৰ হ'বলগীয়া হয়।

প'ষ্টগেটে ইয়াক সংৰক্ষণ কলা বুলি কৈছে। পুনৰ্গঠিত পাঠৰ লগতে সমীক্ষা সামগ্ৰীসমূহ উৎসৰ সংকেত অনুসৰি নিয়াৰিকৈ সজোৱা আৰু পাদটীকাত সংযোজন কৰা, তাৰ লগতে পাঠৰ সংশোধন, সংযোজন আদিকো সংকেতেৰে সুন্দৰ আৰু স্পষ্টকৈ বুজোৱা পুনৰ্গঠিত পাঠটিক সমীক্ষা সামগ্ৰীৰে সৈতে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰা আদি কামক কলাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি।

পাঠ-সমীক্ষকসকলৰ কামৰ আহিলা হৈছে বিভিন্ন ৰূপত থকা বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ পাঠ। তেনে গ্ৰন্থ সাহিত্য, দৰ্শন, ইতিহাস, বিজ্ঞান আদি যি কোনো বিষয়ৰ হ'ব পাৰে। প্ৰকৃততে এইবোৰ জ্ঞানৰ মূল আধাৰ হ'ল কিছুমান লিখিত অভিলেখ। কিন্তু যি কোনো লিখিত অভিলেখকে সমীক্ষকে পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। অপৰিচিত লিপি আৰু অবোধ্য ভাষাৰ লিখনিৰ প্ৰকৃত ৰূপ সমীক্ষকে নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰাটোৱেই স্বাভাৱিক। মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ সভ্যতাৰ অৱশেষ সমূহত আৱিষ্কৃত চিত্ৰলিপি (pictography) আৰু সন্ধ্যালিপিৰ অৰ্থ ভাঙিব পৰা হোৱা নাই বাবে সেইবোৰ শুদ্ধ ৰূপতেই আছে নে পাঠ-প্ৰমাদ সামৰি লৈছে তাক বুজা নাযায়। গতিকে লিখিত অভিলেখ হ'লেও তাক সমীক্ষকে পাঠ ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। পাঠৰ সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞা দি প'ষ্টগেটে 'কম্পেনিয়ান টু লেটিন ষ্টাডিজ' নামৰ গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট টেক্সুৱেল ক্ৰিটিচিজম্ নামৰ প্ৰবন্ধত কৈছে যে 'পাঠ হ'ল এক লিখিত অভিলেখ যি অভিলেখৰ ভাষা পাঠ সমীক্ষকজনে সম্পূৰ্ণৰূপে বা অসম্পূৰ্ণৰূপে হ'লেও বুজে আৰু তাৰ অৰ্থ আছে বুলি ধৰি ল'ব পাৰি, যি অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰা হৈছে বা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

পাঠ-সমীক্ষাৰ গোটেই ধাৰণাটোৱেই উদ্ভৱ হৈছে লিখন পৰম্পৰাৰ পৰিণতি স্বৰূপে। এই পৰম্পৰাত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ ৰচনা অনেক কাৰণত প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ পৰে আৰু তেনে প্ৰমাদগ্ৰস্ত বা বিকৃত পাঠেই হ'ল সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ আহিলা। মানৱ সভ্যতাৰ ইতিহাসত লিখন পৰম্পৰাই যেনেদৰে প্ৰাচীন কালৰ পৰা জ্ঞান আৰু প্ৰতিভাৰ পৰিপোষকৰূপে কাম কৰি আহিছে তেনেদৰে জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ মাধ্যমৰূপেও সদায় গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈ আহিছে। একেদৰে প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰচলিত এই লিখন পৰম্পৰাই বিভিন্ন যুগত সৃষ্টি হোৱা জ্ঞান-ভাণ্ডাৰৰ বিশুদ্ধতা আৰু পূৰ্ণতা খৰ্বও কৰিছে আৰু প্ৰাচীন জ্ঞানৰাশিৰ বিশ্বসযোগ্যতা হ্ৰাস কৰিছে। সেয়ে লিখিত পৰম্পৰাত হোৱা পাঠ-সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়া সম্বন্ধে কিছু প্ৰাসংগিক আলোচনাৰ এইখিনিতে প্ৰয়োজন আছে।

মনৰ ভাৱ প্ৰকাশৰ বাবে মানুহক যিদৰে ভাষাৰ প্ৰয়োজন হ'ল তেনেদৰে ভাৱ সংৰক্ষণৰ বাবে লিপিৰ উদ্ভাৱন হ'ল। আন কথাত মানুহৰ স্মৃতিৰ ক্ষণস্থায়িত্বৰ বাবে লিপিৰ জন্ম হ'ল বুলিব পাৰি। স্মৃতি সংৰক্ষণৰ বাবে প্ৰাচীন কালৰ পৰা মানুহে নানা উপায় অৱলম্বন কৰি আহিছে। প্ৰাচীন কালত মানুহে ৰছীত গাঁঠি দি, ৰং লগাই, মণি, কড়ি, কাঁঠি, নানা ৰঙীন কাপোৰ আদি ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা ভাৱ সম্প্ৰেৰণ আৰু স্মৃতি সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। লাহে লাহে মানুহৰ এই দুই উদ্দেশ্য পূৰাবৰ বাবে প্ৰতীক অংকন প্ৰথা আৱিষ্কাৰ হ'ল। জন্তুৰ ছাল, গছৰ ছাল, কাঠৰ ফলক, পোৰা মাটিৰ টুকুৰা, ধাতুৰ বা মাটিৰ পাত্ৰৰ গাত সূক্ষ্মাৱৰ্ত্ত লেখনিৰ সহায়ত দাগ কাটি কোনো ৰঞ্জন লেপি দি সেইবোৰ স্থায়ী কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। লেপন কৰি প্ৰস্তুত কৰা এই স্মৃতি সংৰক্ষণ ব্যৱস্থাক সেয়েহে লিপি বুলি কোৱা হ'ল। আদিম কলাকাৰে গুহাৰ বেৰত, মসৃণ শৈলপৃষ্ঠত এনে চিত্ৰাংকন কৰি তেওঁলোকৰ কথা, ভাৱ আদি সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই চিত্ৰাংকন পদ্ধতিতে

আৰম্ভ হৈ সূক্ষ্ম ধ্বনি প্ৰকাশক প্ৰতীক অংকনলৈকে লিপিৰ দীঘলীয়া ইতিহাসত ই কেইবাটাও স্তৰ পাৰ হৈ আহিছে। পোনতে স্থূল বস্তু বুজাবলৈ চিত্ৰলিপি ব্যৱহাৰ হ'ল। চিত্ৰলিপিৰ সীমাবদ্ধতা আৰু অসমৰ্থতাৰ বাবে মানুহে ভাৰলিপিৰ উদ্ভাৱন কৰিলে। ভাৰলিপিত দৃশ্যমান বস্তুৰ লগতে ভাবানুভূতি বুজোৱাৰ সুবিধা হ'ল। ভাৰলিপিৰ বিকশিত ৰূপটোত ভাবৰ লগতে ধ্বনিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা প্ৰতীক সংযোগ কৰা হ'ল। তাক লিপিবিজ্ঞানীসকলে ভাৰ-ধ্বনিমূলক লিপি নাম দিছে। চিত্ৰধৰ্মীতা, ভাৰদ্যোতনা আৰু ধ্বনিকপাত্মকতা এই তিনিও গুণৰ সমাহাৰত প্ৰস্তুত হোৱা এইবিধ লিপি কিছু জটিল হোৱা বাবে লাহে লাহে লিপিৰ সৰলীকৰণৰ প্ৰচেষ্টা চলিল। তাৰ ফলশ্ৰুতিত ধ্বনি প্ৰধান লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰিলে। ইয়াত স্থূল বস্তু আৰু সূক্ষ্ম ভাৱৰ উপৰিও সূক্ষ্মাতি সূক্ষ্ম ধ্বনিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা প্ৰতীকৰ আৱিষ্কাৰ হ'ল। অতি অৰ্বাচীনভাৱে কোনো কোনো ভাষাই একোটা শব্দাংশ বা অক্ষৰৰ বাবে একোটা প্ৰতীক (যেনে, ভাৰতীয় ভাষাৰ লিপিবোৰ) আৰু কোনো ভাষাই একোটা বৰ্ণৰ (যেনে, ৰোমান লিপি) বাবে একোটা প্ৰতীক গ্ৰহণ কৰিলে। এই দুয়োবিধ প্ৰতীক, ধ্বনিক প্ৰাধান্য দি প্ৰস্তুত কৰা হ'ল। এনেদৰে অক্ষৰ লিপি আৰু বৰ্ণলিপিৰ বিকাশ হ'ল। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত হোৱা প্ৰত্নতাত্ত্বিক অনুসন্ধানৰ ফলত ভালেমান সুপ্ৰাচীন লিপিৰ নিদৰ্শন উদ্ধাৰ হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত মিছৰীয়, ক্ৰীটান, হিব্ৰী, সুমেৰীয়, চীন, বেবিলনীয়, প্ৰত্ন এলেমীয়, আজটেকীয় আৰু সিন্ধুলিপি প্ৰসিদ্ধ। বিৱৰ্তনৰ কোনো ক্ষণত কোনো কোনো লিপি শুদ্ধ হৈ গ'ল আৰু কোনো কোনো লিপি বিভিন্ন ৰূপৰ মাজেৰে আহি আজি বিভিন্ন দেশত প্ৰাদেশিক লিপিসমূহৰ গঢ় ল'লেহি।

বিভিন্ন দেশত হোৱা লিপি বিৱৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে গঢ়ি উঠা ভালেমান লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ হৈছে আৰু ভালেমান লিপি এতিয়াও পঢ়িব পৰা হোৱা নাই। তেনে প্ৰাচীন লিপিৰ ভিতৰত বানমুখলিপি, হিয়েৰোটিক বা পবি লিপি, ক্ৰীট লিপি, চীনা, জাপানী, গ্ৰীক, লেটিন, মায়া, সিন্ধুলিপি আদিত বহু মূল্যবান প্ৰত্নতাত্ত্বিক আৰু ঐতিহাসিক তথ্য সোমাই আছে। ঐতিহাসিক আৰু পুৰাতাত্ত্বিকসকলৰ বাবে এতিয়াও ভাঙিব নোৱাৰা সাঁথৰ হৈ থকা লিপিবিশেষ হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতীয় সিন্ধুলিপি। প্ৰাচীন কালৰ বৃহত্তৰ ভাৰতবৰ্ষৰ অন্তৰ্গত সিন্ধু নদীৰ উপত্যকা অঞ্চলত গঢ়ি উঠা এটি সভ্যতাৰ নিদৰ্শন হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত সংৰক্ষিত হৈছে। বৰ্তমানৰ পাকিস্তানৰ পশ্চিম সীমামূৰীয়া মণ্টগ'মেৰি আৰু লাৰকানা জিলাত অৱস্থিত হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত চলোৱা পুৰাতাত্ত্বিক খনন কাৰ্য্যত এক সুপৰিকল্পিত নগৰৰ অৱশেষ আৱিষ্কৃত হোৱাৰ লগে লগে ভাৰতীয় লিপিৰ আদি কাহিনীও আৰম্ভ হ'ল।

হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত প্ৰাপ্ত প্ৰায় দুহেজাৰতকৈয়ো অধিক পোৰা মাটিৰ মোহৰত আৰু মৃন্ময় পাত্ৰৰ গাত খোদিত লিপিত বৈদিক যুগৰ লিখন কলাৰ পৰিচয় পোৱা যায় বুলি পণ্ডিতসকলে কয়। এচ. এফ. পেট্ৰেইৰ দৰে পশ্চিমীয়া পণ্ডিতে সিন্ধু লিপিক চিত্ৰলিপি বুলি কয় যদিও অতি অৰ্বাচীনভাৱে ড° ৰাজাৰামে তেওঁৰ *From Saraswati to Indus Script* গ্ৰন্থত আৰু ড° ৰাই তেওঁৰ *Vedic Glossary on Indus Seals* গ্ৰন্থত ইয়াক বৈদিক যুগৰ অক্ষৰ লিপি বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ যথেষ্ট যুক্তি আগবঢ়াইছে। এই লিপি প্ৰাক্‌বৈদিক যুগতে উৎপত্তি হৈ সিন্ধু সভ্যতাৰ সময়লৈকে বিৱৰ্তনৰ মাজেদি আহি সিন্ধু লিপিৰ গঢ় লৈছিল বুলি তেওঁলোকে ভাবে। প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ অনেক পণ্ডিতে অনেকবাৰ এই লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে যদিও সফল হ'ব পৰা

নাই। শেহতীয়াভাৱে ৰাজাৰাম আৰু ৰাই বৈদিক সাহিত্যৰ কিছু অংশ এই লিপিৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি দেখুৱাইছে। সিন্ধু সভ্যতাৰ অৱলুপ্তিৰ পিছত খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকালৈকে ভাৰতীয় লিপিয়ে কেনে কেনে অৱস্থা পাৰ হৈ আহিছিল তাক জানিবলৈ কোনো ধৰণৰ প্ৰমাণ উদ্ধাৰ হোৱা নাই। কিন্তু সম্ৰাট অশোকৰ দিনৰে পৰা ভাৰতীয় লিপিৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস উদ্ধাৰ হৈছে বুলিব পাৰি। কিন্তু ছান্দোগ্য উপনিষদকে ধৰি ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী, কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ আদিত উল্লিখিত অনেক প্ৰসঙ্গৰ পৰা এই কথা বুজিব পাৰি যে যদিও কোনো লিপিৰ নমুনা আমাৰ আগত নাই তথাপি খৃষ্টজন্মৰ বহু শতিকাৰ আগৰ পৰাই যে লিখন কলাৰ ধাৰাবাহিক ব্যৱহাৰ ভাৰতত আছিল সি নিশ্চিত। নাৰদীয় আৰু বৃহস্পতি স্মৃতিত স্বয়ং ব্ৰহ্মাক লিখন কলাৰ উদ্ভাৱক বোলা হৈছে। লিপিতাত্ত্বিকসকলে ভাৰতত লিপিৰ বিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন স্তৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চিনাক্ত কৰি লিপিসমূহৰ খৰোষ্ঠী, কুটিল, ব্ৰাহ্মী আদি নাম দিছে। তদুপৰি আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰে বিভিন্ন সময়ত বিকাশ লাভ কৰা শাৰদা, নাগৰী, গুপ্ত, মৈথিলী আদি লিপিয়েও ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতিৰ নিদৰ্শন সংৰক্ষণ কৰি ৰাখিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ বিজ্ঞান বুলিব পাৰি নে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....
 .....

১.৬ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা

বাঙময় জগতখনৰ উপাদান হ'ল শব্দ। এই শব্দৰ সম্ভাৱেই যদি বিকৃত হৈ পৰে সাহিত্য ৰাজিৰ স্বৰূপো বিকৃত হৈ ধৰা দিব। কালৰ সোঁতত ৰূপ সলোৱা শব্দ ৰাজিৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন। প্ৰাচীন শব্দসম্ভাৰৰ আধাৰ ৰূপে এখন অভিধানৰ প্ৰয়োজন। বৰ্তমান প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পুথি সমূহত আৰু সেই পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ছপা হোৱা গ্ৰন্থত একাধিক পাঠ-বিকৃতি সোমাই পৰা কথাটো সহজে অনুমেয়। তেনে সংস্কৰণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা শব্দ সম্ভাৰৰ শুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থকাটোও স্বাভাৱিক। সমীক্ষাত্মক পাঠ-অধ্যয়নৰ দ্বাৰা শব্দবোৰৰ শুদ্ধৰূপ নিৰ্ণয় কৰি লোৱাৰ পিছতহে এখন নিৰ্ভৰযোগ্য অভিধানৰ বাবে শব্দসংগ্ৰহ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। একেটা ভাষাতে একেটা শব্দই বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন ৰূপ লয়, কেতিয়াবা এসময়ত বহু প্ৰচলিত একেটা শব্দ পিছৰ কালত ব্যৱহাৰৰ বাহিৰত ৰৈ যায়। নতুন শব্দই বা এটা নতুন ৰূপে পুৰণি শব্দৰ ঠাই লয়হি। প্ৰণালীবদ্ধভাৱে একাধিক পুথিৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰি শব্দটোৰ বিৱৰ্তনৰ ইতিহাস জানিব পাৰি। তেনেদৰে সাহিত্যিকৰ প্ৰকাশভঙ্গী আৰু বাগ্ৰীতিয়েও বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন ৰূপ লয়। প্ৰাচীন লেখকৰ ভাষা পৰৱৰ্তী নকলকাৰকৰ সমসাময়িক

ভাষাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱাৰ আশংকা থাকে। একেখন গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন সময়ৰ অনুলিপি পৰীক্ষা কৰি ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ ধাৰণা পাব পাৰি। পুৰণি শব্দ সম্ভাৰ, পুৰণি বাক্যৰীতি আদি শুদ্ধ ৰূপত উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিলেহে প্ৰাচীন ভাষাৰ স্বৰূপ নিৰূপণ সম্ভৱ হ'ব। একো একোখন গ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ স্থান আৰু কাল নিৰ্ণয় সদায় বিতৰ্কিত বিষয়। প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ ভাষাৰ শুদ্ধ স্বৰূপ উদ্ঘাটিত হ'লে গ্ৰন্থবিশেষৰ ৰচনাৰ স্থান আৰু কাল নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত শুদ্ধ সিদ্ধান্ত পাব পৰা যায়। ভাসৰ নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্বৰূপ অনুধাৱন কৰি ভাসৰ কাল নিৰূপণ কৰা হৈছিল। গ্ৰন্থ বিশেষৰ শব্দ, বাক্য বিষয় বস্তু আৰু প্ৰকাশভঙ্গীৰ বৈশিষ্ট্যই যুগ বিশেষৰ ভাষা আৰু বাগ্ৰীতিৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰে। বিকৃত পাঠত মূল লেখকৰ ভাৱ, ভাষা, দৰ্শন, ব্যক্তিত্ব আদি বিকৃত ৰূপত প্ৰকাশ পাব। তেনে পাঠ পাঠ-সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰি চাই শুদ্ধ তথ্য উদ্ঘাটন কৰিব পাৰিলেহে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ সবিশেষ শুদ্ধভাৱে উদ্ঘাটিত হ'ব। তেনেদৰে অনুলিপিকাৰে পৰৱৰ্তী কালত সংযোগ কৰা সামাজিক-সংস্কৃতিক উপাদানৰ পৰা মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পটভূমিকাপে থকা সমাজখন বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰি। পৰৱৰ্তী কালত সংযোজিত ধৰ্মীয়, সাংস্কৃতিক, সামাজিক, ৰাজনৈতিক প্ৰক্ষেপ সমূহ আঁতৰাই ললেহে গ্ৰন্থকাৰৰ পটভূমিকাপ সমাজ-সংস্কৃতিৰ ইতিহাস আৱিষ্কৃত হ'ব। পাঠ-সমীক্ষকেসমীক্ষা সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন যুগত লিখিত পুথিসমূহ লিপিৰ বিবৰ্তনৰ সাক্ষীৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে। এনেদৰে এজন প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰৰ পূৰ্ণাঙ্গ পৰিচয় পাবলৈ, তদানীন্তন ভাষাৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ, ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ ইতিহাস জানিবলৈ, সমাজ ইতিহাসৰ প্ৰকৃত প্ৰতিচ্ছবি চাবলৈ আৰু সৰ্বোপৰি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ মূল লেখা অবিকৃত ৰূপত পাবলৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ একান্ত প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ্য্য বিষয়।

১.৭ অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য ৰাজিৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো পাঠ-পাঠান্তৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যই পাঠকক বিভ্ৰান্ত কৰে। চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰ শিলালেখ-তাম্ৰলেখ-চৰ্যাপদকে আৰম্ভ কৰি ষোড়শ শতিকাৰ ভিতৰত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপত এক বুজন পৰিমাণৰ ব্যৱহাৰিক আৰু সাহিত্যিক গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল। সেই সমূহৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন আছেনে নাই বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে পোনতে মধ্যযুগৰ সাহিত্যতে হাত দিয়া যাওঁক। মধ্যযুগৰ সাহিত্যখিনিৰ ৰাজনৈতিক, ঐতিহাসিক, সমাজতাত্ত্বিক আৰু সৰ্বোপৰি সাহিত্যিক গুৰুত্ব অধিক। এই সাহিত্যৰাজিয়ে অসমৰ গৌৰৱোজ্জ্বল ঐতিহ্য আৰু কৃষ্টি লিপিবদ্ধ কৰি ৰাখিছে। সেই যুগটোৰ সভ্যতা সংস্কৃতিৰ সঠিক মূল্যায়নৰ বাবে সেইযুগৰ সাহিত্যৰাজিৰ বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন হোৱাটো একান্তই বাঞ্ছনীয়। মহাপুৰুষ দুজনৰ ৰচনাকে ধৰি বুৰঞ্জী আৰু ৰাজকীয় শাসনলৈকে সমগ্ৰ ধৰ্মীয় আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ লিখিত অভিলেখক সামৰি কৰা গৱেষণাৰ পৰাহে মধ্যযুগৰ সামগ্ৰিক চিত্ৰ এখন পাবলৈ আশা কৰিব পাৰি। মধ্যযুগৰ বিশাল ৰচনাৰাজিৰ অন্যতম অংশ শ্ৰীশংকৰদেৱৰ সাহিত্যকৃতিৰ বিষয়ে গৱেষণা কৰিবলৈ যাওঁতে পাঠ-পাঠান্তৰৰ খেলিমেলিয়ে তেওঁলোকক বিপাণ্ডত পেলায়। উদাহৰণ স্বৰূপে হাতেলিখা পুথিলৈ নগৈ বৰগীতৰ ছপা সংস্কৰণ কেইটিমান যদি মেলি লোৱা যায় তাতে বিভিন্ন পাঠৰ পয়োভৰ চকুত পৰে। ইতিমধ্যে প্ৰকাশিত সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ, ৰাজমোহন নাথ, হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা, গৰ্গ নাৰায়ণ চৌধুৰীৰ দ্বাৰা সুকীয়া সুকীয়াকৈ সম্পাদিত বৰগীতৰ সংকলন কেইটা মেলি ল'লে দেখা যাব, 'গোপালে কি গতি কৈলে মোৰ'

গীতটিত মুঠ দহটা ‘কহৰে উদ্ধৰ কহ প্ৰাণৰে বান্ধৰ’ গীতটিত দহটা, ‘নাৰায়ণ কাহে ভকতি কৰো তেৰা’ গীতটিত ছয়টা পাঠান্তৰ পোৱা যায়। তদুপৰি এই গীতটিৰে তৃতীয় শাৰীত শৰ্মাই পাঠ দিছে ‘নাথ হে বিফলে বয়স সব গেলৰে’। একেটা শাৰীৰে নাথৰ পাঠ এনে ‘নাথ! বিফলে জনম সব গেলৰে’। দত্তবৰুৱাই শৰ্মাৰ বয়স শব্দটোৰ ঠাইত বয়ন পাঠ দিছে। একেটা গীতৰে পঞ্চদশ শাৰীটো শৰ্মাৰ পাঠত ‘ৰাখু ৰাখু পদে সদাশিৱ’, নাথৰ পাঠত ‘ৰাখু ৰাখু সদাশিৱ’, দত্তবৰুৱাৰ পাঠত ‘ৰাখু ৰাখু এ এ সদাশিৱ’ আৰু চৌধুৰীৰ পাঠত নাথৰ পাঠটোৱেই পোৱা যায়। তেনেদৰে প্ৰায় প্ৰত্যেকটি গীততে ভালেমান পাঠ-অনৈক্য পোৱা যায়। তাৰ মাজত শংকৰদেৱৰ পাঠ কোনটি বুলি পাঠকে গ্ৰহণ কৰিব?

এই সন্দৰ্ভত আন এটি সমস্যা হ’ল যে মধ্যযুগৰ শব্দসম্ভাৰৰ এটি বুজন অংশ বৰ্তমান পাঠকৰ বাবে দুৰ্বোধ্য। এইবোৰ শব্দ বিকৃত হৈছে আমাৰ বাবে অপৰিচিত হৈছে নে শব্দৰ মূল ৰূপেই এনে আছিল তাকো নিশ্চিত কৰা প্ৰয়োজন। মহাপুৰুষজনৰ ৰচনাৰ ছপা পাঠৰ পাদ টীকাত দুই এজন সম্পাদক-প্ৰকাশকে অপৰিচিত শব্দৰ অৰ্থ দিছে যদিও তাতো কেতিয়াবা অৰ্থৰ অমিল দেখা যায়। গতিকে মধ্যযুগৰ সাহিত্যৰাজি অধ্যয়নৰ বাবে আমাক পোনতে এখন অভিধান লাগে।

শংকৰদেৱৰ ৰচনাখিনিৰে এক বুজন পৰিমাণৰ শব্দৰ অৰ্থ আমাৰ বাবে স্পষ্ট নহয়। যেনে চৈঙ্গি, টাটেক (ভক্তি-প্ৰদীপ), জান্তে, চাক্ষ (ৰুক্মিণী হৰণ) ইত্যাদি।

অভিধান এখনৰ মূল উপাদান হ’ল শব্দ। বৰ্তমান প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পুথি সমূহত আৰু সেই পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ছপা হোৱা অসমীক্ষিত গ্ৰন্থত একাধিক পাঠ-বিকৃতি সোমাই থকাটো সহজে অনুমেয়। তেনে সংস্কৰণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা শব্দসম্ভাৰৰ শুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থকাটোও স্বাভাৱিক। সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা শব্দবোৰৰ শুদ্ধৰূপ নিৰ্ণয় কৰি লোৱাৰ পিছতহে এখন নিৰ্ভৰযোগ্য অভিধানৰ বাবে শব্দসংগ্ৰহ সম্ভৱ হ’ব পাৰে।

অসমীয়া সাহিত্যৰ বৈষ্ণৱ যুগত প্ৰচলিত বহু শব্দ এতিয়া অচল হৈছে, যেনে সমজ্যা, গোপ্য (দশম স্কন্ধ) ইত্যাদি। সেইবোৰ শব্দৰ বিৱৰ্তিত ৰূপহে বৰ্তমান অসমীয়াত প্ৰচলিত। বৈষ্ণৱযুগৰ পৰা আধুনিক কাললৈকে শব্দবোৰ কিমান বাৰ ৰূপ সলালে তাৰ সাক্ষ্য দিব বিভিন্ন যুগত, বিভিন্ন স্থানত নকল কৰা হাতেলিখা পুথিবোৰে। সেই ইতিহাস উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন। তেনেদৰে অৰ্বাচীন লিপিকাৰেও বৈষ্ণৱ যুগৰ বহু শব্দত অৰ্বাচীন ৰূপ দিছে। টেপটি টিপটি হৈছে, কাহানি বা কাহানী কাহিনী হৈছেগৈ। পুথিত বিকৃত হৈ পৰা সেইবোৰ শব্দৰ মধ্যযুগীয়া ৰূপটো উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিলেহে সেই যুগৰ শব্দ-সম্ভাৰ শুদ্ধৰূপত পাব পৰা যাব। তাৰ বাবেও অসমীয়া পুৰণি সাহিত্যক পাঠ-সমীক্ষাৰ সূত্ৰেৰে জুখি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে।

শংকৰদেৱে কোনখন গ্ৰন্থ ক’ত লিখিছিল তাৰ বিষয়ে বিভিন্ন চৰিত পুথিয়ে বিভিন্ন তথ্য আগবঢ়াইছে। ফলত পণ্ডিতসকলৰ সিদ্ধান্তৰো একো নোহোৱা হৈছে। প্ৰকৃততে মহাপুৰুষৰ নিজৰ গ্ৰন্থতে ব্যৱহৃত শব্দ-সম্ভাৰ আৰু প্ৰকাশভংগীয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থ বিশেষৰ ৰচনাৰ স্থান নিৰূপণত সহায় কৰিব পাৰে, যদিহে অধুনাপ্ৰাপ্ত পাঠে শুদ্ধ তথ্য দিব পাৰে। মহাপুৰুষে একো একোখন ঠাইত দীৰ্ঘদিন ধৰি বাহৰ পাতিছিল আৰু সেই ঠাইৰ স্থানীয় মানুহৰ লগত পৰিচয় গঢ়ি তুলিছিল। দীৰ্ঘদিন একে ঠাইত থকাৰ ফলত স্থানীয় ভাষাৰ

দ্বাৰা মহাপুৰুষৰ লেখনি প্ৰভাৱিত হৈছিল। অথবা যি সকল প্ৰতিবেশী ধৰ্মানুৰাগীৰ বাবে মহাপুৰুষে গীত, কাব্য, নাট আদি ৰচিছিল সেইসকলৰ মুখৰ ভাষা স্বেচ্ছায়ো মহাপুৰুষে প্ৰয়োগ কৰিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। যথাযথ ৰূপত হোৱা তেনে স্থানীয় শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ পৰা গ্ৰন্থ ৰচনাৰ স্থান সম্পৰ্কীয় বিতৰ্কৰ অন্ত পোলাব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে শংকৰদেৱৰ কোনো কোনো ৰচনাত একাধিকবাৰ পোৱা তেনে কিছুমান শব্দ বাচি আনিব পাৰি। যেনে— ভক্তি-প্ৰদীপ-ত পোৱা যায়— ‘স্বৰ্গকো নপাৰে সুধা জ্ঞানযোগ বলে/যেন কাষ্ঠ পাতনক বাহানে নিষ্ফলে’। আকৌ পোৱা যায়— ‘মৎস্য আশা কৰে যেন বৃষ্টিৰ জলত/সুধা জ্ঞান যোগে জানা সখি সেইমত’ (পদসংখ্যা ১৮, ১৯)। হেমকোষত ‘সুধা’ শব্দৰ অৰ্থ দিছে অমৃত। উজনিৰ কথিত ভাষাত সুধা শব্দৰ প্ৰচলন দেখা নাযায়। নামনিৰ কথিত ভাষাত কিন্তু সকলো ঠাইতে সুধা শব্দৰ বহুল ব্যৱহাৰ অদ্যাপি লক্ষ্য কৰা যায়। নামনি অসমত বহু প্ৰচলিত শব্দৰ সঘন প্ৰয়োগে এই কথা সূচায় যে, মহাপুৰুষৰ গ্ৰন্থবিশেষ নামনি অসমত ৰচনা কৰা হৈছিল, ফলত নামনি অসমৰ কথিত বাগ্ৰীতি তেনে কেইখন গ্ৰন্থত সোমাই পৰিছে। কিন্তু এনে সিদ্ধান্তৰ আগতে আমি নিশ্চিত হ’ব লাগিব যে সেই বাগ্ৰীতি পৰৱৰ্তী অনুলিপিত সোমোৱা প্ৰক্ষেপ নহয়। সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত সমুচয় পত্ৰত ইয়াৰ সাক্ষ্য পোৱা যায়।

বিকৃত পাঠত মূল লিখকৰ ভাৱ, ৰচি, দৰ্শন আদিৰ বিকৃতৰূপহে প্ৰতিফলিত হ’ব। ফলত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰো বিকৃত আৰু ভুল পৰিচয় পোৱা যাব। তেনে ঘটনাই শংকৰদেৱৰ দৰে আধ্যাত্মিক চিন্তানায়ক এজনৰ ৰচনাক কলুষিত কৰিলে কেৱল নেতা গৰাকীৰে নহয় যুগটোৰ আৰু জাতিটোৰ ধৰ্মীয় দৰ্শন বিকৃতৰূপত উপস্থাপিত হ’ব পাৰে। পাঠ-সম্প্ৰেৰণৰ সময়ত ঘটা এনে এক পাঠ-প্ৰমাদে মহাপুৰুষজনৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে কেনে ভুল তথ্য আগবঢ়াইছে তাক ড° মহেশ্বৰ নেওগৰ সমীক্ষাত ধৰা পৰিছে। কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ অন্তৰ্গত বেদস্ততি খণ্ডত আছে— ‘অসন্ত জগতখান/তোক্ষাত উদ্ভৱ ভৈল/সন্ত হেন প্ৰকাশে সদায়’ (পদসংখ্যা ১৬৬৯)। অৰ্থাৎ সত্য স্বৰূপ ব্ৰহ্মৰ পৰাই উদ্ভৱ হোৱা অসত্য জগতখন মানৱ চক্ষুৰ আগত সত্যৰূপে প্ৰতিভাত হয়। ‘ব্ৰহ্ম সত্য জগত মিথ্যা’-বেদান্ত দৰ্শনৰ প্ৰধান প্ৰত্যয় সমূহৰ ভিতৰত অন্যতম এই সিদ্ধান্ত শংকৰদেৱৰ উক্ত পদফাঁকিত প্ৰতিধ্বনিত হৈছে। শংকৰদেৱৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবৰ সময়ত এই পদফাঁকিয়ে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য আমাক দিব পাৰে। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ নকলকাৰকৰ হাতত বিকৃত হৈ পদফাঁকি হ’লগৈ ‘অনন্ত জগতখান তোক্ষাতে উদ্ভৱ ভৈল,— ইত্যাদি। হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত অসমীক্ষিত ছপা সংস্কৰণতো এই পাঠ-প্ৰমাদ বৈ গৈছে। ড° নেওগে একাধিক হাতেলিখা পুথিৰ সাক্ষ্য লৈ পুনৰ্গঠন কৰা পাঠত ‘অসন্ত জগতখান—’ আদি পাঠহে শুদ্ধ বুলি সাব্যস্ত কৰা হ’ল। এই সিদ্ধান্তৰ শুদ্ধাশুদ্ধি বিচাৰ হ’লেহে পদফাঁকিৰ পিছত চৰণ কেইটিৰ লগত অৰ্থ সংগতি বিচাৰি পোৱা যায়। পিছৰ চৰণটি এনে—

কৰ্মবন্ধ মনুষ্যৰ/মন মগ্ন ভৈল তাতে/

বেদৰ নুবুৰো অভিপ্ৰায়।।

পদফাঁকিৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধত হোৱা মায়াবাদৰ ধাৰণাক ‘কৰ্মবন্ধ মনুষ্যৰ’ আদি উত্তৰাৰ্দ্ধই সমৰ্থন কৰিছে। একোজন প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিক-চিন্তাবিদৰ ধ্যান-ধাৰণা, দৰ্শন-মনন সম্পৰ্কে একোটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত ল’বৰ সময়ত ভুল পাঠে কিদৰে গৱেষকক বিভ্ৰান্ত কৰিব পাৰে তাৰ ই

স্পষ্ট উদাহৰণ আৰু তেনে একাধিক উদাহৰণ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ অসমীক্ষিত পাঠৰ পৰাই তুলি ধৰিব পৰা যায়।

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ আটাইতকৈ জটিল সমস্যা আখৰ জেঁটনিৰ সমস্যা। হাতেলিখা পুথিত আৰু তেনে পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সম্পাদনা কৰা অসমীক্ষিত পাঠত স্বৰবৰ্ণৰ হ্ৰস্ব আৰু দীৰ্ঘ, দন্ত্য আৰু মূৰ্দ্ধন্যৰ ব্যৱহাৰত তেনে কঠোৰ অনুশাসন দেখা নাযায়। মধ্যযুগৰ প্ৰমুখ সাহিত্যিক কেইজনৰ ৰচনাখিনি আগত লৈ বিচাৰ কৰি এনে যুক্তিহে আগবঢ়াব পাৰি যে সেই সকল সাহিত্যিকে সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ জ্ঞান সৰুৰে পৰা পাইছিল। গুৰু-চৰিত কথাত শংকৰদেৱৰ পঢ়াশলীয়া পাঠ্যক্ৰমৰ যিখন তালিকা দিছে তাত সংস্কৃত কাব্য, নাটক আদিৰ উপৰিও ব্যাকৰণ, অলংকাৰ, জ্যোতিষ আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ নাম আছে। তদানীন্তন বৌদ্ধিক পটভূমি বিচাৰ কৰিলেও দেখা যায় যে আহোম, কোঁচ আদি ৰজাসকলেও সেই সময়ত সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্য চৰ্চাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি সেইমতে ব্যৱস্থা লৈছিল। ৰজা নৰনাৰায়ণে সাধাৰণ প্ৰজাৰ বাবেও সংস্কৃত শিক্ষা বাধ্যতামূলক কৰিছিল। সেই সম্পৰ্কে ভালেকেইটা কাহিনী সামাজিক বুৰঞ্জী প্ৰণেতা সকলে লিখি থৈ গৈছে। তদুপৰি অনন্ত কন্দলিয়ে ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ মধ্যখণ্ডৰ অনুবাদত স্পষ্টকৈ ঘোষণা কৰিছে যে, ‘শ্লোক সংস্কৃতক আমি লিখিবাক ভাল জানি/তথাপি কৰিলো পদবন্ধ//’, আৰু তাৰ প্ৰধান কাৰণটোও কন্দলিয়ে লিখিছে- ‘স্ত্ৰী শূদ্ৰ আদি জানোক পৰমতত্ত্ব/বিশ্বাসত মিলোক আনন্দ//’, শ্ৰীশংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ-ভট্টদেৱ-অনন্তকন্দলি আদি অগ্ৰণী কবিৰ উপৰিও গোপাল আতা, দ্বিজ ভূষণ আদিৰ দৰে অল্পখ্যাত সাহিত্যিকেও নিজৰ কাব্য-নাটকত যিখিনি সংস্কৃত শ্লোক ৰচনা কৰি সংযোগ কৰিছে সেইখিনিয়েও মধ্যযুগৰ সাহিত্যিক সকলৰ ধ্ৰুপদী ভাষা-জ্ঞানৰ পৰিচয় দিয়ে।

সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যিক বিদ্যায়তনিক পটভূমি হিচাপে লৈ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ আধাৰত সাহিত্য চৰ্চা কৰা মধ্যযুগৰ সাহিত্যিক সকলৰ অসমীয়া ৰচনাৱলীত থকা তৎসম শব্দৰ বিভিন্ন ৰূপেও গৱেষকক পাঠৰ বিশুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহান কৰি তোলে। সেই যুগৰ সংস্কৃতজ্ঞ সাহিত্যিকৰ ধ্ৰুপদী উপাদান খিনিৰ ক্ষেত্ৰত এনে বিভিন্নতা দৃষ্টিকটু বিষয় হৈ পৰে। আনকি একেজন সাহিত্যিকৰ একেটা ৰচনাতে বৰ্ণ-বিন্যাস, শব্দচয়ন, বাক্য-গঠন, প্ৰকাশভঙ্গী আদিৰ বিভিন্নতাই গৱেষকক বিপাকিত পেলায়। হাতেলিখা পুথিত বা অসমীক্ষিত ছপা সংস্কৰণত প্ৰাপ্ত একেজন লেখকৰ একেটা শব্দৰ ভিন ভিন ৰূপে পুথিৰ মধ্যৱৰ্তী লিপিকাৰসকলৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে ভাবিবলৈ বাধ্য কৰে।

মধ্যযুগৰ অসমীয়া ভাষাৰ লিখিত ব্যাকৰণৰ নমুনা আমাৰ হাতত নাই যদিও এই কথা ভাবিব পাৰি যে সেই যুগৰ লেখকসকলেও ভাষাৰ অনুশাসন মানিছিল। কেৱল সংস্কৃত ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত নহয়, অসমীয়া ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো যে তেওঁলোকে নিৰ্দিষ্ট বৰ্ণবিন্যাস ৰীতি মানিছিল তাক প্ৰমাণ কৰিবলৈ এটা উদাহৰণ দাঙি ধৰিব পাৰি। দৈত্যাবি ঠাকুৰ বিৰচিত চৰিতৰ সপ্তদশ অধ্যায়ত কোৱা হৈছে যে এবাৰ ভকতসংগীসকলেৰে সৈতে শ্ৰীমাধৱদেৱৰ ক্ষেত্ৰীৰ পৰা বৰপেটা থানলৈ যাওঁতে জাবেৰিকুছিত বৈছিলগৈ। গধূলি হ’বলৈ হয় দণ্ড বেলা বাকী থকা সময়ত ভকতসকল এনেয়ে বহি থকা দেখি তেওঁ ভাল

পোৱা নাছিল— ‘বোলন্ত ব্যৰ্থসে সবে আহয় বসিয়া’। ভকতসকলৰ কাৰোবাৰ হাতত পুথি আছে নেকি সুধিলে। সকলো ভকতে নাই বুলি ক’লে কিন্তু ‘কোচেক মুৰাৰি বোলে আছে মোৰ ঠাই।’ আৰু বত্ৰাৱলী পুথিখন উলিয়াই দিলে। মাধৱদেৱে ৰামচৰণক পুথি পঢ়িবলৈ ক’লে। ৰামচৰণে ভুলকে পুথি পঢ়া শুনি মাধৱদেৱে ক’লে—

যেনমতে লিখি আছে তেনে পঢ়ন্ত।

কি পঢ়স বুলি খঙ্গি মাধৱে মাতন্ত।। ১১৩৭

কিয়নো, মাধৱদেৱে ক’লে—

লাঠিকাটা ‘জ’ দিবে লাগয় যথাত।।

পখুৰীয়া ‘য’ দি আছন্ত তথাত।।

পুখুৰীয়া লাগৈ যথা লাঠিকাটা তাত

বৰ ‘ও’ দিলে ‘এও’ লাগে জানা যাত।। ১১৩৬

‘ইয়’ দিলে ‘উৰ’ যত লাগয় দি বাক।

‘ৱ’ ৰ ঠাইত বৰ ‘ও’ যে দিলেক।। ১১৩৭ খ.

শ্ৰীমাধৱদেৱে এনে ভুল পাঠত খং কৰি ৰামচৰণক পুনৰ চাবলৈ ক’লে। তেওঁ পুনৰ চাই ক’লে— ‘যি আছে পঢ়ো তাকে’। এইবাৰ মাধৱদেৱে অচ্যুত গুৰুক চাবলৈ ক’লে। তেওঁ পুথিত যি আছে তাকে ৰামচৰণে পঢ়িছে বুলি ক’লে। মুৰাৰি কোচক পুথিখন কোনে লিখিছে অৰ্থাৎ নকল কৰিছে সোধাত তেওঁ নিজে লিখা বুলি ক’লে। কথা শুনি মাধৱদেৱৰ খং উঠি কলে ‘হায়ৰে পাপীৰ কি তই কৰিলি। ‘ক ফলাক পঢ়িয়া তইলিখ বত্ৰাৱলী।।’ মাধৱদেৱে আৰু ক’লে পঢ়িবলৈ যদি পুথি লাগে জনা মানুহৰ হতুৱাই মূল্য দি পুথি লিখোৱাই অনোৱা উচিত। (দৈত্যৰি ঠাকুৰৰ দ্বাৰা বিৰচিত মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ চৰিত, সম্পা. হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা, ৫০৯ শংকৰাব্দ, পৃ. ২৫৬-২৫৮)

এটা কথা ঠিক, শংকৰদেৱৰ ৰচনা পঢ়াৰ সময়ত আমি শংকৰদেৱৰ লেখাহে বিচাৰিম। কোনো কথা হয়তো লেখকজনে ভুলকেও লিখিব পাৰে। সাহিত্যিক সকলৰ ভ্ৰুটী-বিচ্যুতি, মুদ্ৰাদোষ আদি নিজ নিজ ৰচনাত অজ্ঞাতসাৰে ৰৈ যায়। তাতে সাহিত্যকজনৰ ৰচনাৰ, চৰিত্ৰৰ বা ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য ধৰা পৰে। তেনে ভুল বা দোষবোৰ পৰৱৰ্তী কালৰ অনুলিপিকাৰে শুধৰাই গ’লে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ লেখনি সম্পৰ্কে যথাযথ সিদ্ধান্ত দিয়াটো সম্ভৱ নহয়গৈ। সেয়ে সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে পাঠ পৰীক্ষা কৰি সাহিত্যিক বিশেষৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য সমূহ নিৰূপণ কৰি ৰক্ষা কৰিবৰ বাবেও পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন।

কালিদাসৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পাঠ-সমালোচনা কৰাৰ পিছত এই কথা ধৰা পৰিছিল যে কালিদাসৰ ৰচনাতে অতি কম হ’লেও কিছুমান ব্যাকৰণিক বিসংগতিয়ে ঠাই পাইছিল। সেইবোৰ প্ৰধানকৈ ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ৰ প্ৰায়োগিক বিসংগতি বুলি ধৰা পেলোৱা হৈছে। কালিদাসৰ অস্ ধাতুৰ প্ৰতি এক বিশেষ দুৰ্বলতা আছিল। অতীত কালৰ অৰ্থত (য’ত সাধাৰণতে ভূ ধাতুৰ ব্যৱহাৰ হয়) অস্ ধাতুৰ প্ৰয়োগ বহুবাৰ ঘটিছে। বহুৱংশৰ পৰা

উদাহৰণ, যেনে— তেনাস লোকঃ পিতৃমান বিনেত্ৰা (১৪.২৩), তং তস্থিবাংসং নগৰোপকণ্ঠে (৫.৬১), প্ৰথমমাস (৯.৬১), ৰিধিবদাস (১৬.৮৬)। আকৌ ইৰাস, ৰূপাৰয়ামাস, গণয়ামাস (কুমাৰসম্ভৱ) ইত্যাদি। তেনেদৰে ভৱভূতিৰ ৰচনাতো ধৰা পৰা কবিজনৰ স্বাভাৱিক ক্ৰটি আৰু মুদ্ৰাদোষবোৰ সমীক্ষিত পাঠত সংৰক্ষিত হৈছে। ফলত কবিজনৰ বক্তিত বাগ্ভংগী নিৰূপণ কৰাত সহায় হোৱাৰ উপৰিও কালিদাস-ভৱভূতিৰ দিনলৈ সংস্কৃত ভাষাত সোমাই পৰা আৰু বিদ্বৎ সমাজৰ দ্বাৰা স্বীকৃতি লাভ কৰা অপাণিনীয় প্ৰয়োগসমূহ বাছি উলিওৱাটোত সহায় হৈছিল। শংকৰদেৱৰ ‘কবতল কমল কমল দল নয়ন’ ইত্যাদি কবিতা ৰচনা কৰা প্ৰসংগত চৰিতকাৰে কৈছে— ‘বৈকুণ্ঠৰ পৰা পাত কাপ মহি মৈলাম চাইতা বস্তু নমাইছে।। আৰু সখং অক্ষৰশক্তি নমাই পদ্য কবিলেঃ খগস্বৰ নগচৰঃ আকাৰ ইকাৰ নাই সুদা অৰ্থে পৃথিৱী পাতাল বৈকুণ্ঠ স্বৰ্গ ভেদি গলঃ .....।।’ (গুৰু-চৰিত-কথা, দফা ৫৩)। যদিও ইয়াত ‘খগস্বৰ’ পাঠ অৰ্থগত ভাৱে ভুল তথাপি তাক চৰিতকাৰৰ মানসিক আৰু বৌদ্ধিক পৰিমণ্ডলৰ পৰিচায়ক বুলি গণ্য কৰি, পুথিৰ অন্তৰংগ আৰু বহিঃৰংগ সাক্ষ্যৰ সমৰ্থনত তাক সংগঠিত পাঠত গ্ৰহণ কৰা হৈছে। (মহেশ্বৰ নেওগঃ গুৰু চৰিত কথা, পৃ- ২৩) সি চৰিতকাৰৰ বৈশিষ্ট্য তথা প্ৰাপ্ত সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ বৈশিষ্ট্য বুলি গৃহীত হৈছে।

অসমীয়া ভাষাত ৰচিত পুৰণি গ্ৰন্থসমূহৰে নহয়, অসমৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা তাম্ৰলেখ, শিলালেখবোৰো পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। এই শাসনসমূহে একো একোটা ঐতিহাসিক তথ্য অতি নিষ্ঠাৰে ধৰি ৰাখিছে। সেইবোৰত ঘটা পাঠ-প্ৰমাদৰ কথা ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ বিৱৰ্তনৰ ইতিহাস ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰতো শিলালেখ তাম্ৰলেখ আদিৰ পাঠ অধ্যয়নে সহায় কৰে।

এই সকলোবোৰ সম্ভাৱনা আগত ৰাখি পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাত গুৰুত্ব দি মংগলদৈ অসম সাহিত্য সভাৰ অধিবেশনত সভাপতিৰ অভিভাষণত ড° মহেশ্বৰ নেওগে কৈছিল— “যদি আমাৰ সকলো পুৰণি গ্ৰন্থৰ সমীক্ষিত পাঠ নিৰ্ণয় কৰা হয় তেতিয়া হ’লে পুৰণি সাহিত্যৰ স্বৰূপেই সুকীয়া হ’ব, তাৰ ইতিহাসো বেলেগ এটা বস্তু হ’ব লাগিব। সিহে প্ৰকৃত ইতিহাস হ’ব।”

গতিকে অসমৰ তথা অসমীয়া সাহিত্যৰ এখন অবিতৰ্কিত শুদ্ধ ইতিহাস প্ৰণয়নৰ বাবে, অসমীয়া ভাষাৰ বিৱৰ্তিত ৰূপটো উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে, বিভিন্ন যুগত অসমীয়া সাহিত্য চহকী কৰা শব্দসম্ভাৰ উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে অৰ্থাৎ পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ এখন পূৰ্ণাঙ্গ অভিধান প্ৰণয়ন কৰিবৰ বাবে, প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলৰ শুদ্ধ জীৱনচৰিত পাবৰ বাবে, প্ৰাচীন সাহিত্যিকৰ ধৰ্ম-দৰ্শন, ৰুচি-অভিৰুচি তথা ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত যথাযথভাৱে আলোকপাত কৰিবৰ বাবে, শুদ্ধ ঐতিহাসিক তথ্য উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে, তথা পুৰণি গ্ৰন্থৰ আধাৰত কৰা সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন সাৰ্থক হ’বৰ বাবে, সৰ্বোপৰি প্ৰাচীন লেখকৰ ৰচনা মূলৰূপত অৰ্থাৎ অবিকৃত ৰূপত পাবৰ বাবে অসমীয়া সাহিত্যৰাজিৰ পাঠ-সমীক্ষা হোৱাটো প্ৰয়োজন আৰু পাঠ-সমীক্ষাৰ বাবে প্ৰয়োজন বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পাঠৰ। সেয়ে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পাঠৰ স্বৰূপ, লক্ষণ আদিৰ আলোচনাও অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই বিষয়ে পৰৱৰ্তী বিভাগত আলোচনা কৰা হ’ব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা, পৰিসৰ, ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ল। এই আলোচনাৰ পৰা আমি ক'ব পাৰোঁ যে, পাঠ-সমীক্ষা হ'ল পুৰণি পাঠ-পৰীক্ষা কৰাৰ এক বিজ্ঞান সন্মত পদ্ধতি। এই সমীক্ষাই বৈদিক যুগৰপৰা বৰ্তমানলৈ ৰচিত সকলো লিখিত অভিলেখকে সামৰি লয়। পাঠত যাতে বিকৃতি ঘটিব নোৱাৰে তাৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষা অতি প্ৰয়োজনীয়। আনহাতে, পুৰণি পুথি সমূহৰ ক্ষেত্ৰত এই পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু অধিক। যেতিয়ালৈ বিশুদ্ধ পাঠ উদ্ধাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা থাকিব তেতিয়ালৈকে এই পদ্ধতি বা পাঠ-সমীক্ষাৰো প্ৰয়োজনীয়তা থাকিব।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ-সমীক্ষাৰ বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাসমূহৰ আধাৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ এটি গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰক।
- ২) পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ কিমান বিস্তৃত সেই বিষয়ে আপোনাৰ ধাৰণা ব্যক্ত কৰক।
- ৩) পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নে নাই, সেই বিষয়ে আপোনাৰ মতামত আগবঢ়াওক।
- ৪) পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।

১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত

মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্র আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscripttions of Ancient Assam</i>

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী

বিভাগৰ গঠনঃ

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ পুৰণি পুথিৰ বৈশিষ্ট্য
  - ২.৩.১ ছেদ আৰু যতি চিহ্ন
  - ২.৩.২ পুথিত ভুলৰ শুধৰণি
  - ২.৩.৩ নাভিৰন্ধ
  - ২.৩.৪ আৱৰণ
  - ২.৩.৫ পুষ্পিকা
  - ২.৩.৬ সচিত্ৰ পুথি
- ২.৪ লিখন-সামগ্ৰী
- ২.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পুৰণি বা প্ৰাচীন কালত ৰচনা কৰা পুথিসমূহৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। অকল অসমীয়া ভাষাত ৰচনা কৰা পুথিসমূহতে নহয়, অসমীয়া ভিন্ন বিবিধ ভাষাৰ পুৰণি পুথিসমূহত এই বৈশিষ্ট্যসমূহ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কোনো এখন পুথি পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত পৰিচিত হৈ লোৱাটো একান্ত প্ৰয়োজনীয়। সেইবাবে এই বিভাগটিত পুৰণি পুথিসমূহৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ওপৰত আলোচনা কৰা হৈছে। সেই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ভিতৰত মুখ্য হ'ল— ছেদ আৰু যতি চিহ্ন, নাভিৰন্ধ, আৱৰণ, পুষ্পিকা, পুথি চিত্ৰ, শব্দ, শব্দাংশ, বাক্য, পদ, শ্লোক আদি লিখাৰ নিয়মাৱলী। এইবোৰৰ জ্ঞান থাকিলেহে এগৰাকী সমীক্ষকে পুৰণি পুথিৰ বিষয়ে পাঠ নিৰ্মাণ বা সমীক্ষা কৰিবলৈ আগবাঢ়িব পাৰে। তাৰ লগতে পুৰণি পুথিৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ বিষয়েও ইয়াত আলোকপাত কৰা হৈছে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পুৰণি পুথিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত পৰিচিত হৈ সেইবোৰৰ বিষয়ে যথাযথ বৰ্ণনা দিব পাৰিব;

- পুৰণি পুথিত শব্দ, শব্দাংশ, বাক্য, পদ, শ্লোক আদি লিখাৰ নিয়ম বা কৌশলৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- ছেদ, যতি, নাভিৰন্ধ, আৱৰণ, পুষ্পিকা, পুথি চিত্ৰ আদি আঙ্গিক সম্ভাৰৰ বিষয়ে জ্ঞান অৰ্জন কৰি প্ৰয়োজনবোধে তাৰ বিশদ বিৱৰণ দিব পাৰিব;
- এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত এটা ভাষা বা সেই ভাষা-ভাষী মানুহৰ ঐতিহ্য আৰু লিখন পৰম্পৰাৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব; আৰু
- প্ৰাচীন বা পুৰণি পুথিসমূহ লিখোঁতে কি কি সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰিছিল সেই বিষয়েও ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।

২.৩ পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য

শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, হাতেলিখা পুথি আদিয়েই যিহেতু পাঠ-সমীক্ষক এজনৰ কামৰ প্ৰধান আহিলা, সেয়েহে এই আহিলাসমূহৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহ সমীক্ষকে জনাটো একান্তই প্ৰয়োজনীয় কথা। বিশেষকৈ প্ৰাচীন পুথিত শব্দ, শব্দাংশ, বাক্য, পদ, শ্লোক আদি লিখাৰ সাধাৰণ নিয়মাৱলী আৰু লিপিকাৰসকলে অনুসৰণ কৰা ছেদ-প্ৰকৰণ, বিৰাম চিহ্ন আদি দিয়াৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কে সবিশেষ জ্ঞান নাথাকিলে পাঠ সংগঠন কৰা সম্ভৱ নহয়। সেয়ে হাতেলিখা পুথি, পত্ৰলেখ, শাসন আদিৰ আংগিক সজ্জাৰ সাধাৰণ লক্ষণসমূহ চমুকৈ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

ভাৰতত অনুলিপি কৰা হাতেলিখা পুথি সাধাৰণতে লিপিকাৰৰ উপাস্য দেৱতাৰ নামেৰে আৰম্ভ হোৱা দেখা যায়। অৰ্থাৎ শাক্ত বা শৈৱ গ্ৰন্থত বৈষ্ণৱ লিপিকাৰে নকল কৰিলে 'শ্ৰীবিষ্ণুৱে নমঃ' বুলি আৰম্ভ কৰে। একেখন গ্ৰন্থ শৈৱ লিপিকাৰে নকল কৰিলে 'শিৱায় নমঃ' বা 'শ্ৰীসৰস্বতীয়ে নমঃ' বুলি আৰম্ভ কৰা দেখা যায়। সাধাৰণভাৱে শাস্ত্ৰই হওঁক বা কাব্যই হওঁক 'শ্ৰীগণেশায় নমঃ' বুলি পুথি নকলৰ কাম আৰম্ভ কৰাটো অনুলিপিকাৰকৰ মাজত প্ৰচলিত নিয়ম। বেদব্যাসে মহাভাৰত লিপি কৰিবলৈ গণেশক নিয়োগ কৰা আখ্যানৰ পৰা গণেশক প্ৰথমজন নকলকাৰ বুলি অথবা পুথিৰ নিৰ্বিঘ্ন সমাপ্তি কামনা কৰি পোনতে বিঘ্ননাশক গণেশৰ নাম লোৱাটো এটা পৰম্পৰাত পৰিণত হৈছিল। পুথিৰ মাংগলিক আৰম্ভণিৰ বাবে কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম আছিল বুলি ধাৰণা নহয়। ৰাজকীয় শাসন সাধাৰণতে সিদ্ধিবাচক আৰু পৰ্বতীয়া তাম্ৰশাসন 'আঞ্জি' চিহ্নেৰে (৭) আৰম্ভ কৰা হৈছিল। বলমালদেৱৰ তেজপুৰ তাম্ৰশাসন 'আঞ্জি' চিহ্নেৰে আৰম্ভ হৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নালন্দা পোৰামাটিৰ মোহৰ 'শ্ৰী' শব্দেৰে আৰম্ভ হৈছে। ৰত্নপালৰ বৰগাঁও তাম্ৰশাসন, ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী তাম্ৰশাসন আদি আহোম যুগৰ প্ৰায়বোৰ শাসন 'স্বস্তি' পদেৰে আৰম্ভ হৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন 'ওঁ' শব্দেৰে হৈছে অথচ ডুবি তাম্ৰশাসনৰ আৰম্ভণিত কোনো মাংগলিক শব্দ নাই।

শিলালেখ, তাম্ৰলেখ বা হাতেলিখা পুথিয়েই হওঁক, সকলোতে বাক্যৰ মাজৰ শব্দবোৰ একে লেখাৰিয়ে লিখি যোৱা হৈছিল। আখৰৰ ওপৰৰ মাজিনো একেলেথাৰিয়ে টনা হৈছিল। তাম্ৰলেখৰ ক্ষেত্ৰত পোন মাজিন অঁকাটো সম্ভৱ নহৈছিল। সাধাৰণতে একোখন পুথিৰ সমান জোখৰ একোটা ফলকৰ শাৰীবোৰত প্ৰায় সমান সংখ্যক আখৰ

লিখা হৈছিল। এটা পৃষ্ঠাত সমান সংখ্যক শাৰী লিখা হৈছিল। আখৰ আৰু শাৰীবিলাকৰ শৃংখলাবদ্ধ নিয়ম অতি প্ৰাচীন কালৰে পৰা মানি চলা হৈছিল। আনকি খোঁটানত আৱিষ্কাৰ হোৱা ধন্বপদৰ পুথিতো (আনুমানিক ১ম-২য় শতিকা) এই নিয়ম লক্ষ্য কৰা যায়।

কোনো কোনো কাব্যৰ নকলকাৰে একেটা শ্লোকৰ একোটা চৰণ, দুটা চৰণ বা সম্পূৰ্ণ শ্লোকটোৰে একোটা শাৰী পূৰণ কৰিছিল। অৱশ্যে অতি কম পুথিতহে নকলকাৰে এনে নিয়ম মানি নকল কৰা দেখা যায়।

বৌদ্ধধৰ্মী সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ কোনো নকলকাৰে বাক্যৰ সমাপ্তি বা অৰ্থৰ পূৰ্ণতালৈ মন নিদিয়াকৈ প্ৰতিটো শাৰীৰ শেষত দুডাল চুটি লম্বৰেখা টানি শাৰীৰ সমাপ্তি বুজাইছিল। কিন্তু পিছৰ যুগৰ পুথিত এই ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়। (A.F.R. Hoernle; 'Manuscript Remains of Budhistic Literature Found in East Turkestan', *Oxford*, P-87)।

২.৩.১ ছেদ আৰু যতি চিহ্ন

ছেদ প্ৰকৰণ তথা বিৰাম চিহ্ন বা যতি চিহ্ন ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাচীন অনুলিপিকাৰসকলে কোনো ধৰা বন্ধা নিয়ম মানি চলিছিল বুলি ধাৰণা নহয়। হাতেলিখা পুথি সংগ্ৰহ, সংৰক্ষণ আৰু গৱেষণাত নিৰত পণ্ডিত ব্যুহলাৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় হাতেলিখা পুথিত আঠ প্ৰকাৰৰ বিৰাম চিহ্ন লক্ষ্য কৰিছে। সেইবোৰ হ'ল (১) একদণ্ড, (২) দ্বিদণ্ড, (৩) ত্ৰিদণ্ড অৰ্থাৎ এডাল, দুডাল বা একেলগে তিনিডাল চুটি লম্বৰেখা। (৪) এডাল সমভূমিকৰেখা, (৫) একেলগে দুডাল সমভূমিকৰেখা, (৬) দুডাল লম্বৰেখাৰ লগতে এডাল সমভূমিকৰেখা, (৭) অৰ্দ্ধবৃত্তাকাৰৰেখা, (৮) এডাল অৰ্দ্ধবৃত্তাকাৰৰেখাৰ ওপৰত এডাল লম্বৰেখা।

পঞ্চম শতিকালৈকে লিখা অনুলিপিবোৰত বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰ হয় মুঠেই নাই, নহয় একেবাৰে অনিয়মীয়া। কিন্তু তাৰ পিছৰ কাললৈ লাহে লাহে বিৰাম চিহ্ন ব্যৱহাৰ সঘনে হ'বলৈ ধৰা দেখা যায়। খৰোষ্ঠী লিপিব পুথিত বিৰাম চিহ্নৰ বাধ্যতামূলক ব্যৱহাৰ প্ৰায় দেখা নাযায়। ব্ৰাহ্মীলিপিব পুথিত বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰৰ কথা ভিনচেন্ট স্মিথ, ব্যুহলাৰ আদি গৱেষকে উল্লেখ কৰিছে। গদ্যৰ পৰা পৃথক কৰি দেখুৱাবলৈ শ্লোক বা শ্লোকাংশৰ সমাপ্তি বুজাবলৈ বা সম্পূৰ্ণ অৰ্থবাচক এজোৰা শব্দক পৃথক কৰি দেখুৱাবলৈ সাধাৰণতে বিৰাম চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পুথিৰ অনুলিপিকাৰতকৈ শিলালেখ বা তাম্ৰলেখৰ আখৰকটীয়াসকল বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত অধিক সচেতন আছিল। পঞ্চম শতিকাৰ মান্দাচোৰ (৪৭৩-৭৪খৃ.) প্ৰশস্তিত বৰ নিয়াৰিকৈ শ্লোকোদ্ধৰ শেষত একদণ্ড আৰু সম্পূৰ্ণ শ্লোকৰ শেষত দ্বিদণ্ড সৰ্বত্ৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। অৱশ্যে অষ্টম শতিকালৈকে দক্ষিণ ভাৰতৰ বহু শাসনত বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল বুলি মানিব পাৰি।

পদৰ যতি বুজাবলৈ অসমৰ পুথিত সাধাৰণতে একদণ্ড, দ্বিদণ্ড আৰু ত্ৰিদণ্ড ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। দুলাড়ী, ছবি আদি ছন্দৰ পদ্যত কেতিয়াবা প্ৰতিটো চৰণৰ শেষত দণ্ড চিহ্নৰে পদাৰ্দ্ধৰ যতি দেখুওৱা হৈছে। গদ্যৰ ক্ষেত্ৰত পুথি ভেদে দণ্ডৰ ব্যৱহাৰ বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়।

হাতেলিখা পুথিৰ এটা ফলকক একক বুলি ধৰা হৈছিল বাবে ফলকৰ সংখ্যাহে সৰ্বত্ৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। উত্তৰ ভাৰতৰ আন ঠাইৰ লগতে অসমত লিখা পুথিত ফলকৰ দ্বিতীয় পৃষ্ঠাতহে ফলকৰ সংখ্যা দিয়াৰ নিয়ম আছিল। সাধাৰণতে দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথিত ফলক এটাৰ প্ৰথম পৃষ্ঠাত ফলকৰ সংখ্যা দিয়া হৈছিল। চাৰ মেককাৰ্টনিয়ৈ সংগ্ৰহ কৰা পুথিসমূহৰ ভিতৰত গুপ্তযুগৰ ব্ৰাহ্মীলিপিত লিখা পুথিত ফলকৰ প্ৰথম পৃষ্ঠাত ফলকৰ সংখ্যা দিয়া আছে। যদিও উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিত পুথিসমূহ লিখা হৈছে তথাপি পৃষ্ঠা সংখ্যা দিয়াৰ নিয়মটো লক্ষ্য কৰি ব্যুহলাৰে সেইবোৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথি বুলি কৈছে। অৱশ্যে পিছত হৰ্ণলে চাহাবে লিপিৰ বৈশিষ্ট্যলৈ চাই ব্যুহলাৰৰ অভিমত নাকচ কৰিছে। সাধাৰণতে মঙ্গলবাচক শ্ৰী শব্দৰ লগত ফলকৰ ক্ৰমিক সংখ্যা লিখা হয়; যেনে, শ্ৰী১, শ্ৰী২ ইত্যাদি।

২.৩.২ পুথিত ভুলৰ শুধৰণি

হাতেলিখা পুথিত সঘনে ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দৰ বাবে নকলকাৰে সংক্ষিপ্ত ৰূপ প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল। পশ্চিম ভাৰতত আৱিষ্কৃত খৃষ্টাব্দ দ্বিতীয় শতিকাৰ পুথিত প্ৰথম সংক্ষিপ্ত সাংকেতিক চিন ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। কুশান যুগত নকল কৰা বৌদ্ধ পুথিত কথা, গাথা আদিক নিৰ্দেশ কৰিবলৈ শব্দৰ প্ৰথম আখৰ বা শব্দাংশ (syllable) সংকেত হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। অসমত প্ৰাপ্ত পুথিত ধ্ৰুৱ বুজাবলৈ ‘ধ্ৰুং’, ঘোষা বুজাবলৈ ‘ঘো.’ আদি সাংকেতিক চিন সঘনে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। তিথি, বাৰ, মাহ, বছৰ আদিত ব্যৱহাৰ হোৱা সংখ্যাৰ বাবে সংকেত ব্যৱহাৰ হৈছিল। সংখ্যা বুজাবলৈ কিছুমান চিৰাচৰিত শব্দ আৰু প্ৰতীক (stock word) নকলকাৰৰ হাতত আছিল। যেনে, ০ ৰ বাবে অম্বৰ, আকাশ, গগন ইত্যাদি, ১ ৰ বাবে সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, পৃথিৱী, ঈশ আদি শব্দ, ২ ৰ বাবে অক্ষি, কৰ, পক্ষ, ভূজ আদি ৩ৰ বাবে অগ্নি, ঐশাক্ষি আদি, ৫ ৰ বাবে বাণ, শৰ, ৰিশিখ বা শৰৰ ছবি আদি ব্যৱহাৰ হৈছিল।

হাতেলিখা পুথিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ পৰীক্ষা কৰি পুথিৰ বয়স, নকলকাৰকৰ সংস্কাৰ পৰম্পৰা, অনুলিপিটিৰ ওপৰত লিপিকাৰৰ মনস্তাত্ত্বিক প্ৰভাৱ আদি বিষয়ৰ সবিশেষ ধাৰণা কৰি ল’ব পাৰি। হস্তলিখিত পৰম্পৰাত পুথিত ভুল সোমোৱাটো নিতান্তই স্বাভাৱিক কথা আৰু সেই ভুল-প্ৰমাদবিলাকৰ লগতেই যিহেতু পাঠ-সমীক্ষকে কাম কৰিব লাগে, গতিকে পুথিৰ অনুলিপিত জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে সোমাই পৰা ভুলৰ ক্ষেত্ৰত অনুলিপিকাৰে কেনে ব্যৱস্থা লৈছিল, তাকো সমীক্ষকে জানি থোৱা উচিত। কিয়নো কেতিয়াবা নিজে কৰা ভুলৰ শুধৰণি নকলকাৰে পুথিৰ পাতত নিজে দি থৈ যায়। অথবা ভুল থকা পাঠাংশ আঙুলিয়াই দি যায়। তেনে নিৰ্দেশে সমীক্ষকক শুদ্ধ পাঠৰ দিগ্‌দৰ্শন কৰাব পাৰে। পুথিৰ পাতত ভুল পাঠৰ শুধৰণি কেতিয়াবা অনুলিপিকাৰে নিজে দিয়ে। অনুমোদিত পাঠৰ ক্ষেত্ৰত অনুমোদকজনে পাঠটি পৰীক্ষা কৰি ভুল পাঠ দেখুৱাই যায় বা ভুলৰ শুধৰণি দিয়ে। কেতিয়াবা পৰৱৰ্তী কালৰ কোনো পাঠকেও পাঠ-প্ৰমাদ আঙুলিয়াই যায়। এনে নিৰ্দেশ বা শুধৰণিত ব্যৱহাৰ কৰা আখৰৰ গঢ় আৰু চিয়াঁহীৰ পৰীক্ষা কৰি শুধৰণিৰ সময় আৰু তাৰ নিৰ্ভৰশীলতা ঠাৱৰ কৰিব পাৰি।

সাধাৰণতে ভুলকৈ নকল কৰা শব্দ, বাক্য বা পাঠাংশৰ বাবে আৰু অসাধাৰণতাবশতঃ এৰি যোৱা শব্দ, বাক্য, বাক্যখণ্ড বা এছোৱা পাঠৰ বাবে বেলেগ বেলেগ চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অশোকৰ অনুশাসনৰ দৰে অতি প্ৰাচীন শিলালেখৰ ক্ষেত্ৰত ভুলকৈ লিখা শব্দবোৰ আঁচ মাৰি কাটি দিয়া দেখা যায়। কিন্তু পিছৰ যুগত পুথিৰ অনুলিপিত ভুল শব্দ, বাক্য আদিৰ ওপৰত বা তলত ফুট চিন বা চুটি চুটি ৰেখা দি থোৱা হয়। কেতিয়াবা কোনো পুথিত তেনে ভুলৰ ওপৰত হিংগল বা হালধিৰ ৰং সানি থোৱা হৈছিল। অসমত তেনেদৰে ৰং সানি থোৱা পুথি চকুত পৰা নাই। শিলালেখ আৰু পুথিত সোমোৱা ভুল আখৰ, শব্দ বা বাক্যৰ শুদ্ধপাঠ সাধাৰণতে তাৰ পোনে পোনে ওপৰৰ, তলৰ, সোঁহাতৰ বা বাওঁহাতৰ মাজিনত লিখি থোৱা হয়। কিন্তু সেই শুদ্ধ পাঠ ক'ত বহিব তাৰ কোনো নিৰ্দেশ দিয়া নহয়। কেতিয়াবা শুদ্ধ পাঠ শব্দৰ কাষৰে-পাজৰে দুটা শাৰীৰ মাজত লিখি থোৱা দেখা যায়।

ভুলক্ৰমে এৰি যোৱা আখৰ, শব্দ বা বাক্য একেদৰেই মাজিনৰ কোনো ঠাইত লিখা হয়, কিন্তু সেইবোৰৰ স্থান নিৰ্দেশ কৰা নহয়। কেতিয়াবা অৱশ্যে এনে যোৱা আখৰ বা শব্দৰ ঠাইত কাকপাদ, হংসপাদ বা পুৰণ চিন দি পাঠ ৰৈ যোৱাৰ কথা বুজোৱা হয়। অশোকৰ অনুশাসন আৰু তাৰ সমসাময়িক আন আন শিলালেখত হংসপাদ আৰু কাকপাদৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল। কেৱল ৰৈ যোৱা আখৰ, শব্দ আদি দুটা শাৰীৰ মাজত লিখি যোৱা হৈছিল। কোনো কোনো নকলকাৰে কেতিয়াবা ইচ্ছাকৃতভাৱে আৰ্হি পুথিৰ কোনো অংশ পৰিহাৰ কৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত কোনো নিৰ্দেশ দিয়া দেখা নাযায়। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথিত পুৰণ চিন দি তেনে ইচ্ছাকৃত পৰিহাৰকো নিৰ্দেশ কৰা হয় বুলি জনা যায়। (P.K. Gode, *Descriptive Catalogue of Govt. Collections of MSS*, P. 29-35)। আৰ্হি পুথিৰ অস্পষ্ট পাঠক বুজাবলৈ অনুলিপিকাৰে কুণ্ডল বা স্বস্তিকা চিন ব্যৱহাৰ কৰে। কেতিয়াবা সেই ঠাই নিলিখাকৈ এৰি যোৱাও দেখা যায়।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত সুবৃহৎ গ্ৰন্থাগাৰ গঢ়ি উঠিছিল। সেইবোৰক সৰস্বতী ভাণ্ডাগাৰ বা ভাৰতী-ভাণ্ডাগাৰ বোলা হৈছিল। মন্দিৰ, বৌদ্ধ বিহাৰ, পাঠশালা, বিদ্যাপীঠ আৰু ৰাজকীয় গ্ৰন্থাগাৰত হাতেলিখা পুথি সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা আছিল। হাতেলিখা পুথিৰ ভড়াল অভিজাতসকলৰ আভিজাত্যৰ চিন আছিল। বিদ্বান-সজ্জনেও নিজৰ ৰুচি অনুযায়ী পুথি সংগ্ৰহ কৰি পুথিভড়াল চহকী কৰিছিল। কবি বাণভট্টৰ তেনে এক গ্ৰন্থাগাৰ আছিল আৰু বাণভট্টক পুথি পঢ়ি শুনাবলৈ পাঠক নিয়োগ কৰা হৈছিল। ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাত অতি বৃহৎ পুথি সংগ্ৰহালয় গঢ়ি উঠিছিল। একাদশ শতিকাৰ ধাৰা প্ৰদেশৰ ৰজা ভোজৰ সৰস্বতী মূৰ্তিৰে সুশোভিত এটি বিশাল গ্ৰন্থাগাৰ আছিল। দাক্ষিণাত্যৰ ৰেঙ্গী প্ৰদেশৰ অধিপতি চালুক্যৰাজ জয়সিংহই যুদ্ধত জিকি সেই গ্ৰন্থাগাৰ চালুক্যসকলৰ ৰাজকীয় গ্ৰন্থাগাৰৰ লগত চামিল কৰিছিল। তাঞ্জোৰ, কাঞ্চীপুৰম, কেৰল আদিতো প্ৰাচীন পুথিভড়াল থকাৰ কথা জনা যায়। চোল, চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকুট আদি প্ৰতাপী ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতাত এনে পুথিভড়ালবোৰ সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠিছিল। কাম্বে অঞ্চলৰ দুটা জৈন মন্দিৰৰ তেনে পুথিভড়ালৰ পৰা ব্যুহলাৰে ত্ৰিশহাজাৰ হাতেলিখা পুথি গোটাইছিল। তেনেদৰে তাঞ্জোৰৰ ৰাজপৰিয়ালৰ নিজা পুথিভড়ালৰ পৰা বাৰ হাজাৰ পুথি গোটাইছিল। তেনে পুথিভড়ালত বহু মূল্যবান গ্ৰন্থ আৰু তেনে গ্ৰন্থৰ পৰা বহু মূল্যবান ঐতিহাসিক আৰু পুৰাতাত্ত্বিক তথ্য আৱিষ্কাৰ হৈছে। লক্ষ্য কৰা যায় যে দক্ষিণ ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰাচীন

গ্ৰন্থগাৰ হাতেলিখা পুথিৰে সমৃদ্ধিশালী আছিল। তাৰ বিপৰীতে নালন্দা, কাশী আদি ঠাই প্ৰাচীন শিক্ষা কেন্দ্ৰ হোৱা স্বত্বেও কিন্তু সেইবোৰ ঠাইৰ পৰা এক বিপুল পৰিমাণৰ পুথি সংগ্ৰহ হোৱাৰ কথা জনা নাযায়। বোধকৰো উত্তৰ ভাৰতৰ জলবায়ু তুলনামূলকভাৱে সেমেকা হোৱা বাবে আৰু এইবোৰ ঠাই মৌচুমী প্ৰধান অঞ্চলত অৱস্থিত হোৱা বাবে ইয়াত পুথি দীৰ্ঘস্থায়ী নহৈছিল। এনে জলবায়ুত কীট-পতঙ্গৰ উপদ্ৰৱেও পুথি নষ্ট কৰে। তাৰ বিপৰীতে দক্ষিণ ভাৰতৰ শুকান আৰু গৰম জলবায়ুত পুথি সংৰক্ষণৰ সুবিধা বেছি। এতিয়াও পুনাৰ ভাণ্ডাৰকাৰ অৰিয়েণ্টেল ৰিচাৰ্চ ইনষ্টিটিউট আৰু ডেক্কান কলেজৰ লাইব্ৰেৰীৰ সংৰক্ষিত পুথিৰ সংখ্যা আচৰ্য্যজনক। কিন্তু ইংৰাজ শাসকৰ দিনৰ পৰা আজিলৈকে যিমান ভাৰতীয় পুথি সংগৃহীত হৈছে তাৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম পুথিসমূহ ভাৰতৰ বাহিৰৰ আফগানিস্তান, বেলুচিস্তান, ইৰাক, মধ্যপ্ৰাচ্যৰ দেশসমূহ, তিব্বত, চীন আদি ঠাইৰ পৰাহে উদ্ধাৰ হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

হাতেলিখা পুথিত নকলকাৰৰ দ্বাৰা কেনেদৰে ভুল শব্দ বা বাক্য সোমায়? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

২.৩.৩ নাভিৰন্ধ

পুথি যেনেকুৱাই নহওক কিয় তাক সযতনে সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা পুথিৰ নকল কৰোতা সকলেই কৰি গৈছিল। পুথিৰ ফলকবোৰ নিয়াৰিকৈ ৰাখিবৰ বাবে প্ৰতিটো ফলকৰ সোঁমাজত ২.৫×২.৫ চেণ্টিমিটাৰ মানৰ ঠাই নিলিখাকৈ এৰি তাত এটা বিন্ধা ৰখা হৈছিল। বিন্ধাটোক নাভিৰন্ধ বা শলাবিন্ধা বুলি কোৱা হয়। কেতিয়াবা পুথি পঢ়িবৰ সময়ত বাঁহৰ বা লোহাৰ শলাত চিজিলকৈ ফলকবোৰ ভৰাই থোৱা হৈছিল। দক্ষিণ ভাৰতত ফলকৰ লগতে কাঠৰ অৱৰণতো এটা বিন্ধা কৰি, এডাল শকত ৰচী পুথিৰ ইফালৰ পৰা সিফাললৈ সৰকাই নি একেলগে বান্ধি থোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। শিথিল বান্ধোনৰ ফলত পুথিৰ পাত হেৰোৱাৰ ভয় থাকে। সেয়েহে অনুলিপিকাৰেও দঢ়াই দঢ়াই কৈছে, চোৰ, পানী আৰু মুৰ্খ লোকৰ লগতে শিথিল বান্ধোনৰ পৰা পুথিক ৰক্ষা কৰিব লাগে— ‘চোৰাত্ ৰক্ষ জলাত্ ৰক্ষ ৰক্ষ মাং শ্লথ বন্ধানত্। আখুভ্যঃ নৰহন্তেভ্যঃ এবং ৰদতি পুস্তিকা’।। নাভিৰন্ধ সম্পৰ্কে যোগিনীতন্ত্ৰৰ নিৰ্দেশৱালী উল্লেখযোগ্য—

দক্ষৰন্ধে ভৱেৎ পীড়া বৰ্ভুলং শুভদংভবেৎ

চতুষ্কোণে বিপ্লৱন্ত্ৰ ত্ৰিকোণ মৰণং ভৱেৎ ॥ ৭-১৯

অৰ্থাৎ পুথিৰ পাত লোৰ শলা তপত কৰি বিস্কা কৰিলে নানা ৰকম পীড়া-দুখ হয়। গোলাকাৰ বিস্কা কৰিলে শুভফল হয়, চাৰিকোণীয়া বিস্কা কৰিলে বিপ্লৱ আৰু তিনিকোণীয়া বিস্কা কৰিলে মৃত্যু হয়।

২.৩.৪ আৱৰণ

পুথিখনৰ কায়িক সুৰক্ষাৰ বাবে ওপৰে তলে ডাঠ আৱৰণ দি ৰখা হয়। মূল্যবান পুথিৰ বাবে পুথিৰ ফলকৰ জোখমতে কাঠৰ এনে আৱৰণ তৈয়াৰ কৰি লোৱা হয়। তেনে কাঠৰ আৱৰণৰ ওপৰত সুন্দৰকৈ চিত্ৰও কাটি উলিওৱা হয়। ৰঙেৰে বোলাই লোৱা চিত্ৰ অঁকা পুথিৰ আৱৰণো পোৱা যায়। তেনে আৱৰণ যুক্ত পুথি সত্ৰই-সংঘই অনেক সিঁচৰতি হৈ আছে। নেপালত মূল্যবান পুথিৰ বাবে ফুল কটা ধাতুৰ আৱৰণ তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। (R. Dasgupta: *Illustrated Manuscripts of Royal Nepal Library*, p. 15-19)। সাধাৰণতে ফুলতোলা বা ৰঙীন কাপোৰেৰে পুথি মেৰিয়াই থোৱা হয়। মধ্য প্ৰাচ্যৰ দেশবোৰত এই উদ্দেশ্যে উটৰ ছাল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কাশ্মীৰত পাতল চামৰাৰ আৱৰণো পুথিৰ সুৰক্ষাৰ বাবে ব্যৱহাৰ হৈছিল। এনে প্ৰথা ইছলামধৰ্মী গ্ৰন্থৰ বাবেহে প্ৰচলিত আছিল বুলি জনা যায়। অসমৰ পুথিবোৰ সাধাৰণতে কাপোৰেৰে মেৰিয়াই ৰখা হৈছিল। কেতিয়াবা পুথিৰ জোখৰ দুই তিনিখন নিলিখা ফলককে আঠা দি ডাঠ কৰি আৱৰণৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। চিত্ৰ অঁকা, ৰং বোলোৱা বা উকা কাঠৰ আৱৰণো তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। কেতিয়াবা সৰু পুথিৰ বাবে বাহঁৰ কামি মিহিকৈ চাঁচি তেনে সুন্দৰ আৱৰণ তৈয়াৰ কৰি লৈছিল। তেনে এখন পুথি এই লেখিকাৰ হাততে সংৰক্ষিত হৈছে। মোগল সম্ৰাটসকলে আৰু অভিজাতসকলে কাঠৰ বা হাঁতীদাতৰ সুন্দৰ জালিকটা আৰু ফুলকটা বাকচো তৈয়াৰ কৰি লৈছিল। তেনে সৰু বাকচ কলিকতাৰ জাতীয় সংগ্ৰহালয়ত সংগৃহীত হৈছে। অসমত স্বৰ্গদেউ ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনৰ ভূমি-দানৰ ফলি এখন এটা শিলৰ চেপেটা বাকচত সুৰক্ষিত অৱস্থাত উদ্ধাৰ হৈছিল। ডিব্ৰুগড় লেপেটকটা বাগিচাত কোৰ মাৰোতে ওলাই পৰা মসূন শিলৰ এটা বাকচত উদ্ধাৰ হোৱা ১৬২৩ শকৰ ফলিখন প্ৰাচ্য শাসনাৱলীত সন্নিবিষ্ট। (মহেশ্বৰ নেওগ ‘সম্পা.’ : *প্ৰাচ্য শাসনাৱলী*, ফলি সংখ্যা ১৫)।

২.৩.৫ পুষ্পিকা

হাতেলিখা পুথিৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ হ’ল ইয়াৰ পুষ্পিকাটি। গ্ৰন্থখন অনুলিপি কৰি হোৱাৰ শেষত অনুলিপিকাৰে নিজৰ বক্তব্য লিপিবদ্ধ কৰে। তাত লিপিকাৰে স্বাক্ষৰ দিয়াৰ লগতে কেতিয়াবা নিজৰ পৰিচয়, পিতৃ পৰিচয় আদিও দি যায়। স্বাক্ষৰ অংকন কৰাৰ লগতে পুথি নকল কৰি সমাপ্ত হোৱাৰ দিন, বাৰ, তিথি, পক্ষ, মাহ, শক আদিৰো খবৰ দিয়ে। যেনে— ‘শ্ৰীদুৰ্গানাথ শৰ্মা হস্তাক্ষৰমিদং’ ‘১৭৮২।। সৰুত।। শ্ৰাৱণ ১১ দিন জয়াত।। বুধবাৰে চণ্ডিপুস্তকং সমাপ্তং’।। কোনো নকলকাৰে পুথি নকলকৰাৰ কাৰণ পুষ্পিকাত সন্নিবিষ্ট কৰে। ড° মহেশ্বৰ নেওগে যোৰহাটৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা ভক্তি ৰত্নাৱলীৰ পুষ্পিকাত নকলকাৰে লিখি গৈছে- ‘শ্ৰীৰামকৃষ্ণ শৰ্মা অতি দুঃখমনে। লেখিলা পুস্তক এহি খাজনা অবিহনে।’ (ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া : *পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰসঙ্গত*, পৃ. ৪২)।

প্ৰায় সকলো নকলকাৰে পুথিত ঘটিব পৰা ভুল-ভ্ৰান্তিৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰে। কোনো কোনোৱে পুথিৰ সমতন সংৰক্ষণৰ বাবে পাঠকক সাৱধানবাণী শুনাই শ্লোক বা পদ লিখি থৈ যায়।

পুষ্টিপিকাত পুথি নকলৰ চন-তাৰিখ সাধাৰণতে দিয়া থাকে। তেনে খবৰৰ পৰা পুথিখনৰ বয়স জানিব পাৰি। অনুলিপিকাৰকৰ নিজস্ব মন্তব্যত তেওঁৰ বিদ্যা-বুদ্ধিৰ পৰিচয় পাব পাৰি। তাৰ দ্বাৰা পুথিখনৰ নিৰ্ভৰযোগ্যতা অনুমান কৰি ল'ব পাৰি। পুষ্টিপিকাত সন্নিবিষ্ট লিপিকাৰৰ আত্মপৰিচয়ৰ দ্বাৰা পুথিৰ পাঠ-পৰম্পৰাৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰি। তদুপৰি কোনো কোনো নকলকাৰে পুথিৰ শেষত উল্লেখ কৰা পুথি নকলৰ স্থান, পৃষ্ঠপোষক জনৰ নাম আদিৰ পৰা পাঠত পৰিব পৰা আঞ্চলিক, ধৰ্মীয় তথা ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱৰ কথাও জানিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পুৰণি পুথিৰ পুষ্টিপিকা মানে কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৩.৬ সচিত্ৰ পুথি

বহু প্ৰাচীন কালৰে পৰা পৃথিৱীৰ সভ্য জাতিসমূহে পুথি অলংকৰণত মন দিছিল। ইউৰোপত আৱিষ্কৃত অষ্টম শতিকাৰ 'কেলচৰ গ্ৰন্থ' (The Book of Kells)ক অতি পুৰণি সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ অন্যতম বুলি গণ্য কৰা হয়। আয়াৰলেণ্ডৰ ধৰ্মীয় মঠবাসী সন্ন্যাসীসকলে এইবোৰ পুথি ছবিৰে সুশোভিত কৰিছিল। বৰ্তমান এই গ্ৰন্থ ব্ৰিটিশ কলেজ লাইব্ৰেৰীত সংৰক্ষিত হৈছে। তেনে আন এখনি অতি প্ৰাচীন সচিত্ৰ পুথি The Book of Lindisfarne লণ্ডনৰ ব্ৰিটিছ লাইব্ৰেৰীত সংৰক্ষিত হৈছে। মধ্যযুগত ধৰ্মীয় মঠ-গীৰ্জা আদিৰ ভিত্তি চিত্ৰিত কৰাৰ লগতে ধৰ্মীয় পুথিৰ সচিত্ৰকৰণৰ বহুল প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰে। গতিকে তেতিয়াও পুথিৰ সচিত্ৰকৰণৰ কামত ভিক্ষু শিল্পীসকলে বিশেষ মনোযোগ দিছিল। ইউৰোপীয় দেশবোৰত চাৰ্কিৰ ছাঁইৰ লগত তেলযুক্তদ্রব্য আৰু বিভিন্ন ৰং মিহলি কৰি ৰং প্ৰস্তুত কৰিছিল। ৰঙৰ ভিতৰত উজ্জ্বল নীলা, ৰঙা, কমলা আৰু মুগা ৰং অধিক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সাধাৰণতে ছাগলী, ভেড়া বা গৰুৰ ছালৰ পুথিতহে চিত্ৰ অঁকা পোৱা গৈছে। প্ৰাচীন সচিত্ৰ পুথিৰ ভিতৰত বাইবেলৰ উপদেশমালা সন্নিবিষ্ট পুথিৰ সংখ্যাই সৰহ। প্ৰথম অৱস্থাত তেনে গ্ৰন্থত নতুন অধ্যায় বা খণ্ডৰ আৰম্ভণিৰ আখৰটোহে ডাঙৰকৈ লিখি তাক ছবিৰে সজাই তোলা হৈছিল, বোধকৰো অধ্যায় বা ছেদ বিভাজনৰ স্পষ্ট নিৰ্দেশৰ বাবে অথবা পাঠ্যাংশ চিনাক্তকৰণত পাঠকৰ সুবিধাৰ বাবে এনে ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। অৱশ্যে পিছলৈ সৰু ছবিৰে বিষয়বস্তুৰ লগত সংগতি ৰাখি বা নাৰাখি পুথি সচিত্ৰ কৰাৰ প্ৰথা প্ৰচলন হ'ল। ভাৰতত জৈন ভিক্ষুসকলে পুথি সচিত্ৰকৰণত বিশেষ দক্ষতা দেখুৱাইছিল। অশ্বঘোষ বিৰচিত বুদ্ধচৰিতৰ তিব্বতী সংস্কৰণত বুদ্ধদেৱৰ জন্মৰ পৰা মহানিৰ্বাণলৈকে বিভিন্ন স্তৰ অংকিত হৈছে। প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগত ভাৰতত ধৰ্মীয়

আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ দুয়োবিধ পুথিকে চিত্ৰৰে শোভিত কৰা হৈছিল। সমগ্ৰ ভাৰতত হেঙুল, হাইতাল আদিৰ দৰে খনিজ পদাৰ্থ আৰু শিলিখা, কেহেৰাজৰ দৰে উদ্ভিদজ পদাৰ্থৰ পৰা বং প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। বঙা, হালধীয়া, সেউজীয়া আৰু মিশ্ৰিত বং চিত্ৰত ব্যৱহাৰ হৈছিল।

বহু প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত চিত্ৰকলাৰ চৰ্চা হৈছিল তাক বিভিন্ন পৌৰাণিক আৰু ঐতিহাসিক সাক্ষ্যই প্ৰমাণ কৰে। কিন্তু পুথি সচিত্ৰকৰণ কলাক কেন্দ্ৰ কৰিয়ে যে অসমত এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ চিত্ৰশৈলীয়ে বিকাশ লাভ কৰিছিল তাক মধ্যযুগত প্ৰস্তুত কৰা অনেক সচিত্ৰ হাতেলিখা পুথিয়ে প্ৰমাণ কৰে। এই পুথিসমূহৰ অনুলিপিকৰণ আৰু চিত্ৰকৰণৰ কামত সত্ৰ-সভা, ৰাজসভা আৰু আঢ্যবন্ত শিল্পানুৰাগীয়ে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। এতিয়ালৈকে পোহৰলৈ অহা এনে পুথিসমূহৰ ভিতৰত চিত্ৰ-ভাগৱত, ভক্তি-ৰত্নাৱলী, গীত-গোৱিন্দ, অজামিল উপাখ্যান, শংখচূড় বধ কাব্য, হস্তিবিদ্যাৰ্ণৱ, বৃহৎ-উষাহৰণ আদি পুথি উল্লেখযোগ্য। পুথিৰ পাতৰ কথাৰ বিষয়বস্তু ব্যঞ্জন কৰিব পৰাকৈ অনুলিপিকাৰজনে হয় নিজে লেখা অংশৰ কাষে কাষে চিত্ৰ আঁকি গৈছিল, নহয় অনুলিপিকাৰে এৰি যোৱা খালি ঠাই পিছত খনিকৰে অনুৰূপ চিত্ৰৰে পূৰ কৰিছিল। চিত্ৰবোৰত মানুহ, পশু-পক্ষী, গছ-লতা, মেঘ-আকাশ-নদী আদি বিভিন্ন ৰূপবন্ধৰ সমাহাৰ দেখা যায়।

কেতিয়াবা বিষয়বস্তুৰ কথা নাভাবি কেৱল অলংকৰণৰ বাবেও পুথিক চিত্ৰ বোলা হৈছিল। সাধাৰণতে এনে ক্ষেত্ৰত শিল্পীয়ে ফলকৰ কাষৰি চিত্ৰৰে শোভিত কৰে। তেনে পুথিক লতাকটা পুথি বোলে। কেৱল অলংকৰণৰ উদ্দেশ্যেৰে এনে চিত্ৰ অঁকা হয় বাবে কেৱল লতা-ফুল আৰু বিভিন্ন জ্যামিতিক আৰ্হিৰে কাষৰিত চিত্ৰ তোলা হয়। এনে চিত্ৰত সাধাৰণতে পুথিৰ বিষয়বস্তুৰ ব্যঞ্জন নাথাকে। অসমত পুথিৰ কাষৰিত লতা বহা শিল্পটো মোগলসকলৰ দান বুলি ড° নৰেন কলিতাই অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে। ড° কলিতাই তেখেতৰ অসমৰ পুথিচিত্ৰ নামৰ গ্ৰন্থত এই দেশৰ পুথিচিত্ৰৰ ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰা, ইয়াৰ বিকাশ আৰু প্ৰসাৰ, বিষয়-বৈশিষ্ট্য আৰু লক্ষণ আদি সকলো দিশ সামৰি এক পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ, শৃংখলাবদ্ধ আৰু সূক্ষ্ম বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন আগবঢ়াইছে। (অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৯৬)

২.৪ লিখন-সামগ্ৰী

ভূমি :

পৃথিৱীৰ লিপিমালাই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বিৱৰ্তনৰ পথত আগবাঢ়িছিল। মহেঞ্জোদাৰোৰ মোহৰ লিপিয়ে যদিও প্ৰাক-বৈদিক যুগৰ বা বৈদিক যুগৰ পৰাই লিখন ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা কয়, তথাপি বেদক শ্ৰুতি বোলাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সুপ্ৰাচীন কালত জ্ঞান-বিজ্ঞান মৌখিক পৰম্পৰাত চলি আহিছিল। উপনিষদৰ গুৰু-শিষ্যৰ বাগালাপৰ যোগেদি আগবঢ়োৱা শিক্ষা পদ্ধতিতো শ্ৰুতি আৰু স্মৃতিয়ে আছিল আদি কালৰ জ্ঞান প্ৰচাৰৰ মাধ্যম। ছাত্ৰসকলক মুখস্থ বিদ্যাৰ শিক্ষা দিয়া হৈছিল। প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিকৰ ৰচনা ‘সতাং কণ্ঠভূষণম্’ কৰি ৰখাটো

শিক্ষিতলোকৰ বাবে গৌৰৱৰ বিষয় আছিল। ফলত লিখন অভ্যাসৰ প্ৰস্তুত কৰণ এক কষ্টসাধ্য কাম হোৱাৰ বাবেও মুখস্থ বিদ্যাই জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল।

সিদ্ধ উপত্যকাত আৱিষ্কাৰ হোৱা লিখন-সামগ্ৰীখিনিৰ ভিতৰত পোৰা মাটিৰ মোহৰ, মূন্ময় পাত্ৰ, খাৰু আদি প্ৰধান। তাত উদ্ধাৰ হোৱা চিয়াঁহী দোৱাত বুলি অনুমান কৰা পাত্ৰবোৰৰ পৰা এই কথা বুজিব পাৰি যে, চিয়াঁহীৰে লিখাৰ ব্যৱস্থাও তেতিয়াৰ দিনত আছিল। কিন্তু তাৰ বাবে ব্যৱহাৰ হোৱা গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ আদি অতি ক্ষণস্থায়ী হোৱাৰ বাবে সেইবোৰৰ অস্তিত্ব পিছৰ যুগলৈ নাথাকিল।

মানৱ সভ্যতাৰ প্ৰস্তুতি পৰ্বত শিল আৰু মসৃণ ভূ-পৃষ্ঠকে ভাৱ প্ৰকাশ আৰু সংৰক্ষণৰ মাধ্যমৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পৰ্বতৰ মিহি গাত, মসৃণ শৈলপৃষ্ঠ, গুহাৰ কোমল শিলৰেৰে আদিকে ভূমিৰূপে লৈ প্ৰথম লিখন কলাৰ জন্ম হৈছিল বুলি ভাবিব পাৰি। প্ৰাচীনতম চিত্ৰলিপিৰ নিদৰ্শন এনে লিখন-সামগ্ৰীয়ে ধৰি ৰাখিছে। যদিও শৈলপৃষ্ঠ মিহি কৰি হাতুৰী বটালিৰে শিলত আখৰ কটাটো অতি পৰিশ্ৰমসাধ্য কাম তথাপি খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ অশোকৰ অনুশাসন মালাৰ পৰা ষোড়শ-সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰান্তীয় ৰজাসকলৰ দানফলিবোৰলৈকে শিলক উপযুক্ত লিখন মাধ্যমৰূপে ব্যৱহাৰ কৰি অহা হৈছে। পৰৱৰ্তী কালত গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ, কাষ্ঠফলক আদি সুচল লিখন-সামগ্ৰী আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ পিছতো শৈলপৃষ্ঠৰ এনে সমাদৰৰ একমাত্ৰ কাৰণ হ'ল ইয়াৰ দীৰ্ঘস্থায়ী গুণ।

পৃথিৱীৰসকলো ঠাইতে গছৰ ছাল সৰ্বাধিক প্ৰচলিত লিখন-সামগ্ৰী আছিল। ভাৰতত হিমালয়ৰ নামনি ভাগত হোৱা ভূৰ্জ গছৰ বাকলি এইক্ষেত্ৰত বিশেষ উপযোগী আছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ আক্ৰমণৰ সময়ত ভাৰতত এইবিধ সামগ্ৰী ভূমিৰূপে ব্যৱহাৰ থকাৰ কথা কাৰ্টিয়াছৰ লিখনিৰ পৰা জানিব পাৰি। আফগানিস্তানত আৱিষ্কৃত খৰোষ্ঠী ধ্মপদৰ অনুলিপিখনেই এতিয়ালৈকে প্ৰাচীনতম ভূজপাতৰ পুথি বুলি চিনাক্ত হৈছে। কিন্তু সেইখনো খৃষ্ট জন্মৰ বহুকাল পিছৰ অনুলিপি বুলিহে সন্দেহ কৰা হৈছে। ভূৰ্জপত্ৰৰ প্ৰচলন অধিক আছিল যদিও ইয়াৰ ক্ষণস্থায়ী গুণৰ বাবে এইবিধ লিখন-সামগ্ৰীত লিখিত অতি প্ৰাচীন পুথি পাবলৈ নাই।

পট, পটিকা, কাৰ্পাসিক-পট আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু বিভিন্ন স্মৃতি শাস্ত্ৰত পোৱা যায়। ৰাজকীয় চিঠি-পত্ৰ আৰু ব্যক্তিগত প্ৰয়োজনীয় নথি পত্ৰ কপাহী কাপোৰত লিখি সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা হৈছিল। চীন দেশত ৰেশমী কাপোৰক লিখন-সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। বুলহাৰে আৱিষ্কাৰ কৰা ৰেশমৰ কাপোৰত লিখা জৈন সূত্ৰ আৰু ষ্টেইনে আৱিষ্কাৰ কৰা বৌদ্ধ সূত্ৰৰ পৰা ভাৰতত ৰেশমৰ কাপোৰক লিখন ভূমি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা জানিব পাৰি। প্ৰথম নিদৰ্শনটিত খৰোষ্ঠী আৰু দ্বিতীয়টিত কুশান ৰজাসকলৰ দিনৰ ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিৰ লেখা উদ্ধাৰ হৈছে।

বিনয়পিটক আৰু জাতকমালাত কাঠৰ ফলকৰ লেখনিৰ উল্লেখ আছে। ইয়াক ফলক বা কাষ্ঠফলক বুলি কোৱা হৈছে। পশ্চিমাঞ্চলৰ ক্ষত্ৰপ নহপাণৰ দিনত লিখা এখন ফলকত ধাৰে দিয়া ধনৰ চৰ্তসমূহ লিপিবদ্ধ হৈছে। দক্ষিণ-পূব এচিয়াত কাঠৰ ফলকৰ ব্যৱহাৰ অধিক আছিল। অক্সফৰ্ডৰ বড্লেইন লাইব্ৰেৰীত অসমত প্ৰস্তুত কৰা এখন কাষ্ঠফলক সংৰক্ষিত হৈছে। (Katre : *Introduction to Indian Textual Criticism*, p.5)।

পশ্চিমৰ দেশত জন্তুৰ ছালো লিখন-সামগ্ৰীৰূপে বহুল ব্যৱহৃত আছিল। কিন্তু ভাৰতত জন্তুৰ ছাল অপৰিৱৰ্তিত বুলি গণ্য হোৱাৰ বাবে এই দেশত এইবিধ সামগ্ৰীৰ ব্যৱহাৰ কম। অৱশ্যে সুবন্ধুৰ বাসৱদত্তা নামৰ আখ্যায়িকাখনত জন্তুৰ ছালত লিখা পত্ৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

প্ৰাচীন পৃথিৱীৰ সকলো সভ্য জাতিয়েই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ধাতুক লিখন আহিলা ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সিন্ধু সভ্যতাৰ অৱশেষ সমূহৰ ভিতৰত আৱিষ্কাৰ হোৱা ৰূপৰ মোহৰে সেই যুগতে ধাতুৰ লিখন-সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা সূচায়। (A.L. Basham: *The Wonder that was India*, p.145)। তক্ষশিলাৰ তাম্ৰলেখ খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাত লিখা হৈছিল বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। মৌৰ্য্য যুগৰ তাম্ৰশাসনৰ আৱিষ্কাৰৰ পৰা খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ-তৃতীয় শতিকাত তাম্ৰপত্ৰক লিখন-আহিলাৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা অনুমান কৰিব পাৰি। ফা-হিয়ানে (খৃঃ ৪ৰ্থ শতিকা) পৰিব্ৰাজকৰ টোকাত তাম্ৰপত্ৰৰ উল্লেখ কৰিছে। পোনতে চিঠি-পত্ৰ আদিও তামৰ পাতত লিখা হৈছিল যদিও পিছলৈ কেৱল ৰাজকীয় শাসনাৱলীৰ বাবেহে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ সৰ্বত্ৰ ৰাজকীয় শাসনৰ বাবে এইবিধ সামগ্ৰী ভূমিকাৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছিল, কেৱল ঠাই ভেদে তামৰ পাতৰ আকাৰ বেলেগ আছিল। দক্ষিণ ভাৰতত উদ্ধাৰ হোৱা তামৰ পাত দীঘল আৰু ঠেক হোৱা দেখা যায়, তাৰ তুলনাত উত্তৰ ভাৰতত পাতসমূহ কিছু বহল হয়। পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে যে দক্ষিণ ভাৰতত তাল পাতত মূল পাঠ লিখি দিয়া হৈছিল বাবে তাৰ আৰ্হিত কমাৰে ঠেক আৰু দীঘল তামৰ পাত লিখিবলৈ প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল। আনহাতেদি উত্তৰ ভাৰতত বহলকৈ প্ৰস্তুত কৰা সাঁচি পাতৰ আৰ্হিত তাম্ৰ-পত্ৰ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। অতি জোঙা ধাতুৰ লেখনিৰে অথবা হাতুৰিৰে কোবাই আখৰ তোলা হৈছিল। দীঘল ৰচনাৰ বাবে একাধিক তাম্ৰপত্ৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল আৰু এটা তামৰ বা লোহাৰ আঙঠিৰে সেইবোৰ গাঁঠি থোৱা হৈছিল। অসমত আৱিষ্কৃত আৰু ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয়ত সংৰক্ষিত একাধিক তাম্ৰশাসন এনেদৰেই পোৱা যায়।

ৰাজকীয় শাসন আৰু ধৰ্মসূত্ৰৰ বাবে তামতকৈয়ো অধিক ব্যৱহাৰ হৈছিল শিলৰ বেৰ, খুটা বা পৰ্বতৰ গাত লাগি থকা ডাঙৰ বা সৰু শিল। সাধাৰণতে বেচল্ট, বালিশিল আদিৰ দৰে কোমল শিলৰ ওপৰ ভাগ মিহি কৰি তাৰ ওপৰত হাতুৰী বটালিৰে আখৰ কাটি উলিওৱা হৈছিল। কেৱল ৰাজকীয় শাসনেই নহয়, ৰাজ প্ৰশস্তি, যুদ্ধজয়ৰ কাহিনীকে ধৰি কাব্য, কবিতালৈকে অনেক ৰচনা শিলৰ গাত খোদাই কৰি দীৰ্ঘকালৰ বাবে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। আজমীৰত চাহমা ৰজা চতুৰ্থ বিগ্ৰহ আৰু তেওঁৰ সভাকবি সোমদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাটকৰ অংশ বিশেষ ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ গাত খোদাই কৰি থোৱা পোৱা গৈছে। বিৰোলা নামৰ ঠাইত কেইবাটাও সৰ্গেৰে সৈতে এখন সুদীৰ্ঘ জৈন স্থলপুৰাণো শিলত লিপিবদ্ধ কৰাই থোৱা আছে। এলাহাবাদৰ শৈলস্তম্ভত লিখিত হৰিষেণৰ প্ৰয়াগ প্ৰশাস্তিক সমুদ্ৰগুপ্তৰ যুদ্ধজয়ৰ ঐতিহাসিক কাহিনীৰ লগতে সুন্দৰ কবিতাৰ নিদৰ্শন বুলি ক'ব পাৰি।

ইটা আৰু পোৰা মাটিৰ টুকুৰাত বিভিন্ন তথ্য সূত্ৰ, ৰাজাদেশ আদি লিপিবদ্ধ কৰি সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা সিন্ধু সভ্যতাৰ দিনৰে পৰা চলি আহিছে। ইটা বা মোহৰৰ সাঁচত টান মাটিৰ টুকুৰা নিৰ্মাণ কৰি তাৰ ওপৰত কাঠৰ বা ধাতুৰ জোঙা লেখনিৰে আখৰ লিখি তাক টানকৈ পুৰি স্থায়ী কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে এইবিধ

সামগ্ৰী আৱিষ্কৃত হৈছে। ড° স্পুনাৰৰ তত্ত্বাবধানত ১৯১৭-১৮ আৰু ১৯২৭-২৮ চনত নালন্দাৰ আৱিষ্কৃত খননকাৰ্য্যত ভাস্কৰবৰ্মাৰ পোৰা মাটিৰ মোহৰে (M.M. Sarma: *Inscriptions of Ancient Assam*, p.35-37) প্ৰাচীন কামৰূপতো ইয়াৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা সূচায়।

ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে তালপাতৰ পুথি পোৱা যায় যদিও দক্ষিণ ভাৰতত তাল গছ প্ৰচুৰ উৎপন্ন হোৱাৰ বাবে সেই ঠাইত তাল পাতক প্ৰধান লিখন-সামগ্ৰী ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। দীঘল আৰু আগলৈ জোঙা পাত বিলাকৰ গাত দীঘলে দীঘলে শিৰ থকাৰ বাবে আখৰৰ শাৰীবোৰ ইয়াত পোনকে লিখিবলৈ সুবিধা। হিউৱেন চাঙে (খৃঃ ৭ম শতিকা) তেওঁৰ টোকাতে তালপাতৰ পুথিৰ বিষয়ে লিখিছে। হৰিউজিৰ তালপাতৰ পুথিবোৰ খৃষ্টাব্দৰ ষষ্ঠ শতিকাৰ বুলি অনুমান কৰা হয়। টি. গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে উদ্ধাৰ কৰা ভাসৰ নাটকসমূহ যিবোৰ তাল পাতৰ পুথিত লিখা আছে, সেইবোৰ খৃষ্টাব্দৰ প্ৰথম-দ্বিতীয় শতিকাৰ বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে। তালপাতৰ পুথিৰ দীঘ এফুটৰ পৰা তিনিফুট আৰু বহল এক ইঞ্চিৰ পৰা চাৰে তিনি ইঞ্চিলৈকে হোৱা দেখা যায়।

অসমকে ধৰি ভাৰতৰ কোনো কোনো ঠাইত পুথি নকল কৰিবৰ বাবে তুলাপাত প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। কপাহ পাতলকৈ মেলি তাৰ ওপৰত গধুৰ বস্ত্ৰৰ দীঘলীয়া হেঁচা দি জোখমতে কাটি উলিয়াই তুলাপাত তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। অতি অৰ্বাচীনভাৱেহে ভাৰতত আৰু ইউৰোপীয় দেশবোৰত কাগজৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। ভাৰতত খৃষ্টাব্দৰ ত্ৰয়োদশ শতিকাতকৈ পূৰণি কাগজৰ পুথি পোৱা নাযায়। পোনতে কাগজ আৰু পিছত কাগজ প্ৰস্তুত কৰা প্ৰণালী পূৰ্ব-এচীয়াৰ প্ৰধানকৈ চীনদেশৰ পৰা বেপাৰী, পৰিব্ৰাজক আদিৰ জৰিয়তে ভাৰতলৈ আহিছিল।

অসমত ৰজাসকলে ৰাজকীয় জাননী, মন্দিৰ, ৰাজগৃহ আদি নিৰ্মাণৰ ঘোষণা, দান কৰা ভূমিৰ সীমা, ৰাজ্যজয়ৰ কথা আদি শিলত লিখি প্ৰচাৰ কৰিছিল। বৰ্মন, পাল, দেৱ, কোঁছ, আহোম, জয়ন্তীয়া, আদি ৰজাৰ শাসনকালত প্ৰণীত আঠচল্লিছ খন শিলালেখ বৰ্তমানলৈকে আৱিষ্কৃত আৰু সংকলিত হৈছে। তাৰে সাতইশ খন প্ৰাচীন যুগৰ সংস্কৃত শাসন ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাহ *Inscriptions of Ancient Assam* নামৰ গ্ৰন্থত আৰু এশ ছাপন্ন খন সংস্কৃত, টাই আৰু পূৰণি অসমীয়া ভাষাত লিখিত মধ্যযুগৰ বিভিন্ন লেখ ড° মহেশ্বৰ নেওগে প্ৰাচ্য শাসনাৱলী নামৰ গ্ৰন্থত সম্পাদন আৰু সংকলন কৰিছে। এই দুখনৰ আগেয়ে মহামহোপাধ্যায় পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবিনোদৰ 'কামৰূপ শাসনাৱলী' (১৩৩৮ বাং. শা.) এই ক্ষেত্ৰত পথিকৃৎ।

খৃষ্টাব্দৰ চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰে পৰা প্ৰাগজ্যোতিষত তামৰ পাত ৰাজকীয় শাসন প্ৰণয়নৰ বাবে ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে। ভূতিবৰ্মাই (৪ৰ্থ শতিকা) জাৰি কৰা তামৰ শাসন নষ্ট হোৱাত ভাস্কৰ বৰ্মাই পুনৰ লিখাই উলিওৱাৰ কথা নিধানপুৰ আৰু ডুবীৰ তাম্ৰশাসনত পোৱা যায়। প্ৰাচীন প্ৰাগজ্যোতিষত তাম্ৰশাসনবোৰ ভাৰতৰ আন ঠাইৰ দৰেই প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ কোনো কোনো ঠাইত তামৰ পাত ইমান পাতলকৈ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল যে তাক দুই ভাজ কৰি জাপি থ'ব পৰা হৈছিল। কিন্তু তেনে পাতল তামৰ পাত উদ্ধাৰ হোৱা নাই। সাধাৰণতে তুলাপাত আৰু সাঁচিপাত চিঠি-পত্ৰ, গ্ৰন্থ আদিৰ ৰচনা আৰু অনুলিপিৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

ষোড়শ শতিকাত কামৰূপ প্ৰদেশত ৰচিত ‘যোগিনীতন্ত্ৰ’ (সপ্তম পটল) নামৰ তন্ত্ৰশাস্ত্ৰত লিখন কলা সম্পৰ্কে বিবিধ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। সেইমতে দীক্ষিত শিষ্যই মন্ত্ৰ ফলিকাদি যন্ত্ৰত মন্ত্ৰ উদ্ধাৰ কৰিব লাগে। মাটিত বৰ্ণ নিলিখিব, পুথিতহে লিখিব। পুথি মাটিত থ’ব নাপায়। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ লেখনিৰে লেখাৰ ফল ঘোষণা কৰি কোৱা হৈছে বাঁহৰ কলমেৰে লিখিলে জ্ঞান হানি হয়। তামৰ কলমৰ দ্বাৰা লিখিলে অক্ষয় বৈভৱ লাভ হয়। সোণৰ কলমেৰে লিখিলে মহালক্ষ্মী লাভ হয়। বৃহন্নল নিৰ্মিত কলমৰ দ্বাৰা লিখিলে সুমতি বৃদ্ধি হয়। পুথিৰ জোখৰ নিৰ্দেশ দি কোৱা হৈছে- একহাত বা একমুঠি পৰিমাণ নাইবা বহিৰ্ভাগ পৰ্য্যন্ত বাৰ আঙুলি, দহ আঙুলি বা আঠ আঙুলি দৈৰ্ঘ্যৰ পুথি হ’ব লাগে। ভূৰ্জপত্ৰ, তেজপত্ৰ বা তালপত্ৰত বেছি দীঘল বা বেছি চুটি নকৰি পুথি লিখিব পাৰে। আন গছৰ ছাল, কেতেকীৰ পাত, বটৰ পাত আদিত পুথি লিখা নিষেধ কৰা হৈছে। যোগিনী তন্ত্ৰত পুথিৰ নাভিৰন্ধ বা শলাবিন্ধাৰ বিষয়ে কৈছে যে গোলাকাৰ নাভিৰন্ধ শুভফলদায়ক, চাৰিকোণীয়া বন্ধ বিপ্লৱ সূচক আৰু তিনিকোণীয়া বন্ধ মৃত্যুবাচক। পুথিৰ নাভিত আখৰ লিখা নিষেধ কৰা হৈছে।

লেখন কলা সম্পৰ্কে যোগিনীতন্ত্ৰই যিমানবোৰ বাধা নিষেধ আৰোপ কৰিছে সেই সকলোবোৰ প্ৰাচীন কামৰূপত মানি চলা হৈছিল বুলি জনা নাযায়। বৰং সেই গ্ৰন্থৰ সমসাময়িক আন উৎসই তাৰ বিপৰীত তথ্যহে দাঙি ধৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে মৰিগাঁৱৰ কোনো এক সজ্জনৰ তত্ত্বাৱধানত সংৰক্ষিত এখন কেতেকী পাতত লিখা পুথি আৰু বুধবৰী সত্ৰত সংৰক্ষিত এখন মুগা কাপোৰত লেখা ঘোষাশাস্ত্ৰৰ সংবাদ ড° নৰেন কলিতাই তেখেতৰ ‘অসমৰ পুথিচিত্ৰ’ নামৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে (পৃ.১০)। আজিও অসমীয়া মানুহে বহাগৰ ছেৰা বিহুৰ দিনা নাহৰ গছৰ পুৰঠ পাতত মহাদেৱৰ স্তুতি লিখি বতাহ বৰষুণৰ পৰা নিস্তাৰ বিচাৰি ঘৰৰ ছালত গুঁজি থয়। এইবোৰ সামগ্ৰী সাধাৰণভাৱে লিখন কলাৰ বাবে ব্যৱহাৰ হৈছিল যদিও পুথি লিখিবৰ বাবে সাঁচিপাত আৰু তুলাপাতৰহে অধিক প্ৰচলন আছিল।

দুয়োবিধ সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰিবলৈ সমল আহৰণ কৰা হৈছিল প্ৰকৃতিৰ পৰা আৰু প্ৰস্তুত প্ৰণালী আছিল অতি কষ্টসাধ্য। চাৰ এড্ৰাৰ্ড গেইটে তেখেতৰ *এ হিষ্টৰী অৱ আচাম* নামৰ গ্ৰন্থত সাঁচিপাত প্ৰস্তুত প্ৰণালীৰ বিষয়ে বহলাই লিখি থৈ গৈছে। সেই বিৱৰণ মতে অগৰু গছৰ পৈণত ছালৰ পৰা সাঁচিপাত উলিওৱা হয়। পোন্ধৰ, ষোল্ল বছৰ হোৱা পুৰঠ অগৰু গছৰ ছাল উলিয়াই প্ৰথমে কাঠৰ টুকুৰা বা তেনে টান বস্তুৰে ঘাঁহি পিঠিখন মিহি কৰি লোৱা হয়। খমখমীয়া ছালখন এৰাতি নিয়ৰত তিয়াই থলে কিছু লেতু সেতু হয়। আগৰাতি কুমলি থকা বাকলিবোৰ চাঁচি-চুৰুৰু আঁহবোৰ গুছাই জোখমতে কাটি লোৱা হয়। ছালৰ ওপৰত ৰঙচুৱা ৰঙটো গুছাবৰ বাবে কিছুসময় পানীত ডুবাই থোৱা হয়। ইয়াৰ পিছত জোঙা, চোকা কটাৰীৰে চাঁচি পাতবোৰ মিহি কৰা হয়। পুনৰ পাতবোৰ শুকাবলৈ দি জাওঁৰে ঘাঁহি পাতবোৰ যিমান পাৰি মিহি কৰি লোৱা হয়। জাওঁ হৈছে কাঠ মিহি কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা এবিধ বিশেষ ধৰণৰ পোৰা মাটিৰ ইটা। জাওঁৰে ঘাঁহি পাতবোৰ যিমান পাৰি মিহি কৰি লোৱা হয়। এনে কৰিলে ওখোৰা মোখোৰা আঁহবোৰ ছিগি সমান হয়। পাতবোৰ সম্পূৰ্ণ মিহি হ’লে মাটি মাহৰ মণ্ড তৈয়াৰ কৰি পাতলকৈ পাতবোৰ ওপৰত সানি দিয়া হয়। ই শুকাই গৈ খলম বা কলপ বা মাড়ৰ কাম কৰি পাতবোৰ টনটনীয়া কৰে। ডাঠ কাপোৰেৰে ঘাঁহি ওপৰত লাগি থকা খলমবোৰ আঁতৰাই

পাতবোৰ মিহি কৰা হয় আৰু পাতবোৰ লিখাৰ উপযোগী হয়। খলম লগোৱাৰ পিছত পাতবোৰত এনেয়ে এটা চিকমিকনি উঠে। তাতো কিছুমান খনিকৰে হাইতালৰ ৰং ঘাঁহি আৰু সুন্দৰ কৰি লয়।

এই লেখিকাই পিতৃগৃহৰ আগচোতালত এজোপা অগৰু গছ সৰুৰে পৰা দেখি আহিছে। বহল খমখমীয়া পাতেৰে ঋজু, ওখ গছজোপাৰ গা-গছৰ পৰা মাঘ-ফাগুন মাহত আৰু শাওন ভাদ মাহত ডাঠ ছালবোৰ চটাচটে নিজে সৰি পৰে। প্ৰয়াত ককা সাহিত্যভূষণ গোলাপ চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ পৰা জনা গৈছিল যে তেনেকে পৰিলে কোনো টুকুৰা সৰু আৰু কোনো টুকুৰা ডাঙৰ হৈ অসমান জোখৰ হয়। সেয়ে ছালখন টুকুৰিয়াই চাই ফোপোলা বুলি জানিলে সাৱধানে কিছু দীঘলে দীঘলে একৰাই আনিব পৰা যায়। তেতিয়া পুথিৰ বাবে পাতবোৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি জোখমতে কাটি উলিয়াবলৈ ভাল হয়। মাঘ মহীয়াৰ ছালৰ আই কম হয় আৰু ই ডাঠ হয় বাবে তেতিয়া ছাল সংগ্ৰহ কৰিলে পাত চাঁচিবলৈ ভাল হয়।

সাঁচিপাতৰ পিছতে তুলাপাত অসমত প্ৰচলিত আন এবিধ লিখন-সামগ্ৰী। ড° নৰেন কলিতাই ‘অসমৰ পুথিচিত্ৰ’ পৃ.৯ত দিয়া বিৱৰণৰ লগতে বোকাখাটৰ কুৰাবাহী সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ যোগানন্দ দেৱ গোস্বামীৰ পৰা জনা মতে গোবৰ আৰু কপাহৰ (কলিতাৰ মতে বা ফটাকানিৰ) লগত বৰগছ, কঠাল গছৰ আঠা মিহলাই এক মণ্ড (pulp) তৈয়াৰ কৰা হয়। তাক মিহি আৰু আহল বহল কাঠৰ ওপৰত প্ৰয়োজন মতে হোৱাকৈ মেলি দি আন এখন মিহি গধুৰ তক্তাৰে ভৰ দি হেঁচা দি কিছুদিন হোৱা হয়। তেনেদৰে শুকুৰা পাতবোৰ পুনৰ ৰ’দত ভালদৰে শুকুৰাই জোখমতে পুথিৰ বাবে কাটি উলিওৱা হয়। তুলাপাত সোনকালে ভেকুৰ লাগে আৰু খাৰে খায় কাৰণে বহুমূলীয়া পুথিৰ বাবে তুলাপাততকৈ সাঁচিপাতৰ চাহিদা বেছি আছিল।

লেখনী :

এনে বিভিন্ন লিখন পৃষ্ঠত লিখিবৰ বাবে নল, ইকৰা, খাগৰি, বাঁহ, কাঠ বা চৰাই পাখীৰ আগ জোঙা কৰি লেখনী ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। শিলৰ ফলিৰ বাবে শিলাকুটিয়ে হাতুৰী বটালি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কিন্তু তাৰ আগতে মিহি শৈলপৃষ্ঠত শাসনিকে পাঠভাগ ৰঙীন লেখনীৰে লিখি দিছিল। তামৰ ফলকবোৰ সুদক্ষ কমাৰৰ হতুৱাই লিখোৱা হৈছিল।

মহী :

মহেঞ্জোদাৰোৰ খনন কাৰ্য্যত আৱিস্কৃত চিয়াঁহীৰ দোৱাতৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সিদ্ধুসভ্যতা গঢ়োতাসকলে চিয়াঁহী প্ৰস্তুত কৰাৰ কৌশল জানিছিল। তাৰপৰা এইটোও অনুমান কৰিব পাৰি যে তেওঁলোকে চিয়াঁহী বা মহী ব্যৱহাৰ কৰি গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ আদিত পুথি লেখাৰ নিয়মো আয়ত্ত্ব কৰিছিল। কিছু তেনেবোৰ ক্ষণস্থায়ী লিখন-সামগ্ৰী ধ্বংস হ’ল যদিও ধাতৱ আৰু মুন্য চিয়াঁহী দোৱাতবোৰ ধ্বংসস্তুপৰ মাজত সিদ্ধু উপত্যকাবাসীৰ জ্ঞান চৰ্চাৰ সাক্ষী হৈ ৰৈ গ’ল। সেই যুগত চিয়াঁহী প্ৰস্তুত কৰিবৰ বাবে কি কি সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল তাক জনা নাযায় যদিও প্ৰাচীন কালত

সমগ্ৰ পৃথিৱীতে বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক উপাদানেৰে এইবিধ লিখন-সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। গ্ৰীক পৰিব্ৰাজক কাৰ্টিয়াজে খৃ. পূ. চতুৰ্থ শতিকাতে ভাৰতত চিয়াঁহীৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল বুলি লিখি গৈছে। খোটানত আৱিষ্কৃত খাৰোষ্ঠি ধম্পদ চিয়াঁহীৰে লিখা। বিভিন্ন স্থানত স্থানীয়ভাৱে সুলভ পদাৰ্থকে চিয়াঁহী তৈয়াৰ কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পশ্চিম ভাৰতত চক আৰু লিড্ এই উদ্দেশ্যে ব্যৱহাৰ হৈছিল। সামগ্ৰ ভাৰততে হিংগুল (Cinnabar) আছিল সৰ্বাধিক ব্যৱহৃত এনে সামগ্ৰী। বিভিন্ন ৰং ধৰা গছৰ পাত আৰু ফল বিভিন্ন ঠাইত ব্যৱহাৰ হোৱাৰ কথা জনা যায়। অসমত কেশৰাজ বা কেহৰাজ (verbena prostrata), শিলিখাৰ (Terminalia citrina) ৰস, আৰু গৰুৰ মূত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণত মিহলাই চিয়াঁহী তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। হৰিতাল বা হাইতাল পুথিচিত্ৰত ব্যৱহাৰ হৈছিল। অসমত বাঁহৰ চুঙাই আছিল চিয়াঁহী থোৱাৰ যতন। এনে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ লিখন-সামগ্ৰীত ভাৰতীয় মনীষীৰ জ্ঞান প্ৰতিভাই গ্ৰন্থৰূপত প্ৰকাশ পাই আহিছে।

২.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পুৰণি পুথিত দেখিবলৈ পোৱা বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত হোৱা পৰিচয়ৰ যোগেৰে পুৰণি পুথিসমূহ সম্পৰ্কে এটি সামগ্ৰিক ধাৰণা পোৱা যায়। পুৰণি পুথিসমূহ হাতেৰে সাঁচিপাত, তুলাপাত আদিত লিখা হৈছিল। নল, ইকৰা, খাগৰি, বাঁহ, কাঠ বা চৰাইৰ পাখিৰ আগ জোঙা কৰি লিখনী ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। চিয়াঁহী বা মহী স্থানীয়ভাৱে তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। অসমত সাধাৰণতে কেহৰাজ, শিলিখাৰ ৰস আৰু গৰুৰ মূত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণত মিহলাই চিয়াঁহী কৰি লোৱা হৈছিল। এই চিয়াঁহী লেখা কামৰ উপৰি চিত্ৰ আকৌতে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অৱশ্যে পুৰণি কালত পুথিৰ উপৰিও শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, শাসন আদিৰো প্ৰচলন আছিল। এইবোৰ লিখোঁতে কেতবোৰ কৌশল অৱলম্বন কৰা হৈছিল। এই কৌশলবোৰে পিছলৈ নিয়মত পৰিণত হয়। ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা বৈশিষ্ট্যসমূহে সেই কথাৰ আভাস দিছে।

২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) সচিত্ৰ পুথি বুলিলে কি বুজায়? এই শ্ৰেণী পুথিৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।
- ২) পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৩) ছেদ আৰু যতি চিহ্নই পুৰণি পুথিত কেনেদৰে স্থান লাভ কৰি আছে বৰ্ণনা কৰক।
- ৪) পুৰণি পুথিসমূহ লিখোঁতে কি কি সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল? এই সামগ্ৰীসমূহ

কেনেদৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল সেই বিষয়েও আলোচনা কৰিব।

৫) চমুকৈ উত্তৰ লিখক :

(ক) নাভিৰন্ধ, (খ) আৱৰণ, (গ) পুষ্পিকা, (ঘ) পুথিচিত্ৰ, (ঙ) যতিচিহ্ন, (চ)
পুৰণি পুথিৰ বাক্য, পদ, শ্লোক, (ছ) লিখন-সামগ্ৰীঃ ভূমি।

২.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

তৃতীয় বিভাগ পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
- ৩.৪ অসমত অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
- ৩.৫ লিপিকাৰ
- ৩.৬ কায়স্থ লেখক
- ৩.৭ শাসনিক
- ৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

অনুলিপিকৰণ মানে নকল কৰা। প্ৰাচীন কালত ছপা যন্ত্ৰ নথকাৰ বাবে কোনো এখন গ্ৰন্থৰ দ্বিতীয় প্ৰতিলিপি এটা পাবলৈ হ'লে মূল পুথিৰ পৰা নকল কৰাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাছিল। তেনেদৰে মূল পুথিৰ পৰা আন এটা প্ৰতিলিপি লিখি উলিওৱা কাৰ্যটোকে অনুলিপিকৰণ বোলা হয়। এই পুথি নকল কৰাৰ পৰম্পৰাটো অতি প্ৰাচীন। প্ৰয়োজন অনুসৰি মূল পুথিৰ পৰা আগ্ৰহী পাঠকে পুথি নকল কৰিছিল। কিন্তু পুথি নকল কৰাৰ কাৰ্যটো বৰ সহজ নাছিল। তাৰ বাবে এক শ্ৰেণীৰ মানুহ নিয়োগ কৰা হৈছিল। বিশেষকৈ বিদ্যোৎসাহী ৰজাসকলে এই কাম কৰিবলৈ কিছুমান পদবীৰো সৃষ্টি কৰিছিল। লেখাৰু, কাকতি, চাংকাকতি আদি উপাধীধাৰী ব্যক্তিসকল অনুলিপিকৰণৰ লগত জৰিত আছিল। এওঁলোক লিপিকাৰ, শাসনিক আদি নামেৰেও জনা যায়। এই বিভাগত অনুলিপিকৰণ আৰু তাৰ লগত জৰিত লিপিকাৰসকলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- অনুলিপি মানে কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা আৰু তাৰ লগতে অসমত এই অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰাৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই বিষয়ে বিৱৰণ দিব পাৰিব;
- অনুলিপিকৰণৰ লগত জৰিত লিপিকাৰ, শাসনিক আদিৰ কাম আৰু তেওঁলোকৰ যোগ্যতা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;

- লিপিকাৰসকলৰ গুণাগুণ, কৰ্মপদ্ধতি, সতৰ্কতা অৱলম্বন আদিৰ বিষয়ে অৱগত হৈ সেইবোৰৰ বিষয়ে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ব্যাখ্যা দিব পাৰিব; আৰু
- কি কি কাৰণত লিপিকাৰৰ পুথি নকল কৰোঁতে ভুল হয় বা ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে সেই বিষয়েও অনুধাৱন কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

৩.৩ অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

সমগ্ৰ বিশ্বতে পুথি নকলৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন। কিন্তু অতি প্ৰাচীন কালৰ শৈললেখ, তাম্ৰলেখ আদি ভালেমান উদ্ধাৰ হৈছে যদিও তাৰ সমসাময়িক কালত নকল কৰা পুথি উদ্ধাৰ হোৱা নাই। তাৰ প্ৰধান কাৰণটো হ'ল পুথিৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ ক্ষণস্থায়িত্ব। প্ৰাগজ্যোতিষাধিপতি ভাস্কৰবৰ্মাৰ দিনৰ তাম্ৰশাসন আৰু পোৰামাটিৰ মোহৰ উদ্ধাৰ হৈছে যদিও খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ বা তাৰ পিছৰো পুথি পাবলৈ নায়। অথচ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মাই কনৌজৰ মহাৰাজ হৰ্ষবৰ্দ্ধনলৈ পঠোৱা অনেক উপহাৰৰ ভিতৰত হাতেলিখা পুথিও আছিল বুলি হৰ্ষচৰিতত উল্লেখ আছে। প্ৰাচীন ভাৰতত পুথি নকল কৰাটো এটা মহাপুণ্যৰ কাম বুলি স্বীকৃত হৈছিল। কোৱা হৈছিল—

পুৰাণং ভাৰতং ৰাপি ৰামায়ণম্ অথাপি ৰা
লিখিত্বা পুস্তকং দত্ত্বা ভুক্তি মুক্তিৰাপুয়াৎ।।

আকৌ কোৱা হৈছিল—

অষ্টেভ্যো ব্ৰাহ্মণেভ্যশ্চ লিখিত্বা যঃ সমৰ্পয়েৎ।
তস্য ৱিদ্যা ভৱেৎ সদ্যঃ গণেশস্য প্ৰসাদতঃ।।

এনেদৰে ৰামায়ণ-মহাভাৰত-পুৰাণ আদিৰ নকলকৰণ আৰু সংৰক্ষণৰ পৰম্পৰা ভাৰতত প্ৰচলিত আছিল যদিও বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰসাৰৰ লগে লগে পুথি নকলৰ উৎসাহ বাঢ়িল। জৈন ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক সকলেও ধৰ্মীয় উপদেশ লিখি ৰাখি প্ৰচাৰ কৰাত গুৰুত্ব দিছিল। এনেদৰে বুদ্ধদেৱৰ আৰু জৈন তীৰ্থংকৰ সকলৰ জীৱন আৰু বাণী সম্বলিত গ্ৰন্থ নকলৰ পিছত নকল কৰি প্ৰচাৰ কৰাত গুৰুত্ব বাঢ়িল। তদুপৰি পুথি নকল কৰা সম্পৰ্কে প্ৰায় সকলোবোৰ পুৰাণে উৎসাহ যোগাইছে। পুৰাণ বিলাকৰ দানমাহাত্ম্য প্ৰসংগত পুথি নকল কৰি দান কৰাৰ পোষকতা কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে *অগ্নিপুৰাণ*ৰ ২৭২ সংখ্যক অধ্যায়ত পুস্তকদানৰ গুণাগুণ বিস্তৰ ভাৱে কথিত হৈছে। বিশেষকৈ ইতিহাস পুৰাণ আদি নকল কৰি দান কৰিলে বুদ্ধি, আয়ু তথা সুস্বাস্থ্য লাভ কৰে বুলি কোৱা হৈছে। এনেবোৰ প্ৰেৰণাদায়ক পৰিস্থিতিত ভাৰতত তথা অসমতো প্ৰচুৰ পুথি নকল কৰা হৈছিল। কিন্তু বতাহ, বৰষুণ, বানপানী, বনজুই আদিৰ দৰে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, নিগনি, ডালশলীয়া, উইপোক আদিৰ উপদ্ৰৱ, গৰাকীৰ অজ্ঞতা আদিয়ে লক্ষাধিক পুথি ধ্বংসৰ পথলৈ ঠেলি দিলে। পুথি সংৰক্ষণৰ কুফলৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ বহু পুথি ভুৰ সাজি নদীত উটুৱাই দিয়া হ'ল। আনকি 'অষ্টাংগ-হৃদয় দৰ্পণ' নামৰ মহামূল্যবান পুথিৰ ফলক পুৰি বিদেশী চাহাবক চাহ কৰি খুওৱাৰ কথাও পুথি সংগ্ৰহকাৰীৰ টোকাত পোৱা যায়। এনেদৰে বহু মূল্যবান পুথিৰ অস্তিত্বও নোহোৱা হৈ পৰিল। কিন্তু যিখিনি বৈছেগৈ সেইখিনি সংৰক্ষণ আৰু সমীক্ষণৰ আৱশ্যকতা বৰ্ত্তমান অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা বুলিলে কি বুজা যায়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৪ অসমত অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

ভাৰতৰ আন আন ঠাইৰ দৰে অসমতো পুথি নকল কৰাৰ এক শক্তিশালী পৰম্পৰা আছিল। ওপৰত কৈ অহা তিনিও শ্ৰেণীৰ লিপিকাৰ অসমত আছিল। ৰাজপুৰুষ আৰু অভিজাতসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাতে অনেক লেখকে এই কামত হাত দিছিল। আহোম ৰজাৰ শাসন কালত লেখাৰু, কাকতি, চাংকাকতি, লিখকৰ বৰুৱা আদি উপাধিৰে বিষয়া কৰ্মচাৰীক এই বিভাগটোৰ কাম কাজ কৰাবলৈ ৰখা হৈছিল। (দ্ৰষ্টব্য শ্ৰী সূৰ্য্য কুমাৰ ভূঞা সম্পাদিত হৰকান্ত বৰুৱা সদৰামিনৰ অসম বুৰঞ্জী)। পুথি নকল কৰা একশ্ৰেণীৰ ব্যৱসায়ী লোকো যে অসমত আছিল সেই সম্পৰ্কে ড° বাণীকান্ত কাকতি, ড° সূৰ্য্য কুমাৰ ভূঞা, পণ্ডিত হেম চন্দ্ৰ গোস্বামী আদিৰ লেখনিৰ পৰা জানিব পাৰি। তদুপৰি দৈত্যৰি ঠাকুৰৰ মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ চৰিতত আছে— শুদ্ধ পাঠ থকা পুথি আনিবলৈ মাধৱদেৱে মুৰাৰী কোঁচক এনেদৰে দিহা দিছে—

পঢ়িবাক লাগি তোক পুথি লাগে যেবে।।

জানন্তাৰ হাতে লেখাও বেচখানি দিয়া

নুহি জানন্তাৰ পুথি আনিবি কিনিয়া।। ১১৪২,

(মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ চৰিত পৃ. ২৫৮ — দৈত্যৰি ঠাকুৰ)

কিছুমান লোকে দুৰৱস্থাত পৰি বাধ্য হৈয়ো পুথিৰ নকল কৰিব লগা হৈছিল। তেনে এজন নকলকাৰকে পুথিৰ শেষত কৈ থৈছে—

কৃষ্ণ ৰাম শৰ্মা অতি দুঃখমানে।

লেখিলা পুস্তক এহি খাজনা অবিহনে।।

‘যোগিনীতন্ত্ৰ’ই পুথি লিখি পাৰিশ্ৰমিক লোৱা জনে নৰক ভোগ কৰে বুলিহে কৈছে।

ৱেতনঞ্চ ন গৃহণীয়াং লিখিত্বা পুস্তকস্য চ।

যাৱদক্ষৰসংখ্যানং তাৱচ্চ নৰকে ৰসেৎ।। ৭.২৩

পুথিত হোৱা বিভিন্ন অশুদ্ধিৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰি অসমীয়া লিপিকাৰে সংস্কৃত শ্লোকো আওৰাইছিল আৰু বৰ সুন্দৰকৈ অসমীয়াতো ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা ৰচনা কৰিছিল। যেনে,

মই অধমৰ অক্ষৰত শুদ্ধ নাই।

হেন জানি জ্ঞানৰন্তে ক্ষেমিতে যুৱাই।।

আকৌ,

যেনে দেখে তেনে জানা সমস্তয়।

লেখকে দোষ নাই কহিলো নিশ্চয়।।

ৰজাঘৰীয়া বিষয়বাব পোৱা লিখক বা অনুলিপিকাৰ সকলক নানা পদ-উপাধি দিয়া হৈছিল যদিও সাধাৰণভাৱে অসমত দুই শ্ৰেণীৰ পুথি নকল কৰোতা লেখক আছিল। এটা শ্ৰেণীক লিখক আৰু আনটো শ্ৰেণীক খনিকৰ বোলা হৈছিল। লিখকসকল পঢ়া-শুনা জনা বা আখৰ চিনা লোক আছিল। পুথি নকল কৰাটো তেওঁলোকৰ বৃত্তি নহবও পাৰে। কেৱল ব্যক্তিগত ৰুচি বা বিদ্যায়তনিক প্ৰয়োজনত তেওঁলোকে পুথি নকল কৰিছিল। আনহাতেদি খনিকৰসকল প্ৰায়ে অশিক্ষিত লোক আছিল। পুথি নকল কৰাটো তেওঁলোকৰ বৃত্তি বা ব্যৱসায় আছিল। কেতিয়াবা সি বংশগত বৃত্তি হৈ পৰিছিল। আখৰৰ লগত সামান্য পৰিচয় থাকিলেও সি ব্যৱহাৰিকহে আছিল, আনুষ্ঠানিক নাছিল। অশিক্ষিত খনিকৰে আখৰ চিনি নাপালেও আৰ্হি পুথি চাই ছবি অঁকাৰ দৰে আখৰ আঁকি পুথিৰ অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। এই দুই শ্ৰেণীৰ নকল কৰোতাৰ হাততে পুথিৰ পাঠ-প্ৰমাদ ঘটিব পাৰে যদিও অশিক্ষিত খনিকৰসকলৰ অনুলিপি অধিক নিৰ্ভৰযোগ্য হোৱা দেখা যায়। কিন্তু শিক্ষিত লিখকসকলে পুথিৰ মূল পাঠ সলালে বা তাক উন্নত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে পাঠত হাত বুলালে তাক ধৰা পেলোৱা আৰু মূল পাঠ উদ্ধাৰ কৰা টান হৈ পৰে। সংস্কৃত ভাষাৰ গ্ৰন্থ নকল কৰোঁতাসকলে যিমান কঠোৰ নীতি নিয়ম মানি চলিছিল অসমীয়া লিপিকাৰসকল কিন্তু শুদ্ধ পাঠ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত সিমান সচেতন আৰু সাৱধান নাছিল। একোখন সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ কেইবাখনো হাতেলিখা নকল মিলাই চালে শব্দগত পাঠভেদ যিমান ওলাব বৰ্ণ-বিন্যাসৰ প্ৰভেদ তাতকৈ কম ওলাব। কিন্তু অসমীয়া গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত শব্দগত বা আন পাঠান্তৰ যিমান ওলাব একেটা শব্দৰে বৰ্ণ-বিন্যাসৰ প্ৰভেদ তাতকৈ বেছি ওলাব। অৱশ্যে প্ৰায় সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতিকা মানৰ পৰা অসমত নকল কৰা সংস্কৃত পুথিতো বানানৰ অশুদ্ধি যথেষ্ট চকুত পৰে। কিন্তু সুক্ৰম্বৰে সম্পাদনা কৰা মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত দিয়া হাতে লিখা পুথিৰ পাঠবোৰত বৰ্ণবিন্যাসৰ অশুদ্ধি কিমান তাক তুলনাৰে চালেই গম পোৱা যায়।

অসমীয়া পুথিত কিন্তু সীতা শব্দটোকে সিতা, শিতা, শীতা, সিটা আদি বিভিন্ন ৰূপত পোৱা যায়। এয়া লিপিকাৰৰ অজ্ঞতাৰ ফল। প্ৰাচীন কালত অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্ণবিন্যাসত কোনো অনুশাসন নাছিল বুলি ভবা নিশ্চয় অনুচিত। নহ'লে মাধৱদেৱে মুৰাৰী কোঁচৰ হাতত থকা ভক্তি ৰত্নাৱলী পুথিত 'লাঠিকটা জ'ৰ ঠাইত 'পুথুৰীয়া য' দিয়া বুলি আৰু 'ইয়ৰ' ঠাইত 'উৰ' দিয়া দেখি আৰু 'ৰ'ৰ ঠাইত 'বৰও' দিয়া দেখি খং নকৰিলেহেঁতেন।

তদুপৰি দৈত্যৰি ঠাকুৰৰ চৰিতত আছে যে ৰামচৰণ ঠাকুৰে মুৰাৰী কোঁচৰ পৰা লৈ 'ভক্তি ৰত্নাৱলী' পুথিখন পঢ়ি যাওঁতে মাধৱদেৱে শুনি গৈছিল। ৰামচৰণে ভুলকৈ পঢ়া শুনি তেওঁ অচ্যুত গুৰুক পুথিখনতনো কেনেকৈ লিখা আছে তাক চাবলৈ কৈছিল।

মাধৱদেৱে নিজে চোৱা নাছিল। গতিকে তেওঁৰ ‘জ’ৰ ঠাইত ‘য’ হোৱা বুলি মাধৱদেৱে ৰামচৰণৰ উচ্চাৰণ শুনি গম পাব লাগিব। আজিকালি অসমীয়াত কৰাৰ দৰে ‘জ’ আৰু ‘য’ৰ যদি একে উচ্চাৰণ হ’লহেঁতেন, তেনেহ’লে মাধৱদেৱে তাৰ প্ৰভেদ কাণেৰে শুনি গম নাপালেহেঁতেন।

লিপিকাৰসকলৰ অনুলিপিত কি বিকৃতি বা কেনে বিকৃতি থাকি গ’ল সি ডাঙৰ কথা নহয়। তেওঁলোকে সাহিত্যৰাজি যে যুগৰ পিছত যুগ ধৰি ৰাখি থৈ গ’ল, কালিদাস, আৰ্যভট্ট বা শংকৰদেৱৰ ৰচনাৰাজিক যে ইমান বছৰে জীয়াই ৰাখিলে সিহে ডাঙৰ কথা। এইচাম সাহিত্যসেৱী নোহোৱা হ’লে কোনো জাতি অতীত গৌৰৱৰ উত্তৰাধিকাৰী নহ’লহেঁতেন; হয়তো উত্তৰসুৰীসকল পূৰ্বজ মনীষীসকলৰ ধ্যান-ধাৰণা আৰু অভিজ্ঞতাৰ জ্ঞানেৰে আলোকিত নহ’লহেঁতেন। এই চাম অজ্ঞাত তথা অখ্যাত সাহিত্যসেৱী কেৱল জ্ঞান সংৰক্ষণৰ কৰ্মীয়ে নহয় বৰং এওঁলোকক মানৱ সভ্যতাৰ সৌধ নিৰ্মাতা বুলি স্বীকৃতি দিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অসমত পুথি অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক। (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৫ লিপিকাৰ

ভাৰতবৰ্ষত গ্ৰন্থ প্ৰণয়নৰ ইতিহাস কিমান প্ৰাচীন তাক গৱেষণাৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰি উলিয়াব পৰা হোৱা নাই। প্ৰণীত গ্ৰন্থৰ সংখ্যা হিচাপ কৰিবলৈ যোৱাটোও কিমান দুৰূহ সি সাধাৰণ মানুহৰ ধাৰণাৰ অতীত। সাহিত্য, ধৰ্ম, দৰ্শন, শিক্ষা, অৰ্থনীতি, উদ্ভিদবিদ্যা, আয়ুৰ্বেদ্য জ্যোতিৰ্বিদ্যা, অংক শাস্ত্ৰ, যুদ্ধ বিদ্যা আদি অনেক বিষয় সামৰি লোৱাৰ বাবে প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰাজিৰ বিষয়বস্তুৰ বিস্তৃতি অতি বিস্ময়কৰ আৰু ৰচনা পদ্ধতিও বৈচিত্ৰ্যময়। এই বিশাল গ্ৰন্থ সম্ভাৰৰ এটা সৰু অংশত থকা জ্ঞানৰাশিক লৈ আজি সাক্ষৰ-নিৰক্ষৰ প্ৰতিজন ভাৰতীয়ই অতীত ভাৰতৰ গৌৰৱ সুঁৱৰি আত্মবিভোৰ হয়। স্থায়ী লিখন আবিষ্কাৰৰ হেজাৰ হেজাৰ বছৰ আগতে ৰচিত এই গ্ৰন্থসমূহ ইতিহাসৰ কোনো এক ক্ষণত যদি কিবা দুৰ্যোগত লুপ্ত হৈ গ’লহেঁতেন তেনেহ’লে আজিৰ সেইকণ গৌৰৱৰ পৰা বঞ্চিত হ’লহেঁতেন। যিসকল অজ্ঞাত বা অখ্যাত ব্যক্তিৰ প্ৰচেষ্টাত প্ৰাচীন জ্ঞানৰাশিৰ একাংশ মাথো হ’লেও বৰ্তমান পুৰুষৰ হাতত পৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিছে সেইসকল ব্যক্তি সদায়ে স্বীকৃতিৰ পৰা বঞ্চিত হৈ থকাটো তেওঁলোকৰ উত্তৰ পুৰুষৰ চৰম অকৃতজ্ঞতাৰে চিন বুলিব পাৰি। সেই অজ্ঞাত কৰ্মীবৃন্দৰ অকুণ্ঠসেৱা আৰু অক্লান্ত শ্ৰম ব্যতিৰেকে কালিদাস, ভৰভূতি আদিৰ দৰে সাহিত্যিকৰ, বুদ্ধদেৱ, শংকৰাচাৰ্য্যৰ দৰে আধ্যাত্মিক নেতাৰ বা

সুশ্রুত, আৰ্য্যভট্ট আদিৰ দৰে বৈজ্ঞানিকৰ আজি কোনো পৰিচয়েই নাথাকিলেহেঁতেন।
 গ্ৰন্থ ৰচয়িতা আৰু গ্ৰহীতাৰ মাজত আন এক তৃতীয় ব্যক্তিৰ নিঃস্বার্থ সেৱাৰ বাবেই এই
 গৌৰৱৰ ধাৰাবাহিকতা অব্যাহত থাকিল। এই তৃতীয় ব্যক্তিসকলেই হ'ল পুথিৰ বা গ্ৰন্থৰ
 লিপিকাৰসকল।

ইতিহাসৰ প্ৰাচীনতম স্তৰত যেতিয়া সকলো বিদ্যা শ্ৰুতিৰ ৰূপত উত্তৰ পুৰষলৈ
 হস্তান্তৰ কৰা হৈছিল তেতিয়া লিপিকাৰৰ কিবা ভূমিকা থকাৰ প্ৰশ্নই নুঠে। কিন্তু লিখিত
 পৰম্পৰাৰ প্ৰচলন হোৱাৰ পিছত আৰু ছপা যন্ত্ৰ ব্যৱহাৰৰ আগৰ এই দীঘলীয়া কালছোৱাত
 লিপিকাৰসকল এখন সভ্য আৰু সুসংস্কৃত সমাজৰ অবিচ্ছেদ্য সদস্য স্বৰূপ আছিল।
 তেওঁলোক প্ৰকৃততে জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ ঘটোৱা আৰু জ্ঞান সংৰক্ষণ কৰা কাৰিকৰী কৰ্মী।
 বিভিন্ন বিষয়ত বিশেষভাৱে নিয়োজিত লিপিকাৰক বেলেগ বেলেগ নামেৰে বুজোৱা
 হৈছিল। সাধাৰণভাৱে হাতেৰে যিকোনো গ্ৰন্থৰ বা অভিলেখৰ অনুলিপি প্ৰস্তুতকাৰীসকলক
 লিপিকাৰ বা লিৰিকাৰ (scribe) বুলি কোৱা হৈছিল। নথি-পত্ৰ প্ৰস্তুতকাৰীসকলক
 দিৱিৰপতি বোলা হৈছিল। ব্যৱসায়িক ভিত্তিত পাঁজি আদি নকল কৰোঁতা আৰু টকা
 কড়িৰ হিচাপ লিখি ৰখাসকলক কায়স্থ লেখক বুলিছিল। অনুশাসন বা ৰাজপত্ৰ আদি
 সকলক শাসন লেখক, কৰণিক কৰণিন, শাসনিক বা ধৰ্মলেখিন বুলিছিল।

কেতিয়াবা কোনো আৰ্হি পুথি চাই আৰু কেতিয়াবা শ্ৰুতলিপিৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে
 পাঠ লৈছিল। তেওঁলোকে দীৰ্ঘ কাল কেনে কষ্টকৰ অৱস্থাৰ মাজেৰে পাৰ কৰি একোখন
 গ্ৰন্থ নকল কৰি উলিয়াইছিল তাক এজন লিপিকাৰৰ স্বীকাৰোক্তিৰ পৰা জানিব পাৰি।
 নিজৰ কষ্টৰ দোহাই দি তেওঁ পুথিখনৰ প্ৰতিপালনৰ বাবে পাঠকসকলক অনুৰোধ কৰি
 কৈছে।

ভগ্নপৃষ্ঠ-কটিগ্ৰীৱঃ শুদ্ধ-দৃষ্টিৰধোমুখঃ

কষ্টেন লিখিতং গ্ৰন্থং যত্নতঃ পৰিপালয়েত্।

‘পিঠি কুঁজা কৰি, ককাঁল আৰু ডিঙি বেকা কৰি, চকুৰ টিপ নমৰাকৈ, অনবৰতে
 তলমূৰ কৰি অতি কষ্টেৰে লিখা এই গ্ৰন্থক যত্নেৰে পালন কৰা উচিত।’ চকী মেজৰ স্বাস্থ্য
 সন্মত ব্যৱস্থা নথকাৰ দিনত, ৰাতি উপযুক্ত পোহৰৰ ব্যৱস্থা নথকাৰ দিনত লিপিকাৰসকলৰ
 কৰ্ম পদ্ধতি কিমান কষ্টকৰ আছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। এনেদৰে দীৰ্ঘকালৰ
 পৰিশ্ৰমেৰে নকল কৰি উলিওৱা পুথিবোৰৰ নিৰাপত্তা সম্পৰ্কে লিপিকাৰসকল অতি
 উৎকণ্ঠিত আছিল। প্ৰায়বোৰ হতেলিখা পুথিৰ শেষত তেওঁলোক এই উৎকণ্ঠা স্পষ্টভাৱে
 ব্যক্ত কৰিছে, লগতে পুথিৰ উপযুক্ত সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থাও দিছে যেনে—

সংভূষ্যং সদপত্যৱত্ পৰকৰাত্ সংৰক্ষ্যং চ সুক্ষেত্ৰৱত্।

সংশোধ্যং ব্ৰণিতাঙ্গৱত্ প্ৰতিদিনং ৰীক্ষ্যং চ সন্নিৱৰত্।।

বধ্যং বদ্ধৱদল্লখং দৃঢ়গুণৈঃ স্মৰ্যং হৰেৰ্গামৱত্।

জৈৱং সীদতি পুস্তকং খলু কদাপ্যেতদ্ গুৰুগাং ৱচঃ।।

অৰ্থাৎ, এই পুথিক সৎ অপত্যৰ দৰে সজাই ৰাখা, উৰ্বৰ ক্ষেত্ৰৰ দৰে আনৰ হাতৰ পৰা
 ৰক্ষা কৰা, নিজৰ ক্ষতাস্তক কৰাৰ দৰে শুশ্ৰূষা কৰা, ভাল বন্ধুৰ দৰে প্ৰতিদিনে এবাৰকৈ

মেলি চোৰা, বন্দীক বন্ধাৰ দৰে ৰচীৰে টানকৈ বান্ধি ৰাখা (যাতে পাতবোৰ শিথিল হৈ হেৰাই নাযায়) হৰিৰ নামৰ দৰে সদায় মনত পেলোৱা, জ্ঞানীসকলে কয় যে যদি পুথি এখনক এনেদৰে যত্ন কৰা হয় তেনেহ'লে সি কেতিয়াও নষ্ট নহয়। আন এজনে দিহা দিছে এনেদৰে—

চোৰাৎ বন্ধ জলাৎ বন্ধ বন্ধ মাং শ্লথবন্ধনাৎ।

আখুভ্যঃ নবহস্তেভ্যঃ এৰং ৱদতি পুস্তিকা।।

চোৰৰ পৰা পানীৰ পৰা আৰু শিথিল বান্ধৰ পৰা আৰু মূৰ্খ লোকৰ হাতৰ পৰা মোক ৰক্ষা কৰা, পুথিয়ে এনেদৰেই কয়। (এই শ্লোকটিৰ এই পাঠ অসমতহে অধিক প্ৰচলিত। ভাৰতৰ আন ঠাইত ভিন্ন পাঠত ইয়াক পোৱা যায়।)

আন এজন লিপিকাৰে আকৌ তেওঁৰ অতি কষ্টৰ ফল পুথিখন কোনাবাই চুৰ কৰি নিয়ে বুলি আগতেই ভয় খুৱাই থৈছে।

আৰ্জিতং ভুৰি কষ্টেন পুস্তকং লিখিতং ময়া।

হৰ্ভুমিচ্ছতি যঃ পাপী তস্য বংশক্ষয়ো ভৱেৎ।।

- (তাঞ্জোৰ দেহুক্তিপটিভ কেটেলগ, ক্ৰমিক সং ১৭৪১)

অতিপাত কষ্ট কৰি মই এই পুস্তক লিখি উলিয়াইছোঁ। যি পাপীয়ে ইয়াক চুৰ কৰিব খোজে তেওঁৰ বংশক্ষয় হওঁক।

এই লিপিকাৰসকল যে কেৱল শাৰীৰিক পৰিশ্ৰম কৰা কৰ্মীয়েই আছিল বা কেৱল আধুনিক ছপা যন্ত্ৰৰ বিকল্পহে আছিল তেনে নহয়। আৰ্হি পুথি চাই কেৱল আখৰ আঁকি যোৱাই তেওঁলোকৰ কাম নাছিল। কেতিয়াবা মূল গ্ৰন্থকাৰতকৈয়ো সেই গ্ৰন্থৰ লিপিকাৰজন অধিক জ্ঞানী আছিল। লিখিত অভিলেখ হাতে লিখি ৰাখি সংৰক্ষণ কৰাৰ বিকল্প ব্যৱস্থা নথকাৰ বাবে এই ক্ষেত্ৰত লিপিকাৰসকলৰ প্ৰয়োজনীয়তাক বিদ্বানসকলে যথেষ্ট মূল্য দিছিল। সেইবাবে প্ৰাচীন ভাৰতত লিপিকাৰৰ সামাজিক স্থিতিও আছিল উচ্চ। সেই মৰ্যাদা ৰক্ষা কৰিবলৈ তেওঁলোকে অনেক গুণ আয়ত্ব কৰিব লাগিছিল। এজন ভাল লিপিকাৰৰ থাকিবলগীয়া গুণবোৰ বিভিন্ন শাস্ত্ৰকাৰে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি থৈ গৈছে আৰু সেইবোৰ আয়ত্ব কৰিবলৈ তেওঁলোকক সতৰ্ক কৰি দিছিল। সেই গুণবোৰৰ ভিতৰত দেখাদেখিকৈ প্ৰথম আৰু প্ৰধান গুণ ভাল হাতৰ আখৰ। প্ৰকৃততে সুন্দৰ আৰু স্পষ্ট হাতৰ আখৰেই হ'ল লিপিকাৰৰ মূলধন। এই সম্পৰ্কে বিভিন্ন শাস্ত্ৰই বাৰে বাৰে সকিয়াই দি কৈছে যে লিপিকাৰৰ হাতৰ আখৰ হ'ব লাগিব—

‘শিৰঃ সমানানি ঘনানি ৱিৰলানি’

আৰু

‘শুভম শ্লক্ষং ৰম্যং চ’

(নান্দী পুৰাণৰ পৰা হেমাদ্ৰীৰ বিদ্যাদান প্ৰসঙ্গত উদ্ধৃত)

আখৰৰ গঢ় হ'ব লাগে এনে—

নাতিক্শৈর্নাতিদীর্ঘৈ হৃদ্যদীর্ঘাদিলক্ষিতৈঃ

সম্পূর্ণায়রৈর্মাত্রা বিন্দুসংযোগ লক্ষিতৈঃ।।

— হয়শীৰ্ষ পাঞ্চৰাত্র, ২.৩১.১১

পুথিত লিখা আখৰ কেনে হ'ব লাগে সেই সম্পৰ্কে মৎস্য পুৰাণ (বীৰমিত্ৰোদয় পৃঃ ১৮২ ত উদ্ধৃত), চাণক্য সংগ্ৰহ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰৰ দৰে গ্ৰন্থতো কিছু আভাস দিয়া হৈছে। লিপিকাৰ এজন কিমান সৱধান, মনযোগী, সংযমী আৰু সত্যবাদী হ'ব লাগে তাক গৰুড় পুৰাণে (৮.৩.২৮) কৈ থৈছে। অগ্নি পুৰাণৰ প্ৰণেতাজনে সেই পুৰাণৰ শেষ অধ্যায়ত কৈ গৈছে যে অসৱধান আৰু অসত্যবাদী লিপিকাৰৰ হাতৰ পৰা যাতে পুথিখন (সেই পুৰাণৰ পাঠ) ৰক্ষা পৰে তালৈ চকু দিয়া উচিত। ভাৰতীয় ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, সমাজনীতি আদিক যুক্তিসন্মত বিচাৰ বুদ্ধিৰে ডাঙি ধৰোঁতা বিশেষজ্ঞসকলৰ ভিতৰত অন্যতম চাণক্য বা কোটিল্যই আন বহুবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত লিপিকাৰৰ গুণাগুণো বিচাৰ কৰি চাই কৈছে যে লিপিকাৰে কেৱল আখৰকেইটা লিখিব জানিলেই নহ'ব। যিকোনো বিষয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভুলভাৱে শ্ৰুতলিপি ল'বৰ বাবে বা শুদ্ধ প্ৰতিলিপি লিখিবৰ বাবে কাণ আৰু চকু সুস্থ হ'ব লাগিব। লিখি যাওঁতে থিতাতে অৰ্থ বুজি যাব পৰাকৈ বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত জ্ঞান থাকিব লাগিব। (চাণক্য সংগ্ৰহ ৩.১৬)। কাব্য আদিৰ নকল কৰোঁতাজন সদায় কাব্যৰ ৰসাস্বাদন কৰিব জনা সহায় হ'ব লাগিব। ছন্দ আদিৰ ভাল জ্ঞান থাকিব লাগিব, স্মৃতি শক্তি তীক্ষ্ণ হ'ব লাগিব, তদুপৰি আৰ্হি পুথিত পোৱা সৰু সুৰা ভুলবোৰ শুধৰাই যাব পাৰিব লাগিব। অগ্নি পুৰাণে এই গুণবোৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে বুলি হেমাচাৰ্যই উল্লেখ কৰিছে (দানখণ্ড, বিদ্যাদান)।

লিপিকাৰ এজনৰ গুণাগুণ সম্পৰ্কে সেই কালৰ শাস্ত্ৰজ্ঞ বুদ্ধিজীৱিসকল বা ৰাজনীতিবিদ, অৰ্থনীতিবিদ সকলো ইমান সতৰ্ক হোৱাৰ কাৰণটো হৈছে যে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকেই নিজ নিজ বিষয়ৰ জ্ঞান-বিদ্যা প্ৰচাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে লিপিকাৰ শ্ৰেণীৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল হ'ব লাগিছিল। ৰজাৰ আদেশ, সাহিত্যিকৰ ৰচনা, শাস্ত্ৰীয় বিদ্যাৰ সূত্ৰ আদিৰ যাতে যথোচিত উপস্থাপন বা ব্যাখ্যা হয় তাৰ বাবেই লিপিকাৰসকলৰ ওপৰত ইমান সতৰ্ক দৃষ্টি ৰখা হৈছিল। এই যুগটোৰ সৰহভাগ ৰচনাই সংস্কৃতত লিখা বাবে সেইবোৰ হস্তান্তৰৰ (transmission) সময়ত বিকৃত হোৱাৰ যথেষ্ট সম্ভাৱনা আছিল। কাৰণ সংস্কৃত ভাষাত এটা শব্দই একাধিক অৰ্থ দিয়াৰ উপৰিও ইয়াত এটা বৰ্ণৰ ইফাল সিফাল হ'লেও অভিপ্ৰেত অৰ্থ সলনি হোৱাৰ আৰু ভুল তথ্য দিয়াৰ আশংকা থাকে। গতিকে সততা আৰু নিষ্ঠা তেওঁলোকৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য গুণ হোৱা উচিত। গৰুড় পুৰাণত কৈয়ে থৈছে—

মেধাৱী ৰাকপটু প্ৰাজ্ঞঃ সত্যবাদী জিতেন্দ্ৰিয়।

সৰ্বশাস্ত্ৰ সমালোকী হোষঃ সাধুঃ স লেখকঃ।।

লিপিকাৰজনৰ যদি এইবোৰ সদৃশ গুণ নাথাকে তেনেহ'লে পুথিৰ নকলত অনেক বিভ্ৰাট আৰু প্ৰমাদ সোমোৱাৰ আশংকা থাকে। বিদ্যাৰ প্ৰতি নিষ্ঠা নাথাকিলে, পূৰ্বৰ গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল নহ'লে আৰু অৰ্থবোধো জড় হ'লে তেওঁ জ্ঞাতে অজ্ঞাতে যিকোনো ধৰণৰ প্ৰমাদ পুথিত সুমোৱাৰ পাৰে। তেওঁ লোভ মোহ আদিক জয় কৰিব

পৰা হ'ব লাগে। অন্যথাই বিভবান বা প্ৰভাৱশালী লোকে তেওঁক প্ৰভাৱিত কৰি গ্ৰন্থৰ অধিকাৰ নিজৰ কৰি ল'ব পাৰে। ৰজাসকলে পুথিৰ পুষ্পিকাত নিজৰ তোষামোদাত্মক প্ৰশস্তি সুমোৱাই লোৱাৰ নিদৰ্শন ভাৰতত বহুতো আছে। কেতিয়াবা পূৰ্বৰ অখ্যাত বা বিখ্যাত গ্ৰন্থকাৰৰ নামৰ পৰিবৰ্তে লিপিকাৰৰ হতুৱাই নিজৰ নাম লিখোৱাই লোৱাৰ উদাহৰণো আছে। ৰজা শ্ৰীহৰ্ষই ধাৰক কবিৰ কাব্য নিজৰ নামত লিখোৱাই লোৱাটোৱেই এই ধৰণৰ প্ৰবঞ্চনাৰ একমাত্ৰ নিদৰ্শন নহয়। (শ্ৰীহৰ্ষাদেৰ্ধাৰকাদিনামিৰ ধনম্— মন্মটাচাৰ্য্য, কাব্যপ্ৰকাশ, ১ম. উদ্যোত)

লিপিকাৰৰ কৰ্মপদ্ধতি আৰু স্বভাৱ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে ইমান সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰা স্বত্বেও যিকোনো গ্ৰন্থৰ হাত বাগৰাৰ (transmission) সময়ত যথেষ্ট ভুল-প্ৰমাদ পুথিত সোমাই পুথিৰ পাঠ বিকৃত কৰে। পুথিৰ পাঠত সোমোৱা তেনে ভ্ৰান্তিবোৰ সাধাৰণতে লিপিকাৰৰ দৃষ্টিৰ ভ্ৰমৰ বাবেই হয়। দেখাত একে বৰ্ণৰ মাজত আৰু শ্ৰুতলিপি লওঁতে একে ধ্বনियুক্ত বৰ্ণৰ মাজত প্ৰায়ে খেলি মেলি হোৱা দেখা যায়। কেতিয়াবা কোনো শব্দ বা শাৰী ভুলতে ৰৈ যায়। কেতিয়াবা কোনো শব্দৰ পুনৰ্লিখন হয়। কেতিয়াবা বৰ্ণবিপৰ্যয় ঘটে। লিপিকাৰৰ এনেবোৰ অনিচ্ছাকৃত অনেক ভুলে মূল ৰচকৰ লিখনি বিকৃত কৰে। এইবোৰ ভুল পৰৱৰ্তী কালত শুধৰাই লোৱা বৰ টান কাম নহয়। কিন্তু কেতিয়াবা লিপিকাৰে ইচ্ছা কৰি পাঠৰ ৰূপ সলনি কৰিলেহে তেনে বিকৃতি শুধৰোৱা কষ্টকৰ হৈ পৰে। শাস্ত্ৰকাৰে 'প্ৰনষ্টং স্মৰতি গ্ৰন্থং শ্ৰেষ্ঠং পুস্তকলেখকম্' (গ্ৰন্থৰ নষ্ট হোৱা পাঠ যি শুধৰাব পাৰে তেওঁহে শ্ৰেষ্ঠ লেখক) বুলি যি স্বাধীনতা লিপিকাৰক দি থলে তাৰে অপব্যৱহাৰ কৰি লিপিকাৰে হকে বিহকে আৰ্হি পুথিত পোৱা পাঠ সাল সলনি কৰিবলৈ ল'লে। কেতিয়াবা নিজেও একোছোৱা ৰচনা কৰি মূল পাঠৰ লগত সংযোজন কৰিবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা মূল পাঠতো উন্নত কৰো বুলি ভাবিও লিপিকাৰে পাঠৰ সাল সলনি ঘটায়। এনেদৰে বিকৃত হোৱা পাঠ পৰৱৰ্তী কালত শুদ্ধ ৰূপত উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পাঠ সমীক্ষক পণ্ডিতসকলে কেতবোৰ নীতি নিয়ম আৰু কৌশল নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে, যিবোৰৰ সহায়ত বিকৃতি, বিকৃতিৰ পৰিমাণ আৰু সেইবোৰৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় জানিব পৰা যায়।

যথেষ্ট সাবধান হোৱা স্বত্বেও যে নিজৰ কামফেৰাৰ শতাংশই শুদ্ধ হোৱা নাই, সেই কথা লিপিকাৰজনে জানে। কেনে কেনে স্থলত ভুল ভ্ৰান্তি ৰৈ যাব পাৰে সেই সম্পৰ্কেও তেওঁলোক নিশ্চিত। তেনেবোৰ ভুলৰ বাবে লিপিকাৰসকলে বৰ বিনয়েৰে যিদৰে ক্ষমা খোজে সি হে বৰ আমোদদায়ক। পুথিৰ পুষ্পিকাৰ অন্তত কেতিয়াবা তেওঁলোক 'কৰকৃতমপৰাধং ক্ষম্তমহন্তি সাধৰঃ' বা 'শুভম্ ভৱতু লেখক পাঠকয়োঃ' আদি সৰল বাক্যৰে ক্ষমা খোজে। বহুতে পাঠকৰ আগত যুক্তি দি কয় যে 'ক্ষমাই হৈছে বিদ্বানসকলৰ ধন, সেয়ে বিদ্বান পাঠকে যেন ভুল ক্ষমা কৰে'—

অক্ষৰং যৎ পৰিভ্ৰষ্টং মাত্ৰাহীনং তু যদ্ ভবেৎ।

ক্ষম্তমহন্তি বিদ্বাংসঃ ক্ষমা বিদুযাং ধনম্।।

— তাঞ্জোৰ দেচ কেটেলগ নং ৭৮০৬

আন পুথিত কৈছে— 'এই পুথিত নুনাধিক্য যি ঘটিছে তাক কৃপা দৃষ্টিৰে চাই যেন সজ্জনসকলে ক্ষমা কৰে' (তাঞ্জোৰ দেচ, কেট্ ৮৬৮৯)। বিভিন্ন লিপিকাৰে বিভিন্ন ধৰণে এই কথাখিনি আগবঢ়ায়।

কোনো কোনো লিপিকাৰে আকৌ অতি খৰকৈ লেখাৰ বাবে বৈ যোৱা সম্ভাৱ্য
ভ্ৰান্তিবোৰ নিজে উল্লেখ কৰি নিজৰ গাৰ দোষ সাৰিব খেজে, যেনে—

বিন্দুৰূপিণি বিসৰ্গ ৱিথিকা শৃংগ পংক্তি পদভেদদুষণম্।

হস্তবেগজমদ্ধি পূৰ্বকং ক্ষণ্তমহঁত সমীক্ষা সজ্জনাঃ।

— কেৰেলা ইউনিভাৰ্চিটি কেট অৱ মেনুচক্ৰিপ্ট-গ্ৰামিক সংখ্যা-২৭

তেনে আন এটি প্ৰাৰ্থনা এনে— হাতৰ দোষত (লেখনিৰ দোষত) বিসৰ্গ, বৰ্ণ,
মাত্ৰা, পংক্তি, অনুস্বাৰ আৰু দীৰ্ঘবৰ্ণৰ সংযোগৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ ভুল হৈ পাঠ নষ্ট হ'ল
তাক মহান লোকসকলে যেন সহ্য কৰে (তাঞ্জোৰ দেচ কেট-৩৬৯০)

কিছুমান লিপিকাৰে আকৌ নম্ৰতাৰ আধিক্য দেখুৱাবলৈ গৈ এনেদৰে কয়—
'যি অকণমান লিখি মই আগবঢ়ালোঁ তাত দৃষ্টিদোষত বা বুদ্ধিভ্ৰমত বৈ যোৱা ভুলখিনি
সাধুজনে যেন শুধৰাই লয় আৰু লেখকৰ ওপৰত যেন খং নকৰে' (তাঞ্জোৰ দেচ কেট-
৯৫৬৮)

ৰয়েল এচিয়াটিক চচাইটি অব বেঙ্গলৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত দেচক্ৰিপটিভ্ কেটেলগ
অৱ সংস্কৃত মেনাচক্ৰিপ্টৰ ২০৬৩ সংখ্যক পুথিৰ লিপিকাৰে ক'ব খোজে যে 'যিবোৰ
ভুল তেওঁৰ পুথিত হৈছে সেইবোৰ বহুতো বাহিৰা কাৰণত তেওঁৰ হাত পিচল খোৱাৰ
বাবেহে হৈছে। গতিকে সেইবোৰৰ বাবে কলমৰ গাতহে দোষ'।

কোনো লিপিকাৰৰ এনে অনুৰোধত কিছু পৰিমাণে চাতুৰীও থাকে।
তেনেসকলে কয় যে 'পৰৰ দোষ দেখিও শাস্ত হৈ থাকিব পৰা জনহে প্ৰকৃত জ্ঞানী।
গতিকে তেওঁৰ কৰকৃত দোষবোৰ পাঠকে পাহৰিব লাগে।'

প্ৰশমিত পৰদোষো বীক্ষ্য পৌৰাণিকাস্তে।

কৰকৃতমপৰাধং ক্ষণ্তমহঁতি সাধবঃ।।

কিছুমান একাচেকা বিধৰ লিপিকাৰে কোনা দোষ গাত পাতি নলৈ এনেকে কয়—

যাদৃশং পুস্তকে দৃষ্টং তাদৃশং লিখিতং ময়া।

অবদ্ধং বা সুবদ্ধং বা মম দোষো ন বিদ্যতে।।

এইচামতকৈ এখোপ চৰা এচাম লিপিকাৰে কয়—

ভীমস্যপি ৰণে ভঙ্গো মুণিনাঞ্চ মতিভ্ৰমঃ।

যথা দৃষ্টং তথা লিখিতং লিখকে নাস্তি দুষণম্।।

অৱশ্যে আন কেতবোৰ লিপিকাৰে অপৰাধ মাৰ্জনাৰ বাবে ভগবানকে প্ৰাৰ্থনা
কৰে। (দ্রষ্টব্য-তাঞ্জোৰ দেচ কেটেলগ নং-৯০৯৫ আৰু কেৰেলা ইউনিভাৰ্চিটি মেনাচক্ৰিপ্ট
কেটেলগ নং- L.১৪১০।) এনে ধৰণৰ বহু প্ৰকাৰৰ অনুৰোধ আৰু ঘোষণা পুথিবোৰত
পোৱা যায়। সাধাৰণতে কিছুমান প্ৰস্তুত উক্তিকেই একাধিক লিপিকাৰে ব্যৱহাৰ কৰা
দেখা যায়।

লিপিকাৰ যি স্তৰে নহওঁক কিয় তেওঁৰ জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে অনুলিপিত ভুল হোৱাটো একো আচৰিত নহয়। সেইবোৰ সাধাৰণতে এৰাই চলা যায়। কিন্তু ৰাজকীয় নথি পত্ৰৰ হিচাপ ৰাখোতা ধৰ্মলেখিনজনৰ ভুলহে কেতিয়াবা অক্ষমণীয় হৈ পৰিছিল। য'ত তেনে ভুলৰ লগত দেশৰ নিৰাপত্তা জড়িত থাকে তাত নকলকাৰকৰ মৃত্যুদণ্ড পৰ্যন্ত হৈছিল। যুদ্ধৰ সময়ত প্ৰেৰণ কৰা বা বাতৰিৰ অনুলিপি কৰা শাসনিক জনৰ বিশেষ চকু ৰখাৰ ব্যৱস্থা আছিল (চাণক্য সংগ্ৰহ.১২৭)।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

লিপিকাৰ এজনৰ থাকিব লগা গুণসমূহ কি কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৬ কায়স্থ লেখক

কায়স্থ লেখকসকলৰ অনুলিপিত শুদ্ধ কথাতকৈ ভুল কথাকে পৰিমাণ বেছি থাকে বুলি সাধাৰণ লোকৰ বিশ্বাস। কাৰণ তেওঁলোকে ব্যৱসায়িক ভিত্তিত পুথি নকল কৰি দিছিল আৰু ধনৰ খাটিৰত কামটো কৰা বাবে আন বুদ্ধিজীৱি লোকতকৈ তেওঁলোকৰ সততাক মানুহে সন্দেহৰ চকুৰে চাইছিল। তদুপৰি কায়স্থ লেখকসকলক ধনী ব্যৱসায়ীসকলে ব্যৱসায়ৰ হিচাপ ৰাখিবলৈ বা ঋণ দিয়া ধনৰ লেখ ৰাখিবলৈ নিযুক্তি দিছিল। সেয়েহে এইচাম লিপিকাৰৰ কাম কাজত দুৰ্নীতি সোমোৱাৰ যথেষ্ট সুবিধা আছিল, আৰু সোমাইছিলোঁ। নিৰক্ষৰ ব্যৱসায়ী আৰু ঋণ লওঁতাসকলে কায়স্থ লেখকৰ হিচাপক সদায় সন্দেহৰ চকুৰে চাইছিল আৰু এই সন্দেহে গোটেই কায়স্থ লেখকৰ শ্ৰেণীটোকেই কলংকিত কৰিছিল। তেনে ঘৃণা আৰু সন্দেহৰ নমুনা এনে ধৰণৰ প্ৰবচনত পোৱা যায়—

অসত্য্য ৰণিক মূলং শাখাস্ত্য বৰাংগজাঃ

কায়স্থাঃ পত্ৰপুত্ৰানি ফলানি দ্যুতকাৰিণঃ।

— স্তানবাৰ্ক সংগৃহীত চাণক্যনীতি পৃ.১১৩

স্তানবাৰ্ক সংকলিত ‘মহাসুভাষিত সংগ্ৰহ’ নামৰ গ্ৰন্থতো এনে উপহাস মূলক প্ৰবচন ভালে কেইটা সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। তাৰে কেতবোৰৰ ভাষা বৰ অশ্লীল।

যিসকল বুদ্ধিজীৱিয়ে কেৱল বিদ্যাদানৰ বাবে পুথি নকল কৰিছিল বা পাঠশালা বিদ্যালয় আদিত থাকি এই কাম কৰিছিল তেওঁলোকে পুথি নকল কৰি দিয়াৰ নামত ধনৰ বেপাৰ কৰিব নোৱাৰিছিল। কেতিয়াবা ৰাজগৃহৰ আদেশত বা অভিজাত লোকৰ অনুৰোধত বা পণ্ডিতলোকৰ বাবেও পুথি নকল কৰাৰ কাম ওওঁলোকে কৰি দিছিল। তাৰ বিনিময়ত যি পায় তাতে সন্তুষ্ট থাকিছিল। এনে পুস্তক লেখক নিশ্চয় শ্ৰদ্ধাৰ পাত্ৰ

আছিল। পুথি নকল কৰি দান কৰাটো পুণ্যৰ কাম বুলি ভাবিও বহুতো পুথি নকল কৰা হৈছিল।

৩.৭ শাসনিক

পুস্তক লেখক, কায়স্থ লেখক আৰু শাসনিক বা কৰণিনসকলৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ অৱশ্যে সুকীয়া সুকীয়া আছিল। পুস্তক লেখকে কেৱল গ্ৰন্থহে নকল কৰিছিল। তাৰ ভিতৰতো কোনো বিশেষ গ্ৰন্থৰ বাবে একো একোজন লিপিকাৰক বিশেষজ্ঞ বুলি ধৰা হৈছিল। অসমতো একশ্ৰেণীৰ লিপিকাৰে কেৱল ভাগৱতহে নকল কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেনেদৰে অংকশাস্ত্ৰৰ অনুলিপিকাৰে সাহিত্যৰ অনুলিপি নকৰিছিল। কায়স্থ লেখকৰ কৰ্মক্ষেত্ৰৰ পৰিসৰ ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে। শাসন লেখকসকলৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ ৰাজকাৰ্য্যতে সীমাবদ্ধ আছিল আৰু তেওঁলোকৰ দায়িত্বও আছিল গধুৰ। ৰাজচক্ৰৰ লগত জড়িত হোৱাৰ বাবে আগৰ দুই শ্ৰেণীৰ লেখকতকৈ এওঁলোকৰ সামাজিক মৰ্যদা উচ্চ আছিল। তেওঁলোকে বহুতো গুণ আয়ত্ব কৰিব লাগিছিল। ৰজাৰ আৰু শাসক চক্ৰৰ বিশ্বাসভাজন হ'ব লাগিছিল। শাসনৰ সকলো গোপনীয়তা ৰক্ষা কৰিব পাৰিব লাগিছিল। শাসন লেখকৰ বিশ্বাসঘাতকতাৰ ফলত প্ৰাচীন ভাৰতত বহুতো ৰজাৰ পতন হোৱাৰ নিদৰ্শন আছে। সেয়েহে কৌটিল্যই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ শাসনাধিকাৰ খণ্ডত স্পষ্টকৈ শাসন লেখকৰ ভূমিকা আৰু দায়িত্বৰ কথা বহুলাই আলোচনা কৰিছে। কামণ্ডকীয় নীতিশাস্ত্ৰ আৰু শুক্ৰনীতি শাস্ত্ৰতো শাসন লেখকৰ গুৰুত্ব বুজাই দিয়া হৈছে।

কৌটিল্যৰ মতে আদেশ লিখিত ৰূপত থাকিলেহে সি প্ৰযোজ্য হয়। ‘শাসন প্ৰধানা হি ৰাজানঃ’ (অৰ্থশাস্ত্ৰ ২.১০)। গতিকে শাসন লেখকক এজন মন্ত্ৰীৰ মৰ্যদা দি নিয়োগ কৰিব লাগে— ‘তস্মাদমাত্যসম্পদোপেতঃ’। কৌটিল্যৰ মতে ৰজাৰ সকলো কাম কাজ, ৰাজ সভাৰ প্ৰতিদিনৰ দিনলিপি লেখকে লিখি ৰখা উচিত। শাসন কাৰ্য্যৰ স্তৰলিপি লিখাই তেওঁৰ মূল কাম হ'লেও শাসন লেখকে কেৱল অনুলিপিকাৰক নহয়। বৰ্তমান যুগৰ ৰাজনৈতিক পুৰুষ বা ভি আই পি সকলৰ ক্ষমতা দায়িত্বও তেওঁলোকক দিয়া হৈছিল। ৰাজনীতিৰ লগত জড়িত সকলো বিষয় আৰু বিশেষকৈ ৰাজনীতিৰ পৰিভাষাবোৰ যেনে, সাম, দান, ভেদ আদি তেওঁ ভালদৰে জানিব লাগিছিল। ততালিকে যিকোনো বিষয় লিখি উলিওৱাত পটু হ'ব লাগিছিল। তদুপৰি চিঠি লিখাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ বিশেষ অৰ্হতা থাকিব লাগিছিল। কোন ৰজালৈ কেনে সন্মোখন কৰিব লাগে তাক খাটাকৈ শাসন লেখকে জনা দৰকাৰ (২.১০৪-১০৫)। নিজৰ আৰু ওচৰ চুবুৰীয়া ৰাজ্যৰ সমসাময়িক ঘটনাৱলীৰ ভাল অধ্যয়ন তেওঁৰ থাকিব লাগিছিল। যাতে ৰাজপত্ৰত ৰজাৰ বক্তব্য অভিপ্ৰেত ৰূপত প্ৰেৰিত হয়। বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপন ৰীতি সম্পৰ্কেও শাসন লেখক অৱগত হ'ব লাগে। তেওঁলোকৰ জ্ঞাতাৰ্থে কৌটিল্যই এখন সুসংবদ্ধ ৰাজকীয় পত্ৰৰ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে (অৰ্থশাস্ত্ৰ, শাসনাধিকাৰ ১০.৭-২২)।

অসম গৌৰৱ পণ্ডিত প্ৰবৰ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ পূৰ্বপুৰুষ মাণিকচন্দ্ৰ আহোম স্বৰ্গদেউ চুখাম্ফা খোৰাৰজাৰ ৰাজপ্ৰশাসনৰ লগত কাকতিকপে জড়িত আছিল। তেওঁ

দেশান্তৰৰ পৰা অহা কেঁচুৰ বসেৰে লিখা চিঠি পঢ়িব জানিছিল। তেওঁৰ বুদ্ধিমত্তাৰ প্ৰশংসা কৰি ৰজাই তেওঁক মজিন্দাৰ খিতাপ দিছিল। মাণিকচন্দ্ৰৰ পৰা আনন্দৰামৰ পিতৃ গৰ্গৰামলৈকে তিন-চাৰিটা পুৰুষে আহোম ৰজাৰ বৰকাকতিৰূপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল।

এই সকলোবোৰৰ উপৰিও আদেশ, জাননী, আনকি অনুশাসনবোৰো শাসনিকে লিখি উলিয়াইছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা শিলালেখ, তাম্ৰলেখ আদিবোৰে ঐতিহাসিক সাহিত্যলৈ লিপিকাৰসকলৰ অবিহনাৰ কথা ঘোষণা কৰে। অসমতো থকা তেনে অসংখ্য অনুশাসনে বহু নাম নজনা লিপিকাৰ বা আখৰকটীয়াৰ সেৱাৰ কথাকে মনত পেলাই দিয়ে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

শাসনিকৰ কৰ্মপদ্ধতি কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ ভিতৰুৱা গ্ৰন্থ অনুলিপিকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। অনুলিপিকৰণ মানে নকল কৰা। প্ৰাচীন কালত পুথি নকল কৰাৰ পৰম্পৰা আছিল। মানুহে প্ৰয়োজ সাপেক্ষে মূল পুথিৰ পৰা প্ৰতিলিপি তৈয়াৰ কৰিছিল। পুথি নকল কৰা বা প্ৰতিলিপি প্ৰস্তুতকৰ্তা সকলক লিপিকাৰ বা অনুলিপিকাৰ বুলি কোৱা হয়। আহোম ৰজাৰ দিনত কাকতি, চাংকাকতি, লেখাৰু আদি উপাধিৰ কিছুমান নকলকাৰ আছিল। তেওঁলোকে ৰজাৰ নিৰ্দেশ বা পৃষ্ঠপোষকতাত বিভিন্ন পুথি নকল কৰিছিল। পুথি নকল কৰা কামটো অত্যন্ত জটিল। সেই বাবে অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰা সকলৰ কিছুমান বিশেষ গুণ বা যোগ্যতা আছিল।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অনুলিপিকৰণ বুলিলে কি বুজায়? আলোচনা কৰক।
- ২) অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰাৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।
- ৩) অসমত অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰা কেনেধৰণৰ আছিল? সেই বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৪) অনুলিপিকাৰ কাক বোলে? তেওঁলোক কেনে গুণৰ অধিকাৰী হ'ব লাগে বিচাৰ কৰক।

৫) লিপিকাৰসকলে কি কি ক্ষেত্ৰত পাঠ নকল কৰোঁতে ভুল কৰে? সেই বিষয়ে কেইটামান কাৰণ উল্লেখ কৰক।

৬) চমুকৈ উত্তৰ লিখক :

(ক) কায়স্থ লেখক, (খ) শাসনিক, (গ) অনুলিপিকৰণ, (ঘ) লিপিকাৰ,
(ঙ) আহোম যুগৰ অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা।

৩.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ
“প্ৰাকৃত মিশ্ৰণ” আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপ

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ প্ৰাকৃত ভাষাৰ পৰিচয়
- ৪.৪ প্ৰাকৃত মিশ্ৰণ আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপৰ এক আলোচনা
- ৪.৫ পুৰণি অসমীয়া ভাষা আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য
  - ৪.৫.১ কথা ভাগৱতৰ ভাষা
  - ৪.৫.২ কথা গুৰু চৰিতৰ ভাষা
- ৪.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতৰ একেবাৰে পূৰ্ব প্ৰান্তৰ কামৰূপত প্ৰচলিত নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাটোৱে হৈছে অসমীয়া ভাষা। গতিকে নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা হিচাপে অসমীয়া ভাষাটো যথেষ্ট পুৰণি ভাষা। নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ আৰম্ভণি হয় খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা। এই নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰকে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি ধৰা হয়। অৱশ্যে এইটো বহল দৃষ্টিৰ পৰাহে সত্য। তথ্যপাতিৰ সহায়েৰে চাবলৈ গ’লে যিকোনো এটা পৰিচিত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰে সৈতে কোনো এটা বা অধিক নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক পোনপটীয়াভাৱে সম্বন্ধিত বুলি নিৰ্দিষ্ট সিদ্ধান্তলৈ আহিব নোৱাৰি। অসমীয়া ভাষাটো এটি অতি সমৃদ্ধ ভাষা। ১৭ শতিকালৈকে কামৰূপ নামেৰে জনাজাত অসমৰ ভাষাটোক কামৰূপী ভাষা বোলা হৈছিল। এই ভাষাটো প্ৰধানতঃ দুটা প্ৰবাহৰ সমষ্টি— প্ৰথমটো, প্ৰাচীন কালৰ পৰা অসমৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈ বিয়পি আছে আৰু দ্বিতীয় প্ৰবাহটো কেৱল উজনি অসমকে নহয়, অসমৰ পশ্চিমাঞ্চল আৰু প্ৰাচীন কামৰূপৰ পশ্চিমাঞ্চলকো সিন্ত কৰি তুলিছিল। দেবানন্দ ভৰালীয়ে উল্লেখ কৰা ‘কামৰূপীয়া প্ৰাকৃত’ আৰু ‘সৌমাৰ প্ৰাকৃত’ৰ দ্বাৰা অসমীয়া ভাষাৰ এই দুয়োটা প্ৰবাহক বুজোৱা হৈছে। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজন পণ্ডিতেও অসমীয়া ভাষাটো বিবিধ প্ৰাকৃত ভাষাৰ পৰা উৎপত্তি হোৱা বুলি মতপোষণ কৰি আহিছে। অসমীয়া ভাষাৰ পুৰণি ৰূপত এই প্ৰাকৃত ভাষাৰ মিশ্ৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই

পাঠটিৰ জৰিয়তে আপোনালোকে প্ৰাকৃত ভাষা, পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপত কিদৰে প্ৰাকৃত মিশ্ৰিত হৈ আছে, সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব।

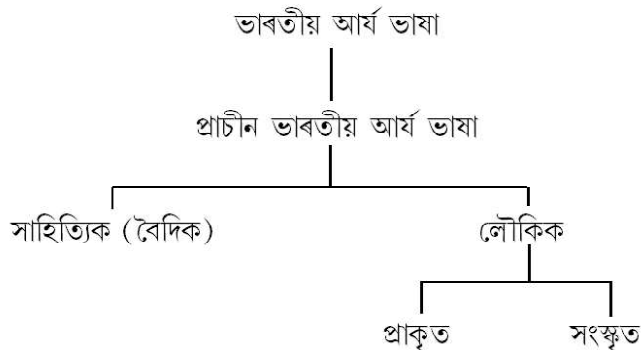
৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পাঠটিৰ জৰিয়তে আপোনালোকে প্ৰাকৃত ভাষাৰ লগতে অসমীয়া পুৰণি সাহিত্যত কেনেকৈ ইয়াৰ মিশ্ৰণ ঘটিছে সেই সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;
- পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব;
- পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব।

৪.৩ প্ৰাকৃত ভাষাৰ পৰিচয়

ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ মধ্যৱৰ্তী স্তৰটোৱেই মধ্যভাৰতীয় ভাষাৰ যুগ, যাক প্ৰাকৃত ভাষাযুগ বুলিও অভিহিত কৰিব পাৰি। আৰ্য ভাষাটোৱে প্ৰাচীন ৰূপৰ পৰা ক্ৰমে পৰিবৰ্তিত ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰি সুকীয়াৰূপে আত্মপ্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। প্ৰকৃততে, ব্যাকৰণ আদিৰ দ্বাৰা সংস্কাৰ প্ৰাপ্ত নোহোৱা প্ৰাকৃতজনৰ বা সাধাৰণ জনগণৰ যি স্বচ্ছন্দ বা স্বাভাৱিক ভাষা, সিয়ে হৈছে প্ৰাকৃত। আৰ্যভাষী সকলৰ মাজত প্ৰচলন হোৱা কথিত ৰূপটো দৈনন্দিন ব্যৱহাৰত পৰিবৰ্তনৰ স্বাভাৱিক গতি প্ৰবাহেৰে অগ্ৰসৰ হৈ থাকিবলৈ ধৰে আৰু খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬ষ্ঠ শতাব্দীমানত ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বত এনে উল্লেখযোগ্য পৰিবৰ্তনেৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰে, য'ত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পৰা বহুখিনি বেলেগ হৈ পৰে। ফলস্বৰূপে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই যি এক সুকীয়া ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিলে, তাকেই মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষা আৰু এই স্তৰৰ ভাষাক প্ৰাকৃত বুলি অভিহিত কৰিবলৈ ল'লে। প্ৰাকৃত ভাষাৰ উৎপত্তিৰ গতি চিন তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰি—

(মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা)

প্ৰাকৃত ভাষাৰ তাৎপৰ্য্য বিচাৰ প্ৰসংগটোৰ ক্ষেত্ৰত নানা পণ্ডিতে নানা মত আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ মতে ‘প্ৰকৃতি’ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা যি ভাষা সেয়াই প্ৰাকৃত। আকৌ, ‘প্ৰাকৃত’ শব্দৰ অৰ্থ ‘সামান্য’ বা ‘সাধাৰণ’, সাধাৰণলোকৰ যি স্বচ্ছন্দ ভাষা ৰীতি সিয়ে প্ৰাকৃত। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিক হেমচন্দ্ৰৰ মতে “সংস্কৃতেই হৈছে প্ৰকৃতি বা মূল, তাৰ পৰা যি আহিছে বা উৎপত্তি হৈছে সেয়ে প্ৰাকৃত। প্ৰসিদ্ধ আলংকৰিক আচাৰ্য দণ্ডী আৰু কবি বৈয়াকৰণিক মাৰ্কণ্ডেয় কবীন্দ্ৰৰ মতেও “সংস্কৃততেই প্ৰকৃতি আৰু তাৰ পৰাই প্ৰাকৃত হৈছে। ৰদ্ৰটৰ কাব্যালংকাৰৰ টীকাকাৰ নমিসাধুই প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ আৰু নামকৰণৰ প্ৰাকৃত তাৎপৰ্য্য সঠিকভাৱে বিচাৰ আৰু বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিছিল। জনসাধাৰণৰ স্বাভাৱিক কথ্যৰূপেই যে ভাষাৰ মূল ভিত্তি তাৰ সপক্ষে মত প্ৰকাশ কৰিছিলঃ ‘জনসাধাৰণৰ সংস্কাৰবিহীন সহজ-সৰল বচনভংগীয়ে প্ৰকৃতি আৰু তাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ভাষাই প্ৰাকৃত।

সংস্কৃত নাটকত সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ লোক যেনে— মাছমৰীয়া, চোৰ, দাস, আদিৰ মুখত সংস্কৃত ভাষাৰ সলনি প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল। সংস্কৃতৰ তুলনাত প্ৰাকৃত ভাষাৰ নিয়ম শিথিল। ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ পোনপ্ৰথমে ‘প্ৰাকৃত’ অভিধাৰ উল্লেখ পোৱা যায় আৰু দণ্ডীৰ ‘কাব্যদৰ্শ’তহে প্ৰাকৃতক সাহিত্যিক ভাষাৰূপে স্বতন্ত্ৰ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰে।

বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য যে প্ৰাকৃত ভাষা জনসাধাৰণৰ মুখৰ ভাষাই আছিল যদিও পৰৱৰ্তী কালত এই ভাষাৰ যিটো ৰূপ সাহিত্যৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ হোৱা হিচাপে পোৱা যায় সেই ৰূপটো জনসাধাৰণৰ মুখৰ ভাষা নহয়। সেইটো সংস্কৃত আদৰ্শানুগ আৰু সংস্কৃতৰ দৰেই কৃত্ৰিম। সাহিত্যত ব্যৱহাৰৰ বাবে ইয়াক ‘সাহিত্যিক’ ৰূপ বুলি কয় আৰু এই কাৰণে যথার্থভাৱেই সাহিত্যিক প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হৈছে। সংস্কৃত পণ্ডিতৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃতৰ ব্যাকৰণ সংস্কৃততে লিখা হৈছিল বাবে এই সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ ৰূপটো সংস্কৃতানুগ। যি যি নহওক, প্ৰাকৃত নামৰ ব্যৱহাৰ তথা প্ৰাকৃত ভাষাৰ উদ্ভৱ বিকাশৰ মূলতে জড়িত হৈ আছে জনসাধাৰণৰ স্বাভাৱিক ভাষা-ৰীতি।

৪.৪ প্ৰাকৃত মিশ্ৰণ আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপৰ এক আলোচনা

আৰম্ভণিৰে পৰা অসমীয়া সাহিত্য তথা শাসনাৱলীবোৰৰ ভাষা আছিল সংস্কৃত আৰু অসমীয়া। অৱশ্যে সংস্কৃতত ৰচিত অসমীয়া সাহিত্যৰ নিদৰ্শন তেনেকৈ পোৱা নাযায়। কিন্তু এই সময়ছোৱাৰ ভালেমান গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজশাসন আৱিষ্কৃত হৈছে যিবোৰে অসমৰ ঐতিহ্যৰ বিভিন্ন দিশৰ তথ্যৰ সন্ধান আমাক দিছে। এইখিনি সময়তে সংস্কৃতত লিখা যিকেইখন শিলৰ আৰু তামৰ ফলি পোৱা গৈছে তাৰ কেইবাটাও শব্দ সংস্কৃত বুলি ক’ব নোৱাৰি। গতিকে পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যই এটা বিশুদ্ধ সংস্কৃত ৰূপ সেই সংস্কৃত শব্দবোৰৰ ঠাইত খাজি দি প্ৰাপ্ত ৰূপবোৰ পাদটীকাত ৰাখিছে। কিন্তু প্ৰাপ্তৰূপবোৰৰ

একোটা গোট কৰি অধ্যয়ন কৰিলে স্পষ্ট হয় যেন সিহঁতৰো এটা ক্ৰম আছে। সেই গতিকে ডিম্বেশ্বৰ নেওগে ‘কামৰূপী’ প্ৰাকৃত নামৰ এক স্থানীয় প্ৰাকৃত অস্তিত্ব সাব্যস্ত কৰিব বিচাৰিছিল। অসমীয়া ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসূচক ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক নিদৰ্শন কিছুমান সংৰক্ষিত হৈ অসমত সুকীয়া প্ৰাকৃত এটাই গঢ় লোৱাৰ প্ৰমাণ দাঙি ধৰিছে। হিউৱেনচাঙৰ “তেওঁলোকৰ (কামৰূপৰ মানুহৰ) ভাষা মধ্য-ভাৰতৰ ভাষাতকৈ অলপ বেলেগ”— এই উক্তিৰে মগধীয় ভাষাটোৱে অসমত সুকীয়া গঢ় লোৱাৰ কথাৰ ইংগিত দিয়ে। তামৰ ফলিৰ ভাষাই সেই ভাষাটোৰ ৰূপটো আৰু স্পষ্ট কৰি দিয়ে। পণ্ডিতসকলে অভিহিত কৰা ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’ৰ নিদৰ্শন কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

- ১। মানুহৰ নাম বুজোৱা শব্দ : অনি, ঢনি, সনি, কালিয়া, কৈৱৰ্ত্ত।
- ২। ঠাইৰ নাম বুজোৱা শব্দ : দক্ষিণপাট, পণ্ডৰী।
- ৩। গছ গছনিৰ নাম বুজোৱা শব্দ : কণ্টাফল, পাৰলি।
- ৪। অন্যান্য শব্দ : অম্ব, ডোল, মুণ্ডা, বেক্ৰ।
- ৫। ধ্বনিমূলক নিদৰ্শনত স্বৰ ধ্বনিৰ হ্রস্ব-দীৰ্ঘৰ ৰূপৰ পাৰ্থক্য দেখা নাযায়। যেনেঃ কামৰূপ>কামৰূপ। সেইদৰে ‘ক্ষ’ৰ ঠাইত ‘খ’ ৰূপৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ৰত্নপালৰ তাম্ৰফলিত বিশেষকৈ ‘ক্ষিতিমথ’ শব্দটো ‘খিমথ’ হৈছে। আকৌ ভাস্কৰবৰ্মাৰ শিলালিপিতো ‘ঔ’ ধ্বনিৰ ঠাইত ‘ও’ ধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। যেনেঃ কৌশিকো>কৌশিকো। প্ৰায়বোৰ শিলালিপিতে মূৰ্খন্য ধ্বনিৰ ঠাইত দন্ত্য ধ্বনি, অল্পপ্ৰাণ ধ্বনিৰ ঠাইত মহাপ্ৰাণ ধ্বনি, ‘হ’ — ৰ ঠাইত ‘ঘ’—ৰ ব্যৱহাৰ ইত্যাদি হৈছে।
- ৬। ৰূপতাত্ত্বিক নিদৰ্শন : কামৰূপী প্ৰাকৃতত ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য তেনেকৈ পোৱা নাযায় যদিও ৭ম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ তামৰ ফলিৰ ‘কালিয়া’ শব্দই অসমীয়া শব্দ গঠনত তদ্ধিত ‘আ’ আৰু বনমালৰ তামৰ ফলিত পোৱা ‘কুৱা’ শব্দই স্বাৰ্থিক ‘আ’ প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰৰ সাক্ষী বহন কৰিছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তামৰ ফলিত পোৱা সংস্কৃতৰ পৰা ভিন্ন ৰূপবোৰক ৫ম শতিকাৰ বুলি ধৰিব পাৰি। ডিম্বেশ্বৰ নেওগে নিধনপুৰৰ তামৰ ফলিত পোৱা শব্দবোৰত মূল সংস্কৃত ৰূপৰ পৰা ফালৰি কাটি অহা কিছুমান ধ্বনিমূলক বৈশিষ্ট্যও উল্লেখ কৰিছে। যেনে : আ>অঃ সাৰিত্ৰ>সাৰিথ্ৰ; ঙ্গ>ই : ঙ্গশ্বৰ>ইশ্বৰ ইত্যাদি। বেণীমাধৱ বৰুৱাই তামৰ ফলিবোৰত প্ৰাকৃত উপাদান স্বৰূপে বহুতো নিদৰ্শন দাঙি ধৰিছে। সেইবোৰৰ বেছিভাগ নিধনপুৰ তামৰ ফলিত পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে ৰেফৰ বৰ্জন (যেনে : সুৰ্ণ>সুৰন্ন), সন্ধিৰ অনুপস্থিতিঃ (হবি - অদ্ভূত), সন্ধিৰ ক্ষেত্ৰত বিসৰ্গৰ লোপ (যশোভূতি>যশভূতি) ইত্যাদি। উপৰত উল্লিখিত তামৰ ফলিৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰে পঞ্চম শতিকাৰ শেষ বা ষষ্ঠ শতিকাৰ আদিভাগত প্ৰাচীন কামৰূপত গঢ় লোৱা সুকীয়া প্ৰাকৃত এটাৰ অৱস্থিতিটো উজ্জ্বল কৰি তোলাৰ উপৰি খ্ৰীষ্টপূৰ্ব কালৰে পৰা ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাটোৱে প্ৰাগজ্যোতিষ -

কামৰূপ অঞ্চলত বিস্তৃতি লাভ কৰাৰ কথাটোও স্পষ্ট কৰে। মন কৰিবলগীয়া যে পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বুৰঞ্জী সাহিত্য ‘অৰুণোদই’ আদিত পোৱা আৰু কামৰূপী উপভাষাৰ বৈশিষ্ট্যৰূপে থকা সংস্কৃতৰ উষ্ম ধ্বনিৰ (শ, ষ, স) ‘খ’ লৈ হোৱা সুকীয়া পৰিবৰ্তনৰ কথাটোও চাবলগীয়া। এই পৰিবৰ্তনটো আন প্ৰাকৃতত পোৱা নাযায়। শব্দৰ আৰম্ভণিতে নথকা সংস্কৃতৰ উষ্ম ধ্বনিবোৰ কামৰূপী উপভাগত সাধাৰণতে ‘খ’ লৈ পৰিবৰ্তিত হয় যেনে : আশা>আখা। দেৱানন্দ ভৰালীৰ মতে সাধাৰণতে মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰাই অসমীয়া ভাষা ওলাইছে বুলি যি এটা ধাৰণা আছে সেইটো ভুল। তেনেহ’লে অসমত চলা প্ৰাকৃতৰ নাম কি? সেইটো মাগধী প্ৰাকৃততকৈ যে এটা বেলেগ বস্তু সেইটোহে আৱশ্যকীয়। মাগধী প্ৰাকৃতৰ উপৰিও দুটা প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্তৰ আগেয়ে থকাৰ প্ৰমাণ পাওঁহক। এটাক ‘সৌমাৰ প্ৰাকৃত’ বুলিব পাৰি। ই আগেয়ে আসাম আৰু বংগদেশত চলিছিল। এতিয়া তাৰ বিশেষত্ব উজনি অসমত পোৱা যায়। আনটো হৈছে ‘কামৰূপী প্ৰাকৃত’। ইও গোটেই কামৰূপত আৰু পশ্চিমে মাগধী ভাষাৰ সীমা বিহাৰলৈকে চলিছিল।”

যিহেতু অসমীয়া ভাষাৰ মূল মাগধী প্ৰাকৃত, সেয়েহে অসমীয়া ভাষাৰ মাগধীয় আন-আন ভাষা বা মগধ অঞ্চলত প্ৰচলিত আন প্ৰাকৃত আদিৰ সৈতে সম্বন্ধ থকা কথাটোও অন্তৰ্ভুক্ত হয়। অসমীয়া ভাষা আৰু ইয়াৰ উপভাষাবোৰত মাগধী প্ৰাকৃতৰ বহুতো নিদৰ্শন সংৰক্ষিত হৈছে। অসমীয়া মান্য ভাষাও শব্দৰ আৰম্ভণিতে সংস্কৃতৰ ‘শ’, ‘ষ’, ‘স’— এই উষ্ম ধ্বনিকেইটা অসংযুক্ত হ’লে ‘স’ ৰূপে উচ্চাৰিত হয়। কিছুমান শব্দত ‘হ’ আৰু ‘খ’ ৰূপেও শুনা যায়। গোৱালপৰীয়া ‘দেশী ভাষা’ত হ’লে এই ধ্বনিকেইটাৰ তালব্য ‘শ’ ৰূপে উচ্চাৰণ হোৱা উদাহৰণ আছে। যেনে : শাপ, মানুশ্। ইন্দ্ৰপালৰ তামৰ ফলিত ‘যজুৰ্বেদী’ শব্দৰ যযুৰ্বেদী হোৱা, আমবাৰী শিলালিপিৰ ‘পুণ্য’ শব্দৰ ‘পুঞঞ’ হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। বিশেষভাৱে নুবুজালে অসমীয়াত দ্বিতীয়া বিভক্তি ‘ক’ যোগ নহয়; যেনে— মাহনু/মানুহ মাৰে। অকৰ্মক ক্ৰিয়াৰ কৰ্তাৰ পিছতো সচৰাচৰ প্ৰথমা ‘এ’ বিভক্তি যোগ নহয়; যেনে— ৰাম যায়। পুৰণি অসমীয়া ভাষাত শৌৰসেনী, অৰ্ধমাগধী তথা পৈশাচী উপাদানো নথকা নহয়। কালিৰাম মেধিয়ে অসমীয়া ভাষাটো শৌৰসেনী আৰু মাগধী অপভ্ৰংশৰ মিশ্ৰণ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। সংস্কৃতৰ ‘ক্ষ’ শৌৰসেনীত ‘খ’ আৰু ‘ক্খ’ হৈছে। অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃতৰ ‘ক্ষ’ ৰ ‘খ’ আৰু ‘ক্খ’ লৈ পৰিবৰ্তন হোৱা উদাহৰণ আছে। ৰত্নপালৰ আৰু ইন্দ্ৰপালৰ তামৰ ফলিত ‘ক্ষিতিমথ’ শব্দ ‘খিমথ’ আৰু ‘মাক্ষিয়ান’ শব্দ ‘মাক্খিয়ান’ হৈছে। সংস্কৃতৰ শব্দৰ শেষত থকা বিসৰ্গৰ ‘ও’ ৰূপে হোৱা পৰিবৰ্তনক অৰ্ধমাগধী উপাদানৰূপে ধৰা হয়। তামৰ ফলিৰ ভাষা আৰু কামৰূপী উপভাষাত ইয়াৰ নিদৰ্শন আছে। যেনে : ভাৰ্গৱঃ>ভাৰ্গৱো (নিধনপুৰৰ তামৰ ফলি। মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত যি ‘ভ’ আৰু শব্দৰ মাজত থকা উষ্ম ধ্বনিৰ ‘হ’ লৈ পৰিবৰ্তন হোৱাৰ নিয়ম সেয়া তামৰ ফলিৰ ভাষা, কামৰূপী উপভাষা আৰু অসমীয়া মান্য ভাষাতো দেখা যায়। যেনে : শুভংকৰ>সুহংকৰ।

এনেদৰে বিভিন্ন প্ৰাকৃতৰ মিশ্ৰণেৰে পুৰণি অসমীয়া ভাষাটো ভাৰাক্ৰান্ত হৈ পৰিছে। বিবিধ প্ৰাকৃতৰ মিশ্ৰণৰ উপৰিও সেই প্ৰাকৃতৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা অনেক ভাষাৰ সংমিশ্ৰণো পুৰণি অসমীয়া ভাষাটোত সংৰক্ষিত হৈ আছে। তেনেকৈ সেই একে মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা অসমীয়াৰ উপৰিও ওড়িয়া, বাংলা, ভোজপুৰী ভাষাৰ মিশ্ৰণ অসমীয়া সাহিত্যত দেখা যায়। মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰাই উদ্ভৱ হোৱা মৈথিলী ভাষাৰ চৰ্যাপদৰ ভাষা আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সম্বন্ধই অসমীয়া ভাষাৰ বিদেই অঞ্চলৰ মৈথিলী ভাষাৰ লগত থকা সম্বন্ধৰ বাতৰি দিয়ে। আকৌ দেবানন্দ ভৰালীৰ মতে অন্ততঃ দ্বিতীয় প্ৰাকৃত যুগৰ আগতে অসমত এক ফৈদ আৰ্যই বসতি কৰিছিল আৰু সেই আৰ্যবিলাকৰ যিটো ভাষা আছিল সেইটো এবিধ আৰ্যভাষান্তৰ্গত আদি প্ৰাকৃত; সেই ভাষা দ্বিতীয় প্ৰাকৃত যুগত কিছুদূৰ পৰিবৰ্তিত হৈ বৈষ্ণৱ যুগত বাহিৰৰ পৰা আৰু কিছুমান শব্দ সম্পদ লৈ বৰ্তমান অসমীয়া ভাষাকপে দেখা দিছে। মুঠৰ ওপৰত অনা-বৈদিক, বৈদিক, বিভিন্ন প্ৰাকৃত, থলুৱা প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিবিধ উপাদানে অসমীয়া ভাষাটো গঢ়ি উঠিছে আৰু সময়ত সাহিত্যিক ভাষাকপে সুপ্ৰতিষ্ঠিত হৈছে।

৪.৫ পুৰণি অসমীয়া ভাষা আৰু ইয়াৰ বৈশিষ্ট্য

পুৰণি অসমীয়া ভাষা বুলিলে আমি ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ শেষ বা চতুৰ্দশ শতিকাৰ আদি ভাগৰ হেম সৰস্বতীৰ ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত’ৰ পৰা ষোড়শ শতিকাৰ শেষভাগৰ ‘কথা-ভাগৱত’ আৰু ‘কথা-গীতা’ৰ সময়লৈকে বুজিব পাৰোঁ। সাহিত্যৰ ইতিহাসত ইয়াকে প্ৰাক্-শংকৰী আৰু শংকৰী যুগ বুলি দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। প্ৰাক্শংকৰী যুগৰ সমল হিচাপে হেমসৰস্বতী, হৰিবৰ বিপ্ৰ, কবিৰত্ন সৰস্বতী, ৰুদ্ৰ কন্দলি, মাধৱ কন্দলিয়ে ৰচনা কৰা পুথিসমূহ পোৱা যায়। মন কৰিবলগীয়া যে হেমসৰস্বতীয় ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত’ৰ ভাষাত যি প্ৰাকৃতৰ বৈশিষ্ট্য পোৱা যায় তেনে বৈশিষ্ট্য সেই যুগৰ আনবোৰ সাহিত্যত নাই। ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত’ৰ বাহিৰে বাকী গ্ৰন্থৰ আখৰ জোঁটনি আধুনিক অসমীয়াৰ সৈতে একে।

পুৰণি অসমীয়া ভাষা বুলি ক’লে প্ৰকৃততে তিনিটা ধাৰা লক্ষ্য কৰা যায়— প্ৰথমটো হৈছে প্ৰহ্লাদ চৰিত, মনসা আৰু মনসা কাব্যৰ ধাৰা। দ্বিতীয়তে মাধৱ কন্দলিৰ প্ৰদৰ্শিত ধাৰা আৰু তৃতীয়তে ব্ৰজবুলি ধাৰা।

পুৰণি অসমীয়া ভাষাটো অধ্যয়ন কৰিলে বা ভাষাটোৰ পুথিসমূহ অধ্যয়ন কৰিলে কিছুমান সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য চকুত পৰে। ধ্বনিতাত্ত্বিক দিশৰ পৰা চাবলৈ গ’লে দেখা যায় পুৰণি অসমীয়া ভাষাটোত যুক্তাক্ষৰবোৰ সৰলীকৃত হৈছে।

লোপ আৰু স্বৰভক্তিৰ সহায়ত এনে কৰা হৈছে। যেনেঃ ‘প্ৰহৰ’ শব্দটো পহৰ; ‘ভক্ত’ শব্দ ‘ভকত’ ইত্যাদি। সেইদৰে হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য দেখা নাযায় লগতে ধ্বনি প্ৰৱণতা হ্ৰস্বৰ ফালে বেছি দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে জীৰ শব্দ জিব,

‘সীতা’ শব্দ সিতা হৈছে। সংস্কৃতা উদ্ভবধ্বনি তিনিটা (শ, ষ, হ) পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত নিজস্ব ধ্বনিগুণ হেৰুৱাৰ উপক্ৰম হৈছিল যদিও সম্ভৱতঃ স্থিৰ ৰূপ এটা গঢ় লৈ উঠা নাছিল। গতিকে এইবোৰৰ যাদৃচ্ছিক প্ৰয়োগহে পোৱা যায়। তদুপৰি বৰ্গীয় দ্যন্ত আৰু মুৰ্ধন্য ধ্বনিৰ অভেদ প্ৰয়োগ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ ভাষাত দেখা যায়। ‘ন’ৰ প্ৰয়োগ সাধাৰণতে বেছি। ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত’ত মুৰ্ধন্য ‘ণ’ৰ প্ৰয়োগ নায়েই বুলিব পাৰি। যেনে : কৰ্ণ>কৰ্ণু ইত্যাদি। ‘য’ আৰু ‘জ’ ৰ পাৰ্থক্য মূলত কবিসকলে ৰক্ষা কৰিছিল যদিও লিপিকাৰ সকলে যাদৃচ্ছিকভাৱে দুয়োটা ধ্বনিৰে যিকোনো এটা প্ৰয়োগ কৰা সাচিপাঁতৰ পুথিবোৰত থকা দেখা যায়। ‘জ’ৰ ব্যৱহাৰেই বেছি আছিল। যেনে : কৰযোৰ>কৰজোৰ। সেইদৰে ‘ক্ষ’ বৰ্ণটো বেছিভাগত খ/খ্য/খে ৰূপত প্ৰয়োগ হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক্ষণ—> খন। কিন্তু তৎসম বা অৰ্ধতৎসমৰ ক্ষেত্ৰত ‘ক্ষ’ বৰ্ণৰ পৰিবৰ্তন হোৱা নাই। ‘ৰ’—বৰ্ণটো প্ৰায়ভাগতে অ/য়/ই/উ হিচাপে প্ৰয়োগ হৈছে। যেনে : ‘গোদাৱৰী’ ৰ ‘ৰ’ ‘অ’ লৈ ৰূপান্তৰ হৈ গোদাঅৰী হৈছে। অৱশ্যে বেছিভাগ ক্ষেত্ৰত ‘ৰ’ৰ ব্যৱহাৰ অক্ষত আছে। পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ আখৰ জোটনিৰ আকৰ্ষণীয় দিশ হ’ল নাসিক্য ধ্বনিৰ ওপৰত চন্দ্ৰবিন্দুৰ ব্যৱহাৰ। নাসিক্য ধ্বনিৰ লগত যি চন্দ্ৰবিন্দু ( ) ৰ ব্যৱহাৰ দেখা ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত’ আৰু ‘ৰামায়ণ’ত যথেষ্ট পোৱা যায়। যেনে: পদ্ম, মূৰ্দ্ধা, দেওঁৰা। পুৰণি অসমীয়া ভাষাত স্বৰধ্বনিৰ দীৰ্ঘ ‘উ’ আৰু দীৰ্ঘ ‘ঈ’—কাৰৰ মুখ্য ৰূপৰ ব্যৱহাৰ নাই যদিও গৌণৰূপী দীৰ্ঘ ‘ঈ’—কাৰৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। অৱশ্যে ‘উ’—কাৰৰ প্ৰয়োগো এঠাই নে দুঠাইত হোৱালৈ চাই সেয়া লিপিকাৰৰ ভুল যেন লাগে। আনকি ‘ঈ’—কাৰৰ ঠাইত ‘ই’—কাৰ দিয়া হৈছে। ‘ঋ’—কাৰৰ প্ৰয়োগো চিন্তাকৰ্ষক যেনে: ৰিষি, পিত্ৰি ইত্যাদি। অৱশ্যে ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত’ত ‘মন্ত্ৰী’ৰ ঠাইত ‘মন্ত্ৰ’ বাহিৰে বাকী ঠাইত ঋ—কাৰৰ প্ৰয়োগেই দেখা যায়। যেনে : ঘৃত, ভৃত ইত্যাদি।

বিভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় পুৰণি অসমীয়া ভাষাত আধুনিক অসমীয়াত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰায়বোৰ বিভক্তিয়ে নিৰ্দিষ্ট গঢ় লৈছে। প্ৰথমা বিভক্তিত ‘শূন্য’ বা ‘এ’ ২য়া বিভক্তিত ‘ক’ বিভক্তি যোগ হৈছে। কেতিয়াবা সপ্তমী বিভক্তিৰ ‘ত’ ব্যৱহাৰ কৰিও কৰ্মকাৰকৰ ভাব প্ৰকাশ কৰা দেখা গৈছে। চতুৰ্থী বিভক্তি— দ্বিতীয়া বিভক্তিৰ সৈতে একে হৈছে। ‘লাগ’ পৰাসৰ্গৰ সহায়তো চতুৰ্থ বিভক্তিৰ ভাব প্ৰকাশ কৰা হয়। পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত ৫মী বিভক্তিৰ স্বকীয়ৰূপ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়; পৰাসৰ্গৰ ‘হন্তে’ৰ সহায়ত এনে ভাব প্ৰকাশ কৰা হয়। কেতিয়াবা ‘শূন্য’ বিভক্তিৰেও ৫মী বিভক্তিৰ ভাব প্ৰকাশ কৰা হয়। পুৰণি পুথিৰ সৰ্বনামৰ আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাক্‌শংকৰী যুগৰ হেম সৰস্বতী আৰু মাধৱ কন্দলিৰ গ্ৰন্থৰ উদাহৰণ লোৱা হৈছে। সৰ্বনামৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত— মই, মঞি, আমি; বহুবচনত আমি, আমিসৰ; সেইদৰে দ্বিতীয় পুৰুষত তই, তঞি, তুমি, তোমৰা, তুমিময় ইত্যাদি আৰু তৃতীয় পুৰুষত সি, তাই, অথবা তাহাঙ্ক ইত্যাদিৰ ব্যৱহাৰ মনকৰিবলগীয়া। পুৰণি অসমীয়া ভাষাত দ্বিবচনৰ

ব্যৱহাৰ নাই। সংস্কৃতৰ দ্বিৰচন প্ৰাকৃত স্তৰতে লোপ পাইছিল। গতিকে সংখ্যাবাচক শব্দৰ যোগেদি দ্বিৰচনৰ ভাব প্ৰকাশ হৈছিল। পুৰণি অসমীয়াতো “যুগ”, “যুগল” বা “দুই” শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। পুৰণি অসমীয়া ভাষাত দুই ধৰণে বিশেষণৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। বিশেষণ কেতিয়াবা বিশেষ্য পদৰ আগত আৰু কেতিয়াবা পিছত বহিছে। পুৰণি অসমীয়াৰ ভাষাত ব্যৱহৃত বিশেষণৰ উদাহৰণ যেনে— মিত্ৰৱতী, বলবন্ত, গুণৱতী, সুন্দৰ, ভাল, ইত্যাদি। ক্ৰিয়াৰ পদৰ গঠন ক্ষেত্ৰতো পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত সম্পূৰ্ণ বিকশিত আৰু গঠন পদ্ধতিত বিচিত্ৰতাৰে ভৰা। নঞৰ্থক ক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত বেছি ভাগতে নাস্ত্যৰ্থক ‘ন’ৰ সমীভৱন হোৱা নাই যদিও সমীভূত ৰূপো পোৱা গৈছে। যেনেঃ নুবুলিবা, নেবোলোহো আদি। আনকি নোৱাৰি, নুৱাৰি ৰূপো মাধৱ কন্দলিৰ ৰামায়ণত পোৱা গৈছে। সমীভূত আৰু অসমীভূত ৰূপৰ ব্যৱহাৰলৈ চাই সেইবোৰ মূল লেখকৰ নে লিপিকাৰৰ সেয়া নিশ্চিতভাৱে ক’ব পৰা নাযায়। আকৌ যৌগিক ক্ৰিয়াৰ সম্পৰ্কে ড° বাণীকান্ত কাকতিয়ে এইবোৰক বিপৰ্যস্ত সংযোজক (Inverted conjunctive) বুলি কৈছে। যেনে কৰিএৰ, মাৰিএৰ, হালি এৰে ইত্যাদি। প্ৰাকশংকৰী যুগৰ এই বিপৰ্যস্ত সংযোগৰ ব্যৱহাৰ শংকৰী যুগত প্ৰায় পৰিহাৰ কৰা হৈছে। আধুনিক অসমীয়াৰ দৰে পুৰণি অসমীয়াতো কাল আৰু পুৰুষ তিনিটা। ২য় আৰু ৩য় পুৰুষৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাছিল।

শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰাচীন অসমীয়া কবিসকলৰ লেখাত তৎসম, অৰ্দ্ধ-তৎসম আৰু তদ্ভৱ শব্দৰ সাৰ্থক সমন্বয় ঘটিছে। বিশেষকৈ তৎসম শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰাচুৰ্যতা দেখা যায়। গভীৰ দাৰ্শনিক কথাৰ ভাঙনি কৰোঁতে কবিসকলে অধিক তৎসম শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু কাহিনীৰ সাধাৰণ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত তদ্ভৱ শব্দৰ প্ৰয়োগ বেছি কৰিছে।

৪.৫.১ কথা ভাগৱতৰ ভাষা

প্ৰাচীন অসমীয়া সাহিত্যৰ প্ৰসিদ্ধ লেখকসকলৰ ভিতৰত বৈকুণ্ঠনাথ ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য অন্যতম। অসমীয়া সাহিত্যত তেওঁ ভট্টদেৱ নামেৰে সুপৰিচিত। ষোড়শ শতিকাত ভট্টদেৱে অসমীয়া গদ্য সৃষ্টি কৰি সমগ্ৰ ভাৰতীয় গদ্য সাহিত্যতে এক সুকীয়া স্থান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। দামোদৰদেৱৰ উপদেশমতে ভট্টদেৱে গদ্যত ভাগৱতখন ভাঙি উলিয়াবলৈ প্ৰয়াস কৰে। কথা-ভাগৱতৰ জৰিয়তেই ভট্টদেৱৰো ভাষাত বৈশিষ্ট্য বিশেষভাৱে পৰিস্ফুট হৈছে। তলত ‘কথা-ভাগৱত’ৰ ভাষাৰ ৰূপ সম্বন্ধে এটি আলোচনা যুগুত কৰা হ’ল।

ধ্বনিতত্ত্ব : পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰাজিৰ অইন গ্ৰন্থপুথিৰ বা কাৰ্য্যৰ দৰে কথা-ভাগৱততো ধ্বনিতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য সংৰক্ষিত হৈছে। মূল ১৪ টা স্বৰৰ পৰিবৰ্তে ১১ টা স্বৰৰ (অ, আ, ই, ঈ, উ, ঊ, ঋ, এ, ঐ, ও, ঔ) প্ৰয়োগ দেখা যায়। সেইদৰে ব্যঞ্জনৰ

ক্ষেত্ৰতো ৩৩ টা বৰ্ণৰ (ক, খ, গ, ঘ, ঙ, চ, ছ, জ, ঝ, ঞ, ট, ঠ, ড, ঢ, ণ, ত, থ, দ, ধ, ন, প, ফ, ব, ভ, ম, য, ৰ, ল, ৱ, শ, ষ, স, হ) প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হয়। ড়, ঢ়, ঞ, ণ, ঙ— এইকেইটা বৰ্ণ অযোগবাহ বৰ্ণৰূপে প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়। কথা ভাগৱতৰ হ্ৰস্ব-দীৰ্ঘৰ বিশেষ পাৰ্থক্য দেখা নাযায়। অৱশ্যে ‘ণ’ৰ প্ৰয়োগৰ বহুল ব্যৱহাৰ দেখা যায়। (‘) ৰেফযুক্ত বৰ্ণৰ দ্বিত্ব প্ৰয়োগ কথা ভাগৱতৰ ভাষাৰ বিশেষত্ব। ই-কাৰৰ ঠাইত ঈ-কাৰ, ‘এ’-কাৰৰ ঠাইত ‘ঐ’ (ঋ) কাৰৰ প্ৰয়োগ মন কৰিবলগীয়া। প্ৰাচীন অসমীয়া সাঁচিপতীয়া পুথিৰ ধ্বনিতত্ত্বৰ তুলনাত ভট্টদেৱৰ ‘কথা-ভাগৱত’ৰ ধ্বনিতত্ত্বৰ বিশেষ পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা নাযায়। স্বৰভক্তি, সমীভৱন, মহাপ্ৰাণীকৰণ আদিৰ ক্ষেত্ৰটো একে কথাই ক’ব পাৰি।

ৰূপতত্ত্ব : অসমীয়া গদ্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শনৰূপে কথা-ভাগৱতৰ ৰূপতত্ত্বৰ বৈশিষ্ট্য মনকৰিবলগীয়া। এই গ্ৰন্থত প্ৰয়োগ হোৱা সৰ্বনাম শব্দৰ ভিতৰত ব্যক্তিব্যচক সৰ্বনাম শব্দ মই, আমি, তাৰা, তোৰা, তুমি, আপোনাৰ, মঞি আদি। নিৰ্দেশসূচক— ই, ইহা; সম্বন্ধসূচক যা, যি, যাৰ আদি উল্লেখযোগ্য। শত, কোটি-কোটি আদি সংখ্যাব্যচক শব্দও প্ৰয়োগ হৈছে। গ্ৰন্থখনত প্ৰয়োগ হোৱা বিশেষ্য শব্দৰ ভিতৰত ব্যক্তিব্যচক, ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য, বস্তু গুণব্যচক কাৰ্যকাল আৰু দিশসূচক মানসিক অৱস্থা বুজোৱা শব্দৰাজি মন কৰিবলগীয়া। কোনো কোনো বিশেষ্য শব্দ বিশেষণলৈও ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। বিশেষণ শব্দবোৰ দুই ধৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। প্ৰথমতে কোনো শব্দ বা পদ যি বিশেষভাবে বুজায় (যেনে অল্পমতি লোক)। দ্বিতীয়ত কোনো শব্দ বা পদৰ ধৰণ অনুযায়ী প্ৰয়োগ হোৱা শব্দ। যেনে— (গদ-গদ বাক্য)। ‘কথা-ভাগৱত’ত একবচন আৰু বহুবচন দুয়োটাৰে প্ৰয়োগ দেখা যায়। এক ঋষি, কু-যোগীজন আদি একবচনৰ ক্ষেত্ৰত আৰু গণ, সব, সমূহ আদি প্ৰত্যয় যোগ কৰি বহুবচন ৰূপ কৰা হয়। বচন নিৰপেক্ষ ৰূপৰ স্পষ্টতাও কথা-ভাগৱতত দেখা যায়। সেইদৰে, নিৰ্দিষ্টতাব্যচকপ্ৰত্যয় যোগ কৰি, পৃথক পৃথক শব্দৰ দ্বাৰা, মতা-মাইকী, নিৰ্দেশ দি, স্ত্ৰী প্ৰত্যয় সংযোগ কৰি লিংগ নিৰূপণ কৰিছে। ভট্টদেৱে কথা-ভাগৱতত ছয় প্ৰকাৰৰ কাৰক আৰু শব্দবিভক্তি প্ৰয়োগ কৰিছে। কৰ্তা (প্ৰথমা বিভক্তি—এ, —ই), কৰ্ম (দ্বিতীয়া বিভক্তি —ক), কৰণ (তৃতীয়া বিভক্তি —এ, —ৰে), নিমিত্ত (চতুৰ্থী বিভক্তি —লৈ), অপাদান (ষষ্ঠী বিভক্তি —ৰ), অধিকৰণ (৭মী বিভক্তি —ত, —এ)। কথা-ভাগৱতত ক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰিয়া ৰূপ হওঁতে যিবোৰ ক্ৰিয়ামূল বা ধাতু প্ৰয়োগ কৰা হয় তাৰ মুখ্য ধাতু আৰু কিছুমান গৌণ ধাতুৰূপে পৰিচিত। ক্ৰিয়াৰূপৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত সকৰ্মক, অকৰ্মক, সমাপিকা, অসমাপিকা, সহায়কাৰী, অনিয়মিত, নাস্ত্যৰ্থক আদি সকলো ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা গৈছে। তদুপৰি ক্ৰিয়াৰ ভাবৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্দেশক, অনুজ্ঞা ক্ৰিয়া ভাবৰ প্ৰয়োগো দেখা গৈছে। তদুপৰি ক্ৰিয়াৰ ভাবৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্দেশক, অনুজ্ঞা ক্ৰিয়া ভাবৰ প্ৰয়োগো গ্ৰন্থখনত দেখা যায়। সেইদৰে বৰ্তমান অতীত, ভৱিষ্যৎ— এই তিনিকালৰ প্ৰয়োগৰ

উপৰি বৰ্তমান কালৰ দুটা ৰূপ, অতীত কালৰ তিনিটা ৰূপ আৰু ভৱিষ্যৎ কালৰ এটা ৰূপো গ্ৰন্থখনিত প্ৰয়োগ গৈছে।

শব্দতত্ত্ব : বিভিন্ন ধৰণৰ শব্দৰাজিয়ে ‘কথা-ভাগৱত’ৰ গদ্যক সমৃদ্ধ কৰিছে। উৎপত্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শব্দবিলাকক সংস্কৃত তৎসম, অৰ্ধতৎসম, তদ্ভৱ, অনা সংস্কৃতমূলজ, কামৰূপী, ব্ৰজবুলি তথা আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শব্দ, বিদেশী শব্দ— এইকেইটা বিভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। এখন ধৰ্মীয় বিষয়বস্তুৰ আধাৰত ৰচিত গ্ৰন্থ হিচাপে কথা-ভাগৱতত প্ৰচুৰ তৎসম পদৰ প্ৰয়োগ হৈছে, যিয়ে গ্ৰন্থখনৰ গাভীৰ্যতা ৰক্ষা কৰিছে। গ্ৰন্থখনিত তেনেই সীমিত যদিও তদ্ভৱ শব্দৰ প্ৰয়োগ যথেষ্ট দেখা যায়। ব্ৰজবুলি শব্দ যেনে— কহন্ত, সহিতে, কামৰূপী পদ যেনে একলাই, কুল, গাহ, বিদেশী শব্দ-চাকৰ, চাবুক ইত্যাদি।

বাক্যতত্ত্ব : বাক্যতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰতো গ্ৰন্থখনিত বাক্যৰীতিত প্ৰাচীন আৰু নতুন দুয়োৰে সমন্বয় ঘটিছে। সংস্কৃত বাক্য বিন্যাস প্ৰকৰণৰ প্ৰভাৱ এই গ্ৰন্থত বিশেষভাৱে দেখা যায়। যেনেঃ “বাছয়ো পীড়া কৰিলা”। খণ্ডবাক্য, জতুৰা ঠাচৰ প্ৰয়োগো গ্ৰন্থখনিত পোৱা যায়। চুটি আৰু দীঘল— দুয়োধৰণে বাক্যৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। তদুপৰি সৰল, জটিল, যৌগিক প্ৰয়োগো দেখা যায়। ভাবৰ ফালৰ পৰা বৰ্ণনাত্মক, আঙুলিসূচক আৰু প্ৰশ্নসূচক বাক্যৰ ব্যৱহাৰ ইয়াত আছে।

‘কথা ভাগৱত’ৰ ভাষা আলোচনাত প্ৰতীয়মান হয় যে গ্ৰন্থখনিত সংস্কৃত, প্ৰাচীন অসমীয়াৰ ভাষাৰ উপৰি আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ ভংগিমাও পৰিলক্ষিত হৈছে। প্ৰাচীন পদছন্দৰ বিশেষ চানেকি গ্ৰন্থখনিত পোৱা যায়।

৪.৫.২ কথা গুৰু চৰিতৰ ভাষা

সপ্তদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে ৰচিত ‘কথা-গুৰু চৰিত’ৰ ভাষা অসমীয়া ভাষা অধ্যয়নৰ বাবে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। কথা-গুৰুচৰিতৰ ভাষাই প্ৰকৃততে সত্ৰীয়া পৰিৱেশত গঢ় লৈ উঠা বিশেষ ভাষা ৰূপ এটিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। জনসাধাৰণৰ কথ্য-ভংগিমাতকৈ ই সামান্য পৰিমার্জিত। কথা-গুৰুচৰিত খনিত একবচনৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়। একবচনৰ পৰিবৰ্তে বহুবচনহে প্ৰয়োগ হৈছে। গুৰু-চৰিত কথা বা কথা গুৰু-চৰিতৰ বাক্যসমূহ সকলো সময়তে সমাপিকা ক্ৰিয়াৰ শেষ নহৈ অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰেও সমাপ্ত কৰা দেখা গৈছে। ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগত খঙ্গিছে, নমাতে, ৰহিল, চলিল, মৈল আদি মনকৰিবলগীয়া। ক্ৰিয়াৰ সম্ভাৱ্য ৰূপত ‘হেঁতেন’ পৰসৰ্গৰ প্ৰয়োগৰ পৰিবৰ্তে ‘হতে’ৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে : “বোলে দাদা দুটামান খেতি আমিএ কৰালোহতে।” সৰ্বনামৰ ক্ষেত্ৰত তাৰা, তৈৰ, তলকু’ৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ‘চ’ আৰু ‘ছ’; ‘জ’ আৰু ‘য’; ‘ত’ আৰু ‘ট’; ‘শ’; ‘ষ’ ‘স’ৰ কোনো পাৰ্থক্য দেখা পোৱা নাযায়।

শব্দ বিভক্তি আধুনিক অসমীয়াত ব্যৱহৃত বিভক্তিৰ ৰূপৰ সৈতে এক। কিন্তু শ্ৰুতিধ্বনিৰ আগম বেছিভাগ ক্ষেত্ৰতে হোৱা নাই। (যেনে : ভাগতএ)। অপাদান কাৰক সূচাবলৈ ‘এসেৰ পৰা’, তে’ৰ পৰা’ৰ দৰে ৬ষ্ঠী পৰসৰ্গৰ ব্যৱহাৰ আছে, কিন্তু ‘তে’ৰ প্ৰয়োগ লক্ষণীয়। (যেনে: কৰ্তে)। সম্ভাৱ্য ভূতকাল বুজাবলৈ ইঁতে, হন্তেৰ সমীভৱন হোৱা ৰূপ যেনেদৰে আছে অপৰিবৰ্তিত ৰূপো আছে (যেনে : নানিলি, নপাৰি)। সেইদৰে ক্ৰিয়াৰ কাল বাচক ৰূপত আধুনিক অসমীয়াৰ দৰেই পুৰুষবাচক চিন লাগে। ভৱিষ্যত কালৰ ইম্ আৰু ইব্ সম্পূৰ্ণ প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। ওয় পুৰুষৰ হ’ব, দিব, কৰিব আদিৰ লগত ‘দিবে’, ‘কৰিবে’ ৰূপ পোৱা গৈছে। ক্ৰিয়াৰ ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ লোপ এটা লক্ষণীয় বৈশিষ্ট্য। জতুৱা ঠাচ, খণ্ডবাক্য, ফকৰা-যোজনা আদিৰ যথাযথ প্ৰয়োগ ‘কথা গুৰু চৰিত’ত দেখা পোৱা যায়। গ্ৰন্থখনিত প্ৰয়োগ হোৱা কেতবোৰ জঁতুৱা ঠাচ হ’ল —

ক) ফুট অহা চৰু

খ) গন্ধে আমোদিত ফুল

গ) মুৰে বুলি ফুৰিহে ইত্যাদি।

গ্ৰন্থখনিত ধৰ্মীয় তত্ত্ববোৰ পোনপটীয়াকৈ নকৈ আঁৰবেৰৰ মাজেৰে ক’বলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। ফলস্বৰূপে পৰোক্ষভাবে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ যাওঁতেই ফকৰা-যোজনাৰ সৃষ্টি হয়। যেনে: —

ক) আগে উপজিল ছোট ভাই;

পাছে উপজিল কাকা

কেৰমেৰকৈ মাক উপজিল

তেহে উপজিল বাপা ইত্যাদি।

ফলত চৰিত পুথিখন ঘৰুৱা কথ্যৰীতিৰো ওচৰ চপাই নিছে। ভাষাৰ গাভীৰূপ প্ৰকাশ কৰাত পুথিখনত প্ৰয়োগ হোৱা শাস্ত্ৰীয় পদৰ উদ্ধৃতিয়েও বিশেষ সহায় কৰিছে। যেনে : “অৰণ্যত মৃত্যু নাই ৰাখন্ত ঈশ্বৰে : হৰি নাৰাখিলে মিলে গৰ্ভৰ ভিতৰে।” সেইদৰে মাজে মাজে গীত, ভটিমা, ঘোষা আদিৰ উদ্ধৃতিও পুথিখনত পোৱা যায়। কথা-গুৰুচৰিতৰ ভাষা মূলত ‘চিদ্ৰপ্ৰধান’ আৰু ইয়েই পুথিখনক আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে। তদুপৰি ইয়াৰ কথোপকথন ৰীতিও আন এক বিশেষত্ব। এজন বক্তাই যেন বৰ্ণনা কৰি গৈছে, তাৰ প্ৰসংগতে এজনে কিবা প্ৰশ্ন সুধিছে আনজনে উত্তৰ দিছে। বাক্যৰীতিৰ ক্ষেত্ৰত পুথিখনত বৰ্ণনামূলক, প্ৰশ্নসূচক বাক্য অলেখ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। একোটা বাক্য কেতিয়াবা কেতিয়াবা সম্পূৰ্ণ তৎসম শব্দৰেই গঠিত। উদাহৰণ স্বৰূপে— বক্ৰাকৃত মাথা আকুণ্ঠিত কেশ নাসা তিলফুল অধৰ ৰাতুল : আয়ত লোচন : অজানুলম্বিত পদ মস্তকলৈকে ক’লে। বিবিধ শব্দৰ প্ৰয়োগো চৰিত পুথিখনত লক্ষ্য কৰা যায়। তাৰ ভিতৰত সংস্কৃত, তন্ত্ৰ, দেশী, বিদেশী বিভিন্ন শব্দৰাজিৰে ভৰপূৰ হৈ উঠিছে কথা-গুৰুচৰিত। কামৰূপী উপভাষাত প্ৰচলিত অলেখ শব্দ কথা গুৰুচৰিতত

পোৱা যায়। সেইবুলি উজনি অসমৰ কথিত ৰূপো ইয়াত নথকা নহয়। অসমৰ সকলো অঞ্চলৰ ভাষাৰ শব্দৰাজিৰ ভিতৰত স্নান, বহু, কণ্ঠ, হস্তী, বস্তু, বিপ্ৰ, বক্ষ ইত্যাদি। অনুৰূপ আৰু যুটীয়া শব্দৰ প্ৰয়োগে পুথিখনক অন্যন্য মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে যেনে : হেনা-ছা, বিবাদ-সংগ্ৰাম, গীত-ৰাগ, চোৱা-চুই ইত্যাদি। পুথিখনক গান্ধীৰ্যপূৰ্ণ কৰি তোলাত তৎসম শব্দবোৰে সহায় কৰিছে। তৎসম শব্দৰ পিছতে প্ৰয়োগ হোৱা শব্দৰাজিৰ ভিতৰত অৰ্দ্ধতৎসম অন্যতম। মুকুতি, ভকতি, ভকত ইত্যাদি অৰ্দ্ধতৎসম শব্দৰ উদাহৰণ। পুথিখনত মূলতঃ তদ্ভৰ শব্দৰে ভাৰাক্ৰান্ত। সংস্কৃতৰ পৰা পৰিবৰ্তন হৈ আহোতে এই শব্দবোৰে বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি আহিছে। কঁঠাল, মিঠাতেল, বামুণ, মাছ, কাছ আদিবোৰ তদ্ভৰ শব্দ পুথিখনিতে দেখা যায়। সেইদৰে খেপ, খেলেপ, জেলেপ, লিগিৰা আদি আৰ্য ভিন্ন শব্দৰ প্ৰয়োগো ইয়াত লক্ষণীয়। বিদেশী ভাষাৰ শব্দৰ ভিতৰত জামিন, বালিচ, ফিৰিংগি, চেনি, চিপাহি, ইত্যাদি। সংখ্যাবাচক শব্দৰ প্ৰয়োগ মনকৰিবলগীয়া। যেনে : অষ্টাদশ, বিংশতি আদি। সঙ্গিছে, জেঠমহা, লাস টকিয়া আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ মনকৰিবলগীয়া। কিছুমান শব্দত ধ্বনি লো পাইছে, কিছুমানৰ ধ্বনি পৰিবৰ্তন হৈছে লগতে কিছুমানত বৰ্ণ বিপৰ্যয় হৈছে। প্ৰাচীন অসমীয়া ভাষাৰ শব্দও ঠায়ে ঠায়ে ব্যৱহাৰ হৈছে। ধৰ্মীয় উদ্ধৃতি আদিত এনে শব্দৰ একাধিক প্ৰয়োগ আছে। যেনে : “পিতৃমুখে তযুগুণ শুনিলো জৈখানি : সেই দিনা হিয়াত পমিলা চক্ৰপাণি...” এনেকৈয়ে গুৰু চৰিত পুথিখনত বিভিন্ন শব্দৰে সমন্বয়ৰ সেতু ৰচিত হৈছে।

অসমাপ্ত বাক্য, বক্তব্যৰ সৰলতা, ফকৰা, যোজনাৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ পুথিখনত ঘটিছে। ইয়াত আছে অসমীয়া গদ্যৰ বৈশিষ্ট, প্ৰচলিত কথ্যৰীতিৰ নমুনা আৰু আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰো উন্মুকনি।

৪.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

এই পাঠৰ জৰিয়তে আপোনালোকে ইতিমধ্যে প্ৰাকৃত ভাষা, পুৰণি অসমীয়া ভাষাত প্ৰাকৃতৰ মিশ্ৰণ আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপৰ বিষয়ে কিছু বিস্তাৰিত ভাবে জ্ঞান লাভ কৰিলে। মূলতঃ মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা অসমীয়া ভাষাটো মগধ-বিদেহ অঞ্চলৰ পৰা আহি উত্তৰ বংগৰ মাজেদি আৰ্য-ভাষাই প্ৰাচীন কামৰূপত প্ৰৱেশ কৰে আৰু সপ্তম শতিকামানৰ পৰাই অসমৰ সুকীয়া ভাষাৰূপে গঢ় লয়। হিউৱেনচাঙৰ বিৱৰণিয়ে ইয়াৰ প্ৰমাণ দিয়ে : “তেওঁলোকৰ (কামৰূপৰ মানুহৰ) ভাষা মধ্য-ভাৰতৰ ভাষাতকৈ অলপ বেলেগ।” হিউৱেন চাঙৰ এই উক্তিৰেই অসমীয়া ভাষা সম্পৰ্কে প্ৰথম উক্তি। গ্ৰিয়ার্চনৰ মতে মগধৰ পৰাই মাগধী প্ৰাকৃত তিনিদিশলৈ গতি কৰিছে। পূবৰ পিনে উত্তৰ-বঙলাৰ পিছতহে অসমীয়াৰ ৰূপ লৈছে। গতিকে পুৰণি অসমীয়া ভাষাত নিশ্চিতভাৱে অসমীয়া ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসূচক ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক নিদৰ্শন সমূহত প্ৰাকৃতৰ মিশ্ৰণ দেখিবলৈ পোৱা যায়। ই অত্যন্ত স্বাভাৱিক। ইয়াৰ

লগতে অসমৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ উপভাষাসমূহ মিশ্ৰণ ঘটি পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰাজিবোৰ বৈচিত্ৰ্যময় হৈ পৰিছে। বিভিন্ন অঞ্চলৰ প্ৰাচীন ৰূপ পুৰণি অসমীয়া ভাষাটোত সংৰক্ষিত হৈ আছে। কিন্তু পুৰণি অসমীয়াত সাহিত্যসমূহ বৰ্তমান পৰ্যন্ত বৈজ্ঞানিক ভাবে আলোচনা হোৱা নাই। সেয়ে সেইসমূহ প্ৰণালীবদ্ধ ভাবে তথ্যৰ সহায়ত আলোচনা কৰিলে অসমীয়া ভাষাৰ পুৰণি ৰূপৰ ন-ন তথ্য ওলায় গৈ থকাৰ সম্ভাৱনাই অধিক।

৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। প্ৰাকৃত ভাষা কি? প্ৰাকৃত ভাষা সম্বন্ধে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ২। প্ৰাকৃতৰ মিশ্ৰণ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত কেনেদৰে হৈছে তাৰ এটি বৰ্ণনামূলক আলোচনা যুগুত কৰক।
- ৩। পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰক।
- ৪। পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন হিচাপে যিকোনো দুখন পুথিৰ ভাষা সম্বন্ধে আলোচনা প্ৰস্তুত কৰক।
- ৫। পুৰণি অসমীয়া ভাষাটোত কামৰূপী প্ৰাকৃতৰ ব্যৱহাৰ কেনেদৰে হৈছে? আলোচনা কৰক।
- ৬। চমুটোকা লিখক :
ক) কামৰূপী প্ৰাকৃত খ) কথা-ভাগৱত গ) প্ৰাকৃত ভাষা
- ৭। ‘কথা ভাগৱত’ পুথিখনৰ ভাষাৰ বিভিন্ন দিশৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ফঁহিয়াই লিখা।

৪.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- ১। পাটগিৰি, ড° দিপ্তী ফুকন : মধ্যযুগৰ অসমীয়া ভাষা সাহিত্যত ৰেঙণি, ২০১১ চন, বনলতা প্ৰকাশন।
- ২। পাঠক, ড° ৰমেশ : অসমীয়া ভাষাৰ ইতিহাস, ২০১৩ চন, অশোক বুক ষ্টল।
- ৩। গোস্বামী, ড উপেন্দ্ৰনাথ : অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ, ২০১২ চন, মণি-মাণিক প্ৰকাশ
- ৪। নেওঁগ, মহেশ্বৰ : পাঠ সমীক্ষা
- ৫। গোস্বামী, ড° মালিনী : পাঠ সমীক্ষা : সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি, ২০১৫ চন, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ
- ৬। ঠাকুৰ, ড° নগেন : পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য, ২০১২ চন, কে.এল. পাব্লিছিং

* * *

পঞ্চম বিভাগ
পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ-প্ৰমাদ

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ পাঠৰ স্বৰূপ
  - ৫.৩.১ স্বহস্তলিখিত পাঠ
  - ৫.৩.২ সম্প্ৰেৰিত পাঠ
  - ৫.৩.৩ মিশ্ৰিত পাঠ
  - ৫.৩.৪ একক পাঠ
  - ৫.৩.৫ পল্লৱিত পাঠ আৰু নিৰলংকৃত পাঠ
- ৫.৪ পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতি
  - ৫.৪.১ দৃষ্টিগত আৰু বুদ্ধিগত প্ৰমাদ
  - ৫.৪.২ প্ৰক্ষেপ
- ৫.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

ইংৰাজী 'Text' শব্দৰ সমাৰ্থক হিচাপে অসমীয়াত পাঠ শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা হয়। 'Text' বা পাঠ শব্দটোৱে বিষয় অনুযায়ী বেলেগ বেলেগ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। ভাষাতত্ত্ব, নৃত্য, ব্যৱহাৰিক জীৱন আদিত পাঠৰ অৰ্থ বেলেগ বেলেগ। সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ হ'লে 'পাঠ' মানে পঠন ক্ৰিয়া। অৰ্থাৎ যাক পঢ়া হয়, সিয়ে পাঠ। পাঠ-সমীক্ষাত পাঠ হ'ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে কম-বেছি পৰিমাণে বোধগম্য ভাষাত লিখিত অৰ্থবহু অভিলেখ বিশেষ; যি অভিলেখৰ অৰ্থ ইতিমধ্যে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। এই বিভাগটিত মূলতঃ পাঠৰ স্বৰূপ তথা পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- 'পাঠ' মানে কি জানিব পাৰিব আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ বা লক্ষণসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব;

- ‘পাঠ’ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ যেনে— স্বহস্তলিখিত পাঠ, সম্প্ৰেৰিত পাঠ, মিশ্ৰিত পাঠ, একক পাঠ আদিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতি মানে নো কি সেই বিষয়ে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব;
- কি কি কাৰণত পাঠৰ প্ৰমাদ বা বিকৃতি ঘটে সেই বিষয়ে বিচাৰ-বিশ্লেষণ আগবঢ়াব পাৰিব; আৰু
- নকলকাৰৰ দ্বাৰা পাঠৰ কেনেদৰে বিকৃতি ঘটে সেই বিষয়েও ব্যাখ্যা দিবলৈ সক্ষম হ’ব।

৫.৩ পাঠৰ স্বৰূপ

লেটিন ভাষাৰ *textere* এই ক্ৰিয়া পদটি হ’ল- ইংৰাজীৰ *text* শব্দটিৰ উৎস। *textere* ৰ পদটিৰ অৰ্থ হ’ল বোৱা বা গোঁঠা। ভাষা-সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণ ভাৱে *text* বা পাঠ বুলি ক’লে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সুসংহত গ্ৰন্থনকে বুজা যায়। কিন্তু বিশেষ ভাৱে জ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাত প্ৰচলিত পাঠ শব্দৰ যে বিভিন্ন অৰ্থ আছে আৰু পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত যে পাঠ শব্দৰ সুকীয়া পাৰিভাষিক অৰ্থও আছে সেই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। সেই অনুযায়ী পাঠ হ’ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে বোধগম্য ভাষাত লিখিত যিকোনো অৰ্থবাহক অভিলেখ, যি অভিলেখৰ অৰ্থ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পাৰি। প’ষ্টগেটে আগবঢ়োৱা এনে সংজ্ঞাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে এতিয়ালৈ নিশ্চিতভাৱে পাঠোদ্ধাৰ নেহোৱা মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ লিপিমালাক সেয়েহে পাঠ বুলি ক’ব পৰা নাযায়।

৫.৩.১ স্বহস্তলিখিত পাঠ

সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰৰ যোগ্য পাঠক সাধাৰণতে দুটা ৰূপত পোৱা যায়। লেখকৰ (১) স্বহস্তলিখিত পাঠ (*autograph*) আৰু (২) সম্প্ৰেৰিত পাঠ (*transmitted text*)। মূল লেখকজনে নিজহাতে লিখা পাঠটিক স্বহস্তলিখিত পাঠ বোলা হয়। প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগৰ ভাৰতীয় সাহিত্যিকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ পাবলৈ টান। দক্ষিণ ভাৰতৰ শুকান জলবায়ু বিশিষ্ট ঠাইত পুৰণি তালপতীয়া পুথি আৱিষ্কাৰ হৈছে যদিও তাৰ সংখ্যা কম। এনে স্বহস্তলিখিত পাঠকো পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত সামৰি লোৱা হয় আৰু তাৰ দ্বাৰা লেখকৰ ইচ্ছিত পাঠটিৰ (*text intended by the author*) স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা হয়।

৫.৩.২ সম্প্ৰেৰিত পাঠ

স্বহস্তলিখিত পাঠৰ পৰা নকল কৰি উলিওৱা প্ৰথম খন পুথিকে ধৰি তেনে নকলৰ পৰা নকল, সেই নকলৰ পৰা নকল, এনে যিকোনো পৰ্যায়ৰ নকলক সম্প্ৰেৰিত

পাঠ বোলা হয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান সামগ্ৰী এই সম্প্ৰেৰিত পাঠবোৰ যেনেদৰে পুৰণি সাহিত্যৰ ধাৰক আৰু বাহক, তেনেদৰে সেইবোৰ পুৰণি সাহিত্যৰ অপঘাতকো। কিয়নো, নকলকাৰকৰ হাত বাগৰি আহোতে অনেক ভ্ৰম-প্ৰমাদ সামৰি সম্প্ৰেৰিত পাঠে মূল লেখক বিকৃত ৰূপত উপস্থাপন কৰে। সম্প্ৰেৰিত পাঠত প্ৰক্ষেপ সোমালে পাঠৰ আয়তন বৃদ্ধি হয়। স্থান আৰু কালভেদে সম্প্ৰেৰিত পাঠত ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় উপাদান সোমালে একেখন গ্ৰন্থৰে একাধিক শাখা-প্ৰশাখাৰ সৃষ্টি হয়।

সম্প্ৰেৰণ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সম্প্ৰেৰিত পাঠত দুভাগত ভগাব পাৰি। যেনে- সুৰক্ষিত পাঠ (protected or licensed text) আৰু অৰক্ষিত পাঠ (haphazard or unlicensed text)। মূল লেখকৰ তত্ত্বাৱধানত যি পাঠৰ অনুলিপি কৰা হয় বা যি পাঠ নকল কৰাৰ পিছত মূল লেখকে নিজে বা লেখকৰ অনুমোদন সাপেক্ষে আন কোনো জনা লোকে বা লেখকৰ মৃত্যুৰ পাছত কোনো গুণগ্ৰাহী অনুগামী বিদ্বান পণ্ডিতে মূল লেখকৰ ভাৱ-ভাষাত চেকা পৰিব নোৱাৰাকৈ সযতনে কৰা নকলক সুৰক্ষিত পাঠ বা অনুমোদিত পাঠ বোলে। এনে পাঠৰ ক্ষেত্ৰত নকল কৰোতাৰ মনস্তাত্ত্বিক প্ৰভাৱবোৰক সংযত কৰা হয়। তেনেদৰে দৃষ্টি বিষয়ক ভুলবোৰ অনুমোদকে শুধৰাই যায়। এই মোদকতান নকলকাৰক নিজেও হ'ব পাৰে আৰু লেখনিৰ বিষয়ে জ্ঞান থকা কোনো বিদ্বান লোকো হ'ব পাৰে। এনেদৰে কাৰো তত্ত্বাৱধানত আৰু নিষ্ঠাৰে অনুলিখিত পাঠক অনুমোদিত পাঠ বুলি কোৱা হয় যদিও ই লেখকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠৰ সমানেই নিৰ্ভৰযোগ্য হয়। সেয়ে এনে পাঠকো সাধাৰণতে অ'টোগ্ৰাফৰ স্বহস্তলিখিত শাৰীতে ধৰা হয়। অনেকে এনে পাঠক পাঠ্য অ'টোগ্ৰাফ বুলিয়ে উল্লেখ কৰিছে।

আনহাতেদি অৰক্ষিত পাঠ হৈছে সেইবোৰ সম্প্ৰেৰিত পাঠ যিবোৰ পাঠ কোনো বক্ষণশীলতাৰ মাজত আবদ্ধ নাথাকে। যিকোনো নকলকাৰে এনে পাঠ নকল কৰি উলিয়ায়। সাধাৰণতে জনপ্ৰিয় পুৰাণ, কাব্য, মহাকাব্য, নাটক আদিৰ অৰক্ষিত পাঠ অধিক পোৱা যায়। শিক্ষিত-অশিক্ষিত যি কোনো নকলকাৰে যি কোনো পৰিস্থিতিত নকল কৰা অৰক্ষিত সম্প্ৰেৰিত পাঠৰ প্ৰমাদ সামৰি লোৱাৰ প্ৰৱণতা বেছি।

সুৰক্ষিত বা অনুমোদিত পাঠ এটা নিজে শুদ্ধ হ'ব পাৰে কিন্তু সি তাৰ পৰৱৰ্তী অনুলিপিৰ বাবে প্ৰমাদ কঢ়িয়াই নিব পাৰে। 'মালতীমাধৱ'ৰ সকলো প্ৰাপ্ত পুথি পৰীক্ষা কৰি সমীক্ষক সম্পাদক ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰে সিদ্ধান্ত দিছিল যে ভৱভূতিয়ে নিজে 'মালতীমাধৱ'ৰ পাঠ একাধিকবাৰ শুধৰাইছে। কিন্তু আখৰ মোহৰা সঁজুলি বা নৰনিৰ ব্যৱহাৰৰ অভাবৰ ফলকৰ কাষৰিত বা দুশাৰীৰ মাজত খালি ঠাইত তেনে শুধৰণি লিখি ৰখা হৈছিল। ফলত পৰৱৰ্তী অনুলিপিকাৰে তেনে স্বহস্তলিখিত পাঠৰ অনুলিপি কৰোঁতে একোটা শব্দ শুদ্ধ ঠাইত নিলিখি ভুল ঠাইত ভুল শব্দ লিখাৰ বাবে অৰ্থাৎ বৰ্ণ, শব্দ আদি ভুলকৈ স্থানান্তৰিত কৰি লিখাৰ বাবে আৰু কেতিয়াবা তেনেদৰে কাষৰিত লিখা শব্দ এৰি যোৱাৰ বাবে সম্প্ৰেৰিত পাঠটি প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ ওলাল। ভাণ্ডাৰকাৰৰ পৰৱৰ্তী সমীক্ষক

টোডৰমলেও ভৰভূতিৰ 'মালতীমাধৱ'ত এনে খেলি-মেলি লক্ষ্য কৰিছে। একাধিক পুথিৰ পাঠ মিলাই পৰৱৰ্তী অনুলিপিৰ পাঠ শুধৰোৱা বিদ্বান নকলকাৰসকলে কেতিয়াবা সম্পাদকৰ ভূমিকাও পালন কৰা দেখা যায়।

৫.৩.৩ মিশ্ৰিত পাঠ

এনেদৰে একাধিক পুথিৰ পাঠ তুলনা কৰি প্ৰাপ্ত পাঠ সংশোধন কৰিবলৈ গৈ কোনো অনুমোদকে নতুন পাঠৰহে সৃষ্টি কৰি পেলায়। দুটা বা ততোধিক স্বতন্ত্ৰীয় ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পাঠৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাই নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰা পাঠক মিশ্ৰিত পাঠ (Conflated reading, Conflated text or Misch codices) বোলা হয়। অনুলিপিকাৰে দুটা পাঠ তুলনা কৰি এটি উত্তম পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ মানসেৰেও হয়তো এনে পাঠ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে। অথবা অনুলিপিকাৰকৰ মনস্তাত্ত্বিক ভুলবশতঃ এনে মিশ্ৰিত পাঠৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনাকো নুই কৰিব নোৱাৰি। মিশ্ৰিত পাঠে একাধিক পাঠ ঐতিহ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। তেনেবোৰ ঐতিহ্যৰ যদি কোনো এটি পাঠ সম্পূৰ্ণৰূপে লুপ্ত হৈ যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত মিশ্ৰিত পাঠে লুপ্ত পাঠৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা ই লুপ্ত পাঠৰ একক সাক্ষ্যৰূপেও চিনাক্ত হ'ব পাৰে।

এড্‌গাৰ্টনে 'পঞ্চতন্ত্ৰ'ৰ পাঠ ঐতিহ্য সংমিশ্ৰণৰ সম্ভেদ আঙুলিয়াই দিছে। পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ বিশ্লেষণৰ অন্তত চাৰিটা পাঠ-ধাৰা আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। সেইকেইটা হ'ল- (১) তন্ত্ৰাখ্যায়িকা, (২) পঞ্চতন্ত্ৰৰ দক্ষিণী আৰু নেপালী পাঠশাখা আৰু হিতোপদেশ, (৩) বৃহৎকথাৰ একাধিক পাঠ-প্ৰশাখা আৰু (৪) পঞ্চতন্ত্ৰৰ পহ্লৱী প্ৰশাখা। জনপ্ৰিয় আৰু বহুপ্ৰচলিত গ্ৰন্থৰ পাঠ-সংমিশ্ৰণ ঘটাব সম্ভাৱনা যে বেছি তাৰ সুন্দৰ উদাহৰণ হৈছে পঞ্চতন্ত্ৰ।

সুখথংকৰে লক্ষ্য কৰিছে যে পাঠ শুধৰোৱা আৰু মিশ্ৰিত পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে সুচল ঠাই হ'ল তীৰ্থস্থানবোৰ। উজ্জয়িনী, ৰামেশ্বৰম, কাশী আদিৰ দৰে পুণ্যস্থানবোৰত সত্ৰ-সভা, যাগ-যজ্ঞ আদিত গোট খোৱা বিভিন্ন ঠাইৰ ধাৰ্মিক লোকসকলে বিভিন্ন ঠাইৰ ঐতিহ্য সম্বলিত পাঠ কঢ়িয়াই আনে আৰু সমজুৱাৰ আগত আবৃত্তি কৰে। এঠাইৰ বিদ্বানে আন এঠাইৰ পণ্ডিত-সজ্জনৰ ব্যাখ্যা, আবৃত্তি আদি শুনি নিজৰ পাঠ শুধৰাই লয়। এনে শুধৰণি কেতিয়াবা সংমিশ্ৰণৰ সহায়কহে হয়গৈ। তেনেদৰে দুঠাইৰ দুটা পাঠশাখাৰ মনোগ্ৰাহী বিষয়বস্তু সাঙুৰি একাকাৰ কৰি একোটা মিশ্ৰিত পাঠ-প্ৰস্তুত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত তীৰ্থস্থানবোৰৰ উপৰিও শিক্ষানুষ্ঠান, ৰাজসভা আদি অনুষ্ঠানবোৰেও সহায় কৰে। বিদ্যোৎসাহী ৰজাৰ ৰাজ সভাত অনুষ্ঠিত কাব্যপাঠ অনুষ্ঠানতো উদ্যোগী বিদ্যানুৰাগীয়ে পাঠ শুধৰোৱা আৰু মিশ্ৰণ কৰাৰ সুবিধা পাইছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। মিশ্ৰিত পাঠৰ যে বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন আৰু পাঠ-সংগঠন এক অতি জটিল কাম তাক স্থানান্তৰত কোৱা হৈছে।

৫.৩.৪ একক পাঠ

কোনো পাঠৰ যদি এটাই মাত্ৰ ৰূপ পোৱা যায় অথবা এটাই মাত্ৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰী পাব পৰা অৱস্থাত থাকে, তেনেহলে তেনে একমাত্ৰ পাঠক পুথি বা একক পাঠ (codex unicus) বোলা হয়। এই একমাত্ৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সমীক্ষকে পাঠ-সংগঠন কৰিবলগীয়া হয়। শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, পত্ৰলেখ আদিৰ পাঠক একক পাঠ বুলি ক'ব পাৰি। পোৰা মাটিৰ ইটা, মাটিৰ পাত্ৰৰ লিখন আদি পুৰাতাত্ত্বিক লেখনিবোৰৰ পাঠোদ্ধাৰ একক পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়ে কৰিব লাগে। কিয়নো এইসমূহ লেখাৰ দ্বিতীয় এটা পাঠ পোৱাটো সম্ভৱ নহয়। অৱশ্যে এনে কেতিয়াবা সদৃশ পাঠক উপসাক্ষ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে মধ্যযুগৰ অসমৰ শাসনসমূহ, বিশেষকৈ আহোম ৰজাৰ শাসনসমূহ ৰচনাৰ এক বিশেষ ৰীতি আছিল। দীৰ্ঘসমাস বিশিষ্ট এক সংস্কৃত গদ্যৰীতিত শাসনবোৰ আৰম্ভ হৈছিল আৰু প্ৰায় একেবোৰ শব্দকে সকলো শাসনিকে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কিন্তু একে অভিলেখৰে ভিন্ন পাঠৰ অভাৱত এই প্ৰক্ৰিয়াত সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰা আৰু বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰা সম্ভৱ নহয়। বৰং একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠটিকে ঘূৰাই-পকাই তল তলকৈ পৰীক্ষা কৰি তাৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী পাঠ-সংগঠন কৰিবলগীয়া হয়। দুই এখন সংস্কৃত গ্ৰন্থও একক পুথিৰ ভিত্তিতহে সমীক্ষিত হৈছে। তেনে দুখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ হৈছে বিশ্বনাথৰ *কোশকল্পতৰু* আৰু নান্যদেৱৰ *ভাৰতভাষ্য*, *ড° মহেশ্বৰ নেওগে* সম্পাদন কৰা *বৰদোৱা গুৰু চৰিত*, *পঢ়িয়া মাধৱ আতাৰ চৰিত*, *তাম্ৰধ্বজৰ যুদ্ধ* আদি গ্ৰন্থৰ পাঠো একক সাক্ষ্যৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা হৈছে।

৫.৩.৫ পল্লৱিত পাঠ আৰু নিৰলংকৃত পাঠ

একেখন গ্ৰন্থৰে পাঠ কেতিয়াবা অলংকৃত আৰু নিৰলংকৃত ভেদে আকৌ দুই ধৰণৰ হ'ব পাৰে। প্ৰক্ষেপ-প্ৰভাৱ আদিৰ দ্বাৰা দীৰ্ঘায়তন পাঠটিক অলংকৃত পাঠ বা পল্লৱিত পাঠ (textus ornatior) আৰু চমু কলেৱৰৰ প্ৰমাদ-প্ৰক্ষেপ আদিৰ দ্বাৰা তুলনামূলকভাৱে কমকৈ প্ৰভাৱিত পাঠটিক নিৰলংকৃত পাঠ (textus simplicior) বোলা হয়। এনে পাঠত প্ৰমাদ-প্ৰক্ষেপ আদি কমকৈ থাকে বুলি কোৱা হ'ল এই কাৰণেই যে সমূলি প্ৰমাদমুক্ত সম্প্ৰেৰিত পাঠ পোৱাটো প্ৰকৃততে টান কথা। শাখা-প্ৰশাখা ভেদে প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ অবয়ব পৃথক পৃথক হয়। মহাভাৰতৰ দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠ শাখাৰ গ্ৰন্থলিপিৰ প্ৰশাখা সবাতোকৈ দীৰ্ঘাবয়বৰ আৰু উত্তৰ ভাৰতীয় শাৰদা লিপিৰ পাঠ প্ৰশাখা সবাতোকৈ অল্পাবয়ব বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। সেয়ে প্ৰথমটিক অলংকৃত আৰু দ্বিতীয়টিক নিৰলংকৃত পাঠ বোলা হয়। তেনেদৰে সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ মাজত সমীক্ষকে কঠিন (lectio difficilior) আৰু সৰল (lectio simplicior) ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ পাঠ পাব পাৰে। শব্দ, শব্দসজ্জা, বাক্য-গ্ৰন্থন, প্ৰকাশভংগী, উপস্থাপন ৰীতি আদি বিভিন্ন দিশত এই দুই পাঠৰ মাজত প্ৰভেদ লক্ষ্য কৰা যায়। সাধাৰণতে কঠিন পাঠ ভাঙি তাৰ সৰল ৰূপ দিয়াৰ প্ৰৱণতা অনুলিপিকাৰৰ কৰ্মপদ্ধতিত সততে ধৰা পৰে। ফলত একে পাঠৰে দুটা বা ততোধিক

ৰূপ সমান্তৰালভাৱে নামি আহে। পাঠ সংশোধন আৰু সংগঠনৰ প্ৰসংগত এই সকলো প্ৰকাৰৰ পুথি বিবেচনাধীন হৈ পৰে; কিয়নো প্ৰত্যেকটি পাঠেই নিজা নিজা বৈশিষ্ট্যৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেয়েহে সমীক্ষকৰ বাবে সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত নামি অহা সকলো পাঠৰে সুকীয়া সুকীয়া মূল্য আছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কেনেদৰে পাঠৰ প্ৰকাৰভেদ কৰা হৈছে? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৫.৪ পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতি

পুৰণি পুথিৰ পাঠে হস্তলিখিত পৰম্পৰাত নামি আহোঁতে যিবোৰ ভুল, বিকৃতি বা পাঠ-প্ৰমাদ সামৰি লয় সেইবোৰ আঁতৰাই ভুল পাঠ শুধৰাই, মূলৰ পাঠটো উদ্ধাৰ কৰাই পাঠ-সমীক্ষকৰ যিহেতু প্ৰধান কাম, সেয়েহে পাঠত সোমাৰা বিকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু তাৰ কাৰণসমূহ সমীক্ষকে জনাটো আৱশ্যক। ৰোগ নিৰাময় কৰাৰ আগতে চিকিৎসকে যিদৰে ৰোগৰ স্বৰূপ আৰু কাৰণ জানি ল'লেহে সেই অনুৰূপে চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা হয়, তেনেদৰে পাঠ-সমীক্ষকেও পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণ জানিব পাৰিলেহে তাৰ সূত্ৰ ধৰি বিকৃত পাঠ সংশোধনৰ বাবে সমুচিত ব্যৱস্থা ল'ব পৰে আৰু সি মূলৰূপে এৰি কিদৰে বৰ্তমানৰ বিকৃত ৰূপ পালে তাক নিশ্চিত কৰিব পৰে। পাঠ-প্ৰমাদগ্ৰস্ত হোৱাৰ কাৰণ একাধিক হ'লেও কিন্তু তাৰ বাবে প্ৰধান জগৰীয়া হ'ল অনুলিপিকাৰসকল।

শিক্ষিত, অশিক্ষিত দুয়ো প্ৰকাৰ নকলকাৰকৰ হাততে পাঠ-প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয়। দুয়ো দল নকলকাৰে অনুলিপি কৰোঁতে জ্ঞাত আৰু অজ্ঞাত ভুল কৰে। যদিও কোন জন লিপিকাৰে কোন খন অনুলিপিত কিয় বিশেষ ভুল একোটা সুমুৱাই থৈ গ'ল জনাটো সম্ভৱ নহয় তথাপি একে ধৰণৰ ভুলৰ বাৰংবাৰতা লক্ষ্য কৰি পাঠ বিকৃতিবোৰক সাধাৰণতে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি। সেই অনুযায়ী পাঠ-বিকৃতি তিনি প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে যেনে— নকলকাৰকৰ (১) দৃষ্টিগত ভুল আৰু (২) মনোগত ভুল। আকৌ দুয়োবিধ ভুল কেতিয়াবা নকলকাৰকৰ (১) জ্ঞাত হ'ব পাৰে, অৰ্থাৎ কৰো বুলি কৰা হ'ব পাৰে, (২) অদৰ্জ্ঞাত হ'ব পাৰে অৰ্থাৎ সন্দেহৰ বশৱৰ্তী হৈ কৰা ভুল হ'ব পাৰে আৰু (৩) অজ্ঞাত হ'ব পাৰে অৰ্থাৎ গম নোপোৱাকৈ কলমৰ পিছলত অসাৱধানতাবশতঃ হোৱা ভুল হ'ব পাৰে। কেনেবোৰ ভুল অনুলিপিকাৰৰ ইচ্ছাকৃত আৰু কেনেবোৰ আকস্মিক তাকো চিনাক্ত কৰিবলৈ কোনো সাধাৰণ সূত্ৰ তৈয়াৰ কৰি ল'ব নোৱাৰি। তথাপি লেটিন গ্ৰন্থৰ পাঠ-

সমালোচক এফ. ডব্লিউ. হলে একে ধৰণৰ ভুলৰ বাৰংবাৰতা বিচাৰ কৰি তেনে ভুলৰ কাৰণসমূহ উলিয়াবৰ যত্ন কৰিছে আৰু পৰৱৰ্তী সকলোবোৰ সমীক্ষকে তেনেধৰণৰ কাৰণতে পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ লিখিত অভিলেখতে পাঠ-প্ৰমাদ ঘটাৰ সম্ভাৱনা স্বীকাৰ কৰিছে। সেই মতে পাঠ-বিকৃতিৰ তিনিটা প্ৰধান কাৰণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে যেনে (ক) সদৃশ বৰ্ণ, শব্দ, অৰ্থ আদিৰ মাজত খেলি-মেলি আৰু তাৰ ভুল সিদ্ধান্ত, (খ) বৰ্ণ, শব্দ, বাক্য, অনুচ্ছেদ, আদিৰ সংযোজন বা কথা জোৰা দিয়া, (গ) বিযোজন বা কথা এৰি যোৱা।

৫.৪.১ দৃষ্টিগত আৰু বুদ্ধিগত প্ৰমাদ

(ক) খেলি মেলি আৰু তাৰ ভুল সিদ্ধান্ত :

- ১। সদৃশবৰ্ণৰ মাজত খেলি-মেলি
- ২। সাধাৰণ সাদৃশ্যবশতঃ শব্দৰ ভুল লিপ্যন্তৰ
- ৩। সংকেত আৰু সংক্ষেপীকৰণৰ ভুল ব্যাখ্যা
- ৪। এটা শব্দৰ আখৰবোৰ আঁতৰাই লিখা
- ৫। দুটা শব্দৰ আখৰবোৰ ভুলকৈ চপাই লিখা
- ৬। প্ৰাসংগিক কথাৰ পৰা আঁতৰি আন কথাৰ অংশবিশেষ সংযোগ কৰা
- ৭। বৰ্ণ-বিপৰ্যয় ঘটোৱা
- ৮। সংস্কৃতৰ পৰা প্ৰাকৃত বা আন প্ৰান্তীয় ভাষালৈ লিপ্যন্তৰ কৰোঁতে কৰা ভুল
- ৯। উচ্চাৰণৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে হোৱা ভুল
- ১০। সংখ্যাবাচক চিহ্নত খেলি-মেলি
- ১১। নামবাচক বিশেষ্যত লিপিকাৰে লোৱা স্বাধীনতা
- ১২। অপৰিচিত আৰু অপ্ৰচলিত শব্দৰ ঠাইত প্ৰচলিত শব্দ বহুওৱা
- ১৩। পুৰণি বৰ্ণ-বিন্যাসৰ ঠাইত নতুন বৰ্ণ-বিন্যাস বহুওৱা
- ১৪। সঞ্জাত প্ৰক্ষেপ
- ১৫। অজ্ঞাত ভুল সংশোধন কৰাৰ যত্ন

(খ) পাঠ বিযোজন বা কথা এৰি যোৱা

- ১৬। সমাক্ষৰ লোপ
- ১৭। শব্দ, বৰ্ণ, বাক্য, অধ্যায় আদিৰ পৰিহাৰ

(গ) পাঠ সংযোজন বা পাঠ লগাই যোৱা

- ১৮। দ্বিলেখন
- ১৯। বহিৰাৰোপ
- ২০। মিশ্ৰিত পাঠ
- ২১। প্ৰাসংগিক কিন্তু ভিন্ন পাঠ সংযোজন

ওপৰত তালিকাভুক্ত পাঠ-প্ৰমাদৰ কাৰণসমূহ অনুলিপি কৰোতাৰ দৃষ্টিগত হ'ব পাৰে আৰু মনোগতও হ'ব পাৰে। অনুলিপিকাৰকৰ জ্ঞাত, অজ্ঞাত আৰু অৰ্দ্ধজ্ঞাতও হ'ব পাৰে আৰু বিষয় ভাষা, লিপি আৰু গ্ৰন্থ ভেদে সকলোতে এনেবোৰ কাৰণত পাঠ-বিকৃতি ঘটিব পাৰে। পাঠ-বিকৃতিৰ কেইটিমান কাৰণ উদাহৰণেৰে তলত বিশ্লেষণ কৰা হ'ল। উদাহৰণসমূহ সুকথংকৰৰ মহাভাৰত, ভাণ্ডাৰকাৰৰ মালতী মাধৱ, পিশ্চেচলৰ শকুন্তলা, মহেশ্বৰ নেওগৰ কীৰ্ত্তন-ঘোষা আৰু গুৰু-চৰিত-কথা, মালিনী গোস্বামীৰ চিত্তামোদকাব্য আৰু বিঘ্নশঙ্কোদয় এই সকলোবোৰ সমীক্ষিত, সম্পাদিত গ্ৰন্থ আৰু কাট্ৰেৰ সংগ্ৰহৰ পৰা লোৱা হৈছে।

আৰ্হি পুথিৰ পৰা চাই নকল কৰোঁতে নকলকাৰকে একে গঢ়ৰ আখৰৰ মাজত খেলিমেলি কৰে। দেৱনাগৰী লিপিৰ ম আৰু ভ, প আৰু ৰ, ম আৰু স, থ আৰু য, উ আৰু ত ৰ মাজত পাৰ্থক্য ইমান সূক্ষ্ম যে ইয়াত মাতৃৰ সলনি ভাতৃ, তথাৰ সলনি উষা আদি ভুল হোৱাৰ প্ৰচুৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। চিত্তামোদকাব্যৰ এটি সুন্দৰ শ্লোকোদ্ধৃত 'পদ্মদলানি গৰ্ভসুখাশী ৰাভৰ্কৰাজি মধ্যবিহাৰী' ৰ-ৰাভৰ্ক টো পুথিত বাৰ্তক হৈ থাকি এই লেখিকাক ভালেমান দিন চিন্তাত পেলাইছিল। ৰোমান লিপিৰ বৰফলাৰ E আৰু F, C আৰু G, সৰু ফলাৰ c আৰু e ৰ একে গঢ়ে অনুলিপিকাৰকক আজিও খেলিমেলি লগোৱাটো সকলোৰে সাধাৰণ অভিজ্ঞতাৰ বিষয়। পুৰণি অসমীয়া পুথিত ঠ আৰু চ, ন আৰু ল, ভ আৰু ত, ক আৰু ছ ৰ সাদৃশ্যই বুদ্ধিমান নকলকাৰকৰো দৃষ্টিভ্ৰম ঘটোৱাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। এনে ভ্ৰম একে লিপিৰ নকলতো হ'ব পাৰে আৰু ভিন্ন লিপিৰ ক্ষেত্ৰতো হ'ব পাৰে। দৃষ্টিভ্ৰমে সদৃশ বৰ্ণৰ সলনা সলনি কৰি পাঠ বিকৃত কৰাটো সকলো ভাষাতে ঘটা অতি সাধাৰণ কথা। একে ভাষাতে হ'লেও লিপিৰ পৰিবৰ্তন আৰু আখৰৰ গঢ় পৰিবৰ্তনৰ ধাৰা সম্পৰ্কে অনভিজ্ঞতাৰ বাবে হোৱা ভুলেও পৰৱৰ্তী অনুলিপিবোৰ প্ৰমাদগ্ৰস্ত কৰে। তেনেদৰেই কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ 'অৰ কৃপা কৰ' এই পাঠ ছপা সংস্কৰণত 'অৰহ পাকৰ' হৈ প্ৰকাশ পাইছিল।

আখৰৰ সাদৃশ্যবশতঃ নকলকাৰকে ভুল লিপ্যন্তৰ কৰে। নাগৰী লিপিত লিখা যিকোনো সংস্কৃত ৰচনা যিকোনো ভাৰতীয় প্ৰাক্তীয় লিপিত লিখাৰ অভ্যাস প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰচলন আছে। নিজৰ নিজৰ ঠাইৰ পাঠকৰ সুবিধাৰ বাবে নকলকাৰকে তেনে ৰচনা লিপ্যন্তৰ কৰোঁতে প্ৰচুৰ ভুল কৰে। শাৰদা আৰু নাগৰী লিপিৰ সাদৃশ্যই মহাভাৰতৰ কাশ্মিৰী সংস্কৰণত এনে বিভ্ৰাট ঘটাইছে।

দুটা ভাষাৰ শব্দৰ সাধাৰণ সাদৃশ্য্যো একেধৰণৰ পাঠ-বিভ্ৰাট ঘটাব পাৰে।

হাতে লিখা পুথিত শব্দৰ মাজত ব্যৱধান ৰখাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো কঠোৰ নিয়ম মনা নহৈছিল। ফলত পৰৱৰ্তী নকলকাৰকে কেতিয়াবা একোটা শাৰীৰ দুটা শব্দৰ আখৰবোৰ ভুলকৈ চপাই লিখে। অথবা এটা শব্দৰ আখৰবোৰ ভুলকৈ আঁতৰাই লিখে। ফলত শব্দই নতুন ৰূপ লৈ অৰ্থহীন হৈ পাঠকৰ দুৰ্বোধ্য হৈ পৰে। নহলে নতুন অৰ্থ দিব পৰা নতুন

শব্দৰ সৃষ্টি কৰেগৈ। যেনে ‘জ্ঞানেন চান্যো’ > জ্ঞানে ন চান্যো (মহাবীৰ চৰিত, আনন্দৰাম বৰুৱা)। গীতাৰ ‘অহম্ বৈশ্বানৰো ভূত্বা’ (১৫.১৬) এই বিখ্যাত শ্লোকাংশ বহু ঠাইত ‘অহম্ বৈ শ্বা নৰো ভূত্বা’ বুলি ভাঙি ব্যাখ্যা কৰা দেখা যায়, তাৰ ফলত এটি বিকৃত অৰ্থহে তাৰ পৰা পোৱা যায়। গুৰু-চৰিত-কথাৰ পৰা ‘আতা চলিল দুয়ো ভাতৃ এ নি কিতা (> নিকিতা) নদীৰ তীৰে চিতাকৈ দহন কৰিলে’। ভুলকৈ আখৰ চপাই লেখা বাবে নদীৰ নামটো ভুল হৈ থাকিল।

আৰ্হি পুথিত থকা সংক্ষেপ বা সাংকেতিক কথাৰ ভুল ব্যাখ্যা দি নকলকাৰকে মূল পাঠক বিকৃত ৰূপ দিয়ে।

ভুলকৈ কথাৰ অংশবিশেষৰ লগত আন পুথিৰ বা কাহিনীৰ অংশবিশেষ যোগ দিও নকলকাৰকে পাঠ-বিভাট ঘটায়। এনে ভুলত কেতিয়াবা বাক্য বা পদৰ উপৰিও দুটা ছেদৰ অৰ্দ্ধাংশ বা দুটা অধ্যায়ৰ অৰ্দ্ধাংশও একাকাৰ হ’ব পাৰে।

একেটা শব্দৰ আখৰ ওলট-পালটকৈ বহুৱাই শব্দটোক আচহুৱা ৰূপ দিয়া দোষটো আজিকালি ছপা যন্ত্ৰৰ আখৰ সজাওতা সকলৰ হাততে হোৱা দেখা যায়। এনে বৰ্ণ-বিপৰ্যয়ে হস্তলিখিত পৰম্পৰাত অনেক অথন্তৰ ঘটাইছে। শ্বেলীৰ Prometheus ৰ Neither to change for flatter (হ’ব লাগে falter) no repent বৰ্ণ-বিপৰ্যয়ৰ বহু চৰ্চিত উদাহৰণ। গুৰু চৰিত ‘গা ৰহি’ হৈছেগৈ গাহৰি।

কেৱল বৰ্ণই নহয়, বাক্য, অনুচ্ছেদ, পৃষ্ঠা বা একোটা অধ্যায় পৰ্য্যন্ত স্থানান্তৰ হ’ব পাৰে। সাধাৰণতে পুৰাণ বিলাকৰ বিভিন্ন সংস্কৰণত অধ্যায় স্থানান্তৰৰ ভুল সঘনে চকুত পৰে। কোনো নকলকাৰে দৃষ্টিগত ভুলৰ বাবে কোনো বাক্য, ছেদ আদি এৰি যাব পাৰে। পিছত সেই আকস্মিক ভুলৰ কথা গম পালে এৰি যোৱা শাৰীকেইটাৰ প্ৰাসংগিকতা বা ক্ৰমৰ কথা নাভাবি একে লেখাৰিয়ে লিখি থ’ব পাৰে। কোনো সচেতন নকলকাৰে অৱশ্যে তেনে এৰি যোৱা বাক্য, অনুচ্ছেদ আদি মাজিনত লিখি নিৰ্দিষ্ট স্থানত একোটা সাংকেতিক চিন দিয়ে কিন্তু সেই পুথিৰ পৰৱৰ্তী অনুলিপিকাৰে সেই চিন লক্ষ্য নকৰি য’তে ত’তে মাজিনৰ লেখা সুমুৱাই দিয়ে। ষ্টেন কোনোৱে কপূৰমঞ্জৰী পুথিত কেইবাটাও শ্লোকৰ এনে স্থানচ্যুতি লক্ষ্য কৰিছে।

নকলকাৰকে যদি কাৰোবাৰ শ্ৰুতলিপি লৈ পুথি নকল কৰে, তেনে ক্ষেত্ৰত শ্ৰুতিগত ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনা সৰহ। শ্ৰুতলিপি দিওঁতা জনৰ উচ্চাৰণ ভুলৰ বাবে অনুলিপিত ভুল সোমাব পাৰে। কেতিয়াবা স্থানভেদে উচ্চাৰণ ভেদবশতঃ এনে ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনাও থাকে। সংস্কৃতৰ ‘ৰ’ বোৰ অসমীয়া আৰু বাংলা ভাষাত ‘ব’ হোৱাৰ এয়ে কাৰণ। ওপৰৰ ১ নং উদাহৰণত দেখুওৱা ‘বাৰ্তক’ শব্দটিত সদৃশ বৰ্ণৰ সলনিৰ লগতে উচ্চাৰণৰ বাবে হোৱা ভুলো সোমাই আছে।

নামবাচক বিশেষ্যৰ ক্ষেত্ৰত নকলকাৰে প্ৰায়ে খেলিমেলি কৰে। মানুহৰ নামৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় ভাৱে অধিক প্ৰচলিত নামৰ অন্তৰ্ভুক্তি এটি দুৰ্বলতা বুলিব পাৰি। মহাবীৰ

চৰিতৰ গুজৰাটী পাঠশাখাত সকলো সীতা শব্দ জানকী হোৱাটো লক্ষ্যণীয় বিষয়। কেতিয়াবা পাঠ উন্নত কৰাৰ মানসেৰে মূল নাম সলনি কৰি গুৱলা বা ৰুচিসন্মত নাম দিয়া হয়। কিন্তু তাৰ ফলত শ্লোক বা পদৰ ছন্দপতন ঘটিব পাৰে আৰু তাতেই সমীক্ষকে ভুল ধৰা পেলাব পাৰে। তেনেদৰে নকলকাৰে ঠাইৰ নামো সলনি কৰে। কোনো প্ৰখ্যাত কাহিনীৰ স্থান বা জনপ্ৰিয় নায়ক, লেখকৰ জন্ম স্থানৰ নাম বিভিন্ন পুথিত বিভিন্ন ধৰণে পোৱা যায়। অনিৰুদ্ধৰ কাহিনী সম্বলিত বিভিন্ন পুৰাণে ভীষ্মকৰ ৰাজধানী বুলি কুণ্ডিণ, বিদেহ আদি বিভিন্ন স্থান নিৰ্দেশ কৰিছে। কুণ্ডিণ বা কুণ্ডিল এখন পুৰাণৰ মতে বিদেহত আন এখনৰ মতে হিমালয়ৰ পাদদেশত (বৰ্তমান হিমাচল প্ৰদেশত) অসমত প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ই শদিয়াৰ ওচৰত। কাহিনী কিন্তু একেটাই। ভিন্ন ঠাইৰ অনুলিপিকাৰকে নাম সলনি কৰি বিষয়বস্তুত অনৈক্যৰ সৃষ্টি কৰিছে।

অপ্ৰচলিত বা অপৰিচিত শব্দৰ সলনি নকলকাৰকে নিজৰ পৰিচিত শব্দ বহুৱাই পাঠ বিকৃত কৰে। কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ বেদস্ততিৰ ১৬৬৯ সংখ্যক পদত ‘অসন্ত জগতখান, তোমাত উদ্ভৱ ভৈল, সন্ত হেন প্ৰকাশে সদায়’— এই সুন্দৰ পংক্তিটিৰ ‘অসন্ত’ শব্দটি বহু ঠাইত ‘অনন্ত’ হৈ আছে। অসন্ত শব্দৰ অৰ্থ নুবুজি তাৰ ঠাইত সহজ আৰু প্ৰচলিত শব্দ এটি বিকল্প ৰূপে দিয়া হ’ল। কিন্তু আন পুথিৰ সাক্ষ্য আৰু মূলৰ উপসাক্ষ্যই শব্দটিৰ যথাযথ ৰূপ স্থিৰ কৰাত সহায় কৰিলে। তেনেদৰে পাঠকৰ সুবিধাৰ বাবে পুৰণি বৰ্ণ-বিন্যাসৰ ঠাইত নতুন বৰ্ণ-বিন্যাস বহুৱাটোও অনুলিপিকাৰকৰ এক স্বাভাৱিক দুৰ্বলতা। মন কৰিবলগীয়া কথা যে এনেদৰে শব্দ সলনি কৰোঁতে যাতে ছন্দৰ চ্যুতি বা অৰ্থৰ বিচ্যুতি যাতে নঘটে তাৰ বাবে নকলকাৰসকলো সাৱধান। সুকথঞ্চৰে মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ প্ৰলিগ’মেনাত সমান দীৰ্ঘতাৰ একাধিক সমাৰ্থক শব্দ মহাভাৰতৰ বিভিন্ন পুথিৰ পৰা গোটাই তালিকা প্ৰস্তুত কৰি দিছে। যেনে পুৰন্দৰ/শতব্ৰহ্মতুঃ, মহৰ্ষী/ব্ৰহ্মৰ্ষী, অৱদন/অব্ৰহ্মন, নৰেশ্বৰ/নৰাধিপ, নৰোত্তম/নৰষভ, মনুষ্যাঃ/মনুজাঃ ইত্যাদি। কেৱল শব্দৰে নহয় বিভিন্ন পাঠশাখাত একে অৰ্থৰ বাক্যখণ্ডৰো সলনা সলনি ব্যৱহাৰ সুকথঞ্চৰে আঙুলিয়াই দিছে। উত্তৰ-পশ্চিমী, দক্ষিণী আৰু উত্তৰ-পূৰ্বী পাঠশাখাৰ তুলনামূলক পাঠ অধ্যয়নত সমাৰ্থক খণ্ডবাক্যৰ চমু তালিকা দিছে; তাৰে দুটা উদাহৰণ- প্ৰৱিৰেশ মহামনাঃ/সংবিবেশ নৰাধিপঃ/ন সন্মাৰ নৰাধিপঃ, নিবৃত্তোহন্তঃপুৰং পাৰ্থ/সোহন্তঃপুৰং প্ৰৱিশ্যাথ/সোহন্তঃপুৰং প্ৰৱিৰেশ ইত্যাদি। এনেদৰে সমাৰ্থক বিকল্প ব্যৱহাৰে পাঠ নষ্ট কৰিলেও অৰ্থ ঠিকে ৰাখে। কিন্তু অৰ্থৰ সংগতিলৈ চকু নিদি কেৱল ছন্দ মিলাব পৰা শব্দৰে পাঠ সলনি হ’লে মূল লেখকৰ ভাৱ-ভাষা-চিন্তা সকলো কলুষিত হয়। নামঘোষাত আছে ‘ভকতৰ সংগে পাতা নামৰ দেৱান’ (৪৭৪)। পুথিত দেৱান শব্দটি দোকান হৈছেগৈ।

অৰ্থলৈ মন নকৰাকৈ ব্যাকৰণগত মিল ঘটাবলৈ গৈ বিদ্বান লিপিকাৰে পাঠ বিকৃত কৰে। মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ ‘আহুয় দানং কন্যানাং গুণৱদ্যুঃ স্মৃতং বুধৈঃ’ (১.৯৬.৮) এই শাৰীটোৰ বহুবচনান্ত ‘বুধৈঃ’ ৰ লগত মিলাবলৈ গৈ ‘গুণৱদ্যুঃ’ শব্দটো ‘গুণৱদ্যুঃ’ কৰি লোৱা হৈছিল।

ইচ্ছাকৃত ভাৱে আৰু অনিচ্ছাকৃত ভাৱে অনুলিপিত বৰ্ণ, শব্দ, বাক্য, ছেদ, অধ্যায় আদিৰ বিয়োজন ঘটে। ওচৰা-ওচৰিকৈ থকা দুটা একে অক্ষৰৰ এটা নকলকাৰকৰ হাতত বৈ যোৱাটো সাধাৰণ পাঠ-প্ৰমাদ, যেনে অভ্যসূয়াম > অভ্যসূয়াম্ মহাভাৰত ১.১০৩.১৩। এনে সমাক্ষৰ লোপৰ উপৰি সমপংক্তি লোপ হ'ব পাৰে। গীত-গোবিন্দৰ প্ৰৱৰ্ত্তনৰূপে দোহাৰিবলগীয়া শাৰী বোধকৰো নকলকাৰে বাৰে বাৰে লিখাৰ এলাহতে এৰি গৈছে। (ৰঘুনাথ নৱলেকা 'সম্পা.'ঃ জয়দেৱৰ গীতগোবিন্দ, পৃ. VIII)।

নকলকাৰকে নিজৰ বাবে অপ্ৰয়োজনীয় বা নকলকাৰকে যাৰ বাবে নকল কৰিছে তেওঁৰ বাবে অপ্ৰয়োজনীয় কোনো অংশ ইচ্ছাকৃত ভাৱে এৰি যায়। তেনে পাঠ-লুপ্তি উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত হয়। লুপ্ত পাঠাংশ একোটা শব্দ, বাক্য, অনুচ্ছেদ বা অধ্যায় বা একাধিক অধ্যায় হ'ব পাৰে। মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ উত্তৰ-পশ্চিমী পাঠশাখাৰ বিভিন্ন হাতেলিখা পুথিত ইয়াৰ সংস্কৰণত থকা চাৰিটি অধ্যায় পৰিহাৰ কৰা হৈছে। সেইকেইটা হৈছে দুঃশলাৰ জন্ম বৃত্তান্ত (ব'ম্বে অধ্যায় ১১৬), যুধিষ্ঠিৰক যুৱৰাজৰূপে অভিষিক্ত কৰাৰ সূচনা (অধ্যায়, ১৩৯), কণিক নীতি সম্বলিত অধ্যায় ১৪০, পাণ্ডৱসকলৰ গঙ্গা উত্তৰণ (অধ্যায় ১৪৯)। এই কেইটা অধ্যায়ৰ লগতে দ্ৰোণৰ পুত্ৰ অশ্বত্থামাক পিঠাণ্ডৰিৰ গাখীৰ খুওৱাৰ কথাভাগ সম্বলিত পাঁচশটা শাৰীৰ এছোৱা পাঠ এই শাখাটিত এৰি যোৱা হৈছে। এইবোৰৰ কিছুমান মূল পাঠৰ অংশ আৰু কিছুমান প্ৰক্ষিপ্ত ৰচনা বুলি সুকথংকৰে দেখুৱাইছে। আহোম স্বৰ্গদেউ ৰাজেশ্বৰ সিংহই নকল কৰোৱা কীৰ্ত্তনত 'হৰমোহন খণ্ডটো যুৱৰাজ চাৰু সিংহ, আইকুঁৱৰী প্ৰেমদাসুন্দৰী আদিৰ লগত একেলগে বহি পাঠ কৰিবলৈ অশোভন দেখি' সেই খণ্ডটো ৰাঙলী কীৰ্ত্তনৰ পৰা বাদ দিয়াইছিল। (নৰেন কলিতা : অসমৰ পুথি চিত্ৰ, পৃ. ৪২)। নকল কাৰকৰ অমনোযোগিতাৰ বাবেও অনিচ্ছাকৃত ভাৱে চুটি বা দীঘল পাঠাংশ অনুলিপিৰ পৰা বাদ পৰি যাব পাৰে।

পাঠ পৰিহাৰৰ দৰে পাঠ সংযোজনৰ দ্বাৰাও লেখকৰ মূল পাঠ বিকৃত হ'ব পাৰে। তাৰ ভিতৰত দ্বিলেখন অনুলিপিকাৰে সঘনে কৰা এটি ভুল। চিত্তামোদকাব্যৰ ৮৩ সংখ্যক শ্লোক কামৰূপ সঞ্জীৱনী সভাৰ পুথিত দ্বিলেখন ঘটিছে। (Malinee Goswami 'ed.': *Sathikadasa's Cittamodakavya*, v-83) কৰিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীৰ গীত গোবিন্দৰ ৬৬ সংখ্যক পদ অনুসন্ধান সমিতিৰ পুথিত দুৱাৰ লেখা হৈছে বুলি মহেশ্বৰ নেওগে জানিবলৈ দিছে। তদুপৰি একেখন পুথিৰে সংস্কৃত 'নিভৃত-নিকুঞ্জ-গৃহং' এই অষ্টপদীটিত অলস-নিমীলিত-লোচনা— দুৱাৰ লিখা পৰিছে —এবাৰ নিজৰ ঠাই পোৱাৰ আগতে। আকৌ 'মামিৎ চলিতা ৰিলোক্য' অষ্টপদীৰ 'কিং পুষেৰ সসম্ভ্ৰমং পৰিৰত্তং ন দদাসি'।। এই শাৰীটোৰো দ্বিলেখন ঘটিছে। (K. Vatsyanana & M. Neog: *Gita-govinda in the Assam School of Painting*, p.59)।

বহু পাঠকে শব্দৰ অৰ্থ, চমুটোকা, উদ্ধৃতি, ব্যাকৰণৰ আৰু ছন্দৰ সূত্ৰ নিজৰ সুবিধাৰ বাবে ফলকৰ কাষৰ, ওপৰৰ বা তলৰ মাজিনত আৰু দুটা শাৰীৰ মাজত লিখি থয়। কোনো নকলকাৰকে ভুলবশতঃ সেইবোৰ নিজৰ নকলত মূল পাঠৰ ভিতৰত সামৰি

লয়। ভাণ্ডাৰকাৰ অ'ৰিয়েণ্টেল ৰিচাৰ্চ ইন্সটিটিউটৰ সংগ্ৰহত থকা সন্দেশৰাসকৰ হাতেলিখা পুথি এখনৰ পাঠৰ মাজে মাজে ছন্দৰ সূত্ৰসমূহ লিখা আছে বুলি এচ. এম. কাট্টেই জানিবলৈ দিছে। মূল পাঠত এনে বহিৰাৰোপ (adscript) ঘটিলে পাঠ বিকৃত হয়।

কোনো নকলকাৰে দুটা পাঠ-ঐতিহ্যৰ মিশ্ৰণত এটা নতুন পাঠ তৈয়াৰ কৰে। ফলত সৃষ্টি হোৱা মিশ্ৰিত পাঠটিয়ে মূলৰ ৰূপ নষ্ট কৰাৰ লগতে এটা নতুন পাঠৰ জন্ম দিয়ে। কেতিয়াবা বুদ্ধিমান নকলকাৰকৰ মিশ্ৰণ এনে মসৃণ হয় যে সি নিজে এটা সুন্দৰ পাঠ হৈ পৰে। তেনে পাঠৰ বংশলতিকা উলিওৱা আৰু সংশোধন কৰা যে বৰ আত্মকলীয়া কাম তাক পিছত আলোচনা কৰা হৈছে। পঞ্চতন্ত্ৰ আৰু মালতীমাধৱৰ এনে মিশ্ৰিত পাঠ পোৱা যায়।

একে ধৰণৰ আন লেখাৰ পৰা সংযোগ কৰাৰ ফলত পাঠ বিকৃত হয়। বৌদ্ধ গাথা সম্বলিত জাতকমালাৰ এখনৰ পাঠ আনখনৰ পাঠৰ লগত মিহলি হোৱা দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কি কি দিশত দৃষ্টিগত আৰু বুদ্ধিগত প্ৰমাদ হ'ব পাৰে? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৫.৪.২ প্ৰক্ষেপ

পাঠ সমীক্ষকে সঘনে লক্ষ্য কৰা কিছুমান পাঠ বিকৃতিৰ স্পষ্ট কাৰণ ওপৰত আলোচনা কৰা হ'ল। এইবোৰৰ উপৰিও আন অনেক কাৰণে পাঠ-বিভাট ঘটোৱাৰ সম্ভাৱনা নুই কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ স্বকীয় বুদ্ধি-বৃত্তি সম্পন্ন মানুহে কেতিয়া কি মুহূৰ্তত, কেনে পৰিস্থিতিত, কি উদ্দেশ্যেৰে মূল পাঠ সলনি কৰি পেলাইছে তাক জানিবলৈ কোনো প্ৰামাণ্য তথ্য পোৱা নাযায়। ওপৰত আলোচনা কৰা পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণসমূহৰ ভিতৰত সদৃশ বৰ্ণৰ মাজত খেলি মেলি, লিপ্যন্তৰকৰণত ভুল, বৰ্ণ-বিপৰ্যয় আদি অজ্ঞাতে বা অনিচ্ছাকৃতভাৱে ঘটা দৃষ্টিবিষয়ক ভুল হ'ব পাৰে। উচ্চাৰণৰ পৰিৱৰ্তন হেতুকে হোৱা ভুল, বৰ্ণ বা শব্দৰ স্থানান্তৰ আদি অৰ্দ্ধজ্ঞাত বা অৰ্দ্ধ ইচ্ছাকৃত ভাৱে হ'ব পাৰে। কিন্তু মিশ্ৰণৰ ফলত হোৱা পাঠ-বিকৃতি, বহিৰাৰোপ, আন ৰচনাৰ কথা সংযোজন আদি অনুলিপিকাৰকৰ ইচ্ছাকৃত ভুল বা তেওঁলোকে সজ্ঞানে কৰা ভুল।

এনেদৰে নকলকাৰকে সজ্ঞানে সচেতনভাৱে কৰা পাঠ-সংযোজন সমূহক সাধাৰণভাৱে প্ৰক্ষেপ (Interpolation) বুলি কোৱা হয়। যদিও সাধাৰণতে প্ৰক্ষেপ শব্দৰ

দ্বাৰা মূলত নোহোৱা নতুন কথাৰ অন্তৰ্ভুক্তিকহে বুজোৱা হয় তথাপি পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বিকল্প প্ৰয়োগকো প্ৰক্ষেপৰ ভিতৰত আলোচনা কৰা দেখা যায়। পুনাৰ ভাণ্ডাৰকাৰ প্ৰাচ্যবিদ্যা গৱেষণা প্ৰতিষ্ঠানত মহাভাৰতৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰা পণ্ডিতসকলে লক্ষ্য কৰা অনুযায়ী প্ৰধানকৈ দুটা উদ্দেশ্যেৰে পাঠত প্ৰক্ষেপ সুমোৱা হয় (১) বিকল্প পাঠ প্ৰদানৰ বাবে আৰু (২) নতুন কথা সংযোজনৰ বাবে।

আৰ্হি পাঠৰ কোনো অংশৰ অৰ্থ ভেদত অপাৰগ নকলকাৰে নিজ জ্ঞানৰ জোখাৰে অৰ্থবাচক পাঠ বিকল্প ৰূপে দি যায়। অপ্ৰচলিত বা অপৰিচিত শব্দৰ সলনি প্ৰচলিত, সহজবোধ্য, আৰু পৰিচিত শব্দ সুমুৱাই দিয়ে। কোনো পাঠ উন্নত কৰাৰ মানসেৰে মূল পাঠৰ উন্নত আৰু বিকল্প ৰূপ প্ৰদান কৰে। আৰ্হি পাঠত ছন্দচ্যুতি ঘটা দেখিলে ছন্দ মিলোৱাৰ আপাতত পাঠ সলনি কৰে। মূল লেখাৰ ভাষাগত আৰু ব্যাকৰণগত অশুদ্ধি শুদ্ধি কৰিবলৈ গৈ বহু নকলকাৰে পাঠত হাত ফুৰায়। ওপৰত পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণৰ আলোচনা প্ৰসংগত এনে যিবোৰ বিকল্প পাঠৰ অন্তৰ্ভুক্তি আলোচনা কৰা হৈছে সেইবোৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত প্ৰক্ষেপ বুলি কোৱা হয়। তদুপৰি নকলকাৰে অনুলিপিত সম্পূৰ্ণ নতুন বস্তু অধিককৈ প্ৰক্ষেপ কৰিব পাৰে।

নকলকাৰে এটা বাক্য বা শ্লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এটা বা ততোধিক অধ্যায় পৰ্য্যন্ত প্ৰক্ষেপ কৰিব পাৰে। তেনে প্ৰক্ষেপ আন ঠাইৰ পৰা সংগৃহীত হ'ব পাৰে বা নিজে ৰচনা কৰি সংযোগ কৰাও হ'ব পাৰে। মূল পাঠ বা আৰ্হি পাঠত পোৱা বৰ্ণনা যথেষ্ট নহয় বুলি ভাবি নকলকাৰে নিজৰ সন্তুষ্টি হোৱাকৈ মূলৰ বৰ্ণনা অতিৰঞ্জনেৰে দীঘল কৰিবলৈ ভাল পায়। কাহিনী, ঘটনা বা দৃশ্যপটৰ কথা অপ্ৰয়োজনীয় হ'লেও প্ৰাসংগিক বুলি ভাবি নকলকাৰকে বাৰে বাৰে পুনৰাবৃত্তি কৰে। ইতিহাস পুৰাণৰ দৰে কাহিনীৰ মূলভাৱৰ আধাৰত নীতিপ্ৰদ কথা পাঠকৰ বাবে লিখি থৈ যায়। ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ দৰে জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থত এনে সজ উদ্দেশ্যেৰে প্ৰক্ষেপ জোৰা দিয়াৰ উদাহৰণ অনেক পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী সময়ত কোনো লোকে মাধৱ কন্দলিৰ ৰামায়ণৰ প্ৰতি অধ্যায়ৰ শেষত ভক্তি উপদেশ জোৰা দিয়াৰ কথা গুৰু-চৰিত-কথাই কয়। পিছত 'চোট আতাই' জোৰা দিয়া উপদেশ প্ৰক্ষেপ হ'লেও সি কন্দলি ৰামায়ণত এনেকৈ জীন গ'ল যে তাক প্ৰক্ষেপ বুলি জনাৰ পিছতো সেই পৰম্পৰাৰ পৰা সেইখিনি আঁতৰাই আনিব পৰা নাযায়। অসমৰ বৈষ্ণৱ-ভক্তি-পৰম্পৰাৰ অনুবৰ্তী হৈ সেইবোৰ কন্দলি ৰামায়ণৰ অবিচ্ছেদ্য অংশ হৈ পৰিল। তেনেদৰে বিভিন্ন ধৰ্মীয় মতাদৰ্শৰ মূলতত্ত্ব জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থত প্ৰক্ষিপ্তৰূপে পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে সন্ত ৰামানুজৰ ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা মান্য ৰামায়ণৰ সংস্কৰণত নায়ক ৰামচন্দ্ৰৰ চৰিত্ৰত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰিব পৰা ভালেমান কাহিনী সংযোজন কৰা হৈছে। তদুপৰি আৰ্হি পুথিৰ অসমাপ্ত যেন লগা কথা বা কাহিনী নকলকাৰকে নিজে কল্পনাৰে ৰঞ্জিত কৰি সংযোগ কৰে। তাৰ ভিতৰত নাৰীৰ সৌন্দৰ্য্য, উদ্যান আৰু নগৰীৰ বৰ্ণনা, উপাস্য দেৱী-দেৱতাৰ মহিমা কীৰ্ত্তন আৰু যুদ্ধৰ বৰ্ণনাই অনুলিপিকাৰকৰ হাতত কেতিয়াবা চৰম ৰূপ পায়গৈ।

মূলত নাথাকিলেও ঘটনাৰ ঐক্য ৰাখিবৰ বাবে অনুলিপিকাৰে নিজে কথা সংযোগ কৰে। মহাভাৰতৰ বোম্বাই সংস্কৰণত অৰ্জুনৰ গুৰু হত্যাৰ পাপস্বলনৰ এটি দীঘল বৰ্ণনা সংযোগ হৈছে। জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থত আঞ্চলিক লোকগাথাৰ অন্তৰ্ভুক্তিও তেনেধৰণৰ প্ৰক্ষেপ বুলি ক'ব পাৰি। পূৰ ভাৰতত প্ৰচলিত ৰামায়ণৰ কোনো কোনো সংস্কৰণত লংকা যুদ্ধৰ প্ৰাক্-মুহূৰ্ত্তত ৰামৰ দ্বাৰা দুৰ্গা আৰাধনাৰ কথা তেনে এক প্ৰক্ষেপ। আনকি শবৰী উপাখ্যান, অহল্যাৰ শাপমুক্তি আদি কাহিনী মূল ৰামায়ণৰ জুমুঠিত সংযোগ কৰা পৰৱৰ্তী প্ৰক্ষেপ বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰি যুক্তি তৰ্ক আগবঢ়াইছে। কিন্তু যুগ-যুগান্তৰ ধৰি এইবোৰ কাহিনী ৰামকথাৰ মূলস্ৰোতৰ লগত এনেদৰে সম্পৃক্ত হৈ পৰিল যে জনসাধাৰণে তাক ৰামকথাৰ অবিচ্ছেদ্য অংগ ৰূপে গ্ৰহণ কৰি ল'লে। ৰামায়ণৰ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড প্ৰক্ষিপ্ত ৰচনা বুলি প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য উভয় দেশৰ সকলো পণ্ডিতে একমুখে স্বীকাৰ কৰে। আনকি তিলক টীকাৰ প্ৰণেতা ৰামবাৰ্মাৰ দৰে প্ৰাচীন পণ্ডিতেও উত্তৰকাণ্ডৰ আৰু বালকাণ্ডৰ কিছু শ্লোকৰ প্ৰক্ষিপ্ততা প্ৰমাণ কৰিবলৈ নিজৰ টীকাত বিশদ আলোচনা আগবঢ়াইছে। কিন্তু সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণৰ যি ভাৰতীয় পৰম্পৰা তাক উপেক্ষা কৰি এই দুই কাণ্ড প্ৰক্ষিপ্ত (বালকাণ্ডৰ কিছু শ্লোক) বুলি মানি লৈয়ো ৰামায়ণৰ কোনো সংস্কৰণৰ পৰা তাক বাদ দিব পৰা নাযায়। ৰামায়ণী পৰম্পৰাৰ এইবোৰ অবিচ্ছেদ্য অংগ হৈ ৰ'ল।

সবাতোকৈ অধিক প্ৰক্ষেপ ঘটে নাটকত। নাট্যকাৰে লিখি উলিওৱা নাটকখন বিভিন্ন জনে অভিনয়ৰ বাবে লৈ যাওঁতে প্ৰক্ষেপ সুমুওৱাৰ উপৰিও মঞ্চত অভিনেতা সকলেও অনেক নতুন নতুন সংলাপ সুমুৱাই লয়। বিশেষকৈ বিদূষকৰ হাস্যকৰ উক্তি আৰু বীৰসকলৰ স্পৰ্দ্ধা বাক্য মূল নাটকত সোমাই পৰাটো এটা সাধাৰণ কথা। শ্বেক্সপীয়েৰৰ নাটকত বীৰসকলৰ এনে অনেক স্পৰ্দ্ধা বাক্য প্ৰক্ষিপ্ত ৰূপে সোমাই পৰিছে। সেই কথা মূল নাট্যকাৰ জনেও গম পাইছিল আৰু হেমলেট নাটকৰ ভিতৰত এখন গৰ্ভনাটকত অভিনেতাসকলক সাৱধান কৰি ক'বলগীয়া হৈছিল। — "And let those that play your clowns speak no more then is set for them—। শকুন্তলা নাটকত বিদূষকৰ সংলাপত প্ৰক্ষিপ্ত বাক্যৰ সংশয় ৰমেন্দ্ৰ মোহন বসুৱে আঙুলিয়াই দিছে। শংকৰদেৱৰ ৰুক্মিণীহৰণ নাটৰ কোনো কোনো সংস্কৰণত কৃষ্ণৰ সহায়ৰ বাবে বলৰামৰ কুণ্ডিললৈ যাত্ৰাৰ দীঘল বৰ্ণনা আছে। এই বৰ্ণনা ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত (কলিকতা সংকৰণ) ৰুক্মিণীহৰণ নাটত পোৱা যায়। কিন্তু অম্বিকা নাথ বৰাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত ৰুক্মিণীহৰণ নাট আৰু কালিৰাম মেধিৰ অংকাৱলীত অন্তৰ্ভুক্ত ৰুক্মিণীহৰণ নাটকত এই অংশ নাই। ড° মহেশ্বৰ নেওগে একাধিক সাঁচিপতীয়া পুথিত এই বৰ্ণনাৰ অনুপস্থিতিৰ কথা উল্লেখ কৰি এই পাঠাংশৰ প্ৰক্ষিপ্ততা সাব্যস্ত কৰিছে। (মহেশ্বৰ নেওগঃ পাঠ-সমীক্ষা)। আচলতে মূলকথাত পল্লৱিত বৰ্ণনা দিয়াটো লিখক, নকলকাৰক কোনেও দোষণীয় কথা বুলি নাভাবিছিল। তেনে অপৰাধ ক্ষমণীয় বুলি কৈ কৈছে— 'যিবা কিছু বঢ়া টুটা/সিতো অপৰাধ এৰা/ব্যাসো দেন্ত কথাত ৰঞ্জন।'

এনেদৰে নকলকাৰে সজ্ঞানে সচেতনে মূল পাঠত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা ভুলবোৰ অতি মাৰাত্মক। কিয়নো সাধাৰণতে শিক্ষিত লিখকসকলেহে সজ্ঞানে এনেদৰে পাঠ-বিকৃত কৰে। কেতিয়াবা মূল পাঠ উন্নত কৰাৰ মানসেৰে কেতিয়াবা স্বকীয় ব্যাখ্যা নিৰ্বচন দাঙি ধৰাৰ বাবে, কেতিয়াবা জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থৰ গাত ভেঁজা দি স্থায়ী মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবে উদ্দেশ্য প্ৰণোদিতভাৱে শিক্ষিত নকলকাৰে মূল পাঠ সলনি কৰে। এনে শিক্ষিত নকলকাৰসকলে এনে সুন্দৰকৈ আৰু মূলৰ লগত খাপ খোৱাকৈ শ্লোক, পদ বা গদ্য ৰচনা কৰে যে কোন বিন্দুত নতুন পাঠৰ সংযোগ ঘটিল বা ব্যাখ্যা সোমাল তাক চিনাক্ত কৰা টান হৈ পৰে। নকলকাৰ যদি নিজে এজন সিদ্ধ কবি বা পণ্ডিত হয়, তেনেহ'লেতো মূলতকৈয়ো সুন্দৰ ৰচনাই হৈ মূল পাঠৰ ঠাই ল'ব পাৰে। কিন্তু অনুলিপিকাৰকে যিমান সুন্দৰ ৰচনাই আগ নবঢ়াওক কিয়, কালিদাসক পঢ়িবৰ সময়ত আমি কালিদাসৰ ৰচনা আৰু শংকৰদেৱক পঢ়িবৰ সময়ত শংকৰদেৱৰ ৰচনাই বিচাৰিম। লাগে তাত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ নিজৰ ভুল ভ্ৰুটীয়েই থাকক। সেইখিনিয়েই মূল ৰচকৰ ৰচনাৰীতিৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিব। তাতে তেওঁৰ ভাৱ চিন্তা প্ৰতিফলিত হ'ব। গৱেষণাৰ বাবে মূলখিনিৰ হে প্ৰয়োজন।

পাঠ-পৰম্পৰাত ঘটা এনে সংযোজন বিযোজনৰ বাবেই একোখন গ্ৰন্থৰ একাধিক পাঠশাখা আৰু প্ৰশাখা দেখিবলৈ পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ দুটি পাঠশাখাৰ (উত্তৰী আৰু দক্ষিণী) মাজতো উত্তৰ-পশ্চিমী আৰু মধ্য ভাৰতীয় এই দুই পাঠ-প্ৰশাখাৰ উপস্থিতি প্ৰমাণিত হৈছে। (দ্ৰষ্টব্য পৰৱৰ্তী পৃ.৬৪) তাৰ মাজত তিনিশতকৈয়ো অধিক শ্লোকৰ ব্যৱধান দেখা গৈছে। ৰামায়ণৰ পাঠ-অধ্যয়ন কালত ৰঘুবীৰে আৱিষ্কাৰ কৰা তিনিটি পাঠশাখা ক্ৰমে উত্তৰ-পূৰ্বী, উত্তৰ-পশ্চিমী আৰু দক্ষিণী পাঠশাখাৰ অধ্যায় সংখ্যা ক্ৰমে ৯৫, ১০৭ আৰু ৯৪ টা। একেখন ৰামায়ণৰে ওপৰোক্ত প্ৰথম শাখাত শ্লোক হ'ল ৩৩০৯ টা, দ্বিতীয় শাখাত ৪২০৩ টা আৰু তৃতীয় শাখাত ৩৯৮৪ টা। ড° ৰঘুবীৰৰ সমীক্ষিত পাঠ পোনতে লাহোৰৰ পৰা ১৯৩৮ চনত প্ৰকাশ পোৱাৰ আগতে ছপা হোৱা বোম্বাই তাঙৰণ (১৯০২) আৰু মাদ্ৰাজ তাঙৰণৰ মাজতো শ্লোক সংখ্যাৰ পাৰ্থক্য দেখা গৈছিল ২২৩ টা। ছপা সংস্কৰণ দুটিৰ এই অনৈক্যলৈ লক্ষ্য ৰাখিয়ে পণ্ডিতসকলে পোনতে ৰামায়ণৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লয়। বৰোদাৰ এম. এচ. বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ৰামায়ণৰ সাতোটা কাণ্ডৰ সমীক্ষিত পাঠ প্ৰকাশ পোৱাৰ পিছত ৰামায়ণ সম্পৰ্কীয় বহু বিতৰ্কৰ ওৰ পৰিল। পণ্ডিত তোডৰমলেও একে পদ্ধতিৰে মহাবীৰ চৰিতৰ উত্তৰ-ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় দুটি পাঠ-শাখাৰ মাজত অনেক পাঠ-অনৈক্য আঙুলিয়াই দিছে। ৰামায়ণৰ দৰে এখন অতি জনপ্ৰিয় মহাকাব্য আৰু মহাবীৰচৰিতৰ দৰে এখন গহীন প্ৰকৃতিৰ নাটকৰে যে শাখা বিভাজন ঘটিছিল তেনে নহয়; বৰং ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ দৰে এখন ব্যৱহাৰিক শাস্ত্ৰৰো দুটা সংস্কৰণত দুটা শাখা দেখা যায়। তাৰে চৌখন্দ্ৰ সংস্কৰণত ৩৬ টা অধ্যায় আৰু বোম্বাই সংস্কৰণত ৩৭ টা অধ্যায় পোৱা যায়।

শাখা-প্ৰশাখাৰ আবয়বিক ভিত্তিৰ উপৰিও একেটি শাখাৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন পুথিৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত যে পৃথক হ'ব পাৰে তাক ইতিপূৰ্বে কোৱা হৈছে। কালিদাসৰ অভিজ্ঞান

শকুন্তলম্ নাটকৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ গৈ ৰিহাৰ্দ পিছেলে নাটকৰ নায়ক দুয্যন্তৰ নামটোৰ সংস্কৃত ভাষাত নটা, শৌৰসেনীত এটা আৰু মাগধীত তিনিটা ৰূপ পাইছিল। এতিয়া ইমানবোৰ পাঠৰ মাজৰ পৰা কোনটো নাম কালিদাসে নিজৰ কাব্যৰ বাবে ৰাখিছিল তাক বাছি উলিওৱাটো পাঠ-সমীক্ষকৰ কাম।

ইতিমধ্যে ওপৰত আলোচনা কৰাৰ দৰে লিপিকাৰৰ দৃষ্টিগত আৰু মনস্তাত্ত্বিক অথবা ইচ্ছাকৃত আৰু অনিচ্ছাকৃত ভুল-ভ্ৰান্তিৰ উপৰিও নকল কৰিবলগীয়া আৰ্হি পুথিও স্বেপাৰ্জিত দোষৰ বাহক হ'ব পাৰে। যেনে ইতিপূৰ্বে বাৰম্বাৰ ব্যৱহাৰ হোৱাৰ বাবে সেমেকা হাত বা তেল-সেন্দুৰ আদিৰ দাগ লাগি অনুলিপিৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰা আৰ্হি পুথিৰ পাঠ ঠায়ে ঠায়ে অস্পষ্ট হ'ব পাৰে। বাৰম্বাৰ ব্যৱহাৰৰ ফলত ফলকৰ একো অংশ ফাটি যাব পাৰে। পুথিৰ সবাতোকৈ থুনুকা অংশ হ'ল ইয়াৰ কাষৰি বোৰ। সেয়ে ফলকৰ মাজৰ লেখাতকৈ দাঁতিৰ লেখা নষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনা সবহ। উপযুক্ত সংৰক্ষণৰ অভাৱত পোক-পতংগই কুটি, উৰুখা ছালৰ তলত বৰষুণৰ পানী পৰি, বানপানী, জুই আদিৰ কবলত পৰিও পুথিৰ পাঠ নষ্ট হ'ব পাৰে। কোনো পুথিৰ সম্পূৰ্ণ এখন বা একাধিক ফলক হেৰাব পাৰে। আনকি ভাই-ককাইৰ সম্পত্তি ভাগ-বটোৱাৰ সময়ত একোখন গুৰুত্বপূৰ্ণ পুথি খণ্ড-বিখণ্ড হ'ব পাৰে। কেৱল পুথিৰে নহয়। আপেক্ষিকভাৱে স্থায়ী বুলি ভবা শৈললেখ তাম্ৰলেখ আদিৰ আখৰো বতাহ-বৰষুণৰ আঁচোৰ পৰি আৰু অজ্ঞানীলোকৰ অপব্যৱহাৰত নষ্ট হ'ব পাৰে।

হস্তলিখিত আৰু বংশানুক্ৰমিক পৰম্পৰাত নামি অহা পুথিৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত যে প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয় তাক আলোচনা কৰা হ'ল। এনে বিকৃত পাঠে বিকৃত তথ্য আৰু বিকৃত অৰ্থৰ্হে পৰিবেশন কৰে। ফলত মূল লেখকৰ উদ্দেশ্য, অভিপ্ৰেত বক্তব্য, ভাৱ-ভাষা-চিন্তা আদিও বিকৃত ৰূপতহে প্ৰতিফলিত হয়। আনহাতেদি সাহিত্য, ইতিহাস, দৰ্শন আদি জ্ঞানৰ আধাৰ হৈছে কিছুমান লিখিত অভিলেখ। সেই অভিলেখ খিনিয়েই যদি প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয়, তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰা অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাৰ পৰাও ভুল সিদ্ধান্তহে পোৱা যাব। প্ৰাচীন কালৰে পৰা বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ মাজেৰে বিৱৰ্তিত, বৰ্দ্ধিত আৰু প্ৰসাৰিত এই জ্ঞানৰাশি লিখিত পৰম্পৰাত হাত-বাগৰি আঁহোতে অনেক ত্ৰুটি-বিচ্যুতি সামৰি লৈছে। এই ভ্ৰম-প্ৰমাদ, ত্ৰুটি-বিচ্যুতি আদি আতঁৰাই, পাঠবোৰ শুধৰাই লৈ, জ্ঞানৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰিবলৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনস্বীকাৰ্য্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ সংযোজন বা বিয়োজনৰ বাবে পাঠৰ কেনেদৰে বিকৃতি ঘটিব পাৰে? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৫.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

লোটিন ভাষাৰ textere এই ক্ৰিয়া পদটিৰ পৰা ইংৰাজী text শব্দটিৰ সৃষ্টি হৈছে। আনহাতে, ইংৰাজী text শব্দটোৰ প্ৰতিশব্দ হিচাপে অসমীয়াত ‘পাঠ’ শব্দতো গ্ৰহণ কৰা হৈছে। যাক পঢ়া হয়, যিয়ে পাঠ বা লিখিত ভাষাৰ বোধগম্য, অৰ্থপূৰ্ণ অভিলেখৰ নামেই হৈছে পাঠ। পাঠ কেইবা প্ৰকাৰৰো— স্বহস্তলিখিত পাঠ, সম্প্ৰেৰিত পাঠ, মিশ্ৰিত পাঠ, একক পাঠ, পল্লৱিত পাঠ, নিৰলংকৃত পাঠ, কঠিন পাঠ, সবল পাঠ আদি। এই পাঠৰ বিভিন্ন কাৰণত প্ৰমাদ ঘটে বা বিকৃতি পৰিলক্ষিত হয়। মূলতঃ নকলকাৰৰ হাততে নিৰ্দিষ্ট একোটা পাঠ-প্ৰমাদ গ্ৰস্ত হয়। দৃষ্টিগত, মনোগত, জ্ঞাত, অজ্ঞাত, সন্দেহজনিত, দ্বিলেখন আদি বিভিন্ন কাৰণত পাঠৰ বিকৃতি ঘটে।

৫.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ বুলিলে কি বুজা চমুকৈ আলোচনা কৰক।
- ২) পাঠৰ প্ৰকাৰ সম্বন্ধে এটি আলোচনা যুগুত কৰক।
- ৩) পাঠৰ প্ৰমাদ বা বিকৃতি কাক বোলে? বুজাই লিখক।
- ৪) কি কি কাৰণত পাঠৰ বিকৃতি বা প্ৰমাদ ঘটে বিশদভাৱে আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫) চমুকৈ উত্তৰ লিখক :
(ক) পক্ষপ, (খ) পল্লৱিত পাঠ, (গ) মিশ্ৰিত পাঠ, (ঘ) দ্বিলেখন, (ঙ) সম্প্ৰেৰিত পাঠ, (চ) নিৰলংকৃত পাঠ।

৫.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	Text Kritik
S. M. Katre	:	Introduction to Indian Textual Criticism
E. J. Kenney	:	Textual Criticism
M. M. Sarma	:	Inscriptions of Ancient Assam

* * *

দ্বিতীয় খণ্ড
পাঠ সমীক্ষাৰ তত্ত্ব আৰু প্ৰয়োগ

প্ৰথম বিভাগ	:	পাঠ কি আৰু পাঠৰ প্ৰকাৰ
দ্বিতীয় বিভাগ	:	পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতি
তৃতীয় বিভাগ	:	অধিসমীক্ষা
চতুৰ্থ বিভাগ	:	পাঠ উপস্থাপন পদ্ধতি
পঞ্চম বিভাগ	:	হাতে-কামে পাঠ-সমীক্ষা

প্ৰথম বিভাগ
পাঠ কি আৰু পাঠৰ প্ৰকাৰ

বিভাগৰ গঠনঃ

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ পাঠ আৰু ইয়াৰ পাৰিভাষিক অৰ্থ
- ১.৪ পাঠৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ
- ১.৫ বৰগীতৰ পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তা
- ১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.৮ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

সাধাৰণতে পাঠ শব্দৰ বিভিন্ন ধৰণৰ অৰ্থ আমি গ্ৰহণ কৰিব পাৰোঁ। পাঠ বুলিলে যিকোনো পাঠ্য বিষয়ক বুজোৱা হয়। সাহিত্যিক অৰ্থত পাঠ বুলিলে পঠন ক্ৰিয়াকো বুজোৱা হয়। বিভিন্ন পণ্ডিত, ভাষাতত্ত্ববিদ ইত্যাদিয়ে পাঠ সম্পৰ্কে নিজস্ব পৰিভাষা দাঙি ধৰিছে। আপোনালোকে ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত পাঠ সমীক্ষা, ইয়াৰ পৰিচয়, উদ্দেশ্য তথা প্ৰয়োজনীয়তা সম্বন্ধে সবিশেষ জানিব পাৰিলে। আমি আগতে পাই আহিছোঁ যে যিকোনো পুৰণি পাঠ এটাৰ মূল ৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ এক কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পাঠ বিশেষ অধ্যয়ন কৰা হয়। লগতে প্ৰাপ্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথি-পাঠৰ সম্ভাৱ্য আদিকল্প নিৰূপণ কৰা হয়। এয়ে হৈছে পাঠ সমীক্ষা। পাঠ-সমীক্ষাৰ জৰিয়তে যিমান দূৰ সম্ভৱ মূল ৰূপৰ ওচৰ চপাকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি উলিওৱা এক প্ৰণালীবদ্ধ কৌশল। পাঠ-সমীক্ষকসকলৰ কামৰ আহিলা হৈছে বিভিন্ন ৰূপত থকা বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ পাঠ। সেই পাঠ কোনো গ্ৰন্থ সাহিত্য, দৰ্শন, ইতিহাস আদি যিকোনো হ'ব পাৰে। প্ৰকৃততে এইবোৰ জ্ঞানৰ মূল আধাৰ হ'ল কিছুমান অভিলেখ। অৱশ্যে যিকোনো লিখিত অভিলেখকে সমীক্ষকে পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। পাঠৰ সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞা প'ষ্টগেটে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'কম্পেনিয়ন টু লেটিন ষ্টাডিজ' নামৰ গ্ৰন্থত খুব সুন্দৰ ভাৱে দি থৈছে। এই অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপোনালোকে পাঠ আৰু পাঠৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে আপোনালোকে 'পাঠ' সম্পৰ্কে ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব;

- পাঠৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰভেদ সম্বন্ধেও জানিব পাৰিব;
- বৰগীতৰ পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১.৩ পাঠ আৰু ইয়াৰ পাৰিভাষিক অৰ্থ

ইংৰাজী ‘Text’ শব্দটো আহিছে লেটিন ভাষাৰ ‘Textere’ ক্ৰিয়া পদটিৰ পৰা। এই ‘Textere’ পদটোৰ অৰ্থ হৈছে বোৱা বা গোঁঠা। ভাষা-সাহিত্যৰ দৃষ্টিকোণেৰে চালে সাধাৰণতে Text বা পাঠ বুলি কলে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সুসংহত গ্ৰন্থনকে বুজা যায়। কিন্তু বিশেষভাৱে জ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাত প্ৰচলিত পাঠ শব্দৰ সুকীয়া অৰ্থ আছে আৰু পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত পাঠ শব্দৰ সুকীয়া পাৰিভাষিক অৰ্থ আছে। বিভিন্ন ধৰণেৰে পাঠ শব্দটোৰ বিভিন্ন অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হয়। পাঠ বুলিলে সাধাৰণতে পাঠ্য বিষয়ক বুজায়। সেইদৰে পঠন ক্ৰিয়াকো পাঠ বুলি কোৱা হয়। অধ্যয়ন, পঠন, আবৃত্তি, উচ্চস্বৰে পঢ়া, পঢ়াৰ বিষয় বা ভাগ, বিভিন্ন ৰূপৰ পাঠান্তৰ ইত্যাদিকে পাঠ বুলিব পাৰি। নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত অংগ সঞ্চালনেৰে বুজোৱা ভাব বা কথাকো পাঠ বা Text শব্দেৰে বুজোৱা হয়। ভাষাতাত্ত্বিকসকলৰ মতে ‘পাঠ’ হ’ল ভাষাৰ এটি খণ্ডৰ ভাষিক ৰূপসমূহ আৰু সিৰোৰৰ প্ৰসংগ অনুসৰি সলনি নোহোৱা নিৰ্বচন। আকৌ কিছুমানৰ মতে ব্যৱহাৰত থকা ভাষাৰ গোটেই হৈছে পাঠ। আন এক অভিমত অনুসৰি ভাষাতাত্ত্বিক একসূত্ৰিতা (cohesion) আৰু অৰ্থতাত্ত্বিক সংলগ্নতা (coherence) ৰ দ্বাৰা ঐক্যবদ্ধ হৈ পৰা বাক্য বা উক্তিৰ ক্ৰমবদ্ধ একেটাই হ’ল পাঠ। কিন্তু পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত ‘পাঠ’ বুলি ক’লে অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে কম-বেছি পৰিমাণে সহজ তথা বোধগম্য ভাষাত লিখিত অৰ্থবাহক অভিলেখৰ বিশেষ, যি অভিলেখৰ অৰ্থ ইতিমধ্যে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। প’ষ্টগেটে তেওঁৰ গ্ৰন্থ ‘কম্পেনিয়ন টু লেটিন ষ্টাডিজ’ নামৰ গ্ৰন্থত সন্নিৱিষ্ট ‘Textual Criticism’ নামৰ প্ৰবন্ধত কোৱা ‘পাঠ’ৰ এই সংজ্ঞাটোকে এছ. এম. কাট্টে, মহেশ্বৰ নেওগ আদি পাঠ সমীক্ষক সকলেও গ্ৰহণ কৰিছে। তেনে অৰ্থ-বিশিষ্ট লিখিত অভিলেখৰ পুংখানুপুংখ অধ্যয়নেই হ’ল পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম। এনে অধ্যয়নে পাঠোদ্ধাৰ, পাঠ সংৰক্ষণ আৰু পাঠ বিশ্লেষণৰ সকলো দিশ সামৰি লয়। প’ষ্টগেটৰ সংজ্ঞাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে এতিয়ালৈকে নিশ্চিতভাৱে পাঠোদ্ধাৰ নোহোৱা মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ লিপিমালাক সেয়েহে পাঠ বুলি ক’ব পৰা নাযায়।

১.৪ পাঠৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ

ইতিমধ্যে আপোনালোকে ‘পাঠ’ সম্পৰ্কে কিছু জ্ঞান লাভ কৰিলে। এই পাঠ সমূহক সামগ্ৰীক পৰে ব্যৱহাৰ কৰি সমীক্ষকে পাঠ-সমীক্ষা কৰে। এই ‘পাঠ’ক সাধাৰণতে দুটা ৰূপত পোৱা যায়। প্ৰথমটো হৈছে লেখকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ যাক ‘Autograph’ বুলি কোৱা হয়। দ্বিতীয়তে সম্প্ৰেৰিত পাঠ বা Transmitted Text।

ক) স্বহস্তলিখিত পাঠ : স্বহস্তলিখিত পাঠ হৈছে মূল লেখকজনে নিজহাতে লিখা পাঠ।

প্রাচীন আৰু মধ্যযুগৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ তেনেকে পাবলৈ নাই। বিচাৰি উলিওৱাটোও কঠিন। অৱশ্যে দক্ষিণ ভাৰতৰ শুকান জলবায়ু বিশিষ্ট ঠাইত পুৰণি তালপতীয়া পুথি আৱিষ্কাৰ হৈছে যদিও তাৰ সংখ্যা তেনেই কম। এনেকুৱা লেখকৰ নিজ হাতে লিখা পাঠ বা স্বহস্তলিখিত পাঠো পাঠ-সমীক্ষাৰ গুণীৰ ভিতৰত সুমুৱাই ল'ব পাৰি। লগতে তাৰ দ্বাৰা লেখকৰ ঈচ্ছিত পাঠটোৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয়ো কৰিব পাৰি। কেতিয়াবা এনে নিজহাতে লিখিত পাঠত অনুমোদিত ৰূপ পোৱা যায়। এই অনুমোদিত পাঠ হৈছে মূল লেখকে বা তেওঁৰ নিৰ্দেশত বা লিখকজনৰ অনুমোদিত কোনো লোকে গ্ৰন্থাকাৰৰ জীৱদশাত বা তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত নিজৰ তত্ত্বাৱধানত অনুলিপি কৰা পাঠ। ইয়াকে ইংৰাজীত 'Authorised Text' বুলি কয়। এনে অনুমোদিত পাঠত লিখকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ নহলেও তেওঁৰ অভিপ্ৰেত পাঠটি সংৰক্ষণ হোৱাৰ সুবিধা থাকে। মাধৱদেৱৰ তত্ত্বাৱধানত অনুলিখিত শংকৰদেৱৰ পাঠ এটাক অনুমোদিত পাঠ বুলিব পাৰি।

খ) সম্প্ৰেৰিত পাঠ : সম্প্ৰেৰিত পাঠ হৈছে স্বহস্তলিখিত পাঠৰ পৰা নকল কৰি উলিওৱা প্ৰথমখন পুথিকে ধৰি তেনে নকলৰ পৰা নকল, আকৌ সেই নকলৰ পৰা নকল, এনে যিকোনো পৰ্যায় নকলেই হৈছে সম্প্ৰেৰিত পাঠ। সম্প্ৰেৰিত পাঠবোৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান সামগ্ৰী। সম্প্ৰেৰিত পাঠবোৰ যেনেদৰে পুৰণি সাহিত্যৰ ধাৰক আৰু বাহক, তেনেদৰে সেইবোৰ পুৰণি সাহিত্যৰ অপঘাতকো। কিয়নো, নকলকাৰকৰ হাত বাগৰি আহোঁতে আনক ভ্ৰম-প্ৰমাদ সামৰি সম্প্ৰেৰিত পাঠে মূল লেখকে বিকৃত ৰূপত উপস্থাপন কৰে। সম্প্ৰেৰিত পাঠত প্ৰক্ষেপ সোমালে পাঠৰ আয়তন বৃদ্ধি হয়। স্থান তথা কাল ভেদে সম্প্ৰেৰিত পাঠত ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় উপাদান সোমালে একেখন গ্ৰন্থৰে একাধিক শাখা-প্ৰশাখাৰ সৃষ্টি হয়।

সম্প্ৰেৰিত ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সম্প্ৰেৰিত পাঠক দুভাগত ভগাব পাৰি—

ক) সুৰক্ষিত পাঠ বা Protected or Licensed Text

খ) অৰক্ষিত পাঠ বা Haphaguard or Unlicensed Text

সুৰক্ষিত পাঠঃ মূল লেখকৰ তত্ত্বাৱধানত যি পাঠৰ অনুলিপি কৰা হয় বা যি পাঠ নকল কৰাৰ পিছত মূল লেখকে নিজে লেখকৰ অনুমোদন সাপেক্ষে আন কোনো জনা লোকে বা লেখকৰ মৃত্যুৰ পাছত কোনো গুণগ্ৰাহী অনুগামী বিদ্বান পণ্ডিতে মূল লেখকৰ ভাৰ-ভাষাত চেকা পৰিব নোৱৰাকৈ সযতনে কৰা নকলক সুৰক্ষিত পাঠ-অনুমোদিত পাঠ বোলে। এনে পাঠৰ ক্ষেত্ৰত নকল কৰোতাৰ মনস্তাত্ত্বিক প্ৰভাৱবোৰক সংযত কৰা হয়। তেনেদৰে দৃষ্টিবিষয়ক ভুলবোৰ অনুমোদকে শুধৰাই যায়। অৱশ্যে এই অনুমোদকজন নকলকাৰক নিজেও হ'ব পাৰে আৰু মূল লেখক বা লেখনিৰ বিষয়ে জ্ঞান থকা কোনো

বিদ্বান লোকো হ'ব পাৰে। এনেদৰে কাৰো তত্ত্বাৱধানত সাৱধানতা আৰু নিষ্ঠাৰে অনুলিখিত পাঠক অনুমোদিত পাঠ বুলি কোৱা হয় যদিও ই লেখকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠৰ সমানেই নিৰ্ভৰযোগ্য হয়। সেয়ে এনে পাঠকো সাধাৰণতে অটোগ্ৰাফৰ স্বহস্তলিখিত শাৰীত ধৰা হয়। বহুতে এনে পাঠক অটোগ্ৰাফ বুলিয়ে উল্লেখ কৰিছে।

অৰক্ষিত পাঠ : সম্প্ৰতি পাঠৰ যিবোৰ পাঠ সংৰক্ষিত হৈ নাথাকে বা ৰক্ষণশীলতাৰ মাজত আৱদ্ধ নাথাকে, সেই পাঠকে অৰক্ষিত পাঠ বোলে। যিকোনো নকলকাৰে এনে পাঠ নকল কৰি উলিয়াব পাৰে। বিভিন্ন জনপ্ৰিয় পুৰাণসমূহ, কাব্য, মহাকাব্য, নাটক ইত্যাদিৰ অৰক্ষিত পাঠ অধিক পোৱা যায়। শিক্ষিত-অশিক্ষিত যিকোনো নকলকাৰে যিকোনো পৰিস্থিতিত নকল কৰা অৰক্ষিত সম্প্ৰতি পাঠৰ ভুল বা প্ৰমাদ সামৰি লোৱাৰ প্ৰৱণতা বেছি।

মিশ্ৰিত পাঠ : কেতিয়াবা দেখা যায় যে লিপিকাৰে একাধিক পুথিৰ পাঠ তুলনা কৰি প্ৰাপ্ত সংশোধন কৰিবলৈ গৈ কোনো লিপিকাৰ অনুমোদকজনে নতুন পাঠৰহে সৃষ্টি কৰি পেলায়। দুটা বা তাতোধিক স্বতন্ত্ৰীয় ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পাঠৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাই নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰা পাঠক মিশ্ৰিত পাঠ বোলা হয়। অনুলিপিকাৰজনে যিকোনো দুটা পাঠৰ তুলনা কৰি উক্ত পাঠ দুটিৰ পৰা উত্তম পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ মানসেৰেও হয়তো এনে পাঠ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে। অথবা অনুলিপিকাৰকৰ মনস্তাত্ত্বিক ভুলবশতঃ এনে মিশ্ৰিত পাঠৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনাকো নুই কৰিব নোৱাৰি। তদুপৰি এই মিশ্ৰিত পাঠে ঐতিহ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। তেনেবোৰ ঐতিহ্যৰ যদি কোনো এটি পাঠ সম্পূৰ্ণৰূপে লুপ্ত হৈ যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত মিশ্ৰিত পাঠে লুপ্ত পাঠৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা ই লুপ্ত একক সাক্ষ্যৰূপেও চিনাক্ত হ'ব পাৰে।

এড্‌গাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাঠ ঐতিহ্যত সংমিশ্ৰণৰ সম্ভেদ আঙুলিয়াই দিছে। পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ সুক্ষ্ম বিচাৰ বিশ্লেষণৰ অন্তত চাৰিটা পাঠ-ধাৰা আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। সেইকেইটা হ'ল — ১) তত্ত্বাখ্যায়িকা, ২) পঞ্চতন্ত্ৰৰ দক্ষিণী আৰু নেপালী পাঠশাখা আৰু হিতোপদেশ ৩) বৃহৎ কথোৰ একাধিক পাঠ-প্ৰশাখা আৰু ৪) পঞ্চতন্ত্ৰৰ পহুৰী প্ৰশাখা। জনপ্ৰিয় আৰু বহু প্ৰচলিত গ্ৰন্থৰ যে পাঠ-সংমিশ্ৰণ ঘটাব সম্ভাৱনা যে বেছি তাৰ সুন্দৰ উদাহৰণ হৈছে পঞ্চতন্ত্ৰ। সুকথংকৰে লক্ষ্য কৰিছিল যে পাঠ শুধৰোৱা আৰু মিশ্ৰিত পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে সুচল ঠাই হ'ল তীৰ্থস্থানবোৰ। যেনে- ৰামেশ্বৰম, কাশী, উজ্জয়িনী আদিৰ দৰে পুণ্যস্থানবোৰত সত্ৰ-সভা, যাগ-যজ্ঞ আদিত গোট খোৱা বিভিন্ন ঠাইৰ ধাৰ্মিক লোকসকলে বিভিন্ন ঠাইৰ ঐতিহ্য সম্বলিত পাঠ কঢ়িয়াই আনে আৰু লগতে সমজুৱাৰ আগত আবৃত্তি কৰে। এখন ঠাইৰ পণ্ডিত এজনে আন এখন ঠাইৰ পণ্ডিত এজনৰ ব্যাখ্যা শুনি নিজৰ পাঠ শুধৰাই লয়। এনে শুধৰণি পিছলৈ কেতিয়াবা আকৌ সংমিশ্ৰণৰ সহায়কহে হয়। তেনেদৰে দুঠাইৰ দুটা পাঠ শাখাৰ

মনোগ্রাহী বিষয়বস্তু সাঙুৰি লৈ তাক একাকাৰ কৰি একোটা মিশ্ৰিত পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত তীৰ্থস্থানবোৰৰ উপৰি শিক্ষানুষ্ঠান, ৰাজসভা আদি অনুষ্ঠানবোৰে সহায় কৰে। দৰাচলতে মিশ্ৰিত পাঠৰ বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন আৰু পাঠ-সংগঠন এক অতি জটিল কাম।

একক পাঠ : কোনো পাঠৰ যদিহে মাত্ৰ এটাই ৰূপ পোৱা যায় বা মাত্ৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰী পাব পৰা অৱস্থাত থাকে, তেনেহ'লে তেনে একমাত্ৰ পাঠক একক পুথি বা একক পাঠ বোলা হয়। এই ক্ষেত্ৰত সমীক্ষকে এই একমাত্ৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠ-সংগঠন কৰিবলগীয়া হয়। সাধাৰণতে শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, মুদ্ৰালেখ, পত্ৰলেখ ইত্যাদিসমূহক একক পাঠক বুলিব পাৰি। মাটিৰ পাত্ৰৰ লিখন, পোৰা মাটিৰ ইটা আদি পুৰাতাত্ত্বিক লেখনিবোৰৰ পাঠোদ্ধাৰ এনে একক পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়ে কৰিব লাগে। যিহেতু একক পাঠৰ দ্বিতীয় এটা পাঠ পোৱাটো সম্ভৱ নহয়। কিন্তু কেতিয়াবা সদৃশ পাঠক উপসাক্ষ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে মধ্যযুগৰ অসমৰ শাসনসমূহ, বিশেষকৈ আহোম ৰজাৰ শাসনসমূহৰ চনাৰ এক বিশেষ ৰীতি আছিল। দীৰ্ঘ সমাসবিশিষ্ট এক বিশেষ সংস্কৃত গদ্যৰীতিত শাসনবোৰ আৰম্ভ হৈছিল আৰু প্ৰায় একেবাৰে শব্দকে শাসনিকে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কিন্তু একে অভিলেখৰে ভিন্ন পাঠৰ অভাৱৰ বাবে এই প্ৰক্ৰিয়াত সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰা বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰা সম্ভৱপৰ নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠটিকে ঘূৰাই পকাই তল তলকৈ পৰীক্ষা কৰি তাৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী পাঠ-সংগঠন কৰিবলগীয়া হয়।

অলংকৃত পাঠ আৰু নিৰলংকৃত পাঠ : একেখন গ্ৰন্থৰে পাঠ কেতিয়াবা অলংকৃত আৰু নিৰলংকৃত ভেদে আকৌ দুই ধৰণৰ হ'ব পাৰে। প্ৰক্ষেপ প্ৰভাৱ ইত্যাদিৰ দ্বাৰা দীৰ্ঘ আয়তনৰ পাঠটিক অলংকৃত পাঠ বা পল্লৱিত পাঠ বোলা হয়। সেইদৰে চমু কলেৱৰৰ প্ৰমাদ-প্ৰক্ষেপ আদিৰ দ্বাৰা তুলনামূলকভাৱে কমকৈ প্ৰভাৱিত পাঠটিক নিৰলংকৃত পাঠ বুলি কোৱা হয়। নিৰলংকৃত পাঠত প্ৰমাদ-প্ৰক্ষেপ ইত্যাদি কমকৈ থাকে বুলি কয় কিয়নো সমূলি প্ৰমাদযুক্ত সম্প্ৰেৰিত পাঠ পোৱাটো প্ৰকৃততে টান কথা। শাখা-প্ৰশাখা ভেদে পুৰণি পুথিৰ অবয়ব পৃথক পৃথক হয়। মহাভাৰতৰ দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠ শাখাৰ গ্ৰন্থলিপিৰ প্ৰশাখা সবাটোকৈ দীঘল অবয়বৰ আৰু উত্তৰ ভাৰতীয় শাৰদা লিপিৰ পাঠ প্ৰশাখা সকলোতকৈ সৰু অবয়বৰ বুলি ইতিমধ্যে প্ৰমাণিত হৈছে। সেইবাবে প্ৰথমটোক অলংকৃত পাঠ আৰু দ্বিতীয়টোক নিৰলংকৃত পাঠ বোলা হয়।

কঠিন পাঠ আৰু সৰল পাঠ : সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ মাজত সমীক্ষকে কঠিন আৰু সৰল - এই দুই প্ৰকাৰৰ পাঠ ল'ব পাৰে। শব্দ তথা শব্দসজ্জা, বাক্য গ্ৰন্থন, প্ৰকাশভংগী, উপস্থাপন ৰীতি আদি বিভিন্ন দিশত এই দুই পাঠৰ মাজত প্ৰভেদ লক্ষ্য কৰা যায়।

সাধাৰণতে কঠিন পাঠ ভাঙি তাৰ সৰল ৰূপ দিয়াৰ প্ৰবণতা অনুলিপিকাৰ কৰ্মপদ্ধতিত সততে ধৰা পৰা দেখা যায়। ফলস্বৰূপে একেটা পাঠৰে দুটা বা তাতকৈ বেছি ৰূপ সমান্তৰালভাৱে নামি আহে। প্ৰত্যেকটি পাঠৰে নিজা নিজা বৈশিষ্ট্যৰ বাবে পাঠ সংশোধন আৰু সংগঠনৰ প্ৰসংগত এই সকলোবোৰ প্ৰকাৰৰ পুথিয়ে বিবেচনাধীন হৈ পৰে। গতিকে সমীক্ষকৰ বাবে সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত নামি অহা সকলো পাঠৰে সুকীয়া মূল্য আছে।

১.৫ বৰগীতৰ পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তা

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱ বিৰচিত বৰগীতসমূহ অসমীয়া সাহিত্য-সংস্কৃতি আৰু সংগীত জগতৰ অমূল্য সম্পদ। অধ্যাত্মিক তত্ত্বৰ সহজ-সৰল উপস্থাপনৰ বাবে এই গীতবোৰৰ দাৰ্শনিক মূল্য অনস্বীকাৰ্য। তদুপৰি এই বৰগীতবোৰৰ সুললিত আৰু সুমাজিত সাংগিতিক গুণৰ বাবে সেইবোৰ সৰ্বজন সমাদৃত। এনেধৰণৰ গুণৰ বাবে সকলো স্তৰৰ লোকৰ মাজত বৰগীতবোৰ অতি জনপ্ৰিয় আৰু সেয়ে অসমীয়া সংস্কৃতিৰ ভঁৰালৰ এইবোৰ চিৰস্থায়ী সম্পদ স্বৰূপ হৈছে। আটাইতকৈ মূল্যবান কথা হৈছে বৰগীতবোৰ অসমৰ তথা ভাৰতৰ ভক্তি আন্দোলনৰ দুজনা আধ্যাত্মিক-সাংস্কৃতিক গুৰু শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ পাৰমাৰ্থিকতাত্ত্বান্তীৰ্ণ প্ৰজ্ঞা আৰু ভক্তি-আকুল হৃদয়ৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত প্ৰকাশ। প্ৰকৃততে এইবোৰ গীত, কাব্য বা নাটক বা আন বিষয়ক গ্ৰন্থ এখন লিখো বুলিলে যিটো প্ৰস্তুতি আৰু সচেতনতা অৱলম্বন কৰা হয় গীত এটাৰ ৰচনাত কিন্তু তেনে প্ৰস্তুতিৰ অৱকাশ নাথাকে। বিশেষকৈ গুৰু দুজনাৰ গীত ৰচনাৰ পিছফালে থকা পটভূমি আৰু গীতৰ তৎকালিক চাহিদা সম্পৰ্কে চৰিত পুথিসমূহে যিবোৰ তথ্য আগবঢ়াইছে তাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে বৰগীতবোৰ গুৰু দুজনাৰ তাৎক্ষণিক ভাৱ আৰু আৱেগৰ মূৰ্ত তথা অকৃত্ৰিম প্ৰকাশ মাথো। গীতবোৰত তেওঁলোকৰ ব্যক্তিত্বৰ নিভাঁজ প্ৰতিফলন ঘটিছে। গীতসমূহৰ পিছফালে লুকাই থকা একোজন মহান ব্যক্তিত্বৰ ছবি সেই ৰচনাবোৰত কেনে স্পষ্ট হ'ব পাৰে তাক বিভিন্নজনে লিখা মহাপুৰুষৰ জীৱনী পঢ়িলেই গ'ম পাব পাৰি। দুয়োজনা গুৰুৰে, বিশেষকৈ মাধৱদেৱৰ জীৱনী আৰু ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত প্ৰবন্ধ পাতি লিখোঁতে বিভিন্ন আধুনিক পণ্ডিতে বৰগীতৰ পৰাই বেছিকৈ সাক্ষ্য লোৱাটোৱে এই বিষয়ত বৰগীতবোৰৰ গুৰুত্বকে সূচায়। যিখিনি শব্দই এই মহান ব্যক্তিত্ব, ভাবাদৰ্শ তথা আবেগক ধৰি ৰাখিছিল সেই শব্দৰাজিৰো মহত্ব কিমান হ'ব তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি। গতিকে এই শব্দৰাজি যথাযথভাবে সংৰক্ষণ কৰিব পাৰিলেহে কবিসকলৰ ভাব-ভাষা, চিন্তা-চৰ্চা আদিৰ আৰু তেখেতসকলৰ ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্কেও আৰু বেছি স্পষ্ট ধাৰণা ল'ব পৰা যাব। ইয়াৰ লগতে কবিৰ প্ৰতি নিষ্ঠা আৰু সাধুতাও প্ৰকাশ কৰা হ'ব।

বহুৰ পিছত বহু হাত বাগৰি লিখিত পৰম্পৰাত চলি অহা সাহিত্যৰাজিয়ে লিপিকাৰৰ জ্ঞাতে অজ্ঞাতে অনেক ভুল তথা বিকৃতি যে সামৰি লৈছে তাত সন্দেহ নাই। তদুপৰি ৰচনা যিমানে জনপ্ৰিয় হ'ব সিমানে তাৰ প্ৰচলন বেছি হ'ব আৰু পাঠ

বিকৃতিও সিমানেই বেছি ঘটিব। এই ক্ষেত্ৰত শাস্ত্ৰীয় ৰচনাতকৈ কাব্য আদিত অধিক ভ্ৰান্তি ঘটাৰ আৰু কাব্যতকৈ নাটকত পাঠ বিভ্ৰাট ঘটাৰ সম্ভাৱনা সৰহ। কিয়নো মঞ্চত অভিনেতাই সংলাপ পাঠ কৰোঁতে বা অভিনয়ৰ বাবে বাৰে বাৰে অনুলিপি কৰোঁতে নিজৰ সুবিধা অনুযায়ী নাটকৰ পৰিচালক, অভিনেতা সকলোৱে মূল পাঠৰ সাল-সলনি ঘটায়। বিশেষকৈ প্ৰাচীন বীৰসকলৰ সংলাপত নতুন অভিনেতাসকলে নিজৰ নিজৰ যুগোপযোগী বীৰত্বৰ প্ৰলেপ সনা দেখা যায়। শ্বেইক্সপীয়েৰৰ নাটসমূহৰ পাঠ অধ্যয়নৰ সময়ত ডিক্লেইনে নাটকৰ বিশেষকৈ বীৰসকলৰ সংলাপত বেলেগ বেলেগ অঞ্চলৰ ভাষাৰ প্ৰভাৱ প্ৰকটভাৱে লক্ষ্য কৰাটো বিশেষ উল্লেখযোগ্য। বৰগীতৰ ক্ষেত্ৰত এনে হোৱাৰ সম্ভাৱনা যথেষ্ট। কাৰণ বৰগীতসমূহ সাক্ষৰ-নিৰক্ষৰ সকলো লোকৰে উমৈহতীয়া সম্পদৰ দৰে হৈছেগৈ। বৰগীতসমূহ কেৱল পুথি বা সংৰক্ষণশীল সমাজৰ পৰিসীমাৰ মাজতে নাথাকে। হাত বাগৰিলে পুথিৰ পাঠৰ যিমান বিকৃতি ঘটাৰ সম্ভাৱনা থাকে তাতকৈ মুখ বাগৰিলে অনেক বেছি বিকৃতি ঘটাৰ সম্ভাৱনা থাকে। বৰগীতৰ পাঠ বিকৃতিৰ কাৰণ বিচাৰ কৰোঁতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল অসমৰ সকলো স্তৰৰে বৈষ্ণৱ ভক্তসকলৰ বৰগীতৰ লগত এটা আৱেগিক সম্পৰ্ক আছে আৰু এই সম্পৰ্কৰ মাজত কোনো অনুশাসনৰ বান্ধ আহিব নোৱাৰে। গতিকে নানা কাৰণত বিকৃত হোৱা বৰগীতৰ পাঠ আধুনিক পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰে পুনৰ্গঠন কৰি উলিওৱাটো একান্তই প্ৰয়োজন।

এফাকি পদ মিলাই বৰগীতবোৰৰ পাঠ পুনৰ্গঠন কৰাৰ অৱকাশ যে তাক সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা তথা সমীক্ষক কালিৰাম মেধিয়েও উপলব্ধি কৰিছিল। কিয়নো হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাই তেখেতৰ 'বৰগীত' নামৰ সংগ্ৰহ গ্ৰন্থখনিৰ পাতনিত কালিৰাম মেধিৰ ঋণ স্বীকাৰ কৰি কৈছিল — “ তেখেতে দয়া কৰি অশেষ শ্ৰম কৰি তেখেতৰ হাতত থকা আন এখন সাঁচিপতীয়া বৰগীতৰ লগত মিলাই আমাৰ লিখাবোৰ ভালদৰে পঢ়ি চাইছে আৰু মাজে মাজে সংশোধন আৰু আৱশ্যক বুজি নতুন কথা যোগ দি আমাক সুজিব নোৱাৰা ঋণজালত আৱদ্ধ কৰিলে।” কালিৰাম মেধিৰ সংশোধন পদ্ধতি কেনেধৰণৰ আছিল, তেখেতে নতুনকৈ কি কথা যোগ দিলে, যোগ দিয়া কথাবোৰৰ উৎস কি আৰু তাৰ লগতে তেখেতৰ হাতত থকা পুথিৰ আৰু হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাৰ পুথিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি আছিল জানিবলৈ আগ্ৰহ হ'লেও জনাৰ উপায় নাই। হাতেলিখা অৱস্থাত লিপিকাৰৰ হাতত থকা দিন ধৰি আধুনিক যুগলৈকে বৰগীতবোৰৰ ওপৰত অনেকবাৰ কলম ঘৰোঁৱা হৈছে। দত্তবৰুৱা আৰু মেধিৰ উক্তিয়েই তাৰ প্ৰমাণ।

বৰগীতৰ ৰচকসকলে সজাই থৈ যোৱা শব্দবোৰ পৰবৰ্ত্তীকালত উলট-পালট হোৱা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে হাতেলিখা পুথিখিনি বাদ দিলেও বৰ্তমান ভালেমান ছপা সংকলন ছপা হৈ ওলাইছে। অৱশ্যে এই সংকলনবোৰৰ মাজতো একেটা বৰগীততে ঘটা একাধিক পাঠভেদে পাঠক-সমালোচকক বিমোৰত পেলায়। বহু ছপা সংকলনৰ খেলি মেলিলৈ নগৈ কেৱল ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱৰ ভক্তি গীত-পদ সংকলন, ৰাজমোহন নাথ তত্ত্বভূষণদেৱৰ শ্ৰী শ্ৰী শংকৰদেৱৰ বৰগীত, হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা

সাহিত্যৰত্নদেৱৰ বৰগীত আৰু গৰ্গনাৰায়ণ চৌধুৰীৰ শ্ৰী শ্ৰী শংকৰদেৱ আৰু শ্ৰী শ্ৰী মাধৱদেৱ বিৰচিত বৰগীত নামৰ গ্ৰন্থকেইখনত সন্নিৱিষ্ট পাঠসমূহ মিলাই চালেই এই সম্পৰ্কে স্পষ্ট ধাৰণা ল'ব পাৰি। শংকৰদেৱৰ অতি জনপ্ৰিয় বৰগীতকেইটামানৰ পাঠ মিলাই চালেই পৰ্যাপ্ত হয়। সেয়ে - 'গোপালে কি গতি কৈলে মোৰ' গীতটিৰ মুঠতে দহটা পাঠান্তৰ পোৱা যায়। তাৰে ভিতৰত তৃতীয়টো শাৰীত শৰ্মাই পাঠ দিছে — 'নাথ হে বিফলে বয়স সব গেলৰে'। দত্তবৰুৱাই শৰ্মাৰ 'বয়স' শব্দটোৰ সলনি 'বয়ন' পাঠ দিছে।

'কহৰে উদ্ধৱ কহ প্ৰাণেৰ বান্ধৱ' বোলা বৰগীতটোত ১০ টা পাঠান্তৰ চকুত পৰে। আৰু সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই দিয়া পাঠত গীতৰ মাজে মাজে তিনিটা শাৰী আৰু চৌধুৰীৰ পাঠত দুটা শাৰীৰ অধিককৈ পোৱা যায়। তদুপৰি কোনো কোনো পাঠটো এই শাৰীকেইটা নাই। এনে অৱস্থাত একেটা গীতৰে বেলেগ বেলেগ পাঠত বেলেগ বেলেগ ছন্দ ধৰা পৰে। ফলত গাবৰ সময়ত ৰাগ-তালৰ সমতা ৰক্ষা কৰাত অসুবিধা হয়। কেতিয়াবা আকৌ কোনোজন সংকলকে সাক্ষ্য আদিৰ সমৰ্থনত এনে একোটা পাঠ দি থৈ গৈছে যে তাক অগ্ৰাহ্য কৰাত টান আৰু সমান্তৰালভাৱে থকা আন এটা বহু প্ৰচলিত পাঠো এৰি দিবলৈ অসুবিধা, যেনে 'নাৰায়ণ কাহে ভকতি কৰো তেৰা' — বৰগীতটিৰ মুঠতে ছয়টা পাঠান্তৰ পোৱা যায়। তাৰ ভিতৰত দ্বিতীয় শাৰীত কেতিয়াবা দত্তবৰুৱাৰ পাঠত 'মাধৱ ঘনে সন', শৰ্মাৰ পাঠত 'মাধৱ ঘনে ঘন', নাথৰ পাঠত 'মাধৱ ঘনাসন' পোৱা যায়। নাথে পাদটীকাত এনেদৰে অৰ্থ দিছে — ঘনাসন - শত্ৰু যাতুকসতে ভ বৰ্যুকাব্দা ঘনাসনাঃ- অমৰকোষ। নাথে নিজৰ পাঠটো উপসাক্ষ্যৰ দ্বাৰা সমৰ্থন কৰি দেখুৱাইছে। আনহাতে ইটো পাঠ বহু প্ৰচলিত। এতিয়া পাঠকৰ বাবে লিখা পাঠ কোনটো? পাঠ-সমীক্ষাৰ কাম হ'ব সেই শব্দটো বা পাঠটো ঠাৱৰ কৰা। বানান বেলেগ হ'লে শব্দৰ অৰ্থ বেলেগ হৈ পৰে। ভাষাৰ ৰূপো বেলেগ হৈ পৰে। এইবোৰ খেলি-মেলি দূৰ কৰিব পৰাকৈ বৰগীতসমূহৰ এক গভীৰ পাঠ অধ্যয়নৰ অতি আৱশ্যক যাতে নানা পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা অভিপ্ৰেত পাঠটো উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়।

এই বিষয়টোত হাত দিওঁতে প্ৰথমতে আহিব পৰা সমস্যাটো হ'ল যে লিখিত আৰু মৌখিক দুয়ো অৱস্থাত থকা সকলোবোৰ বৰগীত সামৰি একেলগে পাঠ-সমীক্ষা কৰিব পৰা যাবনে নাযায় তাৰ সিদ্ধান্ত কৰা। গীত সংকলকসকলৰ প্ৰায় প্ৰতিজনেই মানি লৈছে যে ভালেখিনি গীত বৰ্তমান পৰ্যন্ত উদ্ধাৰ হোৱা নাই লগতে ভালেখিনি মানুহৰ মাজত মুখে মুখে চলাই থকা হৈছে। অলিখিত অৱস্থাত থকা গীতবোৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ-অধ্যয়নৰ ভিতৰত পৰিবনে নপৰে সি বিচাৰ্য। গীতসমূহৰ পাঠ অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে এটা কথা সদায় মনত ৰাখিব লগা হয়, যাতে পুনৰ্গঠিত পাঠে অসমৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চেৰাই নাযায়। যি নিৰ্দিষ্ট পৰিসীমাৰ মাজত এই সাহিত্যৰাজিয়ে গঢ় লৈ উঠিছিল বৰ্তমান পুনৰ্গঠিত পাঠো তাৰ মাজতো আবদ্ধ থকাটো নিতান্তই বাঞ্ছনীয়। গুৰু দুজনাৰ বৰগীতবোৰ ৰচনাৰ পটভূমি সম্পৰ্কে অনেক তথ্য চৰিত

পুথিবোৰে দি গৈছে। সেই গীতবোৰৰ পাঠ- অধ্যয়নত সেই তথ্যবোৰ বৰ নিৰ্ভৰযোগ্য সম্ভাৱনা ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায়। একো একোটা বৰগীতৰ পিছফালে লুকাই থকা একো একোটা পৰিৱেশ পৰীক্ষা কৰি চোৱাটো পাঠ-সমীক্ষক এজনৰ বাবে নিশ্চয় অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ দায়িত্ব বুলি ভাবিব পাৰি। হাতৰ আখৰত বা ছপা আখৰত লিখিত ৰূপ পোৱা আৰু অলিখিত অবস্থাত অসমত বা বাহিৰতো সিঁচৰতি হৈ থকা সকলোবোৰ বৰগীতৰ যিমানদূৰ সম্ভৱ সকলো পাঠ গোটেই তুলনামূলক অধ্যয়নৰ দ্বাৰা সমীক্ষা কৰি প্ৰক্ষেপ, বিকৃতি আদি আঁতৰাই মূল ৰূপত নহলেও তাৰ ওচৰ চপাকৈ পাঠ এটা যুগুতাই উলিয়ালে বৰগীতৰ লগত প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে জড়িত সকলো মানুহ উপকৃত হ'ব বুলি আশা কৰিব পাৰি। বৰগীতৰ পাঠ-অধ্যয়নৰ দ্বাৰা অনুমোদিত যুক্তিপূৰ্ণ কৌশলেৰে বিচাৰ কৰি নিৰ্ণয় কৰা তেনে পাঠৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পূৰ্বজ মনীষীসকলৰ ভাষা-সাহিত্য, চিন্তা-চৰ্চা আদি সম্পৰ্কে আৰু বেছি তথ্যৰ সন্ধান পোৱা যাব বুলি ভাবিব পাৰি।

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

অধ্যায়টোৰ জৰিয়তে আপোনালোকে পাঠ, পাঠৰ অৰ্থ, পাঠৰ প্ৰকাৰ তথা প্ৰকাৰসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। এই পাঠকে সমীক্ষা সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সমীক্ষকে এই পাঠৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে পাঠৰ আদিৰূপ নিৰূপণ কৰে। সমীক্ষা সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰৰ যোগ্য পাঠবোৰক স্বহস্তলিখিত পাঠ আৰু সম্প্ৰেৰিত পাঠ - এই দুটা ৰূপত পোৱা যায়। স্বহস্তলিখিত পাঠ অৰ্থাৎ লেখকজনৰ নিজহাতে লিখা পাঠ। এই স্বহস্তলিখিত পাঠৰ দ্বাৰাই লেখকৰ ইঙ্গিত পাঠৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা হয়। আকৌ এই স্বহস্তলিখিত পাঠৰ দ্বাৰা একাদিক্ৰমে কৰি যোৱা যিকোনো পৰ্যায়ৰ নকলেই হৈছে সম্প্ৰেৰিত পাঠ। এনেদৰে পাঠক আকৌ মিশ্ৰিত পাঠ, একক পাঠ, অলংকৃত পাঠ, নিৰলংকৃত পাঠ, কঠিন আৰু সৰল পাঠ ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। এই প্ৰতিটো পাঠৰে নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে। সমীক্ষকৰ বাবে সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত নামি অহা সকলো পাঠৰে সুকীয়া মূল্য আছে।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠৰ পাৰিভাষিক অৰ্থ বহলাই লিখক।
- ২) পাঠৰ এটা নিৰ্ভৰযোগ্য সংজ্ঞা আগবঢ়াই পাঠৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰভেদ সম্পৰ্কে বহলাই আলোচনা কৰক।
- ৩) সম্প্ৰেৰিত পাঠ কাক বোলে? সম্প্ৰেৰিত পাঠৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।
- ৪) বৰগীতৰ পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে এটি আলোচনা যুগুত কৰক।
- ৫) চমুটোকা লিখা —

ক) পাঠ	খ) মিশ্ৰিত পাঠ
গ) সম্প্ৰেৰিত পাঠ	ঘ) অলংকৃত আৰু নিৰলংকৃত পাঠ।

১.৮ প্রসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

- ১) গোস্বামী, ড° মালিনী : পাঠ-সমীক্ষা : সূত্র আৰু প্ৰয়োগ বিধি, ২০১৫, পঞ্চম
প্ৰকাশ, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ
- ২) নেওগ, মহেশ্বৰ : পাঠ-সমীক্ষা
- ৩) চৌধুৰী, চিত্তৰঞ্জন : বৰগীত আৰু ভক্তিতত্ত্ব, ২০০৯
- ৪) শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথ : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত।

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি

বিভাগৰ গঠনঃ

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি
- ২.৪ পাঠ আৱিষ্কাৰ
- ২.৫ পাঠ মূল্যায়ণ
- ২.৬ পাঠ সংশোধন
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতি অতি প্ৰাচীন। হাতেলিখা পুথি আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক অভিলেখসমূহৰ পুনৰুদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে বিভিন্ন কৌশল আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ সময়ত পাঠ সমীক্ষাৰ গুৰুত্ব বাঢ়িল আৰু বিষয়টো শৃংখলাবদ্ধভাৱে চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে। শৃংখলাবদ্ধভাৱে চৰ্চা হ'বলৈ ধৰাৰ ফলত পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত চাৰিটা স্তৰ স্বীকৃত হৈ পৰিল— (১) পাঠ আৱিষ্কাৰ (Heuristics), (২) পাঠ মূল্যায়ণ (Recensio), (৩) পাঠ-সংশোধন (Emendation) আৰু (৪) অধি-সমীক্ষা (Higher Criticism)। এই বিভাগত প্ৰথম তিনিটা স্তৰ অৰ্থাৎ পাঠ আৱিষ্কাৰ, পাঠ মূল্যায়ণ আৰু পাঠ সংশোধনৰ বিষয়ে খৰচি মাৰি আলোচনা কৰা হ'ব।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতিসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব;
- পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ অন্তৰ্গত চাৰিটা পৰ্যায়ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব আৰু প্ৰয়োজনবোধে তাৰ ব্যাখ্যা দিব পাৰিব;
- পাঠ সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতীক বা সংকেত চিহ্ন কেনেদৰে দিয়া হয় সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব;

- পাঠ-সমুচ্চয় বা ফ'লনৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে বিৱৰণ দিব পাৰিব; আৰু
- পাঠ মূল্যায়ন আৰু পাঠ সংশোধনৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই বিষয়ে নাতিদীৰ্ঘ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।

২.৩ পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি

ভাৰতত পাঠ-সংশোধন আৰু পাঠ-সংৰক্ষণৰ অভ্যাস বৈদিক যুগৰে পৰা অব্যাহতভাৱে চলি আছে। লৌকিক যুগত প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰসকলে বিভিন্ন পাঠ-পাঠান্তৰৰ মাজৰ পৰা শুদ্ধ পাঠ নিৰ্বাচন কৰি তাৰ ওপৰত টীকা, ভাষ্য আদি লিখাৰ প্ৰয়ত্ন কৰিছিল। কিন্তু জ্ঞান চৰ্চাৰ এক স্বতন্ত্ৰ বিষয়ৰূপে ইয়াৰ প্ৰণালীবদ্ধ অনুশীলন প্ৰাচীন ভাৰতত হোৱা নাছিল। ইউৰোপতো খৃ. পূ. তৃতীয়-চতুৰ্থ শতিকাত গ্ৰীচদেশৰ গ্ৰন্থ সংৰক্ষকসকলে সংগৃহীত গ্ৰন্থৰ শুদ্ধপাঠ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত সাৱধানতা অৱলম্বন কৰিছিল। কিন্তু অষ্টাদশ শতিকাৰ পৰাহে পাঠ-অধ্যয়নে পণ্ডিত গোষ্ঠীৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিলে আৰু স্বতন্ত্ৰ বিষয়ৰূপে ইয়াৰ গভীৰ চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে। সমগ্ৰ ইউৰোপ আৰু দূৰ প্ৰাচ্যৰ দেশবোৰত প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ নিদৰ্শন স্বৰূপ হাতেলিখা পুথি আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক অভিলেখ সমূহৰ পুনৰুদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে বিভিন্ন কৌশল আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ সময়ত সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়নৰ গুৰুত্ব বাঢ়িল আৰু বিষয়টো শৃংখলাবদ্ধ ভাৱে চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে। ফলত লাহে লাহে সংকেত চিহ্নেৰে সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰণ, পুথিৰ বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন, পূৰ্বৰূপৰ চিনাক্তকৰণ, বিশ্লেষণ ধৰ্মী গ্ৰন্থপঞ্জী অধ্যয়ন, উচ্চতৰ সমীক্ষণ আদি বিভিন্ন কলা-কৌশল আৱিষ্কাৰ কৰি সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়ন পদ্ধতিত প্ৰয়োগ কৰিবলৈ লোৱা হ'ল।

পাঠ-সমীক্ষাক এক পদ্ধতিগত অধ্যয়ন ৰূপে অনুশীলন কৰাৰ প্ৰথম অৱস্থাত এই সম্পূৰ্ণ প্ৰক্ৰিয়াটোক দুটা স্তৰত ভাগ কৰি কাম কৰা হৈছিল, যেনে (১) পাঠ পূৰ্ণমূল্যায়ন (recensio) আৰু (২) পাঠ-সংশোধন (emendatio)। প্ৰথমটো স্তৰত প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পাঠবোৰৰ মাজৰ পৰা সবাতোকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য পাঠটি বাছি উলিওৱা হয় আৰু তাৰ পৰা গ্ৰন্থকাৰৰ মূল পাঠৰ নিকটতম ৰূপ এটি আৱিষ্কাৰ কৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰা হয়। দ্বিতীয় স্তৰত সবাতোকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা পুথিখনতো থাকিব পৰা পাঠ-প্ৰমাদবোৰ শুধৰাবলৈ যত্ন কৰা হয়। এই দুই চমু পদ্ধতিৰে পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ যাওঁতে সংশ্লিষ্ট গ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা পাঠশাখা, পাঠ-প্ৰশাখা আৰু পাঠ-ঐতিহ্যৰ সবিশেষ তথ্য সমীক্ষকৰ অজ্ঞাতে ৰৈ যায়। (কালিৰাম মেধিৰ দ্বাৰা সম্পাদিত অংকাৱলীত এই দুই স্তৰ স্পষ্ট। স্থানান্তৰত এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।) সেয়েহে পৰৱৰ্তী কালত পাঠ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ বিস্তৃত কৰা হ'ল আৰু উক্ত দুটা স্তৰত সম্প্ৰসাৰিত কৰি চাৰিটা স্তৰলৈ কৰ্মপদ্ধতি বহলোৱা হ'ল। সেই মতে গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষাৰ গ্ৰন্থৰ পাঠ-অধ্যয়নত সুফল পোৱাৰ পিছত পাঠ-অধ্যয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত চাৰিটা স্তৰ স্বীকৃত হ'ল যেনে (১) পাঠ আৱিষ্কাৰ

(Heuristics), (২) পাঠ-মূল্যায়ন (Recensio), (৩) পাঠ-সংশোধন (Emendatio) আৰু (৪) অধি-সমীক্ষা (Higher Criticism)।

২.৪ পাঠ আৱিষ্কাৰ

এখন পুৰণি গ্ৰন্থ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ লওঁতে প্ৰথমতে সেই গ্ৰন্থখনৰ যিমানবোৰ হস্তলিখিত পুথি আৰু ছপা সংস্কৰণ পোৱা যায়, সেই সকলোবোৰৰ সন্ধান আৰু সংগ্ৰহ কৰাটো আৱশ্যকীয় কাম। বিভিন্ন পুথিভঁৰাল, মন্দিৰ, সত্ৰ, সংঘ, তথা ব্যক্তিগত অধিকাৰত থকা হাতেলিখা পুথিৰ ভঁৰালত গ্ৰন্থবিশেষৰ পুথিকপ অভিলেখ সমূহ সংগ্ৰহ কৰি একত্ৰ কৰা হয়। সংগ্ৰহ কৰি আনিব নোৱাৰা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত সেইবোৰৰ ফ'ট, ফ'ট'কপি, মাইক্ৰফিল্ম; অনুলিপি আদি হ'লেও গোটাই লোৱাটো প্ৰয়োজনীয়। বিভিন্ন পুথিভঁৰালৰ পৰা প্ৰকাশ পোৱা পুৰণি পুথিৰ কেটলগে এই ক্ষেত্ৰত সমীক্ষকক সহায় কৰে।

সমীক্ষকৰ কামৰ সুবিধাৰ বাবে সংগৃহীত গ্ৰন্থবোৰত প্ৰতীক বা সংকেত চিহ্ন (siglum) দিয়া হয়। বিভিন্ন উপায়েৰে সমীক্ষা সামগ্ৰীবোৰত প্ৰতীক দিয়াৰ নিয়ম প্ৰচলিত আছে। যেনে—

- (১) বৰ্ণমালাৰ অক্ষৰ ক্ৰমেৰে সাংকেতিক চিন দিয়াটোৱেই অতি সহজ আৰু বহু প্ৰচলিত নিয়ম। সেহেয়ে বহু সমীক্ষকে ক, খ, A, B এনেদৰে পুথিৰ নামকৰণ কৰে।
- (২) পুথিৰ প্ৰাপ্তস্থানৰ নামৰ প্ৰথম আখৰেৰে পুথিক বুজোৱাৰ প্ৰথা আছে। যেনে—মঙ্গলদৈৰ পুথিৰ বাবে ম, ৰামদিয়াৰ পুথিৰ বাবে ৰ ইত্যাদি। একাধিক ঠাইৰ নামৰ আদ্যক্ষৰ একে হ'লে প্ৰথম আখৰৰ লগত বিশেষত্বসূচক আন এটি অক্ষৰ সংযোগ কৰি ল'ব পাৰি যেনে পাটবাউসীৰ পুথিৰ বাবে পব আৰু পাটাচাৰকুছিৰ পুথিৰ বাবে পক ল'ব পাৰি। বৰদোৱাৰ বাবে বদ, বৰপেটাৰ বাবে বপ ইত্যাদি।
- (৩) যি লিপিত পুথিখন নকল কৰা হৈছে সেই লিপিৰ নামৰ প্ৰথম আখৰেৰেও পুথিখন বুজাব পাৰি যেনে গ, ক, ব অৰ্থাৎ গড়গঞা, কাইথেলি, বামুণীয়া। সুক্ৰথংকৰে মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বত শাৰদা লিপিৰ পুথিবোৰৰ বাবে S, নেৱাৰী লিপিৰ পুথিবোৰৰ বাবে N, তামিল লিপিৰ বাবে T, গ্ৰন্থলিপিৰ বাবে G, ইত্যাদি আখৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু প্ৰতিটি লিপিত পোৱা একাধিক গ্ৰন্থৰ বাবে এনে প্ৰতীক দিছে যেনে S¹, S², S³ ইত্যাদি। অৰ্থাৎ শাৰদা লিপিৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় পুথি ইত্যাদি।
- (৪) কেতিয়াবা একে ঠাইৰ পৰা একাধিক পুথি প্ৰাপ্ত হ'লে পুথিৰ প্ৰতীক এনেদৰে দিব পাৰি, যেনে ম^১, ম^২ অৰ্থাৎ মাজুলিত পোৱা প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি। তেনেকৈ বদ^১, বদ^২ অৰ্থাৎ বৰদোৱাৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি।

- (৫) বামায়ণ, মহাভাৰত আদিৰ দৰে কাণ্ড, পৰ্ব, অধ্যায় যুক্ত ক্ষেত্ৰত কাণ্ড, পৰ্ব বা অধ্যায়ৰ নামৰ আদ্যক্ষৰেৰেও পুথিবোৰৰ সংকেত দিব পাৰি। যেনে অৰ্ৱ, অৰ্ৱ অৰ্থাৎ অৰণ্যকাণ্ডৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি। বামায়ণ বোম্বাইৰ সংস্কৰণত (১৯৫৯) এনে উপায়েৰে পুথিৰ প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।
- (৬) সংগৃহীত হাতেলিখা পুথিসমূহৰ যদি ঐতিহ্য নিৰূপণ কৰিব পৰা যায় তেনেহলে সমীক্ষকে বিভিন্ন পাঠশাখাত বিভক্ত পুথি বিলাকক শাখাৰ নামেৰেও বুজাব পাৰে। এদগাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা কাৰ্যত সামগ্ৰীসমূহৰ উত্তৰ ভাৰতীয়, দক্ষিণ ভাৰতীয়, পশ্চিমী, উত্তৰ-পশ্চিমী আদি শাখাক ক্ৰমে N, S, W আৰু NW আদি সংকেতেৰে বুজাইছে।
- (৭) টীকা ভাষ্য আদিক সমীক্ষা কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হ'লে, সেইবোৰ সামগ্ৰীৰ বাবেও চিগলাম্ ব্যৱহাৰ কৰা দৰকাৰ। টীকাৰ পাঠ বুজাবলৈ সাধাৰণতে টীকাকাৰ জনৰ নামৰ আদ্যক্ষৰ ব্যৱহাৰ হয়। মহাভাৰতত টীকা বুজাবলৈ C (commentary) আখৰ সংকেত ৰূপে লোৱা হৈছে। যেনে Ca অৰ্থাৎ অৰ্জুনমিশ্ৰৰ টীকা, Cn নীলগুৰুৰ টীকা ইত্যাদি।
- (৮) তেনেদৰে উপসাক্ষ্য ৰূপে ব্যৱহৃত অনুবাদ, অনুকুলন, উদ্ধৃতি আদিৰ বাবেও ভিন ভিন সংকেত যুগুতাই লোৱা উচিত।

এনেদৰে সমীক্ষকৰ সুবিধা অনুযায়ী একাধিক উপায়েৰে সমীক্ষা সামগ্ৰীক প্ৰতীক বা সংকেতিক চিন (siglum) দি লোৱাৰ প্ৰথাৰ প্ৰচলন আছে। সমীক্ষকে যি নিয়মেৰেই পুথিৰ নামকৰণ নকৰক কিয়, সেই বিষয়ে সবিশেষ পুথিৰ পৰিচয় প্ৰসংগত উল্লেখ কৰা উচিত আৰু সাংকেতিক চিন সহ হাতেলিখা পুথিৰ তালিকা এখন সংযোগ কৰা উচিত। এই ক্ষেত্ৰত যদি কোনো ছপা পুথিক পাঠ-নিৰূপণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয় তেনেহলে তাকো এটা সুবিধাজনক প্ৰতীক দি তালিকাভুক্ত কৰিব লাগে। ছপা সংস্কৰণৰ বাবে ছ বৰ্ণটি বা সম্পাদকৰ নামেৰে বা আদ্যক্ষৰেৰে পুথিৰ প্ৰতীক দিয়াৰ ব্যৱহাৰ বহু প্ৰচলিত।

সংকেত চিনত প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰ বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হ'লে ভাল। একেখন গ্ৰন্থৰ একাধিক পাঠক সুকীয়াকৈ বুজাবলৈ ই সহজ উপায়। তদুপৰি পাঠান্তৰ লিখোতে পাঠৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰিবলৈ সাংকেতিক চিনৰ প্ৰয়োজন হয়।

এনে পদ্ধতিগত অনুশীলনৰ প্ৰথম স্তৰৰ প্ৰথম পৰ্যায়ত হাতেলিখা পুথি সংগ্ৰহ কৰাৰ লগে লগে উপসাক্ষ্য সমূহৰো অনুসন্ধান কৰি গোটাই থোৱা উচিত কিয়নো পাঠ-সংশোধনৰ সময়ত উপসাক্ষ্য সমূহে বিশেষ ধৰণে সহায় কৰে। সমীক্ষকে গোটাই লোৱা সমূহ পাঠ-পুথি আৰু উপসাক্ষ্য হ'ল সমীক্ষা-সামগ্ৰী।

এই স্তৰৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ত সংগৃহীত পুথিসমূহৰ অনুপুংখ বিচাৰ কৰি পাঠ-পৰম্পৰা বা পাঠ-ঐতিহ্য নিৰূপণ কৰা হয়। প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰে একোটা ঐতিহ্য আছে।

প্ৰতিখন পুথি গ্ৰন্থকাৰৰ মূল পুথিৰ লগত কিবা নহয় কিবা সম্বন্ধেৰে যে জড়িত তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু প্ৰাপ্ত পুথিসমূহৰ কোনখন সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্ৰভাৱেও মূলৰ পৰা নামি আহিব পাৰে অথবা দুই বা ততোধিক পুথি পৰস্পৰে সম্পৰ্কযুক্তও হ'ব পাৰে। সম্পৰ্কযুক্ত পুথিবোৰ একো একোটা থলত (group) ভাগ কৰি উলিয়ালে মূল পাঠৰ পৰা ওলোৱা পাঠশাখা আৰু পাঠ-প্ৰশাখাসমূহ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

পুথিত লক্ষ্য কৰা কিছুমান বিশেষ বিশেষ বৈশিষ্ট্যই পাঠশাখা (recension) আৰু পাঠ-প্ৰশাখা (version) নিৰ্ণয়ত সহায় কৰে। বিশেষ কিছুমান শব্দ, বাক্য, পদ আৰু শ্লোকৰ পৰিহাৰ, একে লক্ষণাত্ৰান্ত পাঠৰ সংযোজন, প্ৰক্ষিপ্ত পাঠৰ মিল, আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰভাৱ আদি বিষয় সমূহ বিবেচনা কৰি একোখন গ্ৰন্থৰ একোটা শাখা আৰু প্ৰশাখা বাছি উলিওৱা হয়। সুক্‌থংকৰে প্ৰধানকৈ লিপিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি মহাভাৰতৰ উত্তৰী (Northern recension) আৰু দক্ষিণী (Southern recension) পাঠশাখা নিৰূপণ কৰিছে। উত্তৰী পাঠশাখাক দুটা প্ৰশাখাত ভাগ কৰা হৈছে যেনে- উত্তৰ-পশ্চিমী থল আৰু মধ্যভাৰতীয় থল। উত্তৰ-পশ্চিমী থলৰ পুথিবোৰক γ এই চিনেৰে আৰু মধ্য ভাৰতীয় থলক γ এই চিনেৰে চিহ্নিত কৰা হৈছে। পাঠশাখা নিৰূপণৰ একাধিক উপায় থকা স্বত্বেও প্ৰধানকৈ লিপিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠশাখা নিৰূপণ কৰাৰ কাৰণ দৰ্শাই কৈছে যে লিপি হৈছে ভাৰতীয় পাঠ-প্ৰশাখাৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। কিয়নো বহু লিপি প্ৰচলিত ভাৰতৰ এখন প্ৰদেশৰ অনুলিপিকাৰকে কেৱল নিজৰ ঠাইত প্ৰচলিত লিপিটোহে জানে। গতিকে সেই ঠাইলৈ সম্প্ৰেৰিত হোৱা পাঠত সাধাৰণতে তাৰ স্থানীয় লিপিকে ব্যৱহৃত হোৱা দেখা যায়। (Sukthankar: *Prolegomena*, P.VII)। শাখা-প্ৰশাখা নিৰূপণৰ বাবে সুক্‌থংকৰে যি কৌশল প্ৰয়োগ কৰিছে তাক নিজেই সমালোচনা কৰি কৈছে এই কৌশল গতানুগতিক বা arbitrary নহয় অথবা ই একেবাৰে শুদ্ধ বা আদৰ্শনীয়ও নহয়। প্ৰকৃততে বিষয়বস্তু আৰু ওপৰত উল্লিখিত বিশেষ কিছুমান বৈশিষ্ট্যক সূক্ষ্মভাৱে পৰীক্ষা কৰিহে পাঠশাখা আৰু পাঠ-প্ৰশাখা নিৰূপণ কৰাটো উচিত। পুথি সমূহৰ বৈশিষ্ট্য, ঐতিহ্য আৰু সেইবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমূচ্চয়ে বিশেষ ধৰণে সহায় কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাত সমীক্ষা সামগ্ৰীবোৰত প্ৰতীক বা চিহ্ন (siglam) দিয়াত নিয়মসমূহ কি কি উল্লেখ কৰক। (১০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....
 .....

পাঠ সমুচ্চয় :

এখন পুথিৰ সকলো কথা পুংখানুপুংখ ৰূপে পঢ়ি পৰীক্ষা কৰি শৃংখলাবদ্ধভাৱে লিখি ৰখাকে ক'লন কৰা বোলে। কামৰ সুবিধাৰ বাবে পাঠসমীক্ষকসকলে ক'লন কাৰ্যৰ সহজ নিয়ম উদ্ভাৱন কৰি লৈছে। পাঠ-সমুচ্চয়ে বা ক'লন কাৰ্য কৰিবৰ বাবে এখন আহল বহল কাগজত দীঘে পথালিয়ে আট্ট টানি লোৱা হয়। পথালিয়ে প্ৰধানকৈ চাৰিটা ভাগ কৰা হয়। তাৰে একেবাৰে বাওঁহাতৰ ভাগত সাংকেতিক চিন ভৰোৱা হয়। দ্বিতীয়টো ভাগত প্ৰতীক অনুযায়ী প্ৰতিখন পুথিৰ পাঠ বেলেগ শাৰীত লিখা হয়। তৃতীয়টো ভাগ পুনৰ্গঠিত পাঠৰ বাবে ৰখা হয় আৰু চতুৰ্থটো ভাগত বিভিন্ন টোকা লিখিবৰ বাবে ৰখা হয়। আমি ব্যৱহাৰ কৰা ফুলস্কেপ কাগজত পথালিকৈ সমুচ্চয় লিখিবলৈ সুবিধা। দীঘে-পথালিয়ে আট্ট টানি ভাগ ভাগ কৰি লোৱা ঘৰবোৰৰ মাজত পথালিয়ে একোটা পদ বা শ্লোকৰ একোটা চৰণ বা গদ্য হ'লে একোটা বাক্য অথবা সুবিধা অনুযায়ী একোটা বাক্যাংশ লিখি লোৱা হয়। এই শাৰীটিক প্ৰমুখ পংক্তি বা প্ৰধান (master line) শাৰী বোলা হয়। এই শাৰীটোৰ তলে তলে প্ৰতিটো প্ৰতীক চিনৰ বিপৰীতে প্ৰতিখন পুথিৰ পৰা ব্যতিক্ৰমী পাঠসমূহ টুকি থোৱা হয়। এনেদৰে সকলো সংগৃহীত পুথিৰ পাঠভিত্তিক তথ্য দ্বিতীয় ভাগটোত টুকি থোৱাটো নিয়ম। এই সমূহ তথ্যই হ'ল সমীক্ষকৰ সমীক্ষাৰ আহিলা।

ক'লন লেখ বা সমুচ্চয় পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰাৰ ফলত সমীক্ষক জনৰ বহু কাম উজু হৈ পৰে। সকলোখিনি সমীক্ষা থিতাতে হাতে পোৱাতে গোটে খাই থাকে বাবে বাৰে বাৰে পুথি-পাঁজি মেলাৰ অসুবিধাৰ পৰা আতঁৰি থাকিব পাৰে। প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰ আৰু পাঠৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ গাইগুটীয়াকৈ বিবেচনা কৰিব পাৰে। তদুপৰি একেলগতে চকুৰ আগত সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনি সজাই লোৱাৰ বাবে পাঠসমূহৰ তুলনামূলক অধ্যয়নো সহজ হৈ পৰে। ফলত অলংকৃত আৰু নিৰলংকৃত পাঠ বাছি উলিওৱা কামটো সহজ আৰু শৃংখলাবদ্ধ হয়। পাঠৰ বৈশিষ্ট্যলৈ লক্ষ্য ৰাখি এইবোৰৰ মাজৰ সম্বন্ধ নিৰূপণ কৰা হয়। ক'লন লেখৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়ে প্ৰাপ্ত পুথিৰ বংশলতা প্ৰস্তুত কৰা সহজ হৈ পৰে।

২.৫ পাঠ মূল্যায়ন

পাঠ অধ্যয়নৰ এইটো স্তৰত সংগৃহীত সকলো পুথিৰ সাক্ষ্য লোৱা হয়। প্ৰতিটো পাঠৰে গুণাগুণ বিচাৰ কৰি চাই সংগৃহীত পুথি সমূহৰ মাজৰ পৰা বিশ্বাসযোগ্য পুথিসমূহ বাছি উলিওৱা হয় আৰু সেই সমূহ পুথিৰ মাজৰ পৰাও আকৌ প্ৰাচীনতম পাঠ থকা পুথিখন বাছি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰা হয়। আপেক্ষিক ভাৱে সেইটি পাঠ নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি বিবেচিত হয় যদিও এই কথাও মনত ৰাখিবলগীয়া যে অতি অৰ্বাচীন অথবা নিকৃষ্ট পুথিতো কেতিয়াবা গ্ৰহণযোগ্য পাঠ থাকিব পাৰে। ৰিচাৰ্দ পিচ্ছেলে শকুন্তলা নাটকৰ ভালেমান পাঠ তুলনামূলকভাৱে নিকৃষ্ট পুথিৰ পৰাও গ্ৰহণ কৰিছিল। সেয়ে উৎকৃষ্ট-নিকৃষ্ট সকলো পাঠকে সমীক্ষকৰ তুলাচনীত জুখি চোৱা উচিত। তাৰ বাবে এই পৰ্যায়তে

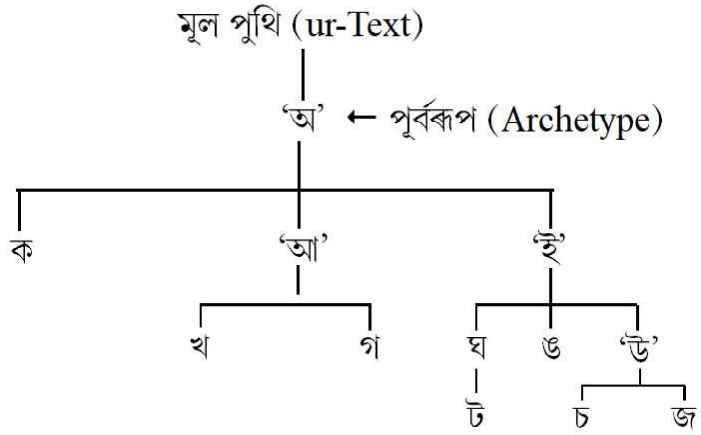
প্ৰতিখন পুথিৰ সকলো বৈশিষ্ট্য খৰচিমাৰি জানি তাক প্ৰণালীবদ্ধভাৱে টুকি থোৱা ভাল।
যাতে পাঠ সংগঠনৰ সময়ত এই তথ্যবোৰ বিবেচনাৰ বাবে লব পৰা যায়।

এই কথা স্বীকাৰ্য্য যে প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ মাজত এক অন্তৰ্গত সন্মিলন আছে। মূল
পুথিৰ পৰা নকল, তাৰপৰা নকল, এনেদৰে নকলৰ পৰা নকল হৈ এখন গ্ৰন্থৰ একাধিক
ৰূপ হৈছেগৈ। এটা বংশত এজন উমৈহতীয়া পূৰ্বপুৰুষৰ পৰা যেনেকে সতি-সন্ততি বৃদ্ধি
হৈ কালক্ৰমত একাধিক ঠালৰ উৎপত্তি হয় আৰু সুকীয়া সুকীয়া পিতৃ-মাতৃ আৰু সুকীয়া
প্ৰতিপালন আৰু সুকীয়া পৰিবেশৰ প্ৰভাৱত নৱ-প্ৰজন্মৰ এটা ঠালৰ সদস্যসকল আন
এটা ঠালৰ সদস্যতকৈ পৃথক হৈ পৰে। কিন্তু তেওঁলোকৰ গুৰি-গোষ্ঠী একে বুলি কোৱা
যায়। ঠিক তেনেকে স্বৰূপভেদ আৰু পাঠভেদ ঘটি ইখন পুথিৰ পৰা সিখন পুথি যিমান
দূৰ আঁতৰি নাযাওঁক কিয়, আটাইবোৰ পুথিক আমি একে বংশৰে সদস্য বুলি ক'ব পাৰোঁ।
কোনো এখন পুথিকেই আমি সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্ৰ পৰম্পৰাধীন ঠিক মূলৰ পিছৰখন অনুলিপি
বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ। তাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল এয়ে যে সমীক্ষাৰ বাবে সংগৃহীত সকলোবোৰ
হাতেলিখা পুথিৰ এক সাধাৰণ পূৰ্বৰূপ আছিল। এই পূৰ্বৰূপ (archetype) মূল গ্ৰন্থৰ
immediate descendent হ'ব পাৰে অথবা পৰবৰ্ত্তীকালত যিকোনো সময়ত জন্ম লাভ
কৰা এটি অনুলিপিও হ'ব পাৰে। প্ৰতিখন পুথিয়ে একোটা বা একাধিক লিখিত ঐতিহ্য
ধাৰাতহে নামি আহিছে। পুথিৰ শাখা আৰু প্ৰশাখা বাছি উলিয়াওতেই সাধাৰণতে সেই
পুথিৰ পাঠ-পৰম্পৰা বা ঐতিহ্য-ধাৰাটি ধৰা পৰে।

এই কথা দোহাৰিবৰ প্ৰয়োজন নাই যে একেটি পাঠ-পৰম্পৰাত নামি অহা পুথি
সমূহৰ মাজত এক ঐক্য থাকিব। পাঠ-পৰিহাৰ পুথিৰ ঐক্য নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত এক নিৰ্ভৰ
যোগ্য লক্ষণ। (Katre, p.38)। বিশেষকৈ একেবোৰ বৰ্ণ, শব্দ, বাক্য, পদ আদিৰ সঘন
পৰিহাৰে দুখন বা ততোধিক পুথিক একে গোষ্ঠীৰ বুলি প্ৰমাণ কৰে। কেতিয়াবা একেবোৰ
শ্লোক, পদ, শাৰী বা অধ্যায়ৰ একেধৰণৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ দ্বাৰাও দুই বা ততোধিক পুথিৰ
নিকট সন্মিলন ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। ইতিমধ্যে প্ৰস্তুত কৰি লোৱা সমুচ্চয় পত্ৰই উক্ত বিষয়বোৰ
স্পষ্ট কৰি দেখুৱায়।

পুথি সমূহৰ ঐতিহ্য জানিলে আৰু কেনে পাঠ-পৰম্পৰাত প্ৰাপ্ত পুথিসমূহ
সম্প্ৰেৰিত হৈছে তাক জানিলে পাঠ সমূহৰ কালিক পৌৰ্ব্বাপৰ্য্য উলিয়াই ল'ব পৰা যায়।
অনুলিপিকাৰকে পুথিৰ শেষত দিয়া তাৰিখ, লিপিৰ বিৱৰ্ত্তিত ৰূপ, প্ৰক্ষিপ্ত বস্তুৰ স্বৰূপ,
ব্যৱহৃত লিখন সামগ্ৰী আদি বিষয় পৰীক্ষা কৰি পুথিৰ আনুমানিক কাল ঠিক কৰি ল'ব
পাৰে। পুথিসমূহৰ কালিকা পৌৰ্ব্বাপৰ্য্য আৰু ঐতিহ্য ধাৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথিসমূহৰ
এটা বংশলতা নিয়াৰিকৈ প্ৰস্তুত কৰি লোৱাটো অতি প্ৰয়োজনীয় কাম। এনে বংশলতাত
মূল পাঠৰ শাখা, প্ৰশাখা আৰু বিভিন্ন পৰিয়ালভুক্ত সদস্যসমূহ স্পষ্টৰূপত প্ৰকাশ পোৱাটো
বাঞ্ছনীয়। তলৰ ৰেখাচিত্ৰটিত আঠখন পুথিৰ অন্তৰ্গত সন্মিলন প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰাকৈ এটি
বংশলতিকা আঁকি দেখুওৱা হ'ল।

প্ৰথম চিত্ৰ :

ধৰা হওঁক ক, খ, গ, ঘ, ঙ, চ, জ আৰু ট এই আঠখন সমীক্ষকে অধ্যয়ন কৰিবলৈ লোৱা গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন সময়ত কৰা সাতোটা অনুলিপি। পাঠ-মূল্যায়নৰ পৰ্যায়ত তল তলকৈ বিচাৰ কৰি দেখা গ'ল যে ক পুথিৰ সকলোবোৰ লক্ষণ আন ছয়খন পুথিতকৈ সম্পূৰ্ণ সুকীয়া। সেইখন এটা স্বতন্ত্ৰ ঐতিহ্যৰ অধিকাৰী। খ আৰু গ পুথিৰ মাজত বহুতো লক্ষণৰ মিল দেখা গ'ল বাবে এই দুখনক আন এটা ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্গত এটি পৰিয়ালৰ বুলি ভাবিব পাৰি। এই দুখন পুথিৰ মিলবোৰে এইটো সাব্যস্ত কৰে যে দুইখন পুথি এটা উৎসৰ পৰা ওলাইছে কিন্তু সেই উৎস পুথিখন আমি পোৱা নাই। কিন্তু খ আৰু গৰ লক্ষণ সমূহলৈ লক্ষ্য কৰি সেই দুখন পুথিৰ উৎস কল্পনা কৰি লৈ তাক 'আ' নাম দি বংশটিৰ এইটি ধাৰাৰ ঐতিহ্য উলিয়াই লোৱা হ'ল। একে বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন ট আৰু ঘ পুথিৰ কালিক ক্ৰমে প্ৰমাণ কৰে যে ঘ পুথি ট পুথিৰ উৎস আছিল। গতিকে ট পুথিক আঁতৰাই থৈ ঘ পুথিক পৰীক্ষাৰ বাবে লোৱা হ'ল। এতিয়া ঘ, চ, জ ৰ মাজত অনেক লক্ষণৰ মিল থকালৈ চাই বুজিব পাৰি যে এই চাৰিখন এটা উৎসৰ পৰা জাত। চাৰিওখন পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য অধ্যয়ন কৰি সেইকেইখনৰ সাধাৰণ উৎস অনুমান কৰি ল'ব পাৰি। সেই উৎসটি হ'ল 'ই'। এই চাৰিখন পুথিৰ মাজত আকৌ চ আৰু জ ৰ মাজত চকুত লগা মিল দেখা যায়। ঘ, ঙ, চ, জ এটা পাঠ-পৰম্পৰাৰ পৰা ওলাইছে যদিও চ আৰু জ সেই পৰম্পৰাৰ অন্তৰ্ভুক্ত এটা পৰিয়ালৰ সদস্য। ঘ আৰু ঙ ৰ পৰা চ আৰু জ ৰ যিখিনি পাৰ্থক্য আছে সেইখিনি বিচাৰ কৰি চাই বুজা যাব যে চ আৰু জ ৰ এটা সাধাৰণ উৎস আছিল, য'ৰ পৰা দুয়োখন পুথিয়ে কিছুমান সদৃশ লক্ষণাক্ৰান্ত পাঠ লাভ কৰিছে। দুয়োখন পুথি অধ্যয়ন কৰি সিহঁতৰ উৎস-পুথিখনৰ স্বৰূপটো উদ্ধাৰ কৰি ল'ব পাৰি। চ আৰু জ ৰ উৎস ৰূপে 'উ' পুথি কল্পনা কৰি লোৱা হ'ল। 'আ', 'ই', 'উ' এই তিনিটা ৰূপ লুপ্ত হৈছে। কিন্তু প্ৰত্যেকেই, নিজৰ নিজৰ বংশজ উদ্ভবৰূপ এৰি থৈ গৈছে। এই তিনিটা প্ৰকৃততে সমীক্ষকৰ কল্পিত বংশচিহ্ন। গতিকে তাক কল্পিত উপ-পূৰ্বৰূপ (Sub-

Hyparchetype = Sub-Hypothetical Archetype) বুলি কোৱা হ'ল। এই সকলোবোৰ সম্প্ৰতি পুথি যে এটা উমৈতহীয়া পূৰ্বৰূপৰ পৰা ওলাইছে তাৰ সন্দেহ নাই। সেই পুথিখন বুজাবলৈ 'অ' চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

এতিয়া সমীক্ষকৰ লক্ষ্য নিকপিত হ'ল আৰু সেই পুথিখন হ'ল 'অ' পুথিখন। কাৰণ 'অ' নামৰ এই কল্পিত পুথিখন মূলপুথি নহ'লেও সকলো প্ৰাপ্তপুথিৰ উমৈতহীয়া পূৰ্বৰূপ।

পূৰ্বৰূপ :

গ্ৰন্থ বিশেষৰ পাঠ অধ্যয়নৰ বাবে গোটাই লোৱা সকলোবোৰ প্ৰাপ্ত সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ সাধাৰণ পূৰ্বৰূপটিক আদি পাঠ বোলা হয়। এই আদিপাঠ আনুমানিক (hypothetical) (Katre, p.90)। পাঠ-আৱিষ্কাৰ স্তৰত গোটাই লোৱা হাতেলিখা আৰু ছপা পুথিবোৰৰ পাঠ-ঐতিহ্য বিবেচনা কৰি প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰোঁতে পুথিবোৰৰ উৎস বিচাৰি উজাই গৈ থাকোঁতে এটা সময়ত সকলো প্ৰাপ্ত পুথিৰ এক সাধাৰণ উৎস বিচাৰি পোৱা যায়। সেই উৎসই হৈছে প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ পূৰ্বৰূপ বা আদিপাঠ। সি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ নিজ হাতেলিখা পাঠ নহয়। সি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ হাতেলিখা পাঠৰ নিকটতম সম্প্ৰতি পঠো হ'ব পাৰে অথবা সম্প্ৰতিৰ কোনো স্তৰত অনুলিখিতও হ'ব পাৰে। কিন্তু এই আনুমানিক পাঠটিকে লক্ষ্য কৰি সমীক্ষকে সমীক্ষা কাৰ্যত আগবাঢ়ে। কাৰণ সকলো প্ৰাপ্ত পুথিৰ ই উমৈতহীয়া পূৰ্বৰূপ। ওপৰত দিয়া বংশলতিকাৰ চিত্ৰটিত 'অ' হ'ল পূৰ্বৰূপ।

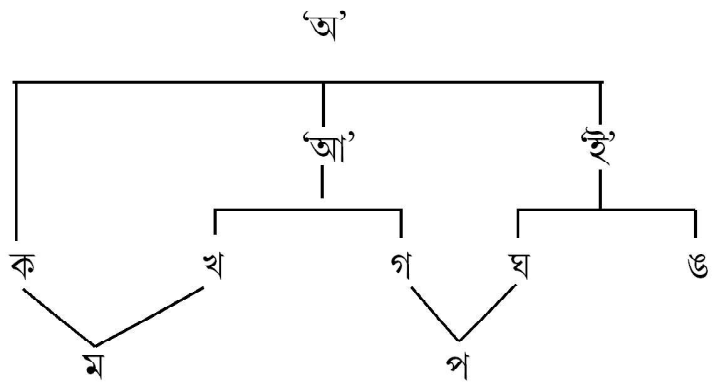
সকলো পুথিৰ পূৰ্বৰূপ, এই 'অ' পুথিৰ পাঠ সংগঠন কৰিবলৈ সমীক্ষকে ক্ৰমে ক্ৰমেহে আগবাঢ়িব লাগিব। ওপৰৰ চিত্ৰটিৰ সহায়ত বংশলতা অধ্যয়নৰ বিষয়ে এনেদৰে বুজিব পাৰি— প্ৰথমে চ আৰু জ পুথিৰ তুলনামূলক অধ্যয়নেৰে সিহঁত দুখনৰ আৰ্হি স্বৰূপ 'উ' ৰূপটি উলিয়াই ল'ব লাগিব। দেখা যাব যে, 'উ' ৰ পাঠ ঘ আৰু ঙ ৰ অধিক ওচৰ চাপিছে। এইবাৰ ঘ, ঙ আৰু 'উ' ৰ পাঠ-তুলনাৰে সিহঁত তিনিখনৰ উৎসৰূপ 'ই' পাঠ পোৱা যাব। ই হ'ব ঘ, ঙ আৰু চ, জ (অৰ্থাৎ উ) ৰ সাধাৰণ আৰ্হি। আন এক সমান্তৰাল অধ্যয়নত খ আৰু গ ৰ পাঠ-তুলনাৰে সিহঁতৰ উৎসৰূপ 'আ' আৱিষ্কাৰ কৰা হ'ব। এনেদৰে আৱিষ্কৃত 'আ' আৰু 'ই' পুথি এই পৰ্য্যায়ত, ক পুথিৰ ওচৰ চাপিব। একে প্ৰক্ৰিয়াৰে আ, ই আৰু ক ৰ তুলনামূলক 'অ' ৰূপ নিৰ্মাণ কৰি ল'ব পৰা যাব আৰু আন পুথিৰ অনুপস্থিতিত এই 'অ' পুথিখন হ'ব প্ৰাপ্ত সকলো পুথিৰ পূৰ্বৰূপ। কিন্তু এই পূৰ্বৰূপ কল্পিত। গতিকে ইয়াক কল্পিত পূৰ্বৰূপ (hyparchetype) বুলি কোৱা হ'ব। তেনেদৰে আ, ই আৰু উ এই তিনি পুথিও কল্পিত। ইহঁতক উপপূৰ্বৰূপ বোলা হ'ব 'অ' নামৰ পূৰ্বৰূপটি মূল পুথিখনৰ নিকটতম ৰূপ বুলি মানি লোৱা হ'ব। প্ৰাপ্ত পুথিৰ সাক্ষ্যৰে পূৰ্বৰূপসমূহ গঠন কৰি ল'ব পাৰি। এনেদৰে এটাপ এটাপকৈ বংশলতাটিত বগাই মূলপুথিৰ ওচৰ চাপিবলৈ ইয়েই একমাত্ৰ সহজ উপায়।

বংশলতা উলিয়াই লোৱাৰ কিছুমান উপকাৰিতা আছে। যেনে- (১) ইয়াৰ দ্বাৰা পুথিসমূহৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। (২) পাঠশাখা আৰু পাঠ প্ৰশাখাৰ স্পষ্ট ছবি চকুৰ আগত মেলি ল'ব পাৰি। (৩) সাধাৰণ প্ৰমাদবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথিৰ পাঠ ঐতিহ্য বংশলতাত স্পষ্টৰূপত আৰু শুদ্ধৰূপত কৰাত সুবিধা হয়। (৪) প্ৰাপ্ত পুথিৰ যিবোৰ উৎস পুথি-পৰস্পৰাত হেৰাই গৈছিল— সেই পুথিবোৰ নিৰ্মাণ কৰি ল'ব পৰা যায়। তাৰ ফলত হস্তলিখিত পৰস্পৰাৰ কোনটো স্তৰত প্ৰক্ষেপ, বিকৃতি আদি পাঠত সোমাই পৰিলেহি তাক নিৰ্ণয় কৰি ল'ব পাৰি আৰু তাৰ কাৰণসমূহো নিৰূপণ কৰি ল'ব পাৰি। (৫) প্ৰাপ্ত পুথিৰ সীমাৰ ভিতৰত থাকি পূৰ্বৰূপত উপনীত হোৱাৰ ই আটাইতকৈ সহজ উপায়। তদুপৰি (৬) বংশলতাটিত যদি এইটো স্পষ্ট হয় যে কোনো এখন প্ৰাপ্ত পুথি আন দুই বা ততোধিক প্ৰাপ্তপুথিৰ আৰ্হি বা উৎস আছিল, তেনেহ'লে সমীক্ষকে আৰ্হি বা উৎস পুথিখন পাঠ-সংগঠনৰ বাবে ৰাখি আন কেইখন পুথি আঁতৰাই থৈ কাম চমুৱাই ল'ব পাৰে। কিয়নো উৎসখন পোৱাৰ পিছত উত্তৰৰূপ সমূহ মূল্যহীন হৈ পৰে।

বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন পদ্ধতিত মিশ্ৰিত পুথি সোমালে বংশলতা প্ৰস্তুত কৰাত আত্মকাল হয়। দুটা বা ততোধিক স্বতন্ত্ৰীয়া ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পাঠৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাই নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰা পাঠক মিশ্ৰিত পাঠ (conflated text or Misch-codex) বোলা হয়। অনুলিপিকাৰে দুটা পাঠ তুলনা কৰি এটি উত্তম পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ মানসেৰেও হয়তো এনে পাঠ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে। অথবা অনুলিপিকাৰৰ মনস্তাত্ত্বিক ভুলবশতঃ এনে মিশ্ৰিত পাঠৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনাও থাকিব পাৰে।

মিশ্ৰিত পাঠে একাধিক পাঠ-ঐতিহ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। তেনেবোৰ ঐতিহ্যৰ যদি কোনো এটা পাঠ সম্পূৰ্ণৰূপে লুপ্ত হৈ যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত মিশ্ৰিত পাঠে লুপ্তপাঠৰ স্বৰূপ উদ্ধাটন কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা লুপ্তপাঠৰ একক সাক্ষ্যৰূপেও ই চিনাক্ত হ'ব পাৰে। তলৰ চিত্ৰটিত মিশ্ৰিত পাঠৰ এটি উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

দ্বিতীয় চিত্ৰ :

দুটা সুকীয়া পাঠ-ঐতিহ্যৰ পৰা ওলোৱা ক আৰু খ পুথিৰ মিশ্ৰণেৰে ম পুথি প্ৰস্তুত কৰা হ'ল আৰু আন দুটা ঐতিহ্যৰ গ আৰু ঘ পুথিৰ মিশ্ৰণেৰে প পুথি প্ৰস্তুত কৰা হ'ল। ফলত ম পুথিয়ে ক আৰু খ দুয়োখনৰে পাৰস্পৰিক সাক্ষ্য বহন কৰি এখন নতুন পুথি হৈ পৰিল। তদুপৰি ম পুথিৰ অনুলিপিকাৰকৰ স্বকীয় ভুল-প্ৰমাদ, প্ৰক্ষেপ আদিতো আছেই। প পুথিৰ ক্ষেত্ৰতো একেই কথা। গতিকে একাধিক উপাদানৰ সংমিশ্ৰণত সৃষ্টি হোৱা এই মিশ্ৰিত পাঠ (conflated text বা misch-codice) এক জটিল পাঠ। বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়নত এনে পাঠ-ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হ'লে অতি সূক্ষ্ম পৰ্য্যবেক্ষণেৰেহে পৃথক পৃথক পাঠ-ঐতিহ্য ফালি উলিয়াব পৰা যায়।

এইখিনিতে পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাঠ-ঐতিহ্যত সংমিশ্ৰণৰ সম্ভেদ সম্পৰ্কে আঙুলিয়াব পাৰি। এড্‌গাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ বিশ্লেষণৰ অন্তত চাৰিটা পাঠ-ধাৰা আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। যেনে—

১ম ধাৰা = তন্ত্ৰাখ্যায়িকা, পঞ্চতন্ত্ৰৰ নিৰলংকৃত পাঠ আৰু পূৰ্ণভদ্ৰৰ দ্বাৰা গৃহীত পাঠ

২য় ধাৰা = দক্ষিণী পাঠশাখা, নেপালী পাঠশাখা আৰু হিতোপদেশ

৩য় ধাৰা = বৃহৎকথাৰ প্ৰশাখাসমূহ আৰু

৪র্থ ধাৰা = পত্নীৰী প্ৰশাখা

ক্ষেমেদ্বৰ বৃহৎকথা মঞ্জৰীত পঞ্চতন্ত্ৰৰ লগতে তন্ত্ৰাখ্যায়িকা মিহলি হৈ আছে। কেতিয়াবা অনুলিপিকাৰকৰ পাঠ-সংমিশ্ৰণৰ প্ৰৱণতাৰ বাবে একোখন নতুন গ্ৰন্থৰে উদ্ভৱ হয়গৈ। পূৰ্ণভদ্ৰৰ পঞ্চতন্ত্ৰৰ সংস্কৰণতো এড্‌গাৰ্টনে এক পৃথক পাঠধাৰাৰ সন্ধান পাইছে। তাৰ পৰা বুজা যায় যে এইখন গ্ৰন্থৰ পঞ্চম পাঠধাৰাও আছিল। পূৰ্ণভদ্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত সংস্কৰণটিতে আংশিকভাৱে এই পাঠধাৰাৰ সাক্ষ্য লুকাই আছে। পাঠ-সমীক্ষকৰ বাবে সেইখিনিতে পূৰ্ণভদ্ৰৰ পাঠৰ তাৎপৰ্য্য স্বীকাৰ্য্য।

ছাৰ বামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰে ভৱভূতিৰ মালতীমাধৱৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ প্ৰসংগত এটি অতি জটিল পাঠ-সংমিশ্ৰণৰ উদাহৰণ দিছে। ভাণ্ডাৰকাৰে দেখুৱাইছে যে এই ক্ষেত্ৰত বহুবোৰ পাঠৰ এনে জটিল সংমিশ্ৰণ হৈছে যে পাঠ-ধাৰাসমূহ অস্পষ্ট হৈ পৰিছে। তাৰ জঁট ভাঙি বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰাটো অসম্ভৱ হৈ পৰিছে। (Bhandarkar 'Ed.': *Malatimadhaba*, "Introduction", p.XI)।

বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা বিভিন্ন শাখা-প্ৰশাখাৰ অন্তৰ্ভুক্ত যিমান অধিক সংখ্যক পুথি গোটাই লোৱা হ'ব সিমানে পুথিৰ বিস্তৃত বংশলতা প্ৰস্তুত কৰিব পৰা যাব। ফলত বিভিন্ন পাঠ-ঐতিহ্যৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন সফল হ'ব। ১ম চিত্ৰৰ সহায়ত কথাটো বুজাই দিয়া হ'ল— উক্ত চিত্ৰত দেখুওৱা মতে যদি কেৱল চ আৰু জ এই দুখন পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠ-সংগঠন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হয় তেনেহলে মুঠেই 'উ' পূৰ্বৰূপহে পোৱা যাব। কেৱল ট, ঙ, চ, জ এই চাৰিখন পুথি সংগ্ৰহ কৰি গ্ৰন্থখনৰ পাঠ সংগঠন কৰিব খুজিলে 'ই' পূৰ্বৰূপহে পোৱা যাব। এই ৰূপ মূল পাঠৰ অতি ওপৰচপা পাঠ নহ'ব। সেয়েহে সমীক্ষা

কৰিবলগীয়া গ্ৰন্থৰ যথাসম্ভৱ আমি সকলো প্ৰাপ্ত পুথি (হাতেলিখা আৰু ছপা) সংগ্ৰহ কৰিলেহে বংশানুক্ৰমিক পদ্ধতিৰ অধ্যয়ন সফল হ'ব আৰু অভিপ্ৰেত পাঠ-উদ্ধাৰ কৰিব পৰাও যাব।

পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বংশলতা অধ্যয়ন পদ্ধতিটি অষ্টাদশ শতিকাতে লেটিন গ্ৰন্থৰ সমীক্ষা কাৰ্য্যত পোনতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল যদিও, কুৰিশতিকাৰ প্ৰথম ভাগলৈকে এই পদ্ধতিয়ে সমাদৰ লাভ কৰা নাছিল। জাৰ্মান পণ্ডিত পল মাচে প্ৰথমবাৰৰ বাবে বিষয়টি গুৰুত্বসহকাৰে বিবেচনা কৰে আৰু তাৰ বিভিন্ন সম্ভাৱনীয়তাৰ কথা ঘোষণা কৰে। পল মাচৰ ১৯২৭ চনত প্ৰকাশ পোৱা টেক্সটক্ৰিটিক নামৰ জাৰ্মান গ্ৰন্থখনিত প্ৰধানকৈ এই বিষয়টোৱেই গুৰুত্ব পাইছে। এই গ্ৰন্থৰ দ্বিতীয় জাৰ্মান সংস্কৰণ (১৯৪৯) ৰ এটি সুন্দৰ অনুবাদ বাৰবাৰা ফ্লাৰাৰ নামৰ এগৰাকী ইংৰাজী গৱেষিকাই কৰি উলিয়ায় আৰু ১৯৫৮ চনত অনুবাদটি অক্সফৰ্ডৰ পৰা প্ৰকাশ পায়। গৱেষিকা গৰাকীয়ে মূল গ্ৰন্থৰ অনুবাদৰ মাজে মাজে নিজৰ অভিমত দি গৈছে আৰু চুটি চুটি টোকাও দি গৈছে। কিন্তু বাৰবাৰাৰ ইংৰাজী সংস্কৰণৰ ভূমিকাত পল মাচে লিখিছে যে তেওঁৰ *Textkritik* ৰ তৃতীয় জাৰ্মান সংস্কৰণত নতুন অভিজ্ঞতাৰ বংশলতা অধ্যয়নৰ কিছু মতামত সলনি কৰিছে। বাৰবাৰাই দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যি অনুবাদ আৰু অভিমত আগবঢ়াইছে সেই সম্বন্ধে গৱেষিকা গৰাকীৰ লগত তেওঁৰ কথা পতা নহ'ল কিয়নো অনুদিত পাণ্ডুলিপিটো পঢ়াৰ পিছত তেওঁ অনুবাদিকাৰ লগত আলোচনা কৰাৰ সুবিধা পোৱাৰ আগতে ৪৩ বছৰ বয়সতে বাৰবাৰাৰ মৃত্যু হ'ল।' (Paul Mass: *Textual Criticism*)।

পল মাচৰ শেহতীয়া চিন্তাধাৰা আমি নাপালেও এই কথা বুজিলো যে একেখিনি প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা একাধিক বংশলতা প্ৰস্তুত কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে আৰু তেনে বিবিধ সম্ভাৱনাই যে সমীক্ষকক ভুল বাটে পৰিচালিত কৰিব পাৰে সেই বিষয়েও তেওঁ সাৱধান কৰি দিছে। গৱেষকজনে দুখন প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা তিনিটা সম্ভাৱ্য বংশলতা আৰু তেনেকৈ তিনিখন প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা বাইশটি সম্ভাৱ্য বংশলতা আঁকি দেখুৱাইছে। ততোধিক পুথিৰ পৰা ততোধিক সম্ভাৱনাৰ আশংকা থকাৰ কথা কৈ সমীক্ষকক শুদ্ধৰূপত প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে সঁকিয়াই গৈছে। এই সকলোবোৰ ৰূপ পুথিত পোৱা পাঠ-প্ৰমাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি প্ৰস্তুত কৰি লোৱা হৈছে। (এই বিষয়ৰ বিশদ আলোচনাৰ বাবে : Paul Mass, 'Indicative Errors And Stemmatic Types', *Textual criticism*, pp. 42-49)। অসমীয়া পুথিৰ ক্ষেত্ৰত এনে অনুপুংখ বিশ্লেষণেৰে বংশলতা প্ৰস্তুত কৰিবৰ সম্ভাৱনা কম বাবে আৰু বৰ্তমান গ্ৰন্থৰ অভিব্যাপ্তি আশংকা কৰি বৰ্তমান এনে আলোচনাৰ পৰা বিৰত থকা হ'ল।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ পাঠ অধ্যয়নত বংশলতিকা প্ৰস্তুত পদ্ধতি সফলতাৰে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। একোখন সংস্কৃত গ্ৰন্থ এক বিশাল ভূখণ্ডৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন ৰূপত জনপ্ৰিয় হৈ উঠে। গতিকে শাখা-প্ৰশাখা-ঐতিহ্যৰ সমস্ত সংগৃহীত পুথিৰ বংশলতা উলিওৱা কামটো বেছ আমোদজনক হৈ পৰে। অসমত পুৰণি পুথিৰ পূৰ্বসূৰী সম্পাদক

সকলে পাঠ-আৱিষ্কাৰৰ স্তৰত অধিক শ্ৰম ব্যয় কৰা দেখা নাযায়। যিসকলে চাৰিখন বা ততোধিক পুথি ‘মিলাই’ পাঠ-সম্পাদনা কৰিছে তেখেতসকলেও এনে জটিল প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত পৰিচয় নথকাত তাৰ ভিতৰলৈ সেমোৱা নাই। ড° মহেশ্বৰ নেওগে ভক্তি-ৰত্নাকৰৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবৰ সময়ত এই প্ৰচেষ্টাত ব্ৰতী হৈছে আৰু উজনিয়া আৰু নামনিয়া ভেদে দুটা পাঠশাখা ঠাৱৰ কৰি প্ৰাপ্ত পুথিৰ বংশানুগ্ৰমিক অধ্যয়নত নামিছিল। অসমত ৰচা আৰু নকলকৰা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত বংশানুগ্ৰমিক অধ্যয়ন পদ্ধতি সফল নোহোৱাৰ কাৰণ ড° নেওগৰ ভাষাৰে তুলি দিয়া হ’ল- ‘অসমত এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত আৰু পৰীক্ষিত পুৰণি পুথিৰ পৰা পাঠ-শাখাত (recension) বিভক্ত কৰিব পৰা কোনো এখনি অসমীয়া গ্ৰন্থৰ পাঠ ওলোৱা নাই। মহাপুৰুষৰ গ্ৰন্থসমূহৰে সকলোতকৈ বেছি সংখ্যক পুথি পোৱা যায়; কিন্তু সেই সকলো পুথি নকল কৰোঁতে সত্ৰৰ দৰে এক শক্তিশালী অনুষ্ঠান আৰু সত্ৰীয়া নাম প্ৰসংগৰ জীৱিত এক ঐতিহ্যৰ নিয়মৰ দ্বাৰা অনুশাসিত হোৱাৰ বাবে পাঠৰ শাখা-বিভাজনৰ ফালে আগবাঢ়িব পৰা নাই। অসমত ৰচিত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভিতৰত একমাত্ৰ শংকৰদেৱৰ ‘ভক্তি-ৰত্নাকৰ’ৰ পাঠৰ তেনে বিভাজন দেখা যায়।’ (মহেশ্বৰ নেওগঃ পাঠ-সমীক্ষা, পৃ. ৩৫)।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বংশলতা অধ্যয়নৰ ভূমিকা কি? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

২.৬ পাঠ সংশোধন

পাঠ-মূল্যায়ন পৰ্য্যায়ত পুথিৰ প্ৰাচীনতা, নিৰ্ভৰশীলতা আদি স্থিৰ হোৱাৰ পিছত সমীক্ষক সমীক্ষা পদ্ধতিৰ তৃতীয় স্তৰলৈ আগবাঢ়িব পাৰে। পাঠ-সংশোধন (Emendation) নামৰ এই তৃতীয় স্তৰতহে প্ৰকৃততে এজন পাঠ-সমীক্ষকৰ কৰিবলগীয়া কামখিনি থাকে। আগৰ দুটা স্তৰক আচলতে তৃতীয় স্তৰৰ বাবে পূৰ্ব-প্ৰস্তুতি বুলিব পাৰি। পাঠ-আৱিষ্কাৰ আৰু পাঠ-সমূহৰ সম্বন্ধ স্থাপন আৰু প্ৰাচীনতম পাঠটি নিৰূপণলৈকে এই সকলোখিনি কামত পুৰাতাত্ত্বিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰয়োজন অধিক। সেয়েহে দ্বিতীয় স্তৰলৈকে সম্পাদকজনক পাঠ-পুৰাতাত্ত্বিক বোলাহে যুক্তিযুক্ত বুলি পণ্ডিতসকলে কয়। (Katre, p.63)। পাঠ-সমালোচনাৰ জটিল আৰু দায়িত্বপূৰ্ণ কামটোৰ বাবে সম্পাদকজন এতিয়াহে সাজু হ’বৰ হ’ল। এই কথা বাৰম্বাৰ দোহৰা হৈছে যে পাঠ-সমীক্ষকৰ প্ৰধান কাম হ’ল মূল

গ্ৰন্থকাৰৰ অভিপ্ৰেত পাঠটি উদ্ধাৰ কৰা। বংশলতিকাত ধৰা পৰা পাঠ-ঐতিহ্য আৰু তাৰ পৰা সংগঠন কৰি লোৱা প্ৰাপ্তপুথিৰ আনুমানিক পূৰ্বৰূপত (hyparchetype) অনেক পাঠ-প্ৰমাদ আশংকা কৰা যায়। কিয়নো সেই পূৰ্বৰূপো এক সম্প্ৰেৰিত পাঠহে। বংশলতিকাত ধৰা পৰা তেনে উপপূৰ্বৰূপ সমূহৰ (১ম চিত্ৰৰ অ, ই, উ আদিৰ) তুলনামূলক অধ্যয়নৰ দ্বাৰা সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ, যিমানদূৰ সম্ভৱ আদিতম ৰূপটো উদ্ধাৰ কৰিবলৈহে চেষ্টা কৰিব পৰা যায়।

যদিও মূল গ্ৰন্থকাৰে লিখোতে পাঠটোৰ যি ৰূপ আছিল সেই ৰূপতে পাঠটি উদ্ধাৰ কৰাটোৱেই সমীক্ষকৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য, তথাপি সি হৈ উঠাটো সম্ভৱ নহয়। কাৰণ পূৰ্বৰূপ আৰু মূল গ্ৰন্থৰ মাজত পাঠটিৰ কিমানবাৰ সম্প্ৰেৰণ ঘটিছে তাক জনাৰ উপায় নায়। গতিকে প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা উজাই গৈ সমীক্ষক পূৰ্বৰূপতে সন্তুষ্ট হ'ব লাগে। সেইৰূপ প্ৰাপ্ত পুথিবোৰতকৈ শুদ্ধ, প্ৰাপ্ত-পুথিবোৰৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ আৰু সেই বাবেই মূল-পাঠৰ ওচৰচপা।

ইয়াত মূল পাঠ বা উৰ-পাঠ (Ur-Text) বুলিলে লিখকৰ স্বহস্ত লিখিত পাঠ বা অটোগ্ৰাফ পাঠকে বুজা যায়। কিন্তু যি কোনো অটোগ্ৰাফক উৰ্-টেক্সট বুলি ক'ব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ উৰ্-টেক্সট শব্দটি স্বহস্ত লিখিত পাঠৰ (autograph) প্ৰতিশব্দ নহয়। বংশলতা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে প্ৰাপ্ত পুথিৰ ঐতিহ্য নিৰ্ণয় কৰি উলিয়াওঁতে আনুমানিক পূৰ্বৰূপৰ উৎসৰূপে যি হস্তলিখিত পাঠৰ অস্তিত্ব ধৰি লোৱা হয় তাকহে উৰ্-টেক্সট বুলি কোৱা হয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত ই এটা পাৰিভাষিক শব্দ। উৰ্-টেক্সট আৰু পূৰ্বৰূপৰ মাজত আন পাঠ থাকিবও পাৰে, নাথাকিবও পাৰে। সাক্ষ্য-প্ৰমাণৰ অভাৱত তেনে পাঠৰ সম্ভাৱনাহে আশা কৰিব পাৰি, তাক নিশ্চিত কৰিব নোৱাৰি।

মূল-পাঠ বা উৰ-পাঠ সমীক্ষকৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'লেও পূৰ্বৰূপত উপনীত হ'বলৈকে সমীক্ষকে তৃতীয় স্তৰত অৰ্থাৎ পাঠ-সংশোধনৰ স্তৰত ভৰি দিবলগীয়া হয়। এই স্তৰত সমীক্ষকে প্ৰাপ্ত পুথি বা সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনিত ভুল-প্ৰমাদবোৰ পাৰ্যমানে শুধৰাই যাবলগীয়া হয়। কিন্তু তেনে শুধৰণি বা সংশোধনত সমীক্ষকে পাঠটিৰ অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সমৰ্থন পোৱাটো নিতান্তই আৱশ্যকীয় কথা।

পাঠ-সংশোধনৰ বেলিকা যিবোৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণে গ্ৰন্থকাৰৰ ভাৱ, শৈলী, দৰ্শন আদিক সমৰ্থন কৰে সেইবোৰকে পাঠৰ অন্তৰঙ্গ সাক্ষ্য (Intrinsic Probability) বোলে। সমীক্ষা যোগ্য গ্ৰন্থৰ মূলৰূপৰ ওচৰচপা ৰূপ এটা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে সমীক্ষকজনে সততে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱন, দৰ্শন, কৰ্মৰাজি, তেওঁৰ লিখনিৰ বৈশিষ্ট্য আদি সম্পৰ্কে স্পষ্ট ধাৰণা কৰি ল'ব লাগিব। তাৰ লগতে গ্ৰন্থকাৰৰ যুগৰ ভাষাৰ স্বৰূপ, ব্যাকৰণ-অভিধানৰ অনুশাসন আদি সম্পৰ্কেও অনুসন্ধানকাৰী সচেতন হ'ব লাগিব। কিয়নো তেওঁ পূৰ্ণগঠন কৰি উলিওৱা পাঠটোত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ কালগত, ভাষাগত আৰু ভাৱগত সকলো লক্ষণ অটুত থাকিব লাগিব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সম্ভাৱনাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা
আগবঢ়াওঁক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

অন্তৰঙ্গ সম্ভাৱনা :

কেতিয়াবা এজন গ্ৰন্থকাৰৰ শৈলী, চিন্তা আদি সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিত-
সমালোচকৰ বিভিন্ন মত পোৱা যায়। তেনে স্থলত পাঠ-সমীক্ষকজনে সেই অভিমত
বিবেচনাৰ বাবে ৰাখিও পাঠটো বাৰে বাৰে পৰীক্ষা কৰিব লাগে আৰু পাঠৰ অন্তৰংগ
লক্ষণবোৰ বাছি উলিয়াব লাগে। সেই লক্ষণসমূহে প্ৰধানকৈ মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱন, দৰ্শন,
চিন্তা-চৰ্চা, ধ্যান-ধাৰণাৰ উপৰিও তেওঁৰ শব্দচয়নৰ ৰুচি, বাক্য-ৰীতিৰ বৈশিষ্ট্য, ছন্দসজ্জাৰ
নীতি, ৰস-অলংকাৰ আদিৰ প্ৰতি দুৰ্বলতা, কাহিনী ৰূপায়ণৰ কৌশল তথা গ্ৰন্থত প্ৰভাৱ
পেলাবপৰা সাহিত্যিক আৰু ৰাজনৈতিক পটভূমি আদি সকলো সামৰি ল'ব লাগিব।
আনকি গ্ৰন্থকাৰৰ মুদ্ৰাদোষো পাঠটিত প্ৰতিফলিত হ'ব লাগিব। গ্ৰন্থকাৰৰ সমসাময়িক
আন আন সাহিত্যিকৰ ৰচনাৰ পৰাও সেই যুগৰ ভাষাৰ, ব্যাকৰণ-অভিধানৰ অনুশাসন
আদি সম্পৰ্কে তথ্য সংগ্ৰহ কৰি লোৱা উচিত। এনেদৰে বিভিন্ন প্ৰকাৰেৰে সংগৃহীত
তথ্যই যেতিয়া সংশোধিত পাঠটোক সমৰ্থন কৰিব আৰু সেই পাঠত গ্ৰন্থকাৰৰ কালগত,
ভাষাগত, ভাৱগত লক্ষণসমূহ প্ৰতিফলিত হ'ব তেতিয়াহে সেই পাঠটোক মূলপাঠৰ সৈতে
একে বা মূলপাঠৰ নিকটতম পাঠ বুলি ক'ব পৰা যাব। সেয়েহে পাঠ-সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত
অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ ওপৰত সমীক্ষকে সততে চকু ৰখা আৱশ্যক।

বহিৰংগ সম্ভাৱনা :

পাঠ-সংগঠনৰ সময়ত সমীক্ষকে বহিৰংগ সম্ভাৱনাৰ ওপৰতো দৃষ্টি ৰখা
প্ৰয়োজন। এই সন্দৰ্ভত যিবোৰ সাক্ষ্য হাতেলিখা পুথি, ছপাপুথি আদি সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ
পৰা গ্ৰহণ কৰা হয়, তাকে বহিৰংগ সাক্ষ্য বোলে। পুথিত ব্যৱহৃত লিপি, লিখন সামগ্ৰী
আদিৰ দ্বাৰা পুথিখনৰ নকলকৰা স্থান (যেনে তালপাতৰ হ'লে দক্ষিণ ভাৰতত আৰু
সাঁচিপাতৰ হ'লে উত্তৰ ভাৰতত নকল কৰাৰ সম্ভাৱনা অধিক), পুথি নকলৰ সময় ইত্যাদি
আৰু পুথিত ভুলৰ মাত্ৰা, ভুলৰ স্বৰূপ আদিবোৰ বিষয় পুথিৰ পাঠ-সংশোধনৰ সহায়ক
হ'ব পাৰে। ৰজাঘৰীয়া অভিজাত পৃষ্ঠপোষকতাত নকল কৰা চিত্ৰপুথি বা লতাকটা পুথিবো
সাক্ষ্য বেলেগ হ'ব পাৰে।

কেতিয়াবা কোনো ভুল পাঠৰ শুধৰণি নকলকাৰে বা কোনো জনা লোকে হাতেলিখা পাঠৰ মাজিনত বা দুটা শাৰীৰ মাজত দি থৈ যায়। তেনে সাক্ষ্যই পাঠ-সংশোধনত সমীক্ষকক যথেষ্ট সহায় কৰে। অনুমোদিত পাঠত অনুমোদকে সাধাৰণতে নকলকাৰৰ ভুল শুধৰাই যায়। পৰৱৰ্তী কালত কোনো বিদ্বান পাঠকে ভুল শব্দৰ শুদ্ধপাঠ দিয়াৰ উপৰিও কোনো শব্দৰ অৰ্থ, ব্যাকৰণিক টোকা আদি মাজিনত লিখি থয়। পুথিৰ ভুল পাঠ, দুৰ্বোধ্য পাঠ বা পুথিৰ নষ্ট হোৱা পাঠৰ ক্ষেত্ৰত তেনে টোকাকো সমীক্ষকে বহিৰংগ সাক্ষ্যৰূপে কামত লগাব পাৰে। সমীক্ষা সামগ্ৰীয়ে আগবঢ়োৱা তেনে সম্ভাৱনাকে বহিৰংগ সাক্ষ্য বোলা হয়। অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ লগত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ। মূল গ্ৰন্থৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ ইয়াৰ দ্বাৰা বিচাৰ কৰা হয়। বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ সম্বন্ধ অনুলিপিকাৰকৰ লগতহে। পুথিৰ স্বকীয় লক্ষণসমূহে এই সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন বিচাৰে।

উপসাক্ষ্য :

পাঠ পুনৰ্গঠনৰ সময়ত যিবোৰ পৰোক্ষ সাক্ষ্যই সমীক্ষকক সহায় কৰে, সেইবোৰকে উপসাক্ষ্য বুলি কোৱা হয়। মূল পাঠৰ অনুবাদ, অনুকুলন, আংশিক উদ্ধৃতি, সাৰ-সংগ্ৰহ, টীকা, ভাষ্য আদিক উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। খৃষ্টাব্দৰ প্ৰথম শতিকাত ৰচিত অশ্বঘোষৰ বুদ্ধচৰিত নামৰ মহাকাব্যখন ধৰ্মৰক্ষ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধভিক্ষুৱে খ্ৰীষ্টাব্দৰ পঞ্চম শতিকাত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাছত খ্ৰীষ্টাব্দৰ সপ্তম-অষ্টম শতিকাত মানত সংস্কৃতৰ পৰা তিব্বতী ভাষালৈ এই গ্ৰন্থ অনূদিত হয়। পাঠ-সম্প্ৰেৰণৰ সময়ত বুদ্ধচৰিতৰ সংস্কৃত পাঠত অনেক বিভ্ৰাট সোমাই পৰে আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ অৱসাদৰ কালছোৱাতে তাৰ কোনো কোনো অংশ হেৰাই যায়। পৰৱৰ্তীকালত এইখন সংস্কৃত মহাকাব্যৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ সময়ত চীনা আৰু তিব্বতী অনুবাদ দুটাক উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

কাব্য নাটক আদিৰ বহু শ্লোক বা অংশ প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলে নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থত উদাহৰণ দিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বিশেষকৈ ৰস, গুণ, অলংকাৰ আদিৰ উপৰিও কাব্যদোষৰ উদাহৰণ দিবৰ বেলিকা তেওঁলোকে কালিদাস, ভৰভূতি আদিৰ দৰে প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিকৰ ৰচনাৰ পৰা উদ্ধৃতি দিছিল। আলংকাৰিকজন যিমানৈ প্ৰাচীন হ'ব তেওঁৰ উদ্ধৃতিও যে সিমানৈ পুৰণি হ'ব তাত সন্দেহ নাই। হয়টো সমীক্ষকে ব্যৱহাৰ কৰা হাতেলিখা পুথিতকৈয়ো বহু আগতে সেই উদ্ধৃতি আলংকাৰিকে সংগ্ৰহ কৰা হ'ব পাৰে। গতিকে পৰৱৰ্তীযুগত হাত বাগৰি প্ৰমাদগ্ৰস্ত হোৱা পাঠ শুধৰাবৰ সময়ত এনে উদ্ধৃতিসমূহে নিৰ্ভৰযোগ্য সাক্ষ্য প্ৰদান কৰিব পাৰে। বিল্বমংগলৰ কৃষ্ণকৰ্ণামৃতৰ যি কেইটি শ্লোক মাধৱদেৱে বুমুৰা কেইখনত তুলি ধৰিছে সেই কেইটি শ্লোকক মূল-গ্ৰন্থৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। তেনেদৰে মাধৱদেৱৰ ৰচনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত শ্লোককেইটিকো মূল গ্ৰন্থই সহায় কৰিব পাৰে। টীকাকাৰকসকলে টীকা, ভাষ্য আদি

প্ৰণয়ন কৰিবৰ সময়ত সংশ্লিষ্ট গ্ৰন্থৰ যে এটা প্ৰাচীন আৰু শুদ্ধপাঠ বিচাৰি ল'বৰ যত্ন কৰিছিল তাক নীলকণ্ঠ, দেৱবোধ, অৰ্জুনমিশ্ৰ আদি প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰৰ স্বীকাৰোক্তিৰ পৰা জানিব পাৰি। প্ৰাচীন টীকাৰসকলে ব্যৱহাৰ কৰা পাঠ আধুনিক পাঠ-সমীক্ষকে উপসাম্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। পণ্ডিতপ্ৰৱৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে নৈষধচৰিত, সেতুবন্ধ আৰু যশস্তিলকৰ ক্ৰমে অনুবাদ আৰু ঐতিহাসিক তথা সামাজিক অধ্যয়নৰ বাবে নিজে শুদ্ধপাঠ প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল আৰু তাৰ বাবে নৈষধচৰিতৰ এঘাৰটা, সেতুবন্ধৰ বাবে চৈধ্যটা টীকা আলোচনা কৰিছিল।

সদুক্তিকৰ্ণামৃত, সূক্তিমুক্তাৱলী আদিৰ দৰে সুভাষিত সংকলন আৰু ভক্তিৰত্নাকৰ, ভক্তিৰত্নাৱলী আদিৰ দৰে সংগ্ৰহ গ্ৰন্থতো অনেক প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ শ্লোক, পদ আদি সংকলিত হৈছে। যিবোৰ গ্ৰন্থৰ পৰা সংকলকে শ্লোক, পদ আদি সংগ্ৰহ কৰিছে, সেইবোৰ গ্ৰন্থৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত উপসাম্যৰূপে সহায় কৰিব পাৰে। শংকৰদেৱৰ ভক্তিৰত্নাকৰ, বিষ্ণুপুৰীৰ তথা মাধৱদেৱৰ ভক্তিৰত্নাৱলী, হালৰ গাহাসত্তসই, শৰ্ম্মধৰপদ্ধতি, শ্ৰীধৰদাসৰ সদুক্তিকৰ্ণামৃত, সুভাষিতাৱলী আদি গ্ৰন্থৰ উপসাম্যৰূপে গুৰুত্ব অধিক।

পৰবৰ্ত্তী অল্পপ্ৰসিদ্ধ কৰিয়ে পূৰ্ববৰ্ত্তী প্ৰসিদ্ধ কবিৰ ৰচনা আত্মসাৎ কৰি নিজৰ গ্ৰন্থত সুমুৱাই লোৱাৰ উদাহৰণো ভাৰতত কম নহয়। অসমতো তেনে উদাহৰণ নোহোৱা নহয়। অনন্ত কন্দলি, দুৰ্গাবৰ আদি কবিয়ে মাধৱ কন্দলি, শংকৰদেৱ আদি পূৰ্বসূৰীৰ শাৰী প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে কেনেকৈ কুণ্ঠীলক-বৃত্তিৰে আত্মসাৎ কৰিছিল, (নেওগ : পাঠ-সমীক্ষা, পৃ. ৭৮) তাৰ পৰ্যৱেশে দুই পক্ষৰ পাঠ স্থিৰ কৰাত সহায় কৰিব। মধ্যযুগত জয়দেৱৰ গীত-গোৱিন্দৰ জনপ্ৰিয়তা সমগ্ৰ ভাৰত জুৰি বিয়পি পৰিছিল। শেষ আহোম-যুগৰ অসমীয়া কবিয়ে সংস্কৃত আৰু অসমীয়া গীত আৰু পদত জয়দেৱক সচেতন ভাৱে অনুসৰণ কৰিছিল। তাৰো আগতে মেঘদূতৰ অনুকৰণত হংসদূত, নেমিদূত, পৰনদূত আদি একাধিক দূতকাব্য প্ৰণীত হৈছিল। মন্দাক্ষৰাত্তাৰ ৰচিত পৰৱৰ্ত্তী কাব্যবোৰৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা মেঘদূতৰ লগতে আনবোৰ কাব্যৰো পাঠ সংগঠনৰ নিৰ্ভৰযোগ্য সূত্ৰ বিচাৰি পোৱা যায়।

কেৱল তথ্য আৰু সাম্যৰ পৰিসংখ্যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠ এটা সংগঠন কৰি উলিয়াব নোৱাৰি বাবেই পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞাত কোৱা হৈছে যে ই মানুহৰ জ্ঞান আৰু প্ৰতিভাৰ সুনিপুণ আৰু পদ্ধতিগত অনুশীলন। তথ্য-প্ৰমাণৰ গুণাগুণ বিচাৰ আৰু সমীক্ষাৰ তুলাচনীত সমান্তৰাল তথ্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্ণয়ৰ দায়িত্ব সমীক্ষকৰ। তাৰ বাবে সমীক্ষকজনৰ পুথি-পৰম্পৰা, লিপিৰ বিৱৰ্ত্তন আদিৰ জ্ঞান থকা উচিত। পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণ ধৰা পেলাব পৰাকৈ অজ্ঞাত অনুলিপিকাৰকৰ শিক্ষা, দীক্ষা, মনস্তত্ত্ব আদিৰ সম্বন্ধে ধাৰণা থকা উচিত। পাঠত উপলব্ধ আঞ্চলিক প্ৰভাৱ জানিবৰ বাবে পুথিৰ প্ৰাপ্তিস্থানৰ বিষয়ে অধ্যয়ন (তদানীন্তন সমাজৰ অৰ্থাৎ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, ধৰ্মীয় পটভূমিয়ে পুথিৰ ওপৰত পেলাব পৰা সম্ভাৱ্য প্ৰভাৱৰ জ্ঞান) থাকিব লাগিব। মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱনবৃত্ত, চিন্তা-ধাৰণা, ভাষা, শৈলী আদিৰ বিষয়ে সবিশেষ আৰু নিখুঁত জ্ঞান থকাটো একান্তই

বাঞ্ছনীয়। তদুপৰি সমীক্ষকজন হ'ব লাগিব দূৰদৰ্শী, ভাল-বেয়া বিচাৰ কৰিব পৰা বুদ্ধিসম্পন্ন, সমান্তৰাল দুটা বা ততোধিক পাঠৰ যোগ্যতা নিৰ্ণয় কৰিব পৰাৰ জোখাৰে ধী-সম্পন্ন। তাৰ লগতে পুনৰ্গঠিত পাঠটি সমীক্ষা সামগ্ৰীৰে সৈতে মনোগ্ৰাহীকৈ উপস্থাপন কৰিব পৰাকৈ লাগিব সুৰুচিপূৰ্ণ এটা মন। এইবোৰ গুণৰ প্ৰথম কেইবিধ সমীক্ষকে পঢ়া শুনা কৰি আয়ত্ত কৰিব লাগিব আৰু পিছৰখিনি অনুশীলনৰ দ্বাৰা অভ্যাস কৰিব লাগিব। প্ৰাচীন পুথিসমূহ জাতি এটাৰ জাতীয় সম্পদ বুলি ভাবি এনে সম্পত্তিৰ উদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ দায়িত্ব কান্ধ পাতি লোৱা সমীক্ষকজন সৎ, নিষ্ঠাবান আৰু নিভীক নহ'লে তেওঁৰ দ্বাৰা পুনৰ্গঠিত সম্প্ৰতিষ্ঠাপিত পাঠৰে কনিষ্ঠতম ৰূপহে হ'ব।

এনে এজন সমীক্ষকে যেতিয়া পুৰণি পুথিৰ পাঠ সংগঠন কৰিবলৈ ল'ব তেতিয়া তেওঁ দুই ধৰণে কামত আগবাঢ়িবলগীয়া হ'ব। হয় প্ৰাপ্তপুথিত যি আছে, যেনেকে আছে তাকেই সংৰক্ষণ কৰিব লাগিব; নহয় প্ৰমাদগ্ৰস্ত বুলি ভবা পাঠ সংশোধন কৰিব লাগিব। এই দুই কৌশলৰ দুইদল চৰমপন্থী সমৰ্থক আছে। তেওঁলোকক ক্ৰমে সংৰক্ষণী ধাৰা (Conservative School) আৰু সংশোধনী ধাৰা (Emendation School) ৰ সমৰ্থক বুলি কোৱা হয়। এই দুই পন্থীৰ মাজত মত আৰু কাৰ্য্যপন্থাৰো অমিল পৰিলক্ষিত হয়। সংৰক্ষণী ধাৰাৰ সমৰ্থকসকলে প্ৰাপ্ত পুথিৰ পাঠত অধিক বিশ্বাস কৰে আৰু বুদ্ধিনিষ্ঠ নিৰ্বচন দাঙি ধৰাৰ ছলেৰে পুথিৰ পাঠৰ অৰ্থ, ব্যাখ্যা আদি দি তাক গ্ৰন্থকাৰৰ মূদ্ৰাদোষ বুলি পুনৰ্গঠিত পাঠত সংৰক্ষণ কৰিব খোজে। অনুলিপিকাৰকৰ ভুলবোৰো উপেক্ষা কৰি যায় আৰু মূল পাঠৰ অৱশেষ বুলি তাকে সমৰ্থন কৰে। আনহাতে সংশোধনী ধাৰাৰ চৰমপন্থী সমৰ্থকসকলে য'তে পাঠ-বিসঙ্গতি দেখে তাতে সংশোধন আগবঢ়াব খোজে। সংশোধনৰ প্ৰৱণতা বেছি হোৱা বাবে তেওঁলোকৰ হাতত পাঠৰ প্ৰাচীনৰূপ হেৰোৱাৰহে আশংকা হয়গৈ। গতিকে এই দুয়োটা কৌশলৰ কোনোটোৱেই মূল পাঠৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱাৰ নিশ্চিত আশা সমীক্ষকক দিব নোৱাৰে। সেয়েহে পাঠ-সমালোচনাৰ পূৰ্বসূৰীসকলে পাঠ সংশোধনৰ কিছু মধ্যমপন্থী নীতি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে। কিন্তু সেই সকলোবোৰ নীতি-নিয়ম সকলো ক্ষেত্ৰতে ফলপ্ৰসূ হ'ব বুলি ভাবিব নোৱাৰি। বহু প্ৰচলিত তেনে সাধাৰণ নিয়মাৱলী সুকীয়াকৈ পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট কৰা হ'ল। এনে প্ৰতিষ্ঠিত নিয়ম-নীতিৰ আধাৰত সমীক্ষকৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰতিভাই একোটা শুদ্ধ পাঠ উদ্ধাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সফলতা লাভ কৰিব পাৰে আৰু মূলগ্ৰন্থকাৰৰ বুলি পতিয়ন যাব পৰাকৈ এটি সুযম পাঠ আগবঢ়াব পাৰে।

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আমি জানিব পাৰোঁ যে পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ বিভিন্ন কৌশল, পদ্ধতি বা স্তৰ আছে। এই বিভাগটোত পাঠ-সমীক্ষাৰ চাৰিটা স্তৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই স্তৰকেইটা হ'ল — ১) পাঠ আৱিষ্কাৰ, ২) পাঠ

মূল্যায়ণ, ৩) পাঠ সংশোধন আৰু ৪) অধি-সমীক্ষা। এই চাৰিটা স্তৰৰ ভিতৰত একাদিক্ৰমে প্ৰথম তিনিটাৰ বিষয়ে এই বিভাগটোত আলোচনা কৰা হৈছে। পাঠ সমীক্ষা কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে একাধিক হাতেলিখা আৰু ছপা পুথি সংগ্ৰহ কৰিব লাগিব। তাৰ পিছত এই পুথিসমূহৰ মূল্যায়ন কৰি তাৰ পৰা বিশ্বাসযোগ্য পুথিসমূহ বাছি উলিয়াব লাগিব। তৃতীয় পৰ্যায়ত পাঠ সমীক্ষাৰ কৰিবলগীয়া মূল কথাখিনি থাকে। ইয়াত ভুল বুলি প্ৰতিষ্ঠা হোৱা কথাবোৰ শুধৰাই যায়। পাঠ-সমীক্ষাৰ এই প্ৰথম তিনিটা পৰ্যায়ৰ বিষয়ে এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হৈছে।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰথম পৰ্যায় চাৰিটা কি কি? প্ৰতিটো পৰ্যায়ৰ নাম উল্লেখ কৰক।
- ২) পাঠ-আৱিষ্কাৰ মানে কি? চমুকৈ উত্তৰ দিয়ক।
- ৩) পাঠ-সংশোধন কেনেদৰে কৰা হয়, উদাহৰণসহ আলোচনা কৰক।
- ৪) পাঠ-মূল্যায়নৰ বিষয়ে এটি চমু আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫) চমুটোকা লিখক :

(ক) চিগলাম,	(খ) ক'লন বা পাঠ সমুচ্চয়
(গ) উপস্যাখ্য	পূৰ্বৰূপ।

২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

তৃতীয় বিভাগ অধি-সমীক্ষা

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ অধি-সমীক্ষা
- ৩.৪ সংগঠন আৰু সংশোধনঃ সাধাৰণ সূত্ৰ
- ৩.৫ একক পাঠৰ সংশোধন
- ৩.৬ আনুমানিক সংশোধন
- ৩.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰথম তিনিটা স্তৰ পাঠ আৱিষ্কাৰ, পাঠ মূল্যায়ন আৰু পাঠ সংশোধনৰ বিষয়ে ইয়াৰ আগৰ বিভাগটিত আলোচনা কৰা হ'ল। এতিয়া এই বিভাগটোত পাঠ-সমীক্ষাৰ পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰটিৰ নাম হ'ল অধি-সমীক্ষা বা উচ্চতৰ সমীক্ষা। ইংৰাজীত ইয়াক 'Higher Criticism' বুলি কোৱা হয়। ইতিমধ্যে আলোচিত তিনিটা স্তৰ অতিক্ৰম কৰি অহাৰ পিছত এই স্তৰটোত এক উচ্চ পৰ্যায় তথা বহল দৃষ্টিভঙ্গীৰ পাঠখিনি পুনৰ পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- অধি-সমীক্ষা মানে কি, সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব;
- এই অধি-সমীক্ষা স্তৰত পাঠ একোটা কেনেদৰে সমীক্ষা কৰা হয় সেই বিষয়ে জানি লৈ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব;
- অধি-সমীক্ষাৰ ভিতৰত আকৌ কেইবাটাও উপ-পদ্ধতি জৰিত হৈ আছে। সেই বিষয়েও আপুনি ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব;
- অলংকৃত পাঠ, নিৰলংকৃত পাঠ, সন্দেহযুক্ত পাঠ আদিৰ বিষয়েও আভাস দিব পাৰিব; আৰু

- পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ এই আটাইকেইটা স্তৰৰ যোগেদি অধ্যয়নকাৰী বা সমীক্ষকে কেনেদৰে মূল পাঠ আৰু মূল লেখকৰ ওচৰ চাপি যাব পাৰে সেই বিষয়েও যথাযথ উত্তৰ দিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

৩.৩ অধি-সমীক্ষা

পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থটি স্তৰ হ'ল অধিসমীক্ষা বা উচ্চতৰ সমীক্ষা (Higher Criticism)। ইতিমধ্যে তৃতীয় স্তৰত সংগঠন কৰি উলিওৱা পাঠটিৰ গুণাগুণ নিৰ্ণয় কৰাৰ লগতে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ মূল গ্ৰন্থৰ উৎসবোৰ এই স্তৰত ফঁহিয়াই চোৱা হয়। গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক পটভূমিৰ আধাৰত পাঠৰ ভাৱ, ভাষা, শব্দচয়ন, বাক্যগ্ৰন্থন, তথা আন আন ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য বিচাৰ কৰা হয়। বিষয়বস্তুৰ উৎস, তাত গ্ৰন্থকাৰৰ মৌলিকতা, সংযোজন, বিয়োজন আদিৰ লগতে যদি পাঠত প্ৰক্ষেপ আদি লক্ষ্য কৰা গৈছে, তেনেহ'লে সেইবোৰৰ উৎস আৰু পাঠত অনুপ্ৰবেশৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰাটোও এই স্তৰৰ কাম।

ইউৰোপত টেক্সৰেল ক্ৰিটিচিজম নামেৰে এই বিষয়টি চৰ্চা হ'বলৈ লোৱা প্ৰথম স্তৰত সমীক্ষকসকলে সংগঠিত পাঠৰ অধিসমীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰা নাছিল। লাহে লাহে সংগঠনৰ লগতে পুনৰ্গঠিত পাঠৰ অনুপুংখ বিচাৰ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় বুলি ভবা হ'ল আৰু পৰৱৰ্তী চতুৰ্থ স্তৰত পাঠটিৰ বিচাৰ বিশ্লেষণেৰে অধ্যয়ন সম্পূৰ্ণ কৰা হ'ল।

ল্যুডৰ্চৰ Die Sage Von Rsyasrngat পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে ভাৰতীয় পাঠৰ অধিসমীক্ষা কৰা হৈছিল। জাৰ্মান পণ্ডিত ল্যুডৰ্চে মহাভাৰতৰ পাঠৰ উৎস বিচাৰ বিশ্লেষণেৰে ভাৰতীয় পাঠ-সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত এই চতুৰ্থ স্তৰটি অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নত অধিসমীক্ষা প্ৰয়োগ হোৱা নাই। এদগাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাঠ ভেদ বা পাঠ-শাখাৰ বিচাৰ কৰোঁতে যদিও ইয়াৰ কথা ভাগৰ উৎস আঙুলিয়াই গৈছে তথাপি সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰ হিচাপে ইয়াক পৃথককৈ চৰ্চা কৰা নাই। ভাৰতীয় পণ্ডিতে বহু পলমকৈহে এইটি পৰ্য্যায়ত ভৰি দিছে। আনন্দৰাম বৰুৱাই *মহাবীৰ চৰিত*ৰ পাঠ-নিৰূপণ কৰি সেই পাঠৰ ওপৰত যি তুলনামূলক আৰু বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা আগবঢ়াইছে তাক পাঠটিৰ উচ্চতৰ সমীক্ষা বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে শৰ্মা আৰু বৰুৱাৰ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ ধাৰ সুকীয়া সুকীয়া। বৰুৱাৰ অধি-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ বাবে দ্ৰষ্টব্য *পাঠ-সমীক্ষাৰ ইতিহাস*, পৃ. ১৫। অসমীয়া গ্ৰন্থৰ ভিতৰত ড° নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মাই 'ৰুচিনাথ কন্দলীকৃত শ্ৰী শ্ৰীচণ্ডী নামৰ মধ্যযুগত প্ৰণীত গ্ৰন্থখনৰ পুনৰ্গঠন কৰি সেই পাঠৰ উচ্চতৰ সমীক্ষা আগবঢ়াইছে।

৩.৪ সংগঠন আৰু সংশোধন : সাধাৰণ সূত্ৰ

কবিজনে প্ৰতি বোধ-ব্যক্তিত্ব, ভাৱ চিন্তা, ধ্যান-ধাৰণা আদি সুকীয়া সুকীয়া হোৱা বাবে তেওঁলোকৰ দ্বাৰা বিৰচিত প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰে বৈশিষ্ট্যসমূহো সুকীয়া সুকীয়া হয়। আনকি একেজন গ্ৰন্থকাৰে ভিন্ন পৰিবেশত, ভিন্ন বয়সত ৰচনা কৰা গ্ৰন্থৰ গুণাৱলীও সুকীয়া সুকীয়া হ'ব পাৰে। তদুপৰি হস্তলিখিত পৰম্পৰাত চলি অহা প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰ সম্প্ৰতি পাঠ সমূহৰ স্বকীয় পাঠ-ঐতিহ্যও আছে। পাঠ-পৰম্পৰা, আঞ্চলিক-প্ৰভাৱ, অনুলিপিকাৰকৰ ৰচি-অভিৰুচি, প্ৰমাদ, প্ৰক্ষেপ আদিয়ে একেখন গ্ৰন্থকে ভিন ভিন পুথিত ভিন ভিন বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰে। সেয়েহে প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰে পাঠ-সম্পৰ্কীয় সমস্যাও সুকীয়া সুকীয়া হয়। আনকি কেতিয়াবা একেখন গ্ৰন্থৰে ভিন ভিন হাতেলিখা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত ভিন ভিন পাঠ সম্পৰ্কীয় সমস্যাই সমীক্ষকক বিভ্ৰান্ত কৰে। সেয়েহে পৃথিৱীৰ সকলো গ্ৰন্থত খাপ খোৱাকৈ কিছুমান সাধাৰণ সমীক্ষা সূত্ৰ প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱাটো কঠিন কাম। কেতিয়াবা ইউৰোপীয় পাঠ-সমীক্ষা নীতি যে ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত ফলপ্ৰসূ নহ'ব পাৰে তাক মহাভাৰতৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ কথা আলোচনা কৰোঁতে উল্লেখ কৰা হৈছে। তথাপি এই বিষয়ত কাম কৰা পূৰ্বসূৰীসকলে নিজৰ নিজৰ কৰ্মক্ষেত্ৰত লাভ কৰা অভিজ্ঞতা সমূহৰ ভিত্তিত কিছুমান সাধাৰণ সূত্ৰ আৱিষ্কাৰ কৰি থৈ গৈছে। এই সূত্ৰবোৰৰ কাৰ্যকাৰিতা সীমিত হ'লেও কিছুমান সঘনে ঘটি থকা একে জাতীয় পাঠ-প্ৰমাদৰ ক্ষেত্ৰত আৰু একে প্ৰকৃতিৰ সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত সেই সূত্ৰবোৰ প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে। সেই সূত্ৰবোৰ থুপতে সমীক্ষা নীতি বা সমীক্ষা সূত্ৰ বুলি আলোচনা কৰিব পাৰি।

পাঠ সংগঠনৰ সময়ত সকলোবোৰ সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্য সমীক্ষকৰ বিচাৰাধীন হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। যি পাঠৰ অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ দুয়োটা সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন আছে, সেই পাঠ নিঃসন্দেহে গ্ৰহণযোগ্য। পাঠ সংগঠনৰ সময়ত অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ গুৰুত্ব অধিক। যদি কোনো সংশোধনৰ বা পাঠ-নিৰ্বাচনৰ বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন নাই কিন্তু অন্তৰংগ সমৰ্থন আছে, তেনেহ'লে তাক নিঃসংকোচে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। কিন্তু যি সংশোধনৰ বহিৰংগ বা আনুলেখিক সমৰ্থন আছে কিন্তু অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন নাই তেনে সংশোধন কোনোপধ্যেই গ্ৰহণীয় নহয়। (F. W. Hall, Companion to Latin Studies p. 153 as quoted by Katre. p.66)

দুটা বা ততোধিক ভিন্ন পাঠশাখাৰ বা ভিন্ন লিপিত লিখা পাঠৰ যি ছোৱা পাঠ একে হৈ পৰে, সেই মিল থকা পাঠখিনি মূল পুথিৰ পাঠ বা মূল পুথিৰ নিকটতম পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

ক'লন-পত্ৰ বা সমুচ্চয়-পত্ৰত ধৰা পৰা নিৰলংকৃত পাঠটি সমীক্ষকৰ বাবে বেছি নিৰ্ভৰযোগ্য হয়। কাৰণ পল্লৱিত বা অলংকৃত পাঠটিত অনুলিপিকাৰকৰ হাতত প্ৰক্ষেপ আদি সোমোৱাৰ আশংকা থাকে। অশিক্ষিত খনিকৰতকৈ শিক্ষিত লিখকৰহে যে কঠিন পাঠ ভাঙি সৰল কৰাৰ যোগ্যতা থাকে তাত সন্দেহ নাই। তেনে শিক্ষিত লিখকে কেতিয়াবা

ইমান নিপুণভাৱে কঠিন পাঠৰ সৰল ৰূপ আগবঢ়ায় যে তাৰ অৰ্বাচীনতা সহজে ধৰা পেলোৱা টান হৈ পৰে। এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান সাধাৰণ সূত্ৰই সকলো সমীক্ষকে সহায় কৰিব পাৰে, যেনে—

দুটা ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত দুটা পাঠৰ বিচাৰৰ সন্দৰ্ভত পুথিৰ সংখ্যাৰ বিচাৰ কৰাটো অনুচিত; বৰং পাঠটিৰ যোগ্যতা বিচাৰ কৰাটোহে গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা। এই সন্দৰ্ভত প্ৰচলিত সূত্ৰটি হ'ল— Codices are to be weighed and counted.

পাঠ-সংগঠনৰ সময়ত উৎকৃষ্ট, নিকৃষ্ট সকলো ধৰণৰ পুথিকে সমান গুৰুত্ব সহকাৰে বিবেচনা কৰা উচিত। কিয়নো একেবাৰে নিকৃষ্ট বুলি ভবা অৰ্থাৎ পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে ভুলৰে ভৰা পুথিতো কেতিয়াবা মূল পাঠ সোমাই থাকিব পাৰে। সেয়েহে সামগ্ৰিক ভাৱে পুথিৰ গুণাগুণ বিচাৰ কৰাতকৈ গাইগুটীয়া পাঠৰ যোগ্যতা বিচাৰ কৰাহে সমীচীন।

কঠিন আৰু সৰল— এই দুইবিধ পাঠৰ ভিতৰত সদায় কঠিন পাঠটিক প্ৰাধান্য দি সংশোধন কৰিব লাগে। দুয়োবিধ সম্ভাৱনাৰ সমৰ্থন পালে কঠিন পাঠটিকে গ্ৰহণ কৰিব লাগে *Prefer the harder reading* বা *lactio deficilior*। পূৰ্বৱৰ্তী আৰ্হি পুথিত পোৱা কঠিন পাঠক সৰল ৰূপত ডাঙি ধৰাৰ প্ৰৱণতা অনুলিপিকাৰসকলৰ মাজত প্ৰবল। যাৰ বাবে গ্ৰন্থ নকল কৰা হৈছে তেওঁলোকৰ সহজ বোধনৰ বাবে নকলকাৰসকলে এনে ব্যৱস্থা লৈছিল। কঠিন বানানৰ ঠাইত সহজ বানান, অপৰিচিত শব্দৰ সলনি প্ৰচলিত শব্দ, কঠিন বাক্যক ভাঙি সৰল কৰাৰ প্ৰৱণতা পাঠকৰ সাধাৰণ অভ্যাস। সেয়ে দুটি পাঠৰ তুলনামূলক বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত কঠিন পূৰ্বৱৰ্তী অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰি ল'ব পাৰি।

বংশলতা প্ৰস্তুত কৰিবৰ বেলিকা পাঠভেদৰ উৎসটি আৰু সম্প্ৰেৰণৰ কোনটো বিন্দুত পাঠভেদ ঘটিল তাক নিৰ্ণয় কৰি ল'বলৈ যত্ন কৰিব লাগে। অৰ্থাৎ প্ৰাপ্তপুথিৰ পাঠ-পাঠান্তৰৰ বিচাৰ কৰি, সিহঁতৰ উপপূৰ্বৰূপবোৰ নিৰূপণ কৰিব পাৰিলে আৰু পুথিবিশেষৰ হস্তলিখিত পাৰম্পৰিক ইতিহাসৰ কোনটো মূহূৰ্তত একোখন পুথিয়ে কেনে ব্যতিক্ৰমী পাঠান্তৰ সামৰি ল'লে তাক ধৰা পেলাব পাৰিলে মূলৰূপ নিৰূপণত সহজ হয়।

প্ৰাপ্ত পুথিৰ বংশলতিকাত (দ্ৰষ্টব্য পৃ. ৬৮) সুকীয়া সুকীয়া পাঠ ঐতিহ্যত নামি অহা পাঠশাখাবোৰ উলিয়াই ল'ব পৰা যায়। তেনে পাঠশালা কোনোটো দীঘল হ'ব পাৰে আৰু কোনোটো তুলনামূলকভাৱে চুটি হ'ব পাৰে। সাধাৰণতে দীঘল পাঠটোক অলংকৃত পাঠ (*textus ornatior*) বোলা হয় আৰু চুটি পাঠটোক নিৰলংকৃত পাঠ (*textus simplicior*) বোলা হয়। নিৰলংকৃত পাঠটোক পূৰ্বৱৰ্তী সংস্কৰণ আৰু অলংকৃত পাঠটিক পৰৱৰ্তী সংস্কৰণ বুলি গণ্য কৰাটো সাধাৰণ নিয়ম। কিন্তু পূৰ্বৱৰ্তী হোৱা বাবেই যে নিৰলংকৃত পাঠটো সম্পূৰ্ণ দোষমুক্ত হ'ব সেইটো নহয়। কিয়নো হস্তলিখিত পৰম্পৰাত সম্পূৰ্ণ দোষমুক্ত পাঠ পোৱাটো মুঠেই আশা কৰিব নোৱাৰি। পল্লৱিত আৰু দীৰ্ঘায়ত হ'লেও অলংকৃত পাঠো যে একেবাৰে বৰ্জনীয় তেনে নহয়। তাত প্ৰক্ষেপৰ মাত্ৰা অধিক

হোৱাৰ সম্ভাৱনা সৰহ। কিন্তু নিৰলংকৃত পাঠৰ সন্দেহযুক্ত পাঠৰ সাক্ষ্যয়ো সহায় কৰিব পাৰে। মহাভাৰতৰ সমীক্ষা কাৰ্য্যত উত্তৰ ভাৰতীয় পাঠশাখাৰ শাৰদা পাঠ-প্ৰশাখাৰ নিৰলংকৃত পাঠক অধিক নিৰ্ভৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু উত্তৰ ভাৰতীয় পাঠ-প্ৰশাখাত সন্দেহযুক্ত পাঠ পালে দক্ষিণ ভাৰতীয় অলংকৃত আৰু দীৰ্ঘায়ত পাঠৰ পৰাও সহায় লোৱা হৈছিল। (Sukthankar: *Prolegomena*, p.LXXVII & Katre, p.77)। দুইটি পাঠ-শাখাৰ তুলনামূলক আলোচনাৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত পুথিৰ সংযোজন আৰু বিযোজন বোৰ ধৰা পেলোৱা সহজ হয়।

এই কথা বাৰম্বাৰ দোহৰা হৈছে যে পুথিৰ আপেক্ষিক নিৰ্ভৰযোগ্যতা বিচাৰৰ সময়ত এই কথা মনত ৰখা উচিত যে প্ৰতিখন পুথিৰে নিজা নিজা বৈশিষ্ট্য আছে। গতিকে কোনো এটা পাঠৰ সিদ্ধান্ত দিয়াৰ সময়ত প্ৰশ্নাধীন পাঠটি বাৰে বাৰে ঘূৰাই পকাই পঢ়ি তাৰ সকলো বৈশিষ্ট্যৰ অনুপুংখ বিচাৰ কৰা প্ৰয়োজন। পণ্ডিতসকলে কয় বিস্কন্ধ পাঠৰ কেৱল চিনাক্তকৰণেই যথেষ্ট নহয় তাৰ মূল্যায়নৰ হে প্ৰয়োজন বেছি— A recensio and not a more recognitio that is required. পাঠ নিৰূপণৰ এই কৌশলটি একক পুথিৰ ক্ষেত্ৰত অধিক প্ৰযোজ্য। তেনে ক্ষেত্ৰত একমাত্ৰ পুথিখনৰ কোনো ভুল পাঠ চিনাক্ত হ'লে সেই পুথিৰেই সমৰ্থনত তাক সংশোধন কৰিবলগীয়া হয়। শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, মুদ্ৰালেখ, পত্ৰলেখ আদিৰ এটাই মাত্ৰ পাঠ হোৱা বাবে সেই পাঠকে পুনঃ পুনঃ পৰীক্ষা কৰি প্ৰমাদগ্ৰস্ত পাঠ সংশোধন কৰি লোৱাৰ বাহিৰে উপায় নাথাকে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত সমীক্ষক এজনে কি কি সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৫ একক পাঠৰ সংশোধন

এইখিনিতে ব্যক্তিগত ভাৱে এটা কথা লক্ষ্য কৰা যায় যে যদিও পাঠসমীক্ষাৰ প্ৰবক্তা সকলে শাসন আদিৰ দৰে একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠটিকে সংশোধনৰ আহিলাৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ কৈছে যদিও অসমৰ মধ্যযুগৰ আহোম ৰজাসকলৰ শাসন বিলাকৰ ক্ষেত্ৰত এখনক আনখনৰ উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ সম্ভাৱনীয়তা দেখা যায়। মধ্যযুগৰ বিভিন্ন সময়ত দেশ শাসন কৰা আহোম ৰজাসকলে জাৰি কৰা ৰাজকীয় শাসনবোৰ এক বিশেষ ৰীতিত লিখা হৈছিল। প্ৰায় একেবোৰ বিশেষণ, একে শব্দসজ্জা, একেবোৰ সমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰ ভালেকেইখন শাসনত ব্যৱহাৰ হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে নীলাচলৰ

ভূৰনেশ্বৰী মন্দিৰৰ ভূমিদানৰ তামৰ ফলি, ছত্ৰাচলৰ দেৱী আলয়ৰ শিলৰ ফলি, ছত্ৰাচলৰ বিষুং আৰু শিৱমন্দিৰৰ শিলৰ ফলি, তেনেদৰে উমানন্দ মন্দিৰৰ শিলৰ ফলি আৰু ব্ৰহ্মচাৰী সত্ৰৰ তামৰ ফলি আদিৰ শব্দসজ্জাৰ সামঞ্জস্য লক্ষণীয়। এই দানফলি সমূহ দাতা ৰজাৰ প্ৰশস্তিৰে আৰম্ভ হৈছে আৰু একেবোৰ শব্দ অথবা একেশব্দৰ পৰ্যায়বাচি শব্দৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। উপসাক্ষ্য ৰূপে ব্যৱহাৰ উপযোগী কিছুমান সমান্তৰাল প্ৰকাশভঙ্গী এনে—

স্বস্তিপ্ৰচণ্ড- দোৰ্দ্ৰণ্ড- কলিত- দণ্ড- কোদণ্ড- নিক্ষিপ্ত- কাণ্ড
খণ্ডিতোদ্দণ্ড- বৈৰিচয়- মুণ্ডাশেষ - সামন্ত - চক্ৰ-
চূড়ামণি- মৰীচি- মঞ্জৰী- বিৰাজিত- চৰণ- কমল-
হৰ- হাব- হিম- হীৰ- হিণ্ডিৰ- পিণ্ড- পাণ্ডুৰিত-
যশোৰাশি- পৰিপূৰিতাঙ্গ..... ।।

(উমানন্দ মন্দিৰৰ শৈলফলি)

..... মলয়জামল- যশোনিকৰ- পৰিপূৰিত-
দিগন্তৰাশেষ- সামন্ত- চূড়ামণি- মৰীচি- ৰাজি-
নিৰাজিত- পাদ- পীঠাভিৰাম ..... ।।

(কামাখ্যা, পাণ্ডুনাথৰ ভূমিদানৰ ফলি)

.....হিমকৰ- হৰ- হাব- স্ফৰ- বিস্তাৰ- কীৰ্ত্তিঃ..... ।।

(বৰপেটা সত্ৰৰ ফলি)

স্বস্তি প্ৰচণ্ড- প্ৰতাপ- মণ্ডল- দোৰ্দ্ৰণ্ডাখণ্ডল- ৰংগাৱতংশ..... ।।

(সুন্দৰীখেল সত্ৰৰ ফলি)

একে সময়তে প্ৰণীত শাসন সমূহৰ মাজত এনে ৰচনা ভংগীৰ মিল লক্ষ্য কৰা যায়। বোধকৰোঁ একেজন শাসনিকে ৰচনা কৰা বাবে একাধিক শাসনত এনে মিল থাকিব পাৰে। অথবা ই ভাষাৰ সাময়িক বাগ্‌ভংগীও হ'ব পাৰে। যিয়ে নহওঁক, একেটা পাঠৰে একাধিক ৰূপ নহ'লেও এখন ফলিৰ পাঠক আন এখন ফলিৰ পাঠ-সংগঠনৰ বাবে উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায়। কিন্তু প্ৰাচীন ভাৰতৰ প্ৰায় সকলোবোৰ শৈললেখ আৰু তাম্ৰলেখ একক সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সংশোধন কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে ড° দিনেশ চন্দ্ৰ চৰকাৰৰ *Select Inscriptions* আৰু ড° মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাৰ *Inscriptions of Ancient Assam* লৈ আঙুলিয়াব পাৰি। শাসনৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবৰ সময়ত প্ৰবীন সমীক্ষকসকলে নষ্ট হৈ যোৱা আখৰৰ বাবে নতুন আখৰ বহুৱাই পাঠৰ পূৰ্ণতৰ ৰূপ দিবলৈ যত্ন নকৰে। ড° চৰকাৰ আৰু পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদ ভট্টাচাৰ্য্যই একাধিক শাসন অসম্পূৰ্ণ ৰূপত ৰাখিছে। কিন্তু ড° শৰ্মাই একাধিক নষ্ট পাঠৰ খালি ঠাই পূৰ্ণ কৰিব পৰাকৈ নতুন পাঠৰ যোগান ধৰিছে। এনেদৰে সংৰক্ষণ-সংশোধনৰ দুটা ধাৰা শাসনৰ পাঠ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰয়োগ হৈ আহিছে।

গ্ৰহণ, সংশয়, বৰ্জন আৰু সংশোধন— এই চাৰিটা পথেৰে পাঠ-সংগঠনৰ বাবে সমীক্ষকজনে আগবাঢ়িব পাৰে। অৰ্থাৎ (১) সম্প্ৰতি পাঠত সমীক্ষকজনে যি পাইছে তাক মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ বুলি বিনাদ্বিধাই গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। (২) কেতিয়াবা সমীক্ষকে সংশয়েৰে সৈতে, অৰ্থাৎ দোধৰ-মোধৰত থাকিও পাঠ এটা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে; কিয়নো যদিও সমীক্ষকৰ পাঠটোৰ বিশুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহ আছে তথাপি অশুদ্ধতা সম্পৰ্কেও তেওঁৰ একো প্ৰমাণ নায়। (৩) কেতিয়াবা বিনাদ্বিধাই বৰ্জন কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ সমীক্ষকজনে দৃঢ়ভাৱে কব পাৰিব লাগিব যে তেনে মূল গ্ৰন্থকাৰজনৰ ভাৱ-আদৰ্শ-ৰুচিৰ বিৰোধী, গতিকে তাক নিঃসন্দেহ বৰ্জন। অথবা (৪) সমীক্ষকজনে সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ পাঠক বিকৃত পাঠ বুলি নিশ্চিত কৰিব পাৰিলে তাক সংশোধন কৰিবও পাৰে। অৰ্থাৎ সমীক্ষকে কেতিয়াবা নিশ্চিতভাৱে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, নিশ্চিতভাৱে বৰ্জন কৰিব পাৰে, সন্দেহযুক্ত ভাৱেও গ্ৰহণ কৰি থব পাৰে অথবা যুক্তিপূৰ্ণ বিচাৰৰ ভিত্তিত স্বকীয় সংশোধনো আগবঢ়াব পাৰে। কিন্তু এইখিনিতে এটা কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে প্ৰথম তিনিটা বিষয়ৰ সন্দৰ্ভত সমীক্ষকৰ বিচাৰ-বিবেচনাক কেৱল অন্তৰংগ সাক্ষ্যই সমৰ্থন দিলেই হ'ব। কিন্তু চতুৰ্থটোৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰংগ সম্ভাৱনাৰ উপৰিও আনুলেখিক সম্ভাৱনাৰো সমৰ্থন থাকিব লাগিব। এনে আনুমানিক সংশোধনৰ চৰ্তসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

একক পাঠ সংশোধন বুলিলে কি বুজা যায়? চমুকৈ আলোচনা কৰক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৬ আনুমানিক সংশোধন

সংগৃহীত সমীক্ষা সামগ্ৰীত প্ৰাপ্ত সকলোবোৰ পাঠৰ এটা পাঠো যদি গ্ৰহণযোগ্য নহয় আৰু পাঠ সংগঠনৰ বাবে উপযুক্ত উপসাক্ষ্য আদিৰো অভাৱ হয়, তেনেহলে সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধন (Conjectural Emendation) দিব পাৰে। তেনে সংশোধনৰ কিন্তু বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ আৰু অন্তৰংগ সাক্ষ্য দুয়োটাৰে সমৰ্থন থাকিব লাগিব। কোনো গ্ৰন্থৰ একোছোৱা অংশ পোকে কুটি নষ্ট কৰাৰ বাবে, তেল-সেন্দুৰ লাগি সম্পূৰ্ণ অস্পষ্ট হোৱাৰ বাবে বা চাকিৰ জুইত লাগি পোৰাৰ বাবে বা এনে অনেক কাৰণত গ্ৰন্থৰ একোছোৱা পাঠ হেৰাই গ'লেও তাত সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধন দিব পাৰে। তেনে সংশোধনৰ বহিৰংগ সাক্ষ্য নাথাকিলেও অন্তৰংগ সাক্ষ্য থকাটো একান্তই বাঞ্ছনীয়।

পুথিৰ বংশলতাই ঢুকি পোৱা পূৰ্বৰূপৰ আগতেই অথবা গ্ৰন্থকাৰৰ স্বহস্তলিখিত পাঠৰ সম্প্ৰেৰণৰ প্ৰথম স্তৰতেই যদি পাঠ প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয়, তেনহলে সেই প্ৰমাদ সকলো সম্প্ৰেৰিত পাঠতে সোমাই পৰাৰ সম্ভাৱনা সবল হ'ব। গতিকে শুদ্ধ পাঠৰ বাবে বহিৰংগ সাক্ষ্য পোৱাটো সম্ভৱ নহ'ব। তেনে ক্ষেত্ৰত আনুমানিক সংশোধন দিবলৈ হ'লে সমীক্ষকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠৰ শুদ্ধসময় জনাটো আৱশ্যক হ'ব আৰু তদানীন্তন ভাষাৰ ৰূপ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ বিষয়ে সঠিক সবিশেষ জনাটোও আৱশ্যক হ'ব। এনে ক্ষেত্ৰত সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধন দিলেও সি সদায় শুদ্ধই হ'ব বুলি আশা কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে ভবিষ্যতৰ নতুন তথ্যই তেনে সংশোধনৰ ওপৰত নতুন পোহৰ পেলোৱাৰ আশা ৰাখিব পাৰি। এনেদৰে আনুমানিক সংশোধন কৰিবলগীয়া হ'লেও তাক ভৱিষ্যতে চিনাক্ত কৰিব পৰাকৈ বিশেষ চিহ্নেৰে চিহ্নিত কৰা উচিত। সুকথংকৰে আনুমানিক সংশোধন চিনাক্ত কৰিব পৰাকৈ তৰা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই বিষয়ে পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে।

সন্দেহযুক্ত পাঠৰ ক্ষেত্ৰত সংশোধনী ধাৰাৰ সমৰ্থকসকলে সংশোধন দি যায়। কিন্তু সংৰক্ষণী সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যসকলে এই নীতিৰ বিৰোধিতা কৰি কয় যে সন্দেহযুক্ত হ'লেও যি পাঠ পুথিত পোৱা গৈছে সি মূল নহ'লেও অন্ততঃ মূলপাঠৰ অৱশিষ্ট হ'ব বুলি আশা কৰা যায়। গতিকে তাক তেনেকৈই সংৰক্ষণ কৰাটো উচিত। (It is better to leave in the text what, if not the original reading, is at least the remains of it)। আনুমানিক সংশোধনে সেই মূলৰ অৱশিষ্টখিনিও বিনষ্ট কৰাৰহে সম্ভাৱনা বেছি। কিন্তু সংশোধনী সম্প্ৰদায়ৰ সমৰ্থকসকলৰ মতে এনে প্ৰমাদগ্ৰস্ত অৱশেষখিনি ৰাখি থোৱাতকৈ বৰ্তমান সময়ত কামত অহাকে হ'লেও এটি 'ভাল' পাঠ দিয়া ভাল। সমীক্ষা সামগ্ৰীখিনি যিহেতু লগত থাকিবই, ভৱিষ্যতে তাৰ পৰা শুদ্ধ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সম্ভাৱনাও থাকিব। সেয়েহে আনুমানিক সংশোধনৰ দ্বাৰা সাময়িকভাৱে এটি সুখম পাঠ প্ৰস্তুত কৰি লোৱাটো একো বেয়া কথা নহয়। এয়া সংশোধনী সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰবক্তাসকলৰ অভিমত।

কেতিয়াবা কোনো প্ৰসিদ্ধ লিখকৰ ৰচনাতো কিছুমান ভুল ৰৈ যাব পাৰে। সকলো সংগৃহীত সমীক্ষা সামগ্ৰীত যদি একে ধৰণৰ ভুল পোৱা যায় আৰু সেই ভুল লিপিকাৰৰ নে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ তাক ঠিৰাং কৰিব পৰা নাযায়, তেনে ক্ষেত্ৰত ভুলৰ বাৰংবাৰতা পৰীক্ষণীয়। লগতে প্ৰসিদ্ধ লেখকজনৰ ৰচনাৰ উদ্ধৃতি আদি সম্বলিত উপসাক্ষ্যৰ বিচাৰ কৰাটোও প্ৰয়োজনীয়। যদিহে তেনে পাঠ-প্ৰমাদৰ কোনো মীমাংসা পোৱা নাযায় অথবা সেই প্ৰমাদ মূল লেখকৰে হ'ব বুলি পতিয়ন জন্মে, তেনেহ'লে তাক সমীক্ষিত পাঠত তেনেদৰে ৰখাটোৱেই ভাল। তেনে ক্ষেত্ৰত পোৱা সাধাৰণ সূত্ৰটি হ'ল যে ক্ৰটিপূৰ্ণ পাঠটি (যদি লেখকৰ বুলি নিশ্চিত হয়) থাকিবলৈ দিব লাগে— The faulty reading must be allowed to remain.

জাৰ্মান সমীক্ষক প'ল মাচেও বিকৃত পাঠৰ বাবে আনুমানিক সংশোধনৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে এনে সংশোধনৰ দ্বাৰা (১) একোটা সুচিন্তিত আৰু সুনিশ্চিত

পাঠ পাব পাৰি। অথবা (২) একাধিক সন্তোষজনক পাঠ-আৱিষ্কাৰ কৰি তাৰ পৰা সবাতোকৈ উচিত পাঠটি বাছি ল'ব পাৰি। অথবা (৩) এই সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰি যে কোনো ধৰণৰ সংশোধনৰ দ্বাৰা প্ৰশ্লাধীন প্ৰমাদগ্ৰস্ত পাঠ বিশেষ শুধৰাব নোৱাৰি।

আনুমানিকসংশোধনৰ উদ্দেশ্য হৈছে যিকোনো প্ৰকাৰৰ বিসঙ্গতি দূৰ কৰা। তেনে বিসঙ্গতি ইতিমধ্যে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ হাততো ঘটিব পাৰে। অথবা নকলকাৰকৰ অনুলিপিতো সোমাব পাৰে। পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত পিছৰ বিধকহে বিসঙ্গতি (anomaly) বুলি গ্ৰাহ্য কৰি সংশোধন দিয়াৰ কথা ভবা উচিত। সেয়ে আনুমানিক সংশোধন দিয়াৰ আগতে প্ৰশ্লাধীন বিকৃত পাঠটি মূল লেখকৰ ভুল নিশ্চিত হ'ব লাগিব। সেই বিকৃতি যদি মূল লেখকৰ মুদ্ৰাদোষ, সমকালীন ভাষাগত দোষ বা লেখকৰ কথনভংগীৰ স্বাভাৱিক দোষ হয় অৰ্থাৎ যদি লেখকৰ বিশেষত্ব (singularity) হয়, তেনেহ'লে তাক তেনেদৰেই থাকিবলৈ দিব লাগে। এয়ে সাধাৰণ নিয়ম। এই সন্দৰ্ভত পল মাচৰ অভিমত এনে ধৰণৰ— (১) কোনো লেখকে নিজৰ ৰচনাত (বিষয়বস্তু, ভাষা, প্ৰকাশভংগী, শব্দ, বানান ইত্যাদি) কোনো ধৰণৰ বিসংগতি ইচ্ছাকৃতভাৱে সুমুৱাই নলয়। সেয়ে লেখকৰ বিসঙ্গতি তেওঁৰ বিশেষত্বহে হ'ব। (২) নিজৰ অভিপ্ৰেত বক্তব্য যথাযথৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত শব্দৰ অভাৱতো লেখকে নিজেই নিজৰ পাঠত বিসংগতি ঘটাব পাৰে। সেয়েহে বিকৃত বুলি ভবা পাঠ মূল লেখকৰ বিশেষত্ব (singularity) নে বিসংগতি (anomaly) তাক প্ৰথমে নিশ্চিত কৰাটো প্ৰয়োজন। কিবা কাৰণত লেখকৰ অভিপ্ৰেত শব্দ, বাক্য, বানান বা বক্তব্য যথাযথ ভাৱে উপস্থাপিত নহ'বও পাৰে। তেনে স্থলত সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধনেৰে লেখকৰ অভিপ্ৰেত পাঠ (text intended by the author) দিবলৈ চেষ্টা কৰিব পাৰে। যুক্তিপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে চাবলৈ গ'লে পল মাচৰ এনে উপদেশ অনুসৰণ কৰিবলৈ অসুবিধা হয় এই কাৰণেই যে তেনে সংশোধন দিবলৈ যাওঁতে পাঠটিৰ পটভূমি, পৰিস্থিতি আদিৰ উপৰিও লেখকৰ তদানীন্তন মনোবৃত্তিৰ সঠিক জ্ঞান সমীক্ষকৰ থাকিব লাগিব; যিটো শুদ্ধভাৱে লাভ কৰাটো সম্ভৱ হ'ব বুলি আশা কৰিব নোৱাৰি। তদুপৰি ভিন্ন যুগৰ ভিন্ন সমীক্ষকে একেটা পাঠৰে পৃথক পৃথক নিৰ্বচন আগবঢ়াই পৃথক সংশোধন দি যোৱাৰ ফলত একেটা পাঠকে লৈ এটা ওৰ নপৰা মত বিৰোধৰ সৃষ্টি হ'ব। এনেবোৰ খেলিমেলিৰ আশংকা থকাৰ বাবে পলমাচৰ আনুমানিক সংশোধনৰ উক্ত উপদেশ মানিবলৈ অসুবিধা হয় বুলি ভাব হয়।

একেটা পাঠৰ একাধিক সংশোধন মনলৈ আহিলে প্ৰথমতে সেই পাঠটোহে গ্ৰহণ কৰা উচিত যিটো পাঠ বিষয় আৰু ৰীতিৰ ক্ষেত্ৰত উত্তম (best in style and matter) (Paul Mass: p.12)। ইয়াত উত্তম শব্দৰ দ্বাৰা বোধকৰো জাৰ্মান পণ্ডিতজনে মূল লেখকৰ বক্তব্য বিষয় আৰু প্ৰকাশ ৰীতিৰ লগত সবাতোকৈ ভালকৈ খাপ খাই পৰাটোকে বুজাইছে। দ্বিতীয়তে, কোন পথেৰে বিকৃতি সোমাই পাঠটি প্ৰমাদগ্ৰস্ত কৰিলে তাক সহজে চিনাক্ত কৰিব পাৰিব লাগিব। অৰ্থাৎ আনুমানিক সংশোধন দিয়াৰ আগতে প্ৰশ্লাধীন পাঠটিত কি কি দৃষ্টিগত আৰু মনস্তাত্ত্বিক কাৰণত আৰু নিৰ্দিষ্ট পাঠধাৰাৰ কোনটো ক্ষণত বিকৃতি

সোমালহি তাক সমীক্ষকে চিন্তা কৰা উচিত। এনে ধৰণৰ পৰীক্ষা নিৰীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰতো আনুলেখিক সম্ভাৱনাৰ (transcriptional probability) প্ৰয়োজন। তদুপৰি মূলৰ পৰা পূৰ্বৰূপৰ অৱস্থালৈকে কেনেবোৰ সমলে পাঠটি বিকৃত হোৱাত সহায় কৰিছে তাকো সমীক্ষকে বিচাৰ কৰা উচিত। তেনে সমলবোৰৰ ভিতৰত বিশেষকৈ লিপিৰ গঢ়ৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ ধাৰা, বৰ্ণ-বিন্যাসৰ নিয়ম, ভাষাৰ ইতিহাস, পাঠ-সম্প্ৰেৰণৰ ইতিহাস, সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ ধাৰণা আৰু প্ৰাচীন সাহিত্য তথা সাহিত্যিক সম্পৰ্কে সাধাৰণ জ্ঞান ইত্যাদিয়ে আনুমানিক সংশোধন দিয়াত সমীক্ষকক সহায় কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

আনুমানিক পাঠ-সংশোধন মানে কি? চমুকৈ আলোচনা আগবঢ়াওঁক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

পাঠ সংশোধনৰ নীতিসমূহ থোৰতে আলোচনা কৰা হ'ল। কিন্তু প্ৰশ্ন হ'ল এই নীতিসমূহ প্ৰয়োগ হ'ব কেতিয়া? যেতিয়া কোনো এটা পাঠ বিকৃত বা প্ৰমাদযুক্ত বুলি প্ৰমাণিত হ'ব। কিন্তু বিকৃত বুলি কোনটো পাঠক কোৱা হ'ব? পাঠ-সংগঠনৰ সময়ত যদি এনে একোটা পাঠত খোকোজা লাগে, যিটো পাঠ মূল লেখকৰ চিন্তা আৰু শৈলীৰ বিৰোধী হয়, যিটো পাঠত ভাৱ আৰু ঐক্যৰ বিসংগতি থাকে, যদি কোনো পাঠ প্ৰসংগৰ লগত হঠাৎ সংগতি হেৰুৱাই স্পষ্টৰূপে অসংলগ্ন হৈ পৰে, যদি কোনো পাঠত ছন্দ, লয় আদিৰ নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম ঘটে; যদি কোনো পাঠ-অনাৱশ্যকভাৱে পুনৰুক্ত হয়, আৰু যেতিয়া সম্প্ৰেৰিত পাঠ (transmitted) আৰু পৰম্পৰায়িত পাঠ (traditional reading) ৰ অৰ্থৰ কোনো সংগতি নাথাকে, তেনেবোৰ পাঠক বিকৃত পাঠ বুলি ক'ব পাৰি। যি পাঠক পুথি আৰু প্ৰত্যক্ষ সাক্ষ্য আৰু উপসাক্ষ্যই একেলগে সমৰ্থন কৰে তাকে পৰম্পৰায়িত পাঠ বুলি কোৱা হৈছে।

সমীক্ষকে সংগ্ৰহ কৰি অনা পাঠত সোমাই পৰা তেনে বিকৃতি যদি কোনোমতে পোনাই-পজুঁৰাই ল'ব নোৱাৰি, বিকৃতিৰ কাৰণ উলিয়াব নোৱাৰাৰ বাবে সংগঠন কৰিব নোৱাৰি, তেতিয়া সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধনৰ কথা ভাবিব পাৰে। আকৌ যেতিয়া একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠ বা অনেক প্ৰাপ্ত পাঠৰ এটাকো পুনৰ্গঠিত পাঠত লোৱাটো সম্ভৱ নহয় তেতিয়াই পাঠোদ্ধাৰৰ একমাত্ৰ উপায় হ'ল আনুমানিক সংশোধন। আগেয়ে এই কথা উল্লেখ কৰা হৈছে যে সংশোধিত পাঠৰ অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ উভয় সাক্ষ্যই থাকিব লাগিব।

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত আনুমানিক সংশোধনেও শুদ্ধপাঠৰ সম্ভেদ দিব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, বিকৃত পাঠটি যদি পূৰ্বৰূপৰ বহু আগেয়ে মূলৰূপৰ ঠিক পিছৰ সম্প্ৰসৰণতে সোমাই পৰে তেতিয়া তাৰ কোনো আনুলেখিক সাক্ষ্যও পোৱা নাযাব। গ্ৰন্থকাৰৰ আৰু তেওঁৰ সমকালীন সাহিত্যধাৰাৰ সম্পূৰ্ণ সঠিক জ্ঞান ব্যতিৰেকে তাত আনুমানিক সংশোধন দিয়াটো নিৰাপদ বা নিৰ্ভৰযোগ্য নহ'ব। তথাপি যদি সংশোধন দিবই লাগে তেনেহলে যথেষ্ট পৰিমাণৰ সাক্ষ্যৰ ভিত্তিত দিয়া ই এক প্ৰজ্ঞাপ্ৰসূত অনুমান হ'ব লাগিব। তেনে অনুমানক পশ্চিমৰ পণ্ডিতে প্ৰজ্ঞাপ্ৰসূত ভৱিষ্যদুক্তি বা Divinatio বা Divination বুলি কৈছে।

প্ৰথম অৱস্থাত পাঠ-সমীক্ষকসকলে সংশোধনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল যদিও পিছলৈ এই কথা বুজি পালে যে সংশোধনে সদায় মূলপাঠটিৰ সম্ভেদ দিব বুলি নিশ্চিত হ'ব নোৱাৰি। বৰং সংশোধন সুচিন্তিত নহ'লে হাতত আহি পৰা ঐতিহ্যপূৰ্ণ তথা পৰম্পৰাগত পাঠো কলুষিত হোৱাৰহে সম্ভাৱনা বেছি। সেয়েহে অৰ্বাচীন সমীক্ষকসকলে সংশোধনতকৈ নিৰ্বচনৰ (interpretation) ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছে।

পাঠ-সমীক্ষাৰ গোটেই প্ৰক্ৰিয়াটোৰ ভিতৰত বিকৃত পাঠৰ বাবে সংশোধন দিয়াটোৱেই সমীক্ষকৰ বাবে সবাতোকৈ জটিল কাম বুলি বিবেচনা কৰা হয়। সমীক্ষা সামগ্ৰী আৰু বিভিন্ন সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্যৰ নিশ্চিহ্ন সংগ্ৰহ, সেইবোৰৰ অনুপুংখ অধ্যয়ন, পাঠ-পাঠান্তৰৰ নিৰ্মোহ তুলনামূলক বিচাৰ আদি সকলোবোৰৰ বাবে সমীক্ষকৰ লাগিব কামটোৰ প্ৰতি নিঃস্বার্থ নিষ্ঠা, গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টি, সুস্থ-বিবেচনা, অপক্ষপাত বিচাৰ; আৰু সকলোতকৈ বেছি লাগিব সমীক্ষকৰ নিজৰ জ্ঞান-বুদ্ধি-অধ্যয়নৰ আত্মবিশ্বাস। সেয়েহে ড° কাট্ৰেই কৈছে— Thus conjectural emendation is at once the highest and the most difficult part of the textual critic's task. (Katre, p.66)।

বেনেঁছাৰ যুগৰ ইউৰোপীয় সমীক্ষকসকলে সংশোধনৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ সাধাৰণ সূত্ৰটি আছিল— Correction should precede interpretation. (Katre, p.69)। পোনতে সংশোধন কৰি সংশোধিত সপক্ষে যুক্তিযুক্ত নিৰ্বচন আগবঢ়োৱাটো এওঁলোকে সমৰ্থন কৰিছিল। কিন্তু ভাৰতীয় সমীক্ষকসকল সাধাৰণতে সংৰক্ষণৰহে পক্ষপাতী। মহাভাৰতৰ পাঠ-সমীক্ষকসকলেও সংশোধনতকৈ সংৰক্ষণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দি পাঠ সংগঠন কৰিছিল। মহাভাৰতৰ বৃহৎ সমীক্ষা কাৰ্য্যৰ প্ৰধান উদ্যোক্তা আৰু আদিপৰ্বৰ সমীক্ষক বিষ্ণু শিৱৰাম সুক্ৰথংকৰে সাতহেজাৰ শ্লোক সম্বলিত আদিপৰ্বত মুঠ ছয়ত্ৰিশটাহে গাইগুটীয়া সংশোধন আগবঢ়াইছে।

সংশোধনী আৰু সংৰক্ষণী দুইটা দলৰ মধ্যম পন্থা অনুসৰণ কৰি পাঠ-সংগঠন কৰা উচিত। অৰ্থাৎ পুথিত যি পাঠ পোৱা যায় তাকো সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্যৰ সমৰ্থনত সংৰক্ষণ কৰা উচিত আৰু পুথিৰ যি পাঠ নিতান্তই বিকৃত বুলি প্ৰমাণিত হয় তাত অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ দুই সাক্ষ্যৰ ভিত্তিত সংশোধন আগবঢ়োৱা উচিত। দুয়ো ক্ষেত্ৰতে সংগৃহীত সমীক্ষা

সামগ্ৰী তথা প্ৰাপ্ত পাঠ সম্পৰ্কীয় তথ্য সন্নিবিষ্ট কৰা উচিত। উক্ত দুয়োবিধ কৌশলেৰে পাঠ-সংগঠন কৰোঁতে কিন্তু সংগঠন আৰু সংশোধনৰ সাধাৰণ সূত্ৰৰাজি মনত ৰখা উচিত। এনেদৰেহে এটি সুষম সংগঠিত পাঠ আশা কৰিব পাৰি আৰু তেনে এটি পাঠেহে অধ্যয়নকাৰীক মূল পাঠ আৰু মূল লেখকৰ ওচৰ চপাই লৈ যাব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ সংশোধনৰ নীতিসমূহ কি কি? (৪৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৩.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰ অধি-সমীক্ষাৰ বিষয়ে এই বিভাগটোত ফাঁহিয়াই আলোচনা কৰা হ'ল। অধি-সমীক্ষা হ'ল এক উচ্চপৰ্যায়ৰ সমীক্ষা। প্ৰথম তিনিটা স্তৰ অতিক্ৰম কৰাৰ পিছত সামাজিক, ৰাজনৈতিক আদি বিভিন্ন পৰিস্থিতি তথা বহল পটভূমিত এই স্তৰটোত পাঠ একোটা পৰীক্ষা কৰা হয়। ইয়াৰ ফলত পাঠ একোটাৰ সমীক্ষা নিখুঁত হোৱাৰ সম্ভাৱনা প্ৰায় স্পষ্ট হৈ পৰে। অধি-সমীক্ষা স্তৰৰো আকৌ কেইটামান উপ-স্তৰ আছে। যেনে— সংগঠন আৰু সংশোধন, একক পাঠ সংশোধন, আনুমানিক সংশোধন আদি। এই আটাইবোৰ স্তৰৰ যোগেদি অৰ্থাৎ অধি-সমীক্ষাৰ যোগেদি পাঠ একোটা কেনেদৰে সমীক্ষা কৰা হয়— তাৰ আভাস এই বিভাগটোৰ আলোচনাত পোৱা গ'ল।

৩.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অধি-সমীক্ষা পদ্ধতিটোৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ২) পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰ হিচাপে অধি-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নে নাই বিচাৰ কৰক।
- ৩) অধি-সমীক্ষাৰ যোগেদি পাঠ একোটা কেনেদৰে সমীক্ষা কৰা হয় বুজাই লিখক।
- ৪) চমুটোকা লিখক :

(ক) অলংকৃত পাঠ,	(খ) সন্দেহজনক পাঠ
(গ) নিৰলংকাৰযুক্ত পাঠ	(গ) অভিপ্ৰেত পাঠ।

৩.৯ প্রসঙ্গ গ্রন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ পাঠ উপস্থাপন পদ্ধতি

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ সমীক্ষাত্মক ভূমিকা
- ৪.৪ পাঠ উপস্থাপন
- ৪.৫ সমীক্ষা-সামগ্ৰী উপস্থাপন
- ৪.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ইতিমধ্যে ইয়াৰ আগৰ বিভাগ দুটিত পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতিৰ চাৰিটা পৰ্যায়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই চাৰিটা পৰ্যায় সামৰি পাঠ সমীক্ষা কৰাৰ পিছত আছে উপস্থাপন পদ্ধতি। পুথি সংগ্ৰহ, পৰীক্ষণ, পাঠ-মূল্যায়ন, পাঠ পুনৰ গঠন আদি সকলোবোৰ দিশ সমাপ্ত কৰাৰ পিছত সমীক্ষিত পাঠটো উপস্থাপন কৰিব লগীয়া হয়। পাঠটো কিদৰে বা কি কৌশলেৰে কৰিব লাগে, তাত কি কি তথ্য, সামগ্ৰী যোগান ধৰিব লাগে সেই বিষয়ে এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হ'ব।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ উপস্থাপন পদ্ধতি মানে নো কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- উপস্থাপন পদ্ধতিটোৰ লগত পৰিচিত হৈ প্ৰয়োজনবোধে এই পদ্ধতিটোৰ ব্যাখ্যা দিব পাৰিব;
- উপস্থাপন পদ্ধতিটোত পাঠ সমীক্ষাৰ কি কি দিশ জৰিত হৈ আছে, সেই বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব;
- সমীক্ষাত্মক ভূমিকা, পাঠ উপস্থাপন, পাঠ সামগ্ৰী উপস্থাপন এই তিনিটা দিশৰ আলোচনা সামৰি যথাযথ উত্তৰ দিব পাৰিব; আৰু

- পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিটোৰ লগত এই বিভাগটিত আলোচিত কথাখিনি কিমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সেই বিষয়েও অৱগত হ'ব পাৰিব।

৪.৩ সমীক্ষাত্মক ভূমিকা

বিভিন্ন উৎসৰ পৰা সংগৃহীত পাঠ-পুথি সাম্ৰাজ্য-উপসাম্ৰাজ্য ইত্যাদিক আহিলাৰূপে লৈ পাঠ-আৱিষ্কাৰ, পাঠ-মূল্যায়ন, পাঠ-সংশোধন আৰু অধি-সমীক্ষা এই চাৰিটা জটিল আৰু দীঘলীয়া পৰ্যায় পাৰ হৈ আহি এজন সম্পাদকে প্ৰাচীন গ্ৰন্থ এখনৰ পাঠ সমীক্ষা কৰি উলিয়ায়। এই দীঘলীয়া সমীক্ষা কাৰ্য্যত সকলো প্ৰাপ্ত পুথিৰ সংগ্ৰহ, পৰীক্ষণ আৰু সিদ্ধান্ত প্ৰদান আদি কাৰ্য্যত সমীক্ষকে প্ৰতিষ্ঠিত সূত্ৰসমূহ প্ৰয়োগ কৰাৰ উপৰিও নিজাববীয়াকৈ কিছুমান নীতি গ্ৰহণ কৰে। সমীক্ষকৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা পাঠটিৰ পুনৰ্গঠনৰ সময়ত কিছুমান সুনিৰ্দিষ্ট কৌশলো প্ৰয়োগ কৰা হয়। সম্পাদকৰ কাৰ্য্যপন্থা, নীতি, কৌশল আৰু বিচাৰধাৰা পাঠক সমালোচকে জানিলেহে তেওঁ আগবঢ়োৱা পাঠটিৰ শুদ্ধাশুদ্ধি নিৰূপিত হ'ব আৰু পাঠটিৰ গ্ৰহণযোগ্যতাও সাব্যস্ত হ'ব। সেয়েহে এই সকলোবোৰ কথা সামৰিব পৰাকৈ সমীক্ষক-সম্পাদকে পাঠটিৰ বাবে এটি ভূমিকা যুগুতাব লাগে। ভূমিকাটিত সমীক্ষিত গ্ৰন্থৰ সমীক্ষণৰ যোগ্যতা প্ৰতিপন্ন কৰিব পৰাকৈ সমীক্ষকৰ অভিমত সন্নিবিষ্ট হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। সমীক্ষকে ব্যৱহাৰ কৰা সকলো সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ এখন নিৰ্ভুল তালিকা সাংকেতিক চিহ্নৰে (siglum) সৈতে দিব লাগে। কিহৰ ভিত্তিত তেনে সংকেত চিহ্ন ৰখা হৈছে তাকো জনাব লাগে। প্ৰতিটো সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনাত্মক পৰিচয় দিব লাগে। সংগৃহীত পুথিসমূহৰ (হাতেলিখা আৰু ছপা) ভিতৰত কোনবোৰ পুথি সম্পূৰ্ণৰূপে আৰু কোনবোৰ আংশিকভাৱে ব্যৱহাৰ হৈছে তাক জনোৱাটো প্ৰয়োজন। সমুচ্চয় পত্ৰত সন্নিবিষ্ট বিভিন্ন পুথিৰ তালিকা আৰু সমুচ্চয় পত্ৰত বৰ্জিত পুথিৰ তালিকা সুকীয়া সুকীয়াকৈ দিয়া উচিত। বৰ্জিত পুথিসমূহ কি কাৰণত বৰ্জন কৰা হ'ল তাক জনোৱাটোও প্ৰয়োজনীয় কথা।

দ্বিতীয় পৰ্যায়ত সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ বিৱৰণ দিয়া হয়। ইতিমধ্যে যুগুতোৱা তালিকাৰ ক্ৰম অনুযায়ী এখন এখনকৈ পুথিৰ বিতং বিৱৰণ দিয়াটো সম্পাদকৰ একান্ত কৰ্তব্য। এই বিৱৰণত সামৰিবলগীয়া তথ্যবোৰ হ'ল— পুথিৰ প্ৰাপ্তিস্থানৰ নাম, পুথিভঁড়াল বা গৰাকীৰ নাম, পুথিভঁড়ালৰ পঞ্জীয়ন বহীত অন্তৰ্ভুক্তিৰ ক্ৰমিক সংখ্যা, ফলকৰ জোখ, প্ৰতিফলকৰ শাৰীৰ সংখ্যা, প্ৰতি শাৰীত আখৰৰ সংখ্যা, পুথিখনৰ লিখন ভূমি (অৰ্থাৎ পুথিখন সাঁচিপাতৰ, তালপাতৰ, তুলাপাতৰ ইত্যাদি বা শাসন হ'লে শিল নে ধাতু নে পোৰামাটি ইত্যাদি), লিপি আৰু লিপিৰ গঢ় ইত্যাদি। পুথিৰ কোনো অংশ যদি নষ্ট হৈছে বা অস্পষ্ট হৈছে— তাৰ বিষয়েও জনাব লাগিব। কাৰণ সেই নষ্ট হোৱা পাঠৰ ক্ষেত্ৰত সম্পাদকে কেনে ব্যৱস্থা ল'লে তাক জানিবলৈ পাঠকো উৎসুক হৈ থাকিব। এইখিনি সাধাৰণ কাৰ্যিক বৰ্ণনাৰ পিছত পুথিখনৰ বৰ্ণ-বিন্যাসৰ বৈশিষ্ট্য, মাৰ্জিন বা কাষৰিৰ লেখা, পুথিৰ শুধৰণি

বা অনুমোদন, পুথিখনৰ পাঠটি সংৰক্ষিত নে অৰক্ষিত সম্প্ৰেৰণ তাক ঠাৱৰ কৰা। তদুপৰি পুথিখনত ধৰা পৰা যিকোনো ভুল ত্ৰুটি সমীক্ষকে লক্ষ্য কৰি পাঠকক জনোৱাটো প্ৰয়োজন। কাষৰি আৰু শাৰীৰ মাজৰ সংযোজন আৰু শুধৰণিৰ হাতৰ আখৰৰ বৈশিষ্ট্যও এই ক্ষেত্ৰত বিবেচনাধীন তথ্য। পুথিৰ এনে সামগ্ৰিক অনুপুংখ নিৰীক্ষণৰ পিছত পাঠৰ আৰম্ভণি আৰু সমাপ্তিসূচক বাক্য, পদ, শ্লোক আদি উদ্ধৃত কৰা উচিত। লিপিকাৰৰ দ্বাৰা ৰচিত আৰু সংযোজিত পুস্তিকাৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাটোও সমীক্ষকৰ কাম। কিয়নো পুস্তিকাত সন্নিবিষ্ট হ'ব পৰা অনুলিপিকাৰৰ সবিশেষ তথ্যই অৰ্থাৎ স্থান, কাল, পৃষ্ঠপোষকৰ নাম আদি বিষয়ে পাঠবিশেষৰ স্বৰূপ নিৰূপণত সহায় কৰে। লিপিকাৰে যদি পুথিৰ পুস্তিকাত বা কোনো খণ্ড, অধ্যায় আদিৰ শেষত সংযোগ কৰিছে, তেনে প্ৰশস্তিৰ ঐতিহাসিক মূল্য অতি বেছি।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে যদি কোনো পুথিৰ অংশ বিশেষ সমুচ্চয় কৰিবলগীয়া হয়, তেনে ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন পাঠাংশৰ সমুচ্চয়ত ব্যৱহাৰ কৰা পুথি আৰু পাঠৰ সুকীয়া তালিকা (table) প্ৰস্তুত কৰাটো প্ৰয়োজন। দ্ৰষ্টব্য সুক্ৰথংকৰৰ মহাভাৰত The Adiparvan, Prolegomena পৃ. XXIV; এনে তালিকাৰ দ্বাৰা সংগঠন আৰু সংশোধনত ব্যৱহৃত পাঠ-পাঠাংশৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ স্পষ্ট ধাৰণা পাব পাৰি।

পুথিৰ বিতং বিৱৰণ দিয়াৰ পিছত উপসাম্যসমূহৰ বিষয়ে জনোৱা উচিত। সংশ্লিষ্ট পাঠৰ উপসাম্যৰূপে ব্যৱহৃত ঢীকা, ভাষ্য, অনুবাদ আদিৰ চমু পৰিচয় বাঞ্ছনীয়।

সমুচ্চয় পত্ৰৰ আধাৰত সম্পাদকে পুথিৰ যি বংশলতিকা (pedigree or stemma codicum) প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল সেই বংশলতিকাৰ চিত্ৰ সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ বিৱৰণৰ পিছতে সংযোগ কৰিলে ভাল। তেনে চিত্ৰত গ্ৰন্থখনিৰ ভিন ভিন পাঠ-ঐতিহ্য আৰু সেইবোৰ ধাৰাবাহিকতা স্পষ্ট হৈ উঠে। তদুপৰি প্ৰাপ্ত পুথি সমূহৰ ভিতৰত সম্পৰ্ক আৰু প্ৰাপ্ত পুথিৰ সহায়ত লুপ্ত স্বৰূপ সম্বন্ধে এনে চিত্ৰৰ পৰা আভাস পাব পাৰি। প্ৰাপ্ত পুথি বিলাকৰ স্থিতি আৰু মৰ্যদা স্থিৰ কৰি লৈ পূৰ্বৰূপক উদ্দেশ্য কৰি বংশলতিকাটোৱেদি উধাই যাওঁতে উপপূৰ্বৰূপবোৰৰ স্থানো কল্পনা কৰি ল'বলৈ সহজ হয়। বংশলতিকাটি আকোঁতে প্ৰাপ্ত পুথিৰ বাবে আৰু লুপ্ত পুথিৰ বাবে সুকীয়া সুকীয়া চিহ্ন প্ৰয়োগ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছে। কাট্ৰেৰ মতে কল্পিত পূৰ্বৰূপবোৰ গ্ৰীক অক্ষৰেৰে আৰু প্ৰাপ্ত ৰূপবোৰ ৰোমান আখৰেৰে দিয়া ভাল। সুক্ৰথংকৰকে আদি কৰি মহাভাৰতৰ সকলো কেইজন সমীক্ষক সম্পাদকে এই নীতিকে মানিছে। পল মাচেও এনে উপদেশকে দিছে। অসমীয়া গ্ৰন্থৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা বংশলতিকাত আমি লুপ্ত পূৰ্বৰূপবোৰৰ বাবে স্বৰবৰ্ণ আৰু প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ বাবে ব্যঞ্জনবৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰোঁ।

প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ পুস্তিকাত যদি পুথি নকলৰ তাৰিখ থাকে বা লিপি আৰু আখৰৰ গঢ়, শব্দৰ ব্যৱহাৰ আদি বিচাৰ কৰি যদি প্ৰাপ্ত পুথিৰ তাৰিখ জানিব পাৰি, তেনেহলে তাক উল্লেখ কৰিলে বংশলতিকাত পুথিৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰমটি শুদ্ধৰূপত আঁকি

ল'ব পাৰি আৰু কালিক ব্যৱধানৰ ফলস্বৰূপে দুখন পুথিৰ মাজত সোমাই পৰা পাঠগত পাঠ্যক্ৰমবোৰৰ আলোচনা এই হেগতে কৰি যাব পাৰি। তেনেদৰে লুপ্তপুথিৰো সময় অনুমান কৰি ল'ব পাৰি। প্ৰাপ্ত পুথিৰ উল্লিখিত সময় আৰু লুপ্ত পুথিৰ আনুমানিক সময় নিৰ্ণয় সম্বন্ধে কৰিবলগীয়া আলোচনা ভূমিকাখনতে সন্নিবিষ্ট কৰা হয়।

এইখিনি আলোচনাৰ পিচতে সম্পাদকে সমুচ্চয় পত্ৰত ধৰা পৰা গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন পাঠশাখা আৰু পাঠ প্ৰশাখাৰ পৰিচয় দিয়া উচিত। এই সুযোগতে বিভিন্ন শাখা আৰু প্ৰশাখাৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যবোৰ উল্লেখ কৰি যোৱা উচিত। প্ৰতিটি শাখা আৰু প্ৰশাখাৰ বৈশিষ্ট্য আৰু পাঠ-সংগঠনত সেইবোৰৰ ভূমিকা খৰচি মাৰি আলোচনা কৰা উচিত। তেতিয়াহে বেলেগ বেলেগ শাখাই সামৰি লোৱা স্থানীয় উপাদানসমূহৰ সম্বন্ধে পাঠক সমালোচকৰ অৱগতি হ'ব।

ইমানলৈকে সম্পাদকে ব্যৱহাৰ কৰা সমীক্ষা-সামগ্ৰী আৰু সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্যৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা আৰু সেইবোৰৰ মান নিৰূপণ সম্পূৰ্ণ হ'ল। ইমান পুংখানুপুংখ অধ্যয়ন কৰাৰ ফলত স্বাভাৱিকতে নিৰ্ভৰযোগ্য পাঠটি বা পাঠকেইটি সম্পাদকে আঙুলিয়াই দিব পাৰিব; নহলেও সেইবোৰ সততে পাঠকৰ চকুত পৰিব। গতিকে এইবোৰ সম্পাদকে পাঠটি পুনৰ্গঠন কৰোঁতে গ্ৰহণ কৰা সমীক্ষা নীতিসমূহ জনাব লাগিব। গতিকে ভূমিকাৰ এই ভাগটোক প্ৰশ্নাধীন পাঠৰ সন্দৰ্ভত সমীক্ষা-সূত্ৰ সমূহৰ প্ৰায়োগিক অনুশীলন বুলিব পাৰি।

কোনো অসাধাৰণ পাঠৰ ক্ষেত্ৰত ধ্ৰুপদী সমীক্ষা নীতি প্ৰযোজ্য নহ'বও পাৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত প্ৰতিষ্ঠিত নীতি বা সূত্ৰৰ অসমৰ্থকতাৰ কথা বা দুৰ্বল দিশটো দেখুৱাব লাগে। ইয়াত সম্পাদকে যদি নিজে কিবা ব্যতিক্ৰমী নীতি গ্ৰহণ কৰে, তেনেহ'লে উদাহৰণসহ তাৰ উপযোগিতা প্ৰতিপন্ন কৰিব লাগে। এইদৰে গৃহীত নীতিৰ ভিত্তিত কিদৰে তেওঁ পাঠটি সংগঠন-সংশোধন কৰিলে তাক জনাব লাগে। অৰ্থাৎ যিটি সম্প্ৰতিষ্ঠিত পাঠক নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি তেওঁ ভাবিছে তাৰে ভুল বা বিকৃতিবোৰ সংশোধন কৰি গৈছে নে, সংশোধনৰ বেলিকা আন পুথিৰ লগত তুলনা কৰিছে নে, ব্যাকৰণ-অভিধানৰ কেনেবোৰ অনুশাসন অনুসৰণ কৰিছে আৰু কি যুক্তিত কৰিছে, বা সংশোধনবোৰ নিশ্চিত নে আনুমানিকহে (conjecture) এই সমূহ কথা লিখিব লাগে। যদি কোনোখন পুথিত দীঘলীয়া প্ৰক্ষেপ থাকে তাৰ স্বৰূপ আৰু নিজৰ পাঠত তাক অন্তৰ্ভুক্ত নকৰাৰ কাৰণ অৰ্থাৎ কি যুক্তিত তেওঁ সেই অংশটুকি প্ৰক্ষেপ বুলি ভাবি মূল পাঠৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখিলে তাকো কোৱাটো নিতান্ত প্ৰয়োজনীয় কথা। চমু প্ৰক্ষেপবোৰ পাঠৰ পাদটীকাত উল্লেখ কৰিলেই যথেষ্ট।

বৰ্তমান সংগঠিত পাঠটিৰ পূৰ্বৱৰ্তী কোনো সংস্কৰণ যদি ইতিমধ্যে প্ৰকাশ পাইছে, সেইবোৰ উল্লেখ কৰা উচিত। সেইবোৰ সংস্কৰণ থাকোঁতে তেওঁনো কিয় আৰু এটা পাঠ যুগুতাবলগীয়া হ'ল তাক প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ উক্ত সংস্কৰণবোৰ সীমাবদ্ধতা নিৰপেক্ষভাৱে জনোৱা উচিত।

এতিয়ালৈকে সম্পাদকজন মূল গ্ৰন্থৰ সম্প্ৰতি পাঠৰ বিভিন্ন সমস্যা লৈ ব্যস্ত থাকিবলগীয়া হৈছিল। এইবোৰ তেওঁ মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱন বৃত্ত অৰ্থাৎ তেওঁৰ স্থান, কাল, অন্যান্য গ্ৰন্থ, প্ৰতিভা আৰু অগ্ৰজ সাহিত্যিকৰ প্ৰভাৱ, ব্যক্তিত্ব, সমকালীন প্ৰেক্ষাপট আদিৰ আলোচনাত মনোযোগ দিয়া দৰকাৰ। মূল গ্ৰন্থকাৰৰ সাহিত্যৰাজিৰ সম্যক আলোচনা আগবঢ়োৱা উচিত। তেনে আলোচনাত গ্ৰন্থকাৰৰ ৰচনাৱলীৰ সাহিত্যিক মূল্য, ৰচনা, শৈলী, বৈশিষ্ট্য আৰু দোষ-দুৰ্গতি আদি সামৰি লোৱাটো প্ৰয়োজন। তদুপৰি বিচৰাধীন গ্ৰন্থৰ সমান্তৰাল ৰচনা, গ্ৰন্থৰ প্ৰধান আৰু প্ৰাসংগিক বিষয়বস্তুৰ উৎস আদি বিচাৰৰ দ্বাৰা সম্পাদকজন উচ্চতৰ সমীক্ষাৰ স্তৰত প্ৰবেশ কৰিব পাৰে। এই স্তৰত সম্পাদকৰ কৰ্তব্য সম্বন্ধে অগ্ৰণী সমীক্ষকসকলৰ উপদেশ এনে— সংগঠিত পাঠত মূল গ্ৰন্থকাৰে উল্লেখ কৰা সকলো প্ৰাসংগিক বিষয় সম্পৰ্কে সম্পাদকজন সচেতন থকা উচিত। তেনেবোৰ বিষয় কোনো ব্যক্তি-স্থান, ঐতিহাসিক ঘটনা আদি বিভিন্ন প্ৰসংগৰ হ'ব পাৰে। সম্পাদকৰ জ্ঞাত বা অজ্ঞাত বিভিন্ন উৎসৰ পৰা সেইবোৰ প্ৰসংগ সংগৃহীত হ'ব পাৰে আৰু মূল গ্ৰন্থকাৰৰ তেনে সকলো প্ৰসংগ গোটাই আনি আলোচনা কৰিবৰ বাবে সকলো কষ্ট স্বীকাৰ কৰিবলৈ সম্পাদক সাজু থাকিব লাগে (Katre, p.84)। ভৱভূতিৰ মহাবীৰ চৰিতৰ পাঠ-সমালোচনাৰ সময়ত আনন্দৰাম বৰুৱাই এই স্তৰত ভৰি দিছেগৈ। ভৱভূতিৰ নাটকখনৰ পাঠ-সংগঠন কৰাৰ পিছত পাঠটিৰ ওপৰত জানকীৰাম ভাষ্য নামেৰে এটি টীকা প্ৰণয়ন কৰিছে। এই টীকাটিতে তেখেতে পাঠটিৰ অধি-সমীক্ষা স্তৰৰ বহুখিনি কাম কৰি পেলাইছে। ওপৰত ক'বৰ দৰে মহাবীৰ চৰিতৰ কথাংশৰ সমান্তৰাল ৰচনা প্ৰায় সকলোবোৰ বৰুৱাই আলোচনা কৰিছে। প্ৰধানকৈ তুলনামূলক সমালোচনাৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰে তেখেতে মহাবীৰ চৰিতৰ কথাবস্তুৰ আৰু ৰামকথা আধাৰিত সকলো সংস্কৃত কাব্য-ৰচনাৰ কথাবস্তুক ওচৰ চপাই আনিছে। কেৱল বিষয়বস্তুৰেই নহয়, অলংকাৰ, চিত্ৰকল্প, ভাৱ-ধাৰণা প্ৰকাশভংগী আদিৰ ক্ষেত্ৰতো তেখেতে এনে তুলনামূলক সমালোচনা আগবঢ়াইছে। তুলনাৰ বাবে লোৱা গ্ৰন্থবোৰৰ ভিতৰত ৰামায়ণ (গেচাপাৰ গ'ৰিচনৰ ইটালীয় সংস্কৰণ), বালৰামায়ণ, অধ্যাত্মৰামায়ণ, ৰঘুবংশম্, উত্তৰৰামচৰিত, প্ৰসন্নৰাঘৱ ইত্যাদি প্ৰধান। এইবোৰ গ্ৰন্থৰ পৰা প্ৰচুৰ উদ্ধৃতিৰে আলোচনা সাৰ্থক কৰি তুলিছে। তদুপৰি ৰামায়ণৰ লগত বিশেষভাৱে তুলনা কৰি ভৱভূতিনো ৰামায়ণৰ প্ৰতি কিমান ঋণী তাক পৰীক্ষা কৰি চাইছে আৰু পৰৱৰ্তীকালীন সাহিত্যিকৰ ওপৰত ভৱভূতিৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কেও বৰুৱাই আলোচনা কৰিছে আৰু 'how much they owe to Bhavabhuti' সেইকথা প্ৰতিপন্ন কৰি দেখুৱাইছে।

অতি চমুকৈ হ'লেও পাঠটিৰ এটি সাহিত্যিক মূল্যায়ন আগবঢ়োৱাটোও পাঠ-সমীক্ষকৰ কৰ্তব্য। কিন্তু এনে আলোচনাত বিশেষকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ সাহিত্যিক অৱদান, ঐতিহাসিক গুৰুত্ব আৰু পৰৱৰ্তীকালীন সাহিত্য সংস্কৃতিত তেওঁৰ প্ৰভাৱ আদি বিষয়ে স্থান পোৱা উচিত।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ পদ্ধতি অনুযায়ী সমীক্ষাত্মক ভূমিকাত কি কি কথাৰ উল্লেখ থাকিব লাগে বিচাৰ কৰক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৪ পাঠ উপস্থাপন

ওপৰত কোৱাৰ দৰে গ্ৰন্থখনৰ সকলো দিশ সামৰি ৰচনা কৰা এখন বিস্তৃত পাতনি বা ভূমিকাই সামগ্ৰিক ভাৱে গ্ৰন্থকাৰ আৰু গ্ৰন্থখনৰ আৰু বিশেষভাৱে মূল পাঠটিৰ সম্যক পৰিচয় দাঙি ধৰিব যে পাৰে তাত সন্দেহ নায়। এনে একোখন পাতনিত সম্পাদকজনে নিজে সংগঠন কৰি উলিওৱা পাঠটিৰ যথার্থতা আৰু প্ৰতিষ্ঠা কৰি লব পাৰে। কিন্তু সম্পাদকে সম্পাদনা কৰি উলিওৱা পাঠটি এতিয়াও পাঠকৰ আগত দাঙি ধৰা হোৱা নায়। গতিকে পুনৰ্গঠিত পাঠটি পাঠকৰ বাবে নিয়াৰিকৈ উলিয়াই দিয়াৰ দায়িত্বও সম্পাদকজনে কান্ধ পাতি ল'ব লাগে। কেৱল পাঠটিয়ে নহয়, যিবোৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠটি যুগুতোৱা হ'ল সেইখিনিও পাঠক-সমালোচকক জনাব লাগিব। পুনৰ্গঠিত পাঠটি উপস্থাপন কৰাৰ সন্দৰ্ভতো কিছুমান নীতি নিয়ম বান্ধি লোৱা হয়। সম্পাদকে নিজৰ সুবিধা অনুযায়ী পাঠটি সজাই উলিয়াব পাৰে যদিও পল মাচ আদিৰ দৰে নীতিপৰায়ণ সমীক্ষকে কিছুমান সাধাৰণ সাংকেতিক চিহ্নেৰে পাঠটিৰ বিভিন্ন অংশ বুজাবৰ বাবে নিৰ্দেশ দিছে, (Paul Mass, *Textkritik*, p.22)। যেনে—

আনুমানিক সংযোজনৰ বাবে < l >

আনুমানিক বৰ্জনীয় অংশৰ বাবে [[ ]] বা { }

পুথিৰ নষ্ট হোৱা অংশ পূৰোৱাৰ বাবে [ ]

সংশোধন বহিৰ্ভূতি বিকৃতিৰ বাবে †

অৰ্থাৎ আনুমানিকভাৱে সংযোজিত পাঠাংশ < > এই চিনৰ ভিতৰত লিখিব লাগিব যতে পাঠকে সেইখিনি সম্পাদকৰ অনুমান বুলি জানিব পাৰে। তেনেদৰে বৰ্জিত আৰু পৰিপূৰক পাঠৰ ক্ষেত্ৰতো একে ব্যৱস্থা।

এড্‌গাৰ্টনে Pancatantra Reconstructed গ্ৰন্থত পঞ্চতন্ত্ৰৰ সন্দেহযুক্ত পাঠাংশ ইটালিক আখৰত আগবঢ়াইছে আৰু পুথিৰ নষ্ট হোৱা পাঠাংশৰ পৰিপূৰক খিনি সৰু বন্ধনীৰ মাজত দিছে। সুক্‌থংকৰে আদিপৰ্বত সন্দেহযুক্ত পাঠাংশৰ তলত এডাল টো খেলোৱা আঁচ দিছে আৰু আনুমানিক সংশোধন বুজাবলৈ তৰা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰিছে। ড°

মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই শাসনমালাৰ ক্ষেত্ৰত ফলিৰ ভুল পাঠ ওপৰত ৰাখি শুদ্ধৰূপবোৰহে পাদটীকাত দিছে। সন্দেহযুক্ত পাঠৰ ক্ষেত্ৰত টোকা দিছে আৰু সংশোধন পাদটীকাতহে আগবঢ়াইছে। অৱশ্যে নালন্দাৰ পোৰা মাটিৰ মোহৰত নিজৰ সংশোধনবোৰ [ ] এনে বৰ বন্ধনীৰ মাজত দিছে বুলি স্পষ্টকৈ কৈছে (Inscription of Ancient Assam, p.35.)।

ড° মহেশ্বৰ নেওগে প্ৰাচ্য-শাসনালীত সন্নিবিষ্ট শাসনমালাৰ সকলোধৰণৰ সংশোধন সুকীয়াকৈ সৰু বন্ধনীৰ মাজত ৰাখিছে আৰু সেইবোৰ ভূমিকাত নিৰ্দেশ কৰিছে। সম্পাদকে যি নিয়ম বা যি চিহ্নকে ব্যৱহাৰ নকৰক, এইটো কথা ঠিক যে পুথিৰ নামি অহা পৰম্পৰায়িত পাঠ, সংশোধিত পাঠ, সন্দেহযুক্ত ভাৱে গৃহীত পাঠ, দোষযুক্ত পাঠ এই সকলোবোৰ যাতে পাঠকে চিনিব পাৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰি সেই সকলোবোৰ পৃথক পৃথক চিহ্নেৰে চিহ্নিত কৰিব লাগে আৰু সেই কথা ভূমিকাত উল্লেখ কৰি থ'ব লাগে।

ইতিমধ্যে সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়নৰ যি জটিল আৰু বিস্তৃত প্ৰক্ৰিয়া আলোচনা কৰা হ'ল তাৰ পৰা এই কথা সহজেই বুজিব পাৰি যে পুনৰ্গঠিত পাঠটি যুগুতাত সন্দেহযুক্ত স্থানত স্বাভাৱিকতে বহুবোৰ শাখা-প্ৰশাখাত থকা বহু পাঠ-পাঠান্তৰৰ মাজৰ পৰা এটা পাঠ গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হয় আৰু বাকীবোৰ পাঠ বৰ্জন কৰিবলগীয়া হয় বা সকলো বৰ্জন কৰি একেবাৰে নতুন পাঠটি দিয়া হয়। গৃহীত পাঠবোৰৰ যেনেদৰে মূল্য আছে, বৰ্জিত পাঠবোৰৰো তেনেদৰে তাৎপৰ্য্য আছে। সেয়েহে গৃহীত সমূহক সংগঠিত পাঠটিত স্থান দিয়া হয় আৰু বৰ্জিতবোৰো দলিয়াই নেপেলায় সাঁচি ৰখা হয়। এইখিনিক সমীক্ষা-সামগ্ৰী (critical apparatus) বোলা হয় আৰু সংগঠিত পাঠৰ লগতে সেইখিনি আগবঢ়োৱা হয়। সাধাৰণতে এটা পৃষ্ঠাৰ ওপৰৰ আধা অংশত সংগঠিত পাঠটি দি পৃষ্ঠাটিৰ তলৰ আধা অংশত সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনি পাঠান্তৰ ৰূপে আগবঢ়োৱা হয়। কাৰণ সমীক্ষিত পুৰণি গ্ৰন্থ এখনৰ পাঠটিত সম্পাদকে যিবোৰ সিদ্ধান্ত দিছে সেইবোৰক চূড়ান্ত বুলি সম্পাদকজনেও দাবী কৰিব নোৱাৰে আৰু সকলো পাঠকে (reader) তেওঁৰ পাঠটিকে বিনা বিচাৰে মূল পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব বুলিও আশা কৰিব নোৱাৰি। পাঠকে যাতে স্বকীয় বিচাৰ বুদ্ধিৰে সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনিৰ লগত পাঠটি তুলনা কৰি সম্পাদকৰ পাঠটো শুদ্ধ বুলি পতিয়ন যাব পাৰে তাৰ বাবে সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনি যোগান ধৰা প্ৰয়োজন। হয়তো সম্পাদকতকৈ উন্নত নিৰ্বচনেৰে পাঠকে (reader) পাঠটো আৰু উন্নত কৰাৰ পৰামৰ্শও দিব পাৰে। তাৰ বাবেও সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনিৰ প্ৰয়োজন। তদুপৰি ভবিষ্যতে নতুন তথ্য আৱিষ্কাৰৰ ফলত বৰ্তমান সংগঠিত পাঠটি উন্নত কৰাৰ সুযোগ নোলাব বুলিও ক'ব নোৱাৰি। এনেবোৰ আশংকা আগত থকাৰ বাবে সম্পাদকে নিষ্ঠা আৰু সততাৰে সকলো সমীক্ষা-সামগ্ৰী পাঠটিৰ লগতে আগবঢ়োৱা উচিত।

গতিকে থোৰতে ক'বলৈ গ'লে সমীক্ষা-সামগ্ৰীত সামৰিবলগীয়া তথ্যবোৰ হ'ল
(১) পূৰ্বৰূপৰ পাঠান্তৰবোৰ, (২) অনুলিপিকাৰৰ ভুল বুলি ভাবি বৰ্জন কৰা পাঠবোৰ
(৩) সংগৃহীত পুথিবোৰৰ মাজত নিমিলা পাঠবোৰ (৪) সংগঠিত পাঠত গ্ৰহণ নকৰা

কিন্তু একাধিক পুথিৰ মাজত মিল থকা পাঠবোৰ আৰু (৫) গাইণ্ডটীয়া পুথিত পোৱা চমু প্ৰক্ষেপবোৰ। দীঘল প্ৰক্ষেপবোৰ (১৫ শাৰীতকৈ বেছি দীঘল) সাধাৰণতে পৰিশিষ্টৰূপে গ্ৰন্থৰ শেষৰ ফালে সংযোগ কৰা হয়। এই সমূহ তথ্য শৃংখলাবদ্ধভাৱে উপস্থাপন কৰিবৰ বাবে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নিয়ম ভাৰতীয় সমীক্ষকে ভাৰতীয় গ্ৰন্থত খাপ খোৱাকৈ আৱিষ্কাৰ কৰি লৈছে আৰু ভাণ্ডাৰকাৰ অ'ৰিয়েণ্টেল ৰিছাৰ্চ ইনষ্টিটিউটৰ মহাভাৰতৰ সমীক্ষিত সংস্কৰণত প্ৰথমবাৰৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ বাবে বহু ব্যৱহৃত এনে নিয়মাৱলী তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষা-সামগ্ৰীত কি কি তথ্য সামৰিব লাগে তাৰ এখনি তালিকা দিয়ক।

.....
 .....
 .....

৪.৫ সমীক্ষা-সামগ্ৰী উপস্থাপন

- ১। পাঠ-আৱিষ্কাৰ স্তৰত সংগৃহীত পুথিত যিবোৰ চিগ্লাম বা সাংকেতিক চিহ্ন দিয়া হয় সেই পুথিৰ পাঠান্তৰ বুজাবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- ২। তেনেদৰে সমীক্ষা কাৰ্য্যত ব্যৱহৃত পাঠশাখা, প্ৰশাখা আৰু টীকা-ভাষ্যবোৰো পাঠান্তৰ দেখুৱাবৰ বেলিকা স্পষ্টকৈ সেইবোৰৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট চিগ্লামেৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে।
- ৩। পদ্য বা শ্লোকৰ প্ৰতিটো চৰণ বা পদৰ বাবে একোটা নাম বা চিন দিব লাগে। সাধাৰণতে চাৰিটা চৰণযুক্ত পদ বা শ্লোকৰ চৰণসমূহক ক্ৰমে a), b), c), d) অথবা ক), খ), গ), ঘ) আদি নামেৰে নামকৰণ কৰিব লাগে আৰু সম্পূৰ্ণ চৰণৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবৰ বেলিকা সেই চিহ্ন বা নামেৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে। দুটা বা ততোধিক চৰণৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবলগীয়া হ'লে একেথুপতে নিৰ্দেশ কৰিব পাৰি।
- ৪। এটা শ্লোক, পদ বা বাক্যৰ পাঠান্তৰ দেখুওৱাৰ আগতে সেই শ্লোক, পদ বা বাক্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত অংশবোৰৰ পাঠান্তৰ থাকিলে দেখুৱাই থ'ব লাগে। তাৰ পিছতহে সম্পূৰ্ণ শ্লোক, পদ বা বাক্যৰ পাঠান্তৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।
- ৫। যদি সমস্ত এটা শ্লোক, পদ আদিৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাব লাগে, তাক subst অৰ্থাৎ 'পৰিৱৰ্ত্তে' এই শব্দেৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে। তাৰ পৰা বুজা যাব যে অমুক শ্লোক বা পদটি সংগঠিত পাঠৰ পৰিৱৰ্ত্তে অমুক পুথিত এনে ধৰণে পোৱা গৈছে।

- ৬। গদ্যৰ ক্ষেত্ৰত, একোটা বাক্যৰ একো অংশৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবৰ বাবে অংশটিৰ প্ৰথম আৰু শেষৰ শব্দ দুটিৰ মাজত বিন্দুযুক্ত ৰেখা দি বুজাব পাৰি (dotted line)।
- ৭। বিভিন্ন পুথিত পোৱা পাঠান্তৰৰ সকলো লক্ষণ পাঠকক জনোৱা উচিত। অৰ্থাৎ উক্ত পাঠান্তৰ শুধৰণিকপে যদি পোৱা গৈছে তেনেহলে corr. বা শুধৰণি, ফলকৰ কাষৰিৰ লেখা হ'লে marg. বা কাষৰিৰ, শাৰীৰ ওপৰত যদি পাঠান্তৰটি সংযোগ কৰা পোৱা গৈছে তেনেহ'লে supra-lineam চমুকৈ sup. lin (অৰ্থাৎ শাৰীৰ ওপৰৰ), যদি পাঠান্তৰ থকা শাৰীটোৰ তলতহে লিখা আছিল তেতিয়া infra-lineam চমুকৈ inf. lin (অৰ্থাৎ সঠিক শাৰীটোৰ তলত), যদি পাঠান্তৰটি বা শুধৰণিটি বেলেগ চিয়াঁহীৰ বেলেগ হাতৰ আখৰৰ হয় তেনেহ'লে secundus manu চমুকৈ অৰ্থাৎ sec.m (অৰ্থাৎ দ্বিতীয় নকলকাৰ) —এনেদৰে নিৰ্দেশ দিব পাৰি।
- ৮। সন্ধি-সমাসযুক্ত পদৰ একোটা অংশৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবলগীয়া হ'লে পাঠান্তৰ নথকা অংশটোৰ বাবে হাইফেন দি পাঠান্তৰ থকা অংশটো উল্লেখ কৰিলেই হয়।
- ৯। যদি কোনো এটা পাঠ এটা পাঠ-শাখাৰ বা প্ৰশাখাৰ অন্তৰ্গত এখন বা দুখন পুথিৰ বাহিৰে সকলোবোৰ পুথিতে মিলে আৰু সিয়ে সংগঠিত পাঠৰো পাঠ হয়, তেতিয়া হ'লে কেৱল ব্যতিক্ৰমী পুথি কেইখনৰ উল্লেখ কৰিলেই হয় কিন্তু পুথিখনৰ লগতে শাখা আৰু প্ৰশাখাৰ সাংকেতিক চিহ্ন ও দিব লাগে যেনে উ-ম্ অৰ্থাৎ উজনি শাখাৰ মাজুলী প্ৰশাখাৰ দ্বিতীয় পুথিখন এই পাঠৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰমী পুথি।
- ১০। ব্যক্তি, স্থান, দ্ৰব্য আদিৰ নামবাচক বিশেষ্য পদবোৰৰ বৰ্ণবিন্যাস আদিৰ ক্ষেত্ৰত যদি একেধৰণৰ পাঠান্তৰ থাকে তেনেহলে তাক বাৰে বাৰে উল্লেখ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। বৰং প্ৰথমবাৰ উল্লেখ কৰি স্থানান্তৰতো একে পাঠান্তৰ (বা here and elsewhere below) বুলি কৈ থ'লেই পাঠকে বুজি পাব।
- ১১। এটা বা একাধিক পদ, শ্লোক বা শাৰী কোনো পুথিত বাদ পৰি গ'লে তাক পাঠান্তৰ দেখুওৱাৰ আগতেই উল্লেখ কৰিব লাগে।
- ১২। যদি কোনো পুথিত একোটা অংশ বাদ পৰি যায় তেতিয়া অংশটোৰ অন্তৰ্ভুক্তী সমীক্ষা-সামগ্ৰী দিয়াৰ আগতেই হাতৰ চিহ্ন দি পুথিত ৰৈ যোৱা কথাটো পুথিৰ সংকেতসহ জনাব লাগে আৰু বাদ যোৱাৰ সম্ভাৱ্য কাৰণো উল্লেখ কৰিব লাগে। যিখিনি ঠাইত পুনৰ পাঠটি ঘূৰি আহিছে সেইখিনিতো এটা টোকা দিয়া উচিত।
- ১৩। তেনেদৰে একোটা অধ্যায় যদি বাদ পৰি নোহোৱা হৈছে, সেই কথাও অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে ক'ব লাগে।

- ১৪। সমুচ্চয় পত্ৰত সংগ্ৰহ কৰা আৰু পাঠ-সংগঠনত কামত লগোৱা কোনোখন পুথি যদি হঠাতে বা আধাতে শেষ হয়, তাকো সেই ঠাইতে জনাই থ'ব লাগে।
- ১৫। দুই ততোধিক পদ, শ্লোক বা স্তবক অগা-পিছা হ'লে সেই খবৰ পাঠান্তৰ দিয়াৰ আগতে জনাব লাগে। প্ৰয়োজন হ'লে পুথিৰ উল্লেখৰে স্তবকৰ ক্ৰম বুজাই যাব লাগে যেনে ব পুথিৰ পদক্ৰম ৭.৯.৮.৬ ইত্যাদি।
- ১৬। অধ্যায়ৰ ক্ৰমৰ খেলিমেলিও একে কৌশলেৰে অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰিব লাগে। কিন্তু এনে ক্ষেত্ৰত অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে হাতৰ চিহ্ন দিলেও এই সূচনা পোৱা যায়।
- ১৭। একোধিক পুথিতে শ্লোক, পদ, বাক্য বা অধ্যায়, খণ্ড আদিৰ যদি বৰ বেছি স্থানচ্যুতি পোৱা যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত এখন তালিকাৰ (table) সহায়ত গাইণ্ডটীয়া পুথিৰ তেনে বিশৃংখলতাখিনি আঙুলিয়াই দিব লাগে। তেনে চিত্ৰ বা তালিকাত প্ৰতিখন পুথিত থকা পদ, শ্লোক আদিৰ ক্ৰমচ্যুতি স্পষ্টৰূপত ধৰা পৰে। তালিকাখন সাধাৰণতে পৰিশিষ্টত সংযোগ কৰা হয় কিন্তু সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ যি স্থানত এনে খেলি-মেলিৰ প্ৰসংগ আছে তাতে উক্ত তালিকাখনলৈ নিৰ্দেশ কৰিব লাগে।
- ১৮। পদ, শ্লোক আদিৰ পাঠ-পাঠান্তৰ লিখাৰ পিছত তাৰ লগত থকা সংযোজিত পাঠসমূহ উল্লেখ কৰিব লাগে। সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ লগত উল্লেখ কৰা সংযোজিত পাঠক বুজাবলৈ সাধাৰণতে তৰা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সংযোজিত পাঠৰো আকৌ যদি পাঠান্তৰ ওলায় সেইবোৰ বৰ বন্ধনীৰ ভিতৰত দেখুওৱা হয়।
- ১৯। সংযোজিত পাঠাংশ অৰ্থাৎ প্ৰক্ষিপ্ত পাঠাংশ পোন্ধৰ শাৰীৰতকৈ বেছি হ'লে, অৰ্থাৎ বৰ দীঘলীয়া হ'লে তাক পৰিশিষ্টৰূপে শেষত ৰাখিব পাৰি। মূল পাঠত তাৰ স্থান পুথিৰ নামেৰে সৈতে লগে লগে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে।
- ২০। কেতিয়াবা কোনো পুথিত একোটা বুজন দৈৰ্ঘ্য য়ৰ পাঠখণ্ড (substitute) মূল পাঠৰ সলনি নকলকাৰে বহুৱাই থয়। তেনে পাঠখণ্ডক সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ লগতে তৰা চিন দি দেখুৱাব পাৰিলে ভাল। কিন্তু সি বেছি দীঘল হ'লে পৰিশিষ্টৰূপে সংযোগ কৰিব লাগে। পাঠখণ্ডৰ অন্তৰ্গত মিলা পাঠখিনি সৰু বন্ধনীৰ মাজত দিয়া হয়। কিন্তু সংগঠিত পাঠৰ কোন ঠাইত এই মিলা পাঠখিনি বহিছে তাক ক'ব লাগে।
- ২১। পুথিৰ পুষ্পিকাবোৰৰ পাঠান্তৰৰ বাবে কোনো সংকেত বা নিয়ম নাই। ভূমিকাত সন্নিবিষ্ট পুথিৰ বিৱৰণতে পুথিৰ পুষ্পিকাসমূহ টুকি দিয়াই হয়। গতিকে তাতে পুষ্পিকাৰ পাঠ-পাঠান্তৰ স্পষ্টভাৱে পোৱাই যায়।

- ২২। কোনো পুথিৰ পৰ্ব, কাণ্ড, অধ্যায়, সৰ্গ বা অংকৰ আৰম্ভণিত আৰু শেহতো ফলশ্ৰুতি, উপদেশ বা বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত সাৰ দিয়া থাকে। সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ প্ৰাসংগিক স্থানত সেইবোৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।
- ২৩। উক্ত নিৰ্দ্ধাৰিত নিয়মসমূহৰ উপৰিও পুথিৰ বা পাঠৰ গাইণ্ডটীয়া তথ্যসমূহ প্ৰয়োজন অনুযায়ী পাঠকক জনাই যোৱাটো সম্পাদকৰ দায়িত্ব। তাত তেওঁ নিজস্ব উপস্থাপন ৰীতি প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। সমীক্ষা-সামগ্ৰীত ব্যৱহাৰৰ বাবে দীঘল শব্দ চমুকৈ তৈয়াৰ কৰি লোৱাটোৱেই শ্ৰেয়। সমীক্ষিত মহাভাৰতৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীত বহু তথ্য, সমস্যা আৰু বিষয় বুজাবৰ বাবে বহু চমু শব্দ (abbreviation) বা সংকেত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। পৰৱৰ্তীকালত ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত সেইবোৰ প্ৰস্তুত সূত্ৰৰূপেই ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে।

সমীক্ষা-সামগ্ৰী (apparatus criticus), দীঘলীয়া প্ৰক্ষিপ্ত পাঠাংশ তথা সংগঠিত পাঠৰ সলনি প্ৰাপ্ত পাঠাংশ সন্নিবিষ্ট পৰিবিষ্ট আৰু সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ পাদটীকা এই সকলোখিনিৰ প্ৰণালীবদ্ধ আৰু নিষ্ঠাপূৰ্বক উপস্থাপন হ'লে তাত পাঠ-সংগঠনত ব্যৱহৃত সকলো তথ্য পোৱা যায়। সংগঠিত পাঠ, সমীক্ষা-সামগ্ৰী আৰু পৰিশিষ্ট সমূহ একেলগে গোট খালেহে তাক গ্ৰন্থ বিশেষৰ সমীক্ষিত সংস্কৰণ বুলিব পাৰি। থোৰতে কবলৈ গ'লে তেনে সমীক্ষিত সংস্কৰণটিত থাকিবলগীয়া বিষয়বস্তুৰ ক্ৰম এনে হ'ব- গ্ৰন্থপৰিচয়, প্ৰয়োজনীয়তা, পুথি সংকেতৰ তালিকা, সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ পৰিচয়, সমুচ্চয়ৰ বাবে সংগৃহীত পুথি আৰু নীতি, পাঠৰ বিভিন্ন অংশ সমুচ্চয়-পত্ৰত অন্তৰ্ভুক্তিৰ তালিকা, উপসাক্ষ্যৰ বিৱৰণ, পুথিৰ বংশলতাৰ চিত্ৰে সৈতে বিশদ ব্যাখ্যা, শাখা-প্ৰশাখাৰ সমীক্ষাত্মক নিৰূপণ, শাখা আৰু পুথিৰ গাইণ্ডটীয়া বৈশিষ্ট্য, ভিন ভিন শাখা-প্ৰশাখাৰ অন্তৰ্ভুক্ত পুথিবোৰৰ মাজত থকা সম্বন্ধ, পাঠ-সংগঠনত ব্যৱহৃত সমীক্ষা নীতি-সমস্যা-কৌশল, আধাৰৰূপে লোৱা প্ৰাচীনতম পুথিৰ পৰিচয় আৰু তাৰ নিৰ্ভৰশীলতা প্ৰতিপাদন, সংশোধন-আনুমানিক সংশোধন, ওপৰৰি পাঠখণ্ড, প্ৰক্ষিপ্ত পাঠাংশ, সংগঠিত পাঠৰ পৰিচয়-নিৰ্ভৰযোগ্যতা, ইতিপূৰ্বে প্ৰকাশিত সেই গ্ৰন্থৰ আন আন সংস্কৰণসমূহ উল্লেখ- সেইবোৰৰ আঁঠোৱাহ, পুনৰ্গঠিত পাঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক আৰু সাহিত্যিক আলোচনা, পুনৰ্গঠিত পাঠৰ আধিকাৰিক আৰু প্ৰাসংগিক বিষয়ৰ উৎস— গ্ৰন্থকাৰৰ সংযোজন, বিযোজন আৰু ব্যতিক্ৰম আৰু পাঠৰ ইতিহাসৰ লগত সংশ্লিষ্ট সকলো বিষয়ৰ কথাকে ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰে কাৰ্যকাৰীভাৱে উপস্থাপন কৰা। তাৰ পাছত সম্পাদক-সমীক্ষকৰ কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ। এই বিস্তৃত ভূমিকাৰ পিছত পুনৰ্গঠিত বা সংগঠিত পাঠ আৰু সমীক্ষা উপস্থাপিত হ'ব। ইয়াৰ পিছত ওপৰৰি বা পৰিশিষ্টৰূপে থাকিবলগীয়া বস্তুবোৰ হ'ল দীঘল প্ৰক্ষিপ্ত পাঠ, সলনিৰ পাঠ, পৰিপূৰক পাঠ, প্ৰয়োজন হ'লে পুথিৰ পদ, শ্লোক অধ্যায় আদিৰ বিশৃংখলতা দেখুৱাবপৰাকৈ প্ৰস্তুত কৰা তালিকা তথা সম্পাদকে তৎকালীন ভাৱে প্ৰয়োজন বুলি ভবা আন আন তথ্য।

এনেদৰে প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা পাঠ বিশেষৰ অনুপুংখ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে কালৰ সোঁতত বিকৃত হ'বলৈ ধৰা বা লুপ্ত হ'বলৈ ধৰা একোটা পাঠ-উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়, তাৰ যথার্থতা বিচাৰ কৰিব পৰা যায়, ঐতিহাসিকতা সাব্যস্ত কৰিব পৰা যায় আৰু বিকৃত পাঠৰ মূলৰূপৰ ওচৰ চাপিব পৰা যায়। কিন্তু এনে জটিল আৰু দীঘলীয়া প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা উদ্ধাৰ হোৱা পাঠটিকে মূল গ্ৰন্থকাৰে লিখি উলিওৱা মূলপাঠ বুলি দাবী কৰিব পৰা নাযায়। এই সন্দৰ্ভত অতি পৰিশ্ৰম প্ৰসূত আৰু সময়সাপেক্ষে মহাভাৰতৰ আদিবৰ্ষৰ ভূমিকাত সংগঠিত পাঠটিৰ সম্পৰ্কত নিজৰ অভিমত স্পষ্ট কৰি দি সুক্‌থংকৰে কৈছে— এই সংস্কৰণত আগবঢ়োৱা পাঠটিক পৌৰাণিক কবি মহৰ্ষি ব্যাসৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ বুলি ক'ব নোৱাৰি। ই 'উৰ-মহাভাৰত' বা 'উৰ-ভাৰতৰ' পুনৰ্গঠিত পাঠ বুলি ক'ব নোৱাৰি; তাক উদ্ধাৰ কৰাটো বাঞ্ছনীয় হ'লেও সম্ভৱপৰ নহয়। ই বৈশম্পায়নে জন্মেজয়ৰ সত্ৰযজ্ঞত আবৃত্তি কৰা পাঠটোৰ হুবহু অনুকৰণে নহয়। আনকি সূতই নৈমিষাৰণ্যত শৌনকাৰ্ণাধ্যক্ষৰ আগত আবৃত্তি কৰা পাঠটিৰ নো কিমান ওচৰ চাপিছে তাকো ক'ব নোৱাৰি। কিন্তু সুক্‌থংকৰৰ ভাষাত—

It is but a modest attempt to present a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be the most ancient one according to the direct line of transmission, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. (Sukthankar : Prolegomena, p.CIII)।

সুক্‌থংকৰৰ এই সকিয়নি আন সকলোবোৰ সমীক্ষিত পাঠৰ ক্ষেত্ৰতে খাটে। আচলতে এই পাঠটিত সকলো প্ৰাপ্তপুথিৰ পূৰ্বৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। সেই অনুৰূপে ই মূল পাঠৰ সম্ভাব্য নিকটতম ৰূপ। এই পুনৰ্গঠিত পাঠটিৰ স্থান, কাল আৰু নকলকাৰৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্ত দিব পৰা নাযায়। কেৱল প্ৰাচীনতম প্ৰাপ্ত পুথিতকৈ ই প্ৰাচীন ৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। বিশেষভাৱে সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত নামি অহা পুথিবোৰৰ প্ৰাচীন ৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। অন্ততঃ প্ৰাপ্ত পুথি সমূহতকৈ ই প্ৰমাদমুক্ত আৰু ইয়াত অৰ্বাচীন সংযোজনা বা প্ৰক্ষিপ্ত পাঠ মুঠেই নাথাকিব বা অতি কম পৰিমাণেহে থাকিব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা সমীক্ষিত পাঠটিতকৈ বজাৰত প্ৰচলিত অসমীক্ষিত সংস্কৰণটিহে হয়তো পাঠকৰ অধিক সুবোধ্য আৰু সুচল যেন লাগিব পাৰে। হয়তো উত্তম পাঠ যেনো লাগিব পাৰে। তাৰ কাৰণ হ'ল বহুবাৰ বহুজন পণ্ডিত কবিৰ হাতত পৰি প্ৰাচীন পাঠটি মসৃণ হৈছে আৰু তাৰ সৰলীকৰণ ঘটিছে। নতুন দৃষ্টিভঙ্গী, নতুন ভাৱধাৰা আৰু পৰিচিত বিষয়বস্তুৰ অন্তৰ্ভুক্তি ঘটিছে। ভাৰতীয় ধ্ৰুপদী গ্ৰন্থৰ শাখা-প্ৰশাখাই জনপ্ৰিয়তা আৰু ব্যৱহাৰিক উপযোগিতা গোটাৰ বাবে নতুন নতুন আখ্যান-উপাখ্যান

তথা নিৰ্বচন সামৰি লয়। তেনেদৰে ভাষাও পাঠকৰ নিজৰ পৰিচিত ভাষাৰ কাষ চাপে। গতিকে অসমীক্ষিত সংস্কৰণটি (vulgate) সাধাৰণ পাঠকৰ অধিক সহজ আৰু আপোন যেন লাগিব পাৰে বা লগাটো স্বাভাৱিক। তাৰ বিপৰীতে সমীক্ষিত সংস্কৰণৰ নতুন সংগঠিত পাঠটিত অপ্ৰচলিত বাগ্ভংগী আৰ্ষ-প্ৰয়োগ, প্ৰাচীন ভাষাতাত্ত্বিক নিয়মৰ অনুশাসন আদি নতুন পাঠকৰ বাবে আচহুৱা হোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক। কিন্তু সংগঠিত পাঠটি পঢ়াৰ সময়ত, এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে সেই পাঠটিত কোনো নকলকাৰৰ বিলাসী কল্পনাৰ প্ৰলেপো নাই আৰু কোনো সংস্কাৰক প্ৰচাৰকৰ উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত ব্যাখ্যা নিৰ্বচনো নাই। বৰং অনাহকত পাঠটি দীৰ্ঘায়ত আৰু দুৰ্বল কৰা লিপিকাৰৰ দৃষ্টিগত আৰু মনোগত ভুলবোৰ তাৰ পৰা আঁৰোৱা হৈছে। বৰং পাঠটি পুথিকপ অভিলেখৰ সাক্ষ্য-সমৰ্থনৰ ভিত্তিতহে সংগঠিত হৈছে আৰু প্ৰতিটি পাঠ-সমস্যাৰ ক্ষেত্ৰত যুক্তিপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত দি থোৱা হৈছে। যদি বৰ্তমান সমীক্ষকৰ সিদ্ধান্ত কোনো পাঠকৰ মনঃপুত নহয়, তেনেহ'লে তাৰ সাল-সলনি কৰিবলৈ আৰু তাতকৈ উত্তম পাঠৰ পৰামৰ্শ দিবলৈ পাঠক-পণ্ডিতক সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰো যোগান ধৰা হৈছে। এনে ব্যৱস্থাৰ ফলত পাঠটিৰ সন্দৰ্ভত উত্থাপিত অনেক প্ৰশ্নৰ সু-সমাধান পোৱা যাব আৰু পণ্ডিত-সজ্জনৰ মাজত বহুদিন ধৰি চলি অহা একোখন গ্ৰন্থৰ অনেক পাঠ-বিতৰ্কৰ ওৰ পৰিব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিত সমীক্ষা-সামগ্ৰী-উপস্থাপনত কি কি নিয়ম পালন কৰিব লাগে তাৰ আভাস দিয়ক।

.....
 .....
 .....

৪.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

উপস্থাপন পদ্ধতি পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ এটি বিশিষ্ট অঙ্গ। সমীক্ষিত গ্ৰন্থ একোখনৰ পাঠ নিৰ্ণয় কৰাৰ পিছত সমীক্ষক পাঠটিৰ বাবে এটি ভূমিকা যুগুতাব লাগে। ভূমিকাটিত সমীক্ষকৰ অভিমত ব্যক্ত কৰিব লাগে। সমীক্ষকে ব্যৱহা কৰা সকলো সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ এখন নিৰ্ভুল তালিকা সাংকেতিক চিহ্নৰে সৈতে দিব লাগে। প্ৰতিটো সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনাত্মক পৰিচয় জ্ঞাপন কৰিব লাগে। সংগৃহীত পুথিসমূহৰ ভিতৰত কোনবোৰ পুথি সম্পূৰ্ণৰূপে আৰু কোনবোৰ আংশিকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে তাক জনোৱাটো প্ৰয়োজন। তাৰ পিছত সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ বিৱৰণ দিয়া হয়। অতি চমুকৈ হ'লেও পাঠটিৰ এটি একোটা উপস্থাপন কৰিলে পাঠটিৰ সন্দৰ্ভত

উত্থাপিত বহুতো প্ৰশ্নৰ সমাধান পোৱা যায় আৰু এইটোৱেই পাঠ সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত ইঙ্গিত লক্ষ্য। এই বিভাগটিত এই আটাইবোৰ কথাৰে খুঁটি নাতি মাৰি আলোচনা কৰা হৈছে।

৪.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত সমীক্ষাত্মক ভূমিকা বা পাতনিৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে আপোনাৰ মতামত ব্যক্ত কৰক।
- ২) সমীক্ষাত্মক ভূমিকা কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।
- ৩) পাঠ উপস্থাপন কেনেদৰে কৰা হয় বুজাই লিখক।
- ৪) সমীক্ষা সামগ্ৰী উপস্থাপনৰ নীতি-নিয়মসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫) চিগলামৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে এটি টোকা যুগুত কৰক।

৪.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

পঞ্চম বিভাগ
হাতে কামে পাঠ সমীক্ষা

বিভাগৰ গঠন :

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ পাঠ সমীক্ষা কি ?
- ৫.৪ হাতে কামে পাঠ সমীক্ষা
- ৫.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)
- ৫.৭ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষা বিষয়টো অতি বিস্তৃত বিষয়। পাঠ সমীক্ষা হৈছে বৰ্তমান সময়ৰ গৱেষণাৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন বিষয়ৰ ভিতৰত এক কঠিন তথা আকৰ্ষণীয় বিষয়। পাঠ সমীক্ষাৰ জৰিয়তে বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি কোনো এটা পাঠ অধ্যয়ন কৰি সেই পাঠৰ মূল ৰূপ নিৰ্ণয় কৰা হয়।

সাহিত্যৰ প্ৰকৃত মূল্য নিৰ্ণয়ত পাঠ-সমীক্ষাৰ ভূমিকা উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ জৰিয়তে সাহিত্যৰ ইতিহাস নিৰ্ণয় কৰা সম্ভৱ। পুৰণি কালত বৰ্তমানৰ দৰে ছপাশালৰ ব্যৱস্থা নাছিল বাবেই হাতে-লিখা পুথিৰ অধিক প্ৰচলন আছিল। যি কোনো প্ৰাচীন লেখক বা নিজ হাতে লিখা ৰচনাসমূহ বৰ্তমান তেওঁলোকে ৰচনা কৰাৰ মূল ৰূপত পোৱা নাযায়। পুথিসমূহ নকল কৰোঁতে পুৰণি পাঠৰ সংখ্যা বাঢ়ি গৈ থাকে আৰু তাত বহুতো ন-কথা সোমাই পৰে। কেতিয়াবা মূল লেখকৰ ৰচনাখিনিৰো সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন ঘটা দেখা যায়। পুৰণি পাঠৰ এনে ভুল বা পাঠৰ বিকৃতি আঁতৰ কৰি মূল পাঠৰ ওচৰ চাপিবলৈ কৰা প্ৰয়াসটোৱেই পাঠ সমীক্ষাৰ মূল উদ্দেশ্য। সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে কিছুমান শব্দৰ ৰূপ সলনি হয় আৰু পিছৰ যুগত তেনেবোৰ শব্দ অপ্ৰচলিত হৈ পৰে। ফলত তাত নতুন শব্দৰ যোগ হৈ মূল পাঠৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে। এনে ক্ষেত্ৰত মূল পাঠৰ প্ৰকৃত ৰূপৰ চানেকি প্ৰদৰ্শনৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন, যাতে যিমান দূৰ সম্ভৱ মূল ৰূপৰ ওচৰ চপাকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি উলিয়াব পাৰে। প্ৰাচীন পুথিৰ ভাষা, শব্দ আদিৰ শুদ্ধ ৰূপ উলিয়াব পাৰিলেহে পুথি ৰচনাৰ সময়, স্থান আদি নিৰ্ভুলভাৱে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। এটা যুগৰ ভাষা-সাহিত্য-

সংস্কৃতিৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে সেই সময়ত ব্যবহৃত ভাষা শব্দৰ ভণ্ডাৰ আদিয়ে। তেনে ক্ষেত্ৰত শুদ্ধ ৰূপত সেই পাঠ উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিলেহে সেই সময়ৰ সমাজ তথা সাহিত্য আদিৰ ভাব-ভাষা শুদ্ধ ৰূপত প্ৰকাশ পাবলৈ পাঠ-সমীক্ষা বিষয়টোৰ অতি প্ৰয়োজন।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ শেষত আপোনালোকে—

- পাঠ সমীক্ষাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব;
- পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ লগতে হাতে কামে পাঠ সমীক্ষা কৰিবলৈ কোন কোন বিষয়ত মন দিব লগা হয়, সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- সংকেত চিহ্নৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব।

৫.৩ পাঠ সমীক্ষা কি ?

ইংৰাজী Textual Criticism ৰ অসমীয়া প্ৰতিশব্দই হৈছে পাঠ সমীক্ষা। পাঠ সমীক্ষাৰ আখ্যাটোৰ ব্যৱহাৰ হৈছে ঊনবিংশ শতিকাৰ মধ্যভাগৰ পৰা। অৱশ্যে পাঠ-সমীক্ষাৰ সমালোচনাৰ প্ৰচলন ইউৰোপত যথেষ্ট পুৰণি। পাঠ সমীক্ষা প্ৰাচীন অভিলেখ অধ্যয়নৰ এক প্ৰণালীবদ্ধ পদ্ধতি।

বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পাঠ বিশেষ অধ্যয়ন কৰি আৰু প্ৰাপ্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথি-পাঠৰ সম্ভাৱ্য আদিৰূপ নিৰূপণ কৰা হয়। ইয়াৰ প্ৰধান আৰু একমাত্ৰ উদ্দেশ্য হৈছে পুৰণি পুথি-পত্ৰৰ হাতে লিখা ৰূপত তাৰ মূল পাঠ সম্পৰ্কে যি প্ৰমাণ থাকে, তাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰা আৰু তাক এনেভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা হয় যে যিমান দূৰ সম্ভৱ তাৰ প্ৰামাণ্য পাঠ উলিয়াব পৰা হয়। পষ্টগেটে কৈছে— ‘কোনো পাঠৰ মূল ৰূপ নিৰ্ধাৰণৰ বাবে কৰা মানুহৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰকাৰ পদ্ধতিগত অনুশীলনকে পাঠ সমীক্ষা বোলে।’ পল মেচে যিমানদূৰ সম্ভৱ মূলৰ নিকটতম পাঠ এটা প্ৰস্তুত কৰাকে পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম বুলি কৈছে। আকৌ, এনচাইক্লোপেডিয়া আমেৰিকানাত আৰু বেছি স্পষ্ট আৰু বিস্তৃতকৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হৈছে। সেইমতে পাঠ সমীক্ষা হৈছে ‘ই এক বিজ্ঞান, যাৰ সহায়ত সম্ভাৱ্য লেখকৰ মূল কথাৰ যথার্থতা, পূৰ্ণতা আৰু অবিকৃত ৰূপ নিৰ্ণয় হোৱাকৈ পুৰণি লেখাৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰা হয়, গতিকে বিভিন্ন দেশৰ মনীষীয়ে আগবঢ়োৱা পাঠ সমীক্ষা সম্পৰ্কীয় মন্তব্যৰ পৰা সহজে বুজিব পাৰি যে নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য আৰু পদ্ধতিৰে অনুশাসিত ই এক শাস্ত্ৰীয় বিষয়।’

৫.৪ হাতে কামে পাঠ সমীক্ষা

পাঠ সমীক্ষাৰ বিষয়ে উল্লিখিত কথাসমূহৰ পৰা পাঠ সমীক্ষা সম্বন্ধে কিছু জ্ঞান আমি লাভ কৰিলোঁ। তাৰ পৰাই বুজা গ'ল যে যিকোনো পুৰণি গ্ৰন্থ বা পাঠৰ মূল দাৰ্শনিক অৰ্থ পাবলৈ হ'লে তাৰ মূল বা প্ৰকৃত পাঠৰ উদ্ধাৰ নিতান্তই প্ৰয়োজন আৰু তাৰ বাবে পাঠ সমীক্ষাই একমাত্ৰ উপায়। গতিকে হাতে-কামে পাঠ সমীক্ষা কৰাটো প্ৰয়োজন। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰথম চিন্তা হ'ব হাতে কামে পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ হ'লে কি কৰিব লাগিব। প্ৰথমতে এখন গ্ৰন্থৰ পাঠৰ অধ্যয়নত প্ৰবৃত্ত হোৱা যাব যদি সেই পাঠত বিশেষ কিবা অভিক্ৰটি থাকে বা পাঠ-সমীক্ষাৰ অনুশীলনৰ প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিলে নতুবা এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ হাতলৈ আহিলে আৰু পাঠ নিৰূপণ কৰাটো আৱশ্যকীয় হৈ পৰে। এখন ফলি কৰবাত নতুনকৈ আৱিষ্কাৰ হ'লে বা ইতিহাস- অধ্যয়ন প্ৰসংগত পুৰণি এখন শাসনেৰে পাঠ পুনৰুদ্ধাৰ কৰিবলগীয়া হ'লে সেই ফলিত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োগ প্ৰয়োজন হৈ পৰে। অৱশ্যে, ফলিৰ ক্ষেত্ৰত সুকীয়া। কিয়নো, ফলিত এটাই মাত্ৰ পাঠ থাকে। কিন্তু গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথম কৰণীয় হৈ পৰে যিমানখিনি পৰা যায় সিমানকেইখন পুথি সংগ্ৰহ কৰা। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন বক্তাৰ শ্ৰোতাসকলে মাথোন অসমীয়া আৰু বৰ সবহ গ্ৰন্থৰ পাঠ অধ্যয়ন কৰিবলগীয়া হ'ব পাৰে। সমীক্ষাৰ প্ৰথম দৃষ্টি দিবলগীয়া কথা হ'ল অসমীয়া আৰু সংস্কৃত পুথিৰ ছপা বিৱৰণমূলক তালিকা বা সাধাৰণ নাম তালিকালৈ। কিন্তু অসমত এতিয়ালৈ মাথোন দুখনহে হাতে লিখা পুথিৰ বিৱৰণ-মূলক তালিকা ছপা হৈ ওলাইছে। এখন পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ **Descriptive Catalogue of Assamese Manuscripts** (১৯৩০, ইয়াৰ অধিক ভাগে সংস্কৃত পুথিসমূহ) আৰু আনখন বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ পুথিৰ তালিকা ড° প্ৰতাপ চন্দ্ৰ চৌধুৰীয়ে প্ৰস্তুত কৰা। বহুত সময় আগতে ছপা হৈছিল কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ হাতত থকা এখন বিৱৰণহীন পুথিৰ তালিকা, অৱশ্যে আজিকালি সি দুৰ্লভ হৈছে। গুৱাহাটী, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয় আদিত সংগৃহীত হাতে লিখা পুথিৰ তালিকাসমূহো কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ তালিকাত অন্তৰ্ভুক্ত। অসমৰ বাহিৰৰ কলিকতাৰ এছিয়াটিক ছোছাইটি, মাদ্ৰাজৰ কুপ্পুস্বামী শাস্ত্ৰী ইনষ্টিটিউট, তাৰোৰৰ সৰস্বতী মহল লাইব্ৰেৰী আদি বিভিন্ন অনুষ্ঠানৰ পুথিৰ কেটেলগ (Catalog) : ছপা ৰূপত আছে। আনকি সুদূৰত থকা ব্ৰিটিছ মিউজিয়ামৰ ভাৰতীয় সংগ্ৰহৰ তালিকাত ক'ৰবাত 'চকুত বাটি দিবলৈ' পোৱা যাব পাৰে। উল্লিখিত অনুষ্ঠানসমূহৰ হাতে-লিখা পুথিৰ কপি পোৱা যাব পাৰে তাৰ অনুসন্ধান কৰাটো দৰকাৰ। আমাৰ সকলোৰে জ্ঞাত যে আনন্দৰাম বৰুৱাই ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পুথি গোটায়ে তেওঁ কাম কৰিছিল, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ো বিশেষভাৱে ভাণ্ডাৰকৰ ইনষ্টিটিউট কিউৰেটৰ পি.কে. গোড়েৰ সহায়েৰে আৱশ্যকীয় পুথি-পত্ৰ পাইছিল। পোনতে বিভিন্ন অনুষ্ঠানত প্ৰয়োজনীয় পুথি থকাৰ সম্ভেদ উলিয়ায় ধন দি ফটো, মাইক্ৰফিল্ম বা ৰোটোগ্ৰাফ প্ৰক্ৰিয়াৰে নকল সংগ্ৰহ কৰিব লাগে। হাতে লিখা অনুলিপিটো মিলোৱাৰ দায়িত্ব সম্পাদকৰ থাকি যায়, কিয়নো এখন পুথিৰ সম্পূৰ্ণ প্ৰমাণ বা সাক্ষ্য পোৱাটো নিতান্তই প্ৰয়োজনীয়। হাতে-

লেখা পুথিবোৰৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিলে। পুথি এখনৰ আদ্যোপান্ত সকলো বিৱৰণ সূক্ষ্মভাৱে চাই লেখি ৰাখিব লাগিব। যিখিনি ঠাই আৰু সংগ্ৰহ নতুবা গ্ৰন্থগাৰত পুথিখন সংৰক্ষিত হৈ আছে, সেই সংগ্ৰহৰ ঠাই বা গ্ৰন্থগাৰৰ প্ৰতীক স্বৰূপ সংখ্যা আদি টুকি ৰাখিব লাগে। তদুপৰি পুথিত থকা মুঠ পাতৰ সংখ্যা, আকৌ প্ৰতিটো শাৰীত থকা আখৰৰ সংখ্যাবোৰ টুকি ৰখাটো প্ৰয়োজন। পুথিত লেখা পাতবোৰৰ কিহৰ অৰ্থাৎ সাঁচিপাত, তুলাপাত আদি আৰু অসমৰ বাহিৰৰ পুথি হ'লে তালপাত, ভূৰ্জপাত আদি সেয়াও নিৰীক্ষণ কাৰাটো দৰকাৰ। উদ্ধাৰ কৰা পুথিৰ লেখাবোৰ কি লিপিৰ (অসমৰ লিপি হ'লে গড়গঞা, বামুণীয়া বা কাইথেলী) আৰু আখৰবোৰৰ গঢ় কেনেধৰণৰ, লগতে তাৰ পৰাই লিপিকাৰজনৰ বা লিখকজনৰ হাতৰ আখৰ পৰিছে নে নাই, লিখকজনৰ নাম- পৰিচয়, প্ৰাপ্ত পুথিৰ চন- তাৰিখ, লিপিকাৰ গৰাকীয়ে দিছে যদি তেওঁৰ পৰিচয়, পুথিখন টনটনীয়া নে জীৰ্ণ অৰ্থাৎ কেনেধৰণৰ শাৰীৰিক অৱস্থাত আছে প্ৰতিটো ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰি ৰাখিব লাগিব। লেখা ঠাইৰ কাষৰত বা শাৰীবোৰৰ মাজত কিবা নতুন কথা বা অৰ্থ ইত্যাদি সংযোগ কৰা হৈছে নে কি, বকলা পাতটোত কোনোধৰণৰ টোকা আছে নে কি (বকলা পাতত কেতিয়াবা চিত্ৰ, কেতিয়াবা বংশলতা, কেতিয়াবা ধন আদি ধাৰে দিয়া হিচাপ, পিতৃ-শ্ৰাদ্ধ আদিৰো থকা দেখা যায়) আদিবোৰ দিশো চালিজাৰি চোৱা হয়। তদুপৰি পুথিখনত আন কিবা মুদ্ৰাদোষ ওলাইছে নেকি, পুথিখনৰ আৰম্ভণি আৰু শেষৰ কিছু শাৰী টুকি ৰখাৰ লগতে ভণিতা আৰু পুষ্পিকা বা গদ্যত লিখি থোৱা পৰিচয়ো টুকি ৰাখিব লাগে। সেইদৰে পুথিত থকা সংশোধন, সংযোগ ইত্যাদি মূল লিপিকাৰজনেই সংযোগ কৰিছে নে, আন এজনৰ লিপিকাৰৰ হাতৰ আখৰতহে সেয়া আছে, এই সকলোবোৰ টুকি ৰখাটো প্ৰয়োজন। মূল পুথিখনৰ নকল হিচাপে পুথিখনৰ মূল্যৰ ইংগিত এটাৰো টোকা ৰাখিব লাগে আৰু সেই মূল্যায়নৰ ওপৰত পুথিখন সম্পূৰ্ণ ৰূপ হওঁক বা অসম্পূৰ্ণৰূপে হওঁক ক'ত, কেনেকৈ কিমান পৰিমাণৰ কলন কৰা হৈছে, তাৰ অভিলেখ স্পষ্টকৈ ৰখাটো অতি আৱশ্যক। এখন পুথিৰ বিষয়ে যিমানখিনি বিৱৰণ লিখা হয়, তাৰ ওপৰত শীৰ্ষৰূপে পুথিখনক থুপাব পৰা তথা কলন পত্ৰ বাওঁফালে বহুৱাই ল'ব লগা এটা সংকেত চিহ্ন দিব লাগে। সমীক্ষাৰ কামৰ সুবিধাৰ বাবেই সংগৃহীত গ্ৰন্থবোৰত প্ৰতীক বা সংকেত চিহ্ন হয়। বিভিন্ন উপায়োৰ আৰু লক্ষণৰ বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত এই সংকেত চিহ্নবোৰ দিয়া হয়। তাৰ ভিতৰত পুথিখনৰ লিপি অনুসৰি চিহ্নটো দিয়াটোৱেই উত্তম বুলিব পাৰি। যি লিপিত পুথিখন নকল কৰা হৈছে সেই লিপিৰ নাম প্ৰথম আখৰেৰেও পুথিখন বুজাব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে গ, ক, ব অৰ্থাৎ গড়গঞা, কাইথেলী, বামুণীয়া। ভাণ্ডাৰকাৰ ইনষ্টিটিউটৰ সমীক্ষাত মহাভাৰতত তাকে কৰা কৰা হৈছে অৰ্থাৎ তামিল লিপিৰ বাবে T, গুজৰাটীৰ বাবে G, মালায়ামৰ বাবে M, মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত শাৰদা লিপিৰ বাবে S, নেৱাৰী লিপিৰ বাবে N আখৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। যেতিয়া একে লিপিৰ কেইবাখনো পুথি হয়, তেতিয়া সিহঁতৰ গুণানুক্ৰমে ১, ২, ৩ আদি সংখ্যা বহুৱাই লোৱা হয়। (যেনে শাৰদা লিপিৰ s, s_১, s_২)। সংকেত চিহ্ন লোৱাৰ দ্বিতীয় উপায় হ'ল ঠাইৰ নামৰ আদ্য

অক্ষৰ অনুসৰি যেনে মংগলদৈ পুথিৰ বাবে ম, ৰামদিয়াৰ বাবে ৰ ইত্যাদি। সেইদৰে একাধিক ঠাইৰ নামৰ আদি অক্ষৰ একে হ'লে প্ৰথম আখৰৰ লগত বিশেষত্ব সূচক আন এটি অক্ষৰ সংযোগ কৰি ল'ব পাৰি যেনে- পাটবাউসীৰ পুথিৰ বাবে 'পব' আৰু পাটছাৰকুছিৰ পুথিৰ বাবে 'পক' লব পাৰি। বৰদোৱাৰ বাবে 'বদ' বৰপেটাৰ বাবে 'বপ' ইত্যাদি।

ৰামায়ণ, মহাভাৰত আদিৰ দৰে কাণ্ড, পৰ্ব, অধ্যায়যুক্ত গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত কাণ্ড, পৰ্ব বা অধ্যায়ৰ নাম আৰম্ভণিৰ অক্ষৰেও পুথিবোৰৰ সংকেত দিব পাৰি। যেনে অৰ, অৰ অৰ্থাৎ অৰণ্যকাণ্ডৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি। ৰামায়ণৰ বোম্বাইৰ সংস্কৰণত এনে উপায়োৰ পুথিৰ প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

টীকাভাষ্য আদিক সমীক্ষা কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হ'লে, সেইবোৰ সামগ্ৰীৰ বাবেও চিগলামবা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰয়োজন। টীকাৰ পৰা লোৱা পাঠবুজাবলৈ দৰাচলতে টীকাৰ জনৰ নামৰ আদি আখৰ ব্যৱহাৰ হয়। মহাভাৰতত টীকা বুজাবলৈ C (Commentary) আখৰ সংকেত ৰূপ লোৱা হৈছে। যেনে :C অৰ্থাৎ অৰ্জুনমিশ্ৰৰ টীকা, নীলাণ্টৰ টীকা। ঠিক তেনেদৰে উপসাক্ষ্য ৰূপে ব্যৱহৃত অনুবাদ, অনুকূল, উদ্ধৃতি আদিৰ বাবেও ভিন ভিন সংকেত যুগুতাই লোৱা উচিত।

এনেদৰে সমীক্ষকৰ সুবিধা অনুযায়ী একাধিক উপায়েৰে সমীক্ষা সামগ্ৰীক প্ৰতীক বা সাংকেতিক চিন দি লোৱাৰ প্ৰথাৰ প্ৰচলন আছে। সমীক্ষক গৰাকীয়ে যি নিয়মেৰে পুথিৰ নামকৰণ নকৰক কিয়, সেই বিষয়ে সবিশেষ পুথিৰ পৰিচয় প্ৰসংগত উল্লেখ কৰা উচিত আৰু সাংকেতিক চিন সহ হাতেলিখা পুথিৰ তালিকা এখন সংযোগ কৰা উচিত। এই ক্ষেত্ৰত যদি কোনো ছপা পুথিক পাঠ-নিৰূপণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তেনেহ'লে তাকো এটা সুবিধাজনক প্ৰতীক দি তালিকাভুক্ত কৰিব লাগে। ছপা সংস্কৰণৰ বাবে 'ছ' বৰ্ণটি বা সম্পাদকৰ নামেৰে বা আদি অক্ষৰেৰে পুথিৰ প্ৰতীক দিয়াৰ ব্যৱহাৰে বহু প্ৰচলিত। সংকেত চিনত প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰ বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হ'লে ভাল বুলিব পাৰি। একেখন গ্ৰন্থৰ একাধিক পাঠক সুকীয়াকৈ বুজাবলৈ ই সহজ উপায়। তদুপৰি পাঠান্তৰ লিখোঁতে পাঠৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰিবলৈ সাংকেতিক চিনৰ প্ৰয়োজন হয়।

হাতে কামে পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পুথি এখনৰ গুণানুক্রমে স্থিৰ কৰিবলৈ পোনপ্ৰথমে পুথি কেইখন অধ্যয়ন কৰাৰ আৱশ্যক হ'ব। লগতে পুথিসমূহত যদি ওপৰৰিঃ শব্দ, শাৰী আদি থাকে বা আন লক্ষ্য কৰিবলগীয়া ওপৰৰিঃ লক্ষণ থাকে, তেতিয়া কলন-পত্ৰৰ সোঁ কাষৰৰ খালি ঠাইত সেইখিনি টুকি ৰখাটো প্ৰয়োজন। মুঠতে প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ সাক্ষ্যৰ সকলো সম্পদেই কলন-পত্ৰত, দেখুৱাব লাগিব। বিশ্বাসযোগ্যতা অনুসৰি কিছু পুথি কলনৰ বাবে নিৰ্বাচন কৰি উলিওৱা হয়। এনেদৰে হাতে-কামে পাঠ সমীক্ষা কৰাৰ অৰ্থাৎ পুৰণি পুথিৰ প্ৰণালীবদ্ধভাৱে শুদ্ধ ৰূপ উদঘাটন কৰিব পাৰিলেহে গ্ৰন্থ এখনৰ স্বৰূপ নিৰূপণ সম্ভৱ হ'ব।

৫.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

পাঠটিৰ পৰা আপোনালোকে পাঠ-সমীক্ষা, ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা তথা পাঠ সমীক্ষা কেনেকৈ কৰা হয় বা হাতে কামে পাঠ সমীক্ষাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলে। হাতে-কামে পাঠ সমীক্ষাৰ ফলতে আজি বিভিন্ন সাহিত্যৰ ইতিহাস নিৰ্ণয় সম্ভৱ হৈছে। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ভি.এছ. সুখথংকৰৰ নেতৃত্বত এদল গৱেষকে সোঁতৰ বছৰ পৰিশ্ৰম কৰি মহাভাৰতৰ সমীক্ষিত পাঠ প্ৰকাশ কৰিছিল। বৈদিক যুগত বেদৰ পাঠ আওৰাওঁতে গুৰুৰ ওচৰত বহু বছৰ থাকি পাঠ আয়ত্ব কৰিছিল। আধুনিক পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিটো সেয়ে প্ৰাচীন কালতে বৈদিক যুগৰ পৰাই প্ৰচলন হোৱা দেখা যায়।

অসমতো প্ৰাচীন কালৰে পৰাই পুথি নকল কৰি সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা প্ৰচলিত আছিল। কিন্তু অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতিৰে সমীক্ষিত পুথিৰে সংখ্যা যথেষ্ট কম, গতিকে সেই পুথিসমূহ সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন আগবঢ়াব পাৰিলে অসমীয়া সাহিত্যৰ ভৰাল অধিক চহকী হৈ পৰিব। মহাপুৰুষ দুজনাৰ লগতে বৈকুণ্ঠনাথ, ৰাম সৰস্বতী আদি কবি। অমৰ সাহিত্যৰাজি এতিয়াও পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰে আলোচনা তথা অধ্যয়ন হোৱা নাই। গতিকে এনে অমৰ সৃষ্টিৰাজিৰ পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰে অধ্যয়ন কৰাৰ অতিকৈ প্ৰয়োজন।

৫.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১) পাঠ সমীক্ষা বুলিলে কি বুজা?
- ২) পাঠ সমীক্ষা মূল উদ্দেশ্য কি?
- ৩) হাতে কামে পাঠ সমীক্ষা- পাঠটিৰ এটি প্ৰবন্ধ লিখক।
- ৪) পাঠ-সমীক্ষা কৰোঁতে সমীক্ষক এজনে কেনেধৰণৰে সংকেত চিহ্ন দিয়া চাৰিটা উপায় লিখক।

৫.৭ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

নেওগ, মহেশ্বৰ : পাঠ সমীক্ষা

গোস্বামী, ড° মালিনী : পাঠ সমীক্ষা সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগবিধি, পঞ্চম প্ৰকাশ
২০১৬, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ

* * *

তৃতীয় খণ্ড
অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস

প্ৰথম বিভাগ	:	অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস
দ্বিতীয় অধ্যায়	:	ইউৰোপ আৰু ভাৰতৰ পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস
তৃতীয় অধ্যায়	:	অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস

প্ৰথম বিভাগ
অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস
- ১.৪ ধৰ্মপুস্তকৰ পৰা প্ৰাক্ অৰুণোদয়লৈ
- ১.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)
- ১.৭ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

পৃথিৱীৰ সকলো ভাষাৰে সাহিত্য প্ৰথমে মৌখিক ৰূপতে প্ৰচলিত হৈ থাকে। পুৰুষানুক্ৰমে মানুহৰ মুখে মুখে চলি অহা এই সাহিত্যত লেখকৰ নাম পোৱা নাযায়। সময়ৰ লগে লগে এই মৌখিক ৰূপত থকা সাহিত্যসমূহে লিখিত ৰূপ পায়। অসমীয়া সাহিত্যও ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। অসমত সাহিত্য চৰ্চাৰ ইতিহাস কেতিয়া আৰম্ভ হৈছিল, সেয়া সঠিককৈ কোৱা টান। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰৰ প্ৰাদেশিক ৰূপ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰ পূৰ্বতে সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত শিলালিপি, তাম্ৰশাসন আদিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। পোন প্ৰথমেই কথিত ভাষাত সাহিত্য ৰচনা কৰিবলৈ বৌদ্ধ সিদ্ধাৰ্য সকলেই প্ৰচেষ্টা চলায়। তেওঁলোকে ৰচনা কৰা চৰ্যাগীতবোৰত সংস্কৃত, প্ৰাকৃত, বঙলা আৰু অসমীয়া ভাষাৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছে। এই গীতবোৰকে অসমীয়া ভাষাৰ আদি স্তৰৰ ৰচনা বুলিব পাৰি।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ শেষত আপোনালোকে—

- অসমীয়া পুৰণি পুথি সম্পৰ্কে ধাৰণা স্পষ্ট হ'ব;
- হাতে লিখা পুথি কি সেই সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;

- হাতে লিখা পুথিৰ পৰা ধৰ্ম পুস্তকলৈ ৰচনা হোৱা গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- ধৰ্ম পুস্তকৰ পৰা প্ৰাক্ আৰু অৰুণোদয়লৈ ৰচনা হোৱা গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

১.৩ অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস

অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাসক প্ৰধানকৈ দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি—

- (ক) হাতেলিখা পুথিৰ পৰা ‘ধৰ্ম পুস্তক’লৈ
- (খ) ধৰ্মপুস্তকৰ পৰা প্ৰাক্ ‘অৰুণোদয়’লৈ।

(ক) হাতেলিখা পুথিৰ পৰা ধৰ্ম পুস্তকলৈ :

খ্ৰীষ্টীয় দশম-একাদশ শতিকাৰ পৰা চতুৰ্দশ শতিকালৈ এই সময়ছোৱাৰে লিখিত পুথিৰ নিদৰ্শন বৰ কম। দেশৰ সেমেকা জলবায়ু, ৰাজনৈতিক বিপৰ্যয়, বানপানী, মানুহৰ অনাদৰ আৰু পুথি সংৰক্ষণৰ অনাগ্ৰসৰতাৰ ফলতেই বহুতো পুথি কালৰ গৰ্ভত লয় পালে। বৈষ্ণৱ আন্দোলন আৰু মানুহৰ শ্ৰমস্পৃহা বৃদ্ধি পোৱাৰ বাবেই শংকৰদেৱৰ পৰৱৰ্তীকালত ৰচিত পুথিসমূহৰ বেছিভাগেই উদ্ধাৰ হৈছে।

অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস বিচাৰিলেই আমি ‘চৰ্যাপদ’ৰ কাষ চাপিব লাগিব। অসমীয়া আৰু বঙলা ভাষাৰ উমৈহতীয়া নিদৰ্শন থকা এই চৰ্যাপদসমূহ ১৯০৭ চনত মহামহোপাধ্যায় হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে নেপালৰ ৰাজদৰবাৰৰ গ্ৰন্থালয়ৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰে। শাস্ত্ৰীদেৱে উদ্ধাৰ কৰা গ্ৰন্থখনৰ নামটো আছিল— ‘চৰ্যাগীতিকাষ’। তেওঁ সৰোজবজ্ৰৰ দোহাকোষ, কৃষ্ণচাৰ্যৰ দোহাকোষ, ডাকৰ্ণৰ আৰু চৰ্য্যচৰ্য বিনিশ্চয়— এই চাৰিখন পুথি উদ্ধাৰ কৰি আনি ‘হাজাৰ বৎসৰৰ পুৰাণ বাঙ্গালা ভাষায় বৌদ্ধগান ও দোহা’ নাম দি ১৯১৬ চনত প্ৰকাশ কৰে। হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীয়ে উদ্ধাৰ কৰি অনা পুথিখনত সৰ্বমুঠ ৪৬ টা সম্পূৰ্ণ আৰু এটা খণ্ডিত গান বা দোহা আছে। ২৪ জন সিদ্ধাচাৰ্যই ৰচনাক বা এই গীতসমূহ গাবৰ কাৰণে ৰচিত। সেইকাৰণে প্ৰত্যেকেটো চৰ্যাত, পৰৱৰ্তী সময়ত বৰগীতত থকাৰ দৰে ৰাগৰ উল্লেখ আছে। এই ২৪ জন সিদ্ধাচাৰ্যৰ ভিতৰত মীননাথ, মৎস্যেন্দ্ৰনাথ, লুইপা আৰু সবহপা কামৰূপৰ লোক আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে মত আগবঢ়াইছে। এই চৰ্যাপদ সমূহ সহজযান পন্থাৰ ধৰ্মসাধনৰ গীত। ইয়াৰ বাহ্যিক অৰ্থ অতি সহজ, কিন্তু গুঢ়াৰ্থ বুজা কঠিন। সেয়েহে বৃত্তিকাৰ সকলে ইয়াৰ ভাষাক সন্ধ্যাভাষা বুলিছে। সন্ধ্যাৰ আধা আলোক আৰু আধা ছাঁয়াৰ ৰহস্যৰে প্ৰত্যেকেটো চৰ্য্য আৱৰি ৰাখে। চৰ্যাপদৰ নিম্নসমাজৰ চিত্ৰ বিশেষভাৱে অঙ্কিত হৈছে। সিদ্ধাচাৰ্য সকলৰ সৌন্দৰ্যবোধ আৰু কলাকুশলতাও স্থান বিশেষে প্ৰতিফলিত হৈছে।

চৰ্যাপদৰ পাছতেই পণ্ডিতসকলে উদ্ধাৰ কৰা আন এখন প্ৰাচীন পুথি হ'ল— বড়ু চণ্ডীদাসৰ “শ্ৰীকৃষ্ণ-কীৰ্তন”। এই পুথিখনক বঙলা আৰু অসমীয়া ভাষাৰ উমৈহতীয়া সম্পদ বুলিব পাৰি। বসন্ত বঞ্জন ৰায়ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত এই পুথিখনত অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰাচীন ৰূপটো সংৰক্ষিত হৈছে। কাব্যখনত কৃষ্ণ, ৰাধা আৰু বড়ায়ি— এই তিনিটা চৰিত্ৰৰ কাৰ্যকলাপৰ গীতৰ মাধ্যমেদি প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ৰাধা-কৃষ্ণৰ লীলা বিষয়ক এই গ্ৰন্থখন বাৰটা খণ্ডত বিভক্ত। এই খণ্ড কেইটা হৈছে— জন্মখণ্ড, তাম্বুল খণ্ড, দানখণ্ড, নৌকা খণ্ড, ছত্ৰখণ্ড, ভাৰখণ্ড, বৃন্দাবনখণ্ড, কালিয়াদমন খণ্ড, যমুনা খণ্ড, বংশী খণ্ড, বাণ খণ্ড আৰু ৰাধা বিৰহ খণ্ড। প্ৰত্যেকটো খণ্ডত কৃষ্ণ বিষয়ক একোটি ঘটনা বা আখ্যান বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

অসমীয়া আৰু বঙলা দুয়োটা ভাষাৰে নিদৰ্শন থকা আন এখন পুথি হ'ল— ৰমাই পণ্ডিতৰ ‘শূন্যপুৰাণ’। এই পুথিখন ধৰ্ম দেৱতাৰ পূজাৰ পুথি। ধৰ্ম-দেৱতাৰ পূজা প্ৰধানকৈ ৰাঢ় দেশতহে প্ৰচলিত যদিও অসমত মনসা পূজাৰ লগতে ধৰ্ম দেৱতাৰ পূজাও অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। শূন্যপুৰাণৰ সম্পাদক নগেন্দ্ৰ নাথ বসু আৰু দীনেশচন্দ্ৰ সেনৰ মতে ৰমাই পণ্ডিত একাদশ শতিকাৰ বাঁকুড়া জিলাৰ লোক। স্থান বিশেষে ‘শূন্য পুৰাণ’ৰ ভাষাৰ লগত প্ৰাচীন অসমীয়া ভাষাৰ সাদৃশ্য মনকৰিবলগীয়া। ইয়াৰ বৈয়াকৰণিক ৰূপলৈ লক্ষ্য কৰিলে ইয়াৰ অংশ বিশেষ প্ৰাচীন কামৰূপ ৰাজ্যত নাইবা কামৰূপী পণ্ডিতে ৰচনা কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰিছে।

খ্ৰীষ্টীয় দশম একাদশ শতিকাত প্ৰধান নাথ সিদ্ধাচাৰ্যসকলৰ আবিৰ্ভাৱ ঘটিছিল। তেওঁলোকৰ কাহিনীলৈ দুৰ্লভ মল্লিকৰ ‘গোবিন্দচন্দ্ৰৰ গীত’, ভৱানী দাসৰ ‘ময়নামতীৰ গান’ আৰু সুকুৰ মামুদৰ ‘গোপীচন্দ্ৰৰ গান’ ৰচিত হয়। দ্বাদশ-ত্ৰয়োদশ শতিকাত উত্তৰ-পূৰ্ববঙ্গৰ ভাষা বঙালী ভাষাতকৈ অসমীয়াৰহে বেছি ওচৰ চপা আছিল। গতিকে সেই সময়তে ৰচিত হোৱা কাহিনী দুটাৰ ভাষাত অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপ লক্ষ্য কৰা যায়।

চৰ্যাপদসমূহ উদ্ধাৰ কৰা পাছৰ পৰা চতুৰ্দশ শতিকাৰ আৰম্ভণিলৈকে অসমীয়া ভাষাৰ নিভাঁজ ৰূপ থকা পুথি বৰ্তমানলৈকে উদ্ধাৰ হোৱা নাই। চতুৰ্দশ শতিকাত কেইবাজনো কবিৰ ৰচিত সাহিত্য পোৱা যায়। তেওঁলোক হ'ল— হেম সৰস্বতী, ৰুদ্ৰ কন্দলী, হৰিহৰ বিপ্ৰ, কবিৰত্ন সৰস্বতী আৰু মাধৱ কন্দলী। শংকৰদেৱৰ পূৰ্বৱৰ্তী সময়ছোৱাত তেওঁলোকে কাব্য ৰচনা কৰাৰ বাবে পণ্ডিতসকলে এই সময়ছোৱাক প্ৰাক্ শংকৰী যুগ আখ্যা দিছে। এই শতিকাৰ কবিসকলে কাব্য ৰচনাৰ বাবে প্ৰধানকৈ সমসাময়িক ৰজাসকলৰ পৰা অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰিছিল।

হেমসৰস্বতীয়ে কমতাপিপতি দুৰ্লভ নাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰি ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ’ আৰু ‘হৰগৌৰী-সংবাদ’ ৰচনা কৰে। ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ’ এখনি সৰু এশ পদযুক্ত বৰ্ণনাত্মক কাব্য। হেম সৰস্বতীয়ে ‘বামন পুৰাণ’ৰ পৰা হিৰণ্যকশিপু আৰু ভক্ত প্ৰহ্লাদৰ তৰ্ক-বিতৰ্কৰ পৰা আৰম্ভ কৰি হিৰণ্যকশিপু বধলৈকে থকা কাহিনীটো ইয়াত বৰ্ণনা

কৰিছে। ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ’ বিষুৱৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশক কাব্য। কালিৰাধ মেধিয়ে এই পুথিখনক বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ প্ৰথম অসমীয়া পুথি আখ্যা দিছে।

হেম সৰস্বতীৰ অন্য গ্ৰন্থ ‘হৰগৌৰী সংবাদ’ত তাৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰ, শিৱৰ তপস্যা, মদন ভাৰ্য, হৰ-পাৰ্বতীৰ বিবাহ, কাৰ্তিকৰ জন্ম আদিৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। ইয়াত ৮৯৯ টা পদ আছে। হেম সৰস্বতীৰ কবিত্ব গুণৰ পৰিচয় এই কাব্যৰ জৰিয়তে পোৱা যায়।

হেম সৰস্বতীৰ প্ৰায় সমসাময়িক আৰু কমতা ৰজা দুৰ্লভ মাৰায়ণৰ পুত্ৰ ইন্দ্ৰ নাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা আন এজন কবি হ’ল— কবিৰত্ন সৰস্বতী। তেখেতে মহাভাৰতৰ দ্ৰোণপৰ্বৰ ‘জয়দ্রথবধ’ৰ কাহিনীটো কাব্য আকাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। কৈলাশৰ ফল-ফুলৰ শোভা, শিৱৰ অনুচৰবোৰৰ বিস্ময়জনক বৰ্ণনা, নাগৰিকসকলৰ জীৱন-যৌৱনৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা ‘কৈলাশ-বৰ্ণনা’ত পোৱা যায়।

চতুৰ্দশ শতিকাৰ আন এজন বৈষ্ণৱ কবি হ’ল— ৰুদ্ৰ কন্দলী। শ্ৰীমন্ত তাম্ৰধ্বজৰ পৰা অনুপ্ৰেৰণা লাভ কৰি তেওঁ দ্ৰোণপৰ্বৰ অন্তৰ্গত জয়দ্রথ নামৰ উপপৰ্বৰ ভিতৰুৱা শিনিপুত্ৰ সাত্যকিৰ যুদ্ধযাত্ৰা আৰু বীৰত্বব্যঞ্জক বৰ্ণনাখিনি অনুবাদ কৰিছে। ৰুদ্ৰ কন্দলীয়ে মূল মহাভাৰতৰ বিৱৰণ স্থান অনুসৰি চুটি বা দীঘল কৰিছে। তেওঁ কৰা অনুবাদ খিনি যুদ্ধৰ বৰ্ণনাৰে পৰিপূৰ্ণ বৈষ্ণৱ যুগৰ বৰকাব্যৰ ৰীতিৰ লগত ইয়াৰ সাদৃশ্য দেখা যায়।

কমতাপুৰৰ ৰজা দুৰ্লভনাৰায়ণৰ পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা কবিসকলৰ ভিতৰত হৰিহৰ বিপ্ৰ অন্যতম। তেওঁৰ নামত তিনিখন পুথি পোৱা গৈছে— ‘বৰব্ৰাহ্মণৰ যুদ্ধ’, ‘লৱ-কুশৰ যুদ্ধ’, আৰু ‘তাম্ৰধ্বজৰ যুদ্ধ’। দুয়োখন কাব্যৰে মূল জৈমিনিয় আশ্ৰমেধিক পৰ্বত থকা আখ্যান। ‘বৰব্ৰাহ্মণৰ যুদ্ধ’ত যুধিষ্ঠিৰৰ অশ্বমেধ যজ্ঞত ঘোঁৰাৰ অনুসৰণ কৰি যাওঁতে কেনেকৈ অৰ্জুন মণিপুৰ নগৰত তেওঁৰ পুত্ৰ বৰব্ৰাহ্মণৰ লগত যুদ্ধ কৰি মৃত্যুমুখত পৰিল, পুত্ৰ বৰব্ৰাহ্মণে মাক চিত্ৰাঙ্গদা আৰু নাগকন্যা উলুপীৰ পৰামৰ্শমতে পাতালৰ পৰা সঞ্জীৱনী মণি আনি অৰ্জুনক জীৱিত কৰিলে তাৰে বৰ্ণনা আছে। ঠিক একেধৰণৰ কাহিনী ‘লৱ-কুশৰ যুদ্ধ’তো দেখা পোৱা যায়। তেখেতে কাহিনীৰ বিৱৰণত মূলৰ পৰা আঁতৰি যোৱা নাই। কিন্তু ঠায়ে ঠায়ে কথাবোৰ সংক্ষেপ কৰিবৰ বাবে যত্ন কৰিছে। ‘তাম্ৰধ্বজৰ যুদ্ধ’ৰ কাহিনী বৰব্ৰাহ্মণৰ যুদ্ধত বৰ্ণিত অৰ্জুনৰ দিগ্বিজয়ৰ প্ৰসাৰণ মাত্ৰ। মণিপুৰৰ পৰা যজ্ঞৰ ঘোঁৰা লৈ অৰ্জুন উভতি আহোঁতে ময়ুৰধ্বজ ৰজাৰ বাণপুৰ নগৰত সোমাল। ময়ুৰ ধ্বজৰ পুত্ৰ তাম্ৰধ্বজৰ লগত হোৱা যুদ্ধত অৰ্জুন পৰাজিত হৈ বন্দী হ’ল। পাছত কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনে ব্ৰাহ্মণ আৰু শিষ্য বেশ ধৰি জন বুদ্ধিৰে যুধিষ্ঠিৰৰ ঘোঁৰা মুক্ত কৰিলে। হৰিবৰৰ ভাষাৰ আৰু ৰচনা শৈলী সহজ-সৰল। কাব্য কেইখনত তেখেতৰ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পাব পাৰি।

প্ৰাক্‌শংকৰী যুগৰ কবিসকলৰ ভিতৰত মাধৱ কন্দলি অপ্ৰতিদ্বন্দ্বী ভাবে শ্ৰেষ্ঠ কবি। শংকৰদেৱে তেখেতক ‘পূৰ্বকবি অপ্ৰমাদী’ বুলি স্বীকৃতি দি গৈছে। মাধৱ কন্দলীয়ে বৰাহী ৰজা মহামাণিক্যৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ‘সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণ’খন অসমীয়া ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। আৰ্যমূলীয় ভাৰতীয় আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ ভিতৰত এইখনেই সৰ্বপ্ৰাচীন ৰামায়ণ। তেখেতে ‘লংকাকাণ্ড’ৰ সামৰণিত “সাতকাণ্ড ৰামায়ণ, পদবন্ধে নিবন্ধিলোঁ” বুলি উল্লেখ কৰিছে যদিও কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ পাঁচটা কাণ্ডহে পোৱা যায়। আদি আৰু উত্তৰা কাণ্ড দুটা ৰচনা কৰিছিল যদিও কিবা কাৰণত লুপ্ত পালে। পাছত মাধৱদেৱ আৰু শংকৰদেৱে এই দুটা কাণ্ড সংযোগ কৰে। মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণ অনুবাদমূলক হ’লেও চতুৰ্দশ শতিকাৰ অসমীয়া সমাজৰ কিছু কিছু চিত্ৰ ইয়াত প্ৰতিফলিত হৈছে। পৰিৱেশ চিত্ৰণ, নৈসৰ্গিক শোভা বৰ্ণনাত, বীৰ, হাস্য, কৰুণ আদি ৰস সৃষ্টি আৰু শব্দ চয়নত কন্দলীৰ কবিত্ব গুণৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

মাধৱ কন্দলীৰ দ্বাৰা বিৰচিত বুলি ‘দেৱজিৎ’ নামৰ আন এখন কাব্যৰ উল্লেখ আছে। ‘দেৱজিৎ’ কাব্যখনত নৰনাৰায়ণ অৰ্থাৎ অৰ্জুন আৰু কৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৰামায়ণৰ তুলনাত এই কাব্যৰ কাব্যিক গুণ নিম্ন মানৰ। পুথিখনৰ কোনো কোনো ঠাইত মাধৱ কন্দলীৰ ঠাইত কেৱল ‘মাধৱ, নামহে পোৱা যায়। কাব্যখনত যুদ্ধৰ বৰ্ণনাই প্ৰাধান্য পাইছে। বৈষ্ণৱ যুগৰ বধকাব্যৰ লগত এই গ্ৰন্থখনৰ ৰচনাৰ সাদৃশ্য আছে। এনেবোৰ কাৰণতে ‘দেৱজিৎ’ কাব্যখন মাধৱ কন্দলীৰ নামত অন্য কোনো অখ্যাত কবিৰ ৰচনা বুলি পণ্ডিতসকলে ধাৰণা কৰে।

শংকৰদেৱক কেন্দ্ৰ কৰি পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰা ষষ্ঠদশ শতিকাৰ সময়ছোৱাক অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত শংকৰী যুগ আখ্যা দিয়া হৈছে। নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে এই সময়ৰ সাহিত্যিক সকলে বিভিন্ন গীত, পদ, নাটক আদি ৰচনা কৰিছিল। এই ৰচনা কৰা পুথিসমূহ বিভিন্নজন ব্যক্তিয়ে নকল কৰি ৰাখিছিল। ফলত পৰৱৰ্তী কালত এই পুথিসমূহৰ উদ্ধাৰ কৰিব পৰা হৈছিল। শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা সাহিত্যৰাজি এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি—

১) কাব্য : (ক) হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, (খ) ৰুক্মিণী হৰণ কাব্য, (গ) বলিছলন (ঘ) অমৃত মথন (ঙ) অজামিল উপাখ্যান আৰু (চ) কুৰুক্ষেত্ৰ।

‘হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান’ কাব্য শংকৰদেৱৰ প্ৰথম ৰচনা। মাৰ্কণ্ডেয় পুৰাণৰ সপ্তম-অষ্টম অধ্যায় এই কাব্যৰ মূল। কবিয়ে কাব্যখনত বিষ্ণুৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব আৰু তেওঁক পূজাকৰিলে যে অন্ত দেৱ-দেৱীৰ পূজা কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই, সেইকথা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। “ৰুক্মিণী-হৰণ” কাব্যৰ কহিনীটোও হৰিবংশৰ পৰা লোৱাৰ লগতে ভাগৱতৰ কথাও সংযোগ কৰিছে। কাব্যখনত শংকৰদেৱে বিদৰ্ভৰ কুণ্ডিল নগৰৰ পৰা ভীষ্মকৰ কন্যা ৰুক্মিণীক শ্ৰীকৃষ্ণই শিশুপাল, জৰাসন্ধ, আৰু ৰুক্মবীৰক পৰাজয় কৰি হৰণ কৰি বিবাহ কৰাৰ বৰ্ণনা আছে। ভাগৱতৰ ৬ষ্ঠ স্কন্ধৰ প্ৰথম তিনি অধ্যায়ৰ বিৱৰণক ভেঁটি কৰি ‘অজামিল-

উপাখ্যান’ কাব্য ৰচনা কৰা হৈছে। অষ্টম স্কন্ধৰ ৫ম পৰা ১৩শ অধ্যায়ৰ কাহিনীক বিষয় হিচাপে লৈ শংকৰদেৱে “অমৃত মথন” ৰচনা কৰিছে। “বলিছলন” উপাখ্যান ভাগৱতৰ অষ্টম স্কন্ধৰ শেষৰ অধ্যায় কেইটাক আধাৰ কৰি লিখা হৈছে যদিও শংকৰদেৱে বামণ-পুৰাণৰ পৰাও সহায় লোৱা দেখা যায়। দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ ৮২-৮৫তম অধ্যায়ৰ বিষয়বস্তুক কেন্দ্ৰ কৰি “কুৰুক্ষেত্ৰ” কাব্যখন ৰচনা কৰা হৈছে। উল্লিখিত কাব্যপুথি কেইখনত সৌন্দৰ্য আৰু ভক্তিৰ তত্ত্বসমূহৰ মনোৰম সংযোগ ঘটিছে।

২) **ভক্তিতত্ত্ব প্ৰকাশক গ্ৰন্থ :** (ক) ভক্তি প্ৰদীপ (খ) ভক্তি ৰত্নাকৰ, (গ) নিমি-
নৰ সিদ্ধ সংবাদ আৰু (ঘ) অনাদি পতন।

‘ভক্তি প্ৰদীপ’ গ্ৰন্থখনত কৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ কথোপকথনৰ যোগেদি ভক্তিৰ তত্ত্বসমূহ প্ৰকাশ পাইছে। শংকৰদেৱে সংস্কৃত ভাষাত ৰচনা কৰা একমাত্ৰ গ্ৰন্থখন হৈছে ‘ভক্তি ৰত্নাকৰ’। ভাগৱতৰ তৃতীয় স্কন্ধ আৰু বামন-পুৰাণৰ কথা সংযোগ কৰি শংকৰদেৱে ‘অনাদি-পতন’ গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰিছে। নিমি ৰজা আৰু ৯ জন সিদ্ধৰ কথোপকথনৰ জৰিয়তে ভক্তিৰ তাত্ত্বিক কথাসমূহ প্ৰকাশ কৰি ‘নিমি-নৰ সিদ্ধ সংবাদ’ গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰা হৈছে। নীৰস তত্ত্বমূলক কথাসমূহো শংকৰদেৱে সহজ-সৰল ভাষাত বৰ্ণনা কৰিছে।

৩) **অনুবাদমূলক প্ৰশ্ন :** (ক) ভাগৱতৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, ষষ্ঠ, অষ্টম, দশম, একাদশ
আৰু দ্বাদশ স্কন্ধ, (খ) উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ।

শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা প্ৰায়বোৰ পদ অনুবাদমূলক যদিও ভাগৱতৰ স্কন্ধসমূহ অনুবাদ কৰোঁতে মূলৰ লগত সংগতি ৰাখি কল্পনাৰ সংযম ৰক্ষা কৰিছিল। ভাগৱতৰ আটাইকেইটা স্কন্ধৰ ভিতৰত ‘দশম’ স্কন্ধৰ অনুবাদ শ্ৰেষ্ঠ বুলি পণ্ডিতসকলে মত প্ৰকাশ কৰিছে। শংকৰদেৱে দশম স্কন্ধৰ ৯০ টা অধ্যায়ৰ ভিতৰত ৪৯ তম অধ্যায়লৈকেহে অনুবাদ কৰিছে। এই খণ্ডক আদ্য বা আদি দশম বুলিছে। শংকৰদেৱৰ ‘কীৰ্তন’ পুথিৰ সমানে ‘দশম’ পুথিখনো সমানেই সমাদৃত। ভাগৱতৰ একাদশ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধ ভক্তি আৰু দাৰ্শনিক তথ্যৰে পৰিপূৰ্ণ। ‘উত্তৰাকাণ্ড’ ৰামায়ণত ৰাম-সীতাৰ প্ৰসঙ্গ থকা মূল কথাখিনিহে অনুবাদ কৰিছে, তাৰ লগত সংগতি থকা আখ্যানসমূহ বাদ দিয়া হৈছে।

৪) **অংকীয়া নাট :** (ক) পত্নীপ্ৰসাদ (খ) কালিয় দমন (গ) কেলিগোপাল (ঘ)
ৰুক্মিণী হৰণ (ঙ) পাৰিজাত হৰণ আৰু (চ) ৰামবিজয়।

শংকৰদেৱে ৰচনা কৰা ৬ খন নাটক বৰ্তমানলৈকে পুথি আকাৰত প্ৰকাশ পাইছে। শংকৰদেৱৰ পূৰ্বতে অসমীয়া সাহিত্যত নাটক ৰচনা কৰাৰ কোনো তথ্য নাই, সেয়েহে শংকৰদেৱকে অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ জনক বোলা হয়। তেৰাৰ নাটকেইখন এটা অঙ্কতে সমাপ্ত হৈছে, এটা অঙ্কত শেষ হোৱাৰ বাবেই অংকীয়া নাট বোলা হৈছে। শংকৰদেৱৰ প্ৰথম নাটক ‘পত্নীপ্ৰসাদ’ৰ কাহিনীভাগ ভাগৱতৰ ত্ৰিবিংশতিতম অধ্যায়ৰ পৰা লোৱা হৈছে। ভক্তিমাৰ্গৰ বিৰোধী ব্ৰাহ্মণ সকলৰ লগত বিপ্ৰ পত্নী আৰু

গোপ বালকসকলৰ বিৰোধ সৃষ্টিৰে নাটকখন আগবঢ়াই নিয়া হৈছে আৰু ভক্তি মাৰ্গৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। শংকৰদেৱে ‘কালিয় দমন’ নাটকৰ কাহিনীভাগ দশম স্কন্ধ ‘ভাগৱতৰ পঞ্চদশ-ষোড়শ আৰু সপ্তদশ অধ্যায়ৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰিছে। পঞ্চদশ অধ্যায়ত ধেনুকাসূৰ বধ আখ্যানৰ শেষত শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত গৈ কালিন্দী হৃদৰ বিষাক্ত পানী খাই গোপ শিশুসকলৰ লগতে গো-দামুৰী বিলাকৰ মৃত্যু হ’ল। শ্ৰীকৃষ্ণই অমৃত দৃষ্টিৰে চাই সকলোকে প্ৰাণ দান কৰাৰ পাছত কালিয় নাগ দমন কৰি সাগৰলৈ পঠিয়াই দিয়াৰ বৰ্ণনা আছে। শংকৰদেৱৰ বিৰচিত নাটসমূহৰ ভিতৰত ‘কেলিগোপাল, নাটখন কাব্যগুণৰ দিশৰ পৰা শ্ৰেষ্ঠ। ভাগৱতৰ ঊনত্রিশ অধ্যায়ৰ পৰা ত্ৰয়ত্রিশ অধ্যায়ৰ বাসলীলাৰ পৰা এই নাটকখনৰ কাহিনী লোৱা হৈছে। গোপীসকলৰ কৃষ্ণ বিৰহবিধুৰতা, কৃষ্ণ সৰ্বস্বতা, বাসনৃত্যৰ মিলনানন্দ, কৃষ্ণ-গোপীৰ ক্ৰীয়া, নৃত্য আৰু কাৰ্য আকৰ্ষণীয়ভাৱে ৰূপায়িত হৈছে। ‘ৰুক্মিণী হৰণ’ নাটকখন শংকৰদেৱৰ আটাইকেইখন নাটকৰ ভিতৰত ডাঙৰ। এই নাটখন শংকৰদেৱে ৰামৰায়ৰ অনুৰোধ মৰ্মে ৰচনা কৰিছিল। ৰুক্মিণী হৰণৰ কাহিনী ভাগ ‘হৰিবংশ’, বিষ্ণুপুৰাণ, ব্ৰহ্মকৈৱৰ্ত পুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণৰ দশম স্কন্ধত পোৱা যায়। শংকৰদেৱে ‘ৰুক্মিণী হৰণ’ নাটৰ কাহিনীভাগ ভাগৱত পুৰাণৰ দশম স্কন্ধৰ ৫২-৫৪ অধ্যায়ৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছে। এই নাটকখনৰ মূলৰস ভক্তি। ভক্তিৰসৰ সহায়ক হিচাপে বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ মাজেৰে শৃংগাৰ, বীৰ, হাস্য, বীভৎস্য আদি ৰসৰ সমাৱেশ ঘটিছে। শংকৰদেৱৰ আটাইকেইখন নাটকলৈ দৃষ্টি ৰাখিলে নাটকীয় গুণৰ দিশৰ পৰা ‘পাৰিজাত হৰণ’ নাটককে উৎকৃষ্ট বুলিব পাৰি। এই নাটৰ কাহিনী ভাগ ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ ৫৯ অধ্যায়, হৰিবংশৰ ১২০-১৩৩ অধ্যায় আৰু বিষ্ণুপুৰাণৰ ২৯-৩১ত পোৱা যায়। শংকৰদেৱে ভাগৱত আৰু হৰিবংশৰ ঘটনাৰ কথা অৱলম্বন কৰি নাটখন ৰচনা কৰিছে। ঠাই বিশেষে নিজা ৰহনো সানিছে। বিশেষকৈ সত্যভামাৰ মান-অভিমান, ঈৰ্ষা আদি হৰিবংশৰ পৰা গ্ৰহণ কৰিছে যদিও নাৰদৰ ধূতালি, কলহপ্ৰিয় স্বভাৱ বৰ্ণনাতে শংকৰদেৱৰ নিজা পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় পোৱা যায়। শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশৰ যোগেদি ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰদৰ্শন কৰাই নাটখনৰ মূল উদ্দেশ্য। শংকৰদেৱে ৰামায়ণৰ কাহিনীক আধাৰ হিচাপে লৈ লিখা একমাত্ৰ নাটকখন হ’ল— ‘ৰামবিজয়’। নাটকখনত তাৰকা, মৰিচ, সুবাহ আদিৰ পৰাজয়; সীতাৰ সয়ম্বৰ আৰু পৰশুৰামৰ দৰ্পচূৰ্ণ বৰ্ণনা কৰিছে। নাট্য কাহিনীৰ উপস্থাপনৰ ক্ষেত্ৰত ‘ৰুক্মিণী হৰণ’ আৰু ‘ৰাম বিজয়’ নাটকৰ সাদৃশ্য দেখা যায়।

৫) গীত : (ক) বৰগীত, (খ) ভটিমা আৰু (গ) টোটয় আৰু চপয়।

চৰিত পুথি মতে, শংকৰদেৱে বাৰকুৰি বৰগীত ৰচনা কৰিছিল। এইবৰগীতৰ পুথিখন এজন ভকতে আওৰাবলৈ নিওঁতে জুই পুৰি ধ্বংস হ’ল। মনৰ দুখতে শংকৰদেৱে আৰু বৰগীত ৰচনা নকৰিলে। জুইত জাহ যোৱা বৰগীতৰ মাজৰ পৰা ৩৪ টা বৰগীত ভকতসকলৰ মাজত প্ৰচলন হৈ থাকিল। এই গীতবোৰত পৰমাৰ্থিক তত্ত্ব আৰু সংসাৰৰ প্ৰতি বিৰক্তি ভাৱ প্ৰকাশ পাইছে। কেইটামান লীলা আৰু বিৰহ বিষয়ক গীতো পোৱা

যায়। ভটিমা হৈছে গুণ গৰিমা প্ৰকাশক গীত। শংকৰদেৱৰ নাট কেইখনৰ ভিতৰত ১৬ টা ভটিমা পোৱা যায়। প্ৰতিখন নাটতে আৰম্ভণিত প্ৰৱেশ গীতৰ পাছত এটাকৈ ভটিমা আৰু নাটৰ সৰ্বশেষত মুক্তিমঙ্গল ভটিমা দিয়া হৈছে। ‘ৰুক্মিণী হৰণ’ আৰু ‘ৰামবিজয়’ নাটৰ মাজতো দুটাকৈ ভটিমা সংযোজিত হৈছে। শংকৰদেৱে নাটকত তিনি প্ৰকাৰৰ ভটিমা ব্যৱহাৰ কৰিছিল— নাট ভটিমা, দেৱ ভটিমা আৰু ৰাজ ভটিমা। মাধৱদেৱে পাছত গুৰু ভটিমা সংযোগ কৰি চাৰিপ্ৰকাৰৰ ভটিমাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

৬) নাম প্ৰসঙ্গমূলক গ্ৰন্থ : (ক) কীৰ্তন আৰু (খ) গুণমালা।

‘কীৰ্তন’ শংকৰদেৱৰ কবিত্ব প্ৰতিভাৰ শ্ৰেষ্ঠ নিদৰ্শন। ২৭ টা স্বয়ংপূৰ্ণ খণ্ডৰ সমষ্টিয়েই ‘কীৰ্তন’। শংকৰী ধৰ্মত শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্তনক প্ৰধান স্থান দিয়া হৈছে। এই শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্তনৰ সুবিধাৰ কাৰণেই শংকৰদেৱে ‘কীৰ্তন ঘোষা’ পুথিখন ৰচনা কৰিছিল। এই পুথিখন ৰচনা কৰোঁতে সকলো খণ্ড বিভিন্ন অংশত স্বতন্ত্ৰ পুথিৰূপে আছিল। শংকৰদেৱৰ তিৰোভাৱৰ পিছত মাধৱদেৱৰ আজ্ঞানুসাৰে ৰামচৰণ ঠাকুৰে উজনি আৰু নামনিৰ নানা ঠাইত ভ্ৰমণ কৰি ‘কীৰ্তন’ৰ বিভিন্ন খণ্ড সংগ্ৰহ কৰি এখন গ্ৰন্থৰূপে প্ৰণয়ন কৰে।

‘গুণমালা’ পুথিখন ৬ আখৰীয়া কুসুমমালা ছন্দত ৰচিত। শংকৰদেৱে ভাগৱতৰ সাৰ সংগ্ৰহ কৰি ৩৩৭ টা পদযুক্ত এই পুথিখন ৰচনা কৰে। ‘গুণমালা’ গ্ৰন্থৰ ছটা খণ্ডৰ ভিতৰত প্ৰথম ৫ টা খণ্ডত দশম-একাদশ স্কন্ধৰ চমু আভাস আৰু প্ৰথম খণ্ডটোত সাধাৰণ স্তুতিবাচক বৰ্ণনা আছে।

শংকৰদেৱৰ দৰেই মাধৱদেৱো আছিল বহুমুখী প্ৰতিভাৰ গৰাকী। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত সাহিত্যৰাজি অসমীয়া সাহিত্যৰ অমূল্য সম্পদ। মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত পুথিসমূহ এনেদৰে দেখুৱাব পাৰি—

(১) আখ্যানমূলক গ্ৰন্থ : ৰামায়ণৰ ‘আদিকাণ্ড’ আৰু ‘ৰাজসূয়’ কাব্য।

(২) তত্ত্বমূলক ৰচনা : ‘জন্মৰহস্য’, ‘ভক্তি-ৰত্নাৱলী’, ‘নামঘোষা’ আৰু ‘নাম মালিকা’।

(৩) নাটসমূহ : ‘চোৰধৰা’, ‘পিম্পৰা-গুচোৱা’, ‘অৰ্জুন-ভঞ্জন’, ‘ভূমি লোটোৱা’ আৰু ‘ভোজন বিহাৰ’।

সন্দেহযুক্ত নাট : ‘ৰাস কুমুৰা’, ‘কেটোৰা-মেলা’, ‘ব্ৰহ্মামোহন’ আৰু ‘ভূষণ-হৰণ’।

মাধৱদেৱৰ ‘অৰ্জুন-ভঞ্জন’ খনকেই একমাত্ৰ অংকীয়া নাট বোলা হয় বাকী নাট কেইখনক ‘কুমুৰা’ বুলিহে কোৱা হয়। তেৰাৰ নামত চাৰিখন সন্দেহযুক্ত নাট পোৱা যায়। নাট কেইখনত মাধৱদেৱৰ নাম দি অন্য কোনোৱে ৰচনা কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে। মাধৱদেৱৰ বৰগীতৰ সংখ্যাও শংকৰদেৱতকৈ অধিক। শিশুকৃষ্ণৰ চুৰি-চাতুৰি, খেলা-নৃত্য, জাগৰণআৰু চলন আদি বিষয়বস্তুৰে মাধৱদেৱৰ বৰগীত সমৃদ্ধ।

মহাপুৰুষ দুজনৰ পাছতে তেওঁলোকৰ অনুগামী অনন্ত কন্দলীৰ নাম উল্লেখ পোৱা যায়। অনন্ত কন্দলীৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থসমূহ হ'ল— 'কুমৰ-হৰণ', 'বৃদ্ৰাসুৰ বধ', 'মহীৰাৰণ বধ' কাব্য; 'সীতাৰ পাতাল প্ৰৱেশ' নাট, ৰামায়ণ, মধ্য আৰু শেষ দশম' আদি। তেখেতৰ দ্বাৰা ৰচিত 'ৰামায়ণ'ত পাঁচটা কাণ্ডহে পোৱা যায়। এইখনকে মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ ভাগৱত বা বৈষ্ণৱ সংস্কৰণ বোলা হৈছে।

প্ৰাচীন অসমীয়া কবিসকলৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বেছি পদ ৰচনা কৰা কবিজন হ'ল ৰাম সৰস্বতী। 'মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ অনুপ্ৰেৰণাত মহাভাৰতৰ বেছিভাগ শ্লোকেই তেওঁ অসমীয়া পদলৈ অনুবাদ কৰিছে, সেয়েহে তেওঁক অসমীয়া ব্যাস বুলিও আখ্যা দিয়া হয়। তেওঁ একশ্ৰেণীৰ নতুন জনপ্ৰিয় কাব্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই কাব্যখিনিক বধকাব্য বোলা হয়। ৰাম সৰস্বতীৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থসমূহ এনেদৰে ভাগ কৰিব পাৰি—

(ক) মহাভাৰতৰ অনুবাদ : আদিপৰ্ব, সভা পৰ্ব (কিছু অংশ), বন পৰ্ব, বিৰাট পৰ্ব (কিছু অংশ), উদ্যোগ পৰ্ব, ভীষ্ম পৰ্ব (কিছু অংশ), দ্ৰোণ পৰ্ব (কিছু অংশ), কৰ্ণ পৰ্ব।

(খ) বধকাব্য : বিজয় পৰ্ব, মণিচন্দ্ৰ ঘোষ-পৰ্ব, পুষ্পহৰণ পৰ্ব, কালকুজ শোষক বধ, ভীম-চৰিত, বঘাসুৰ বধ, কুলাচল বধ, জংঘাসুৰ বধ, জটাসুৰ বধ, পাঞ্চালী বিবাহ, সিদ্ধুৰা পৰ্ব, ব্যাসাশ্ৰম, অশ্বকৰ্ণৰ যুদ্ধ, খটাসুৰ বধ, বৃজেন পৰ্ব।

(গ) কাব্য : ভীম চৰিত, গীত গোবিন্দ, সাবিত্ৰী উপাখ্যান, পাঞ্চালী বিবাহ আদি।

শংকৰদেৱৰ প্ৰায় সমসাময়িক আন কবি সকলৰ পুথিসমূহ হ'ল—

কংসাৰি কবি— 'কিৰাত পৰ্ব' আৰু 'বিৰাট-পৰ্ব'।

বনপৰ্বৰ অন্তৰ্গত 'কিৰাত পৰ্ব' তথা 'বিৰাট-পৰ্ব'ৰ অন্তৰ্গত উত্তৰ গো-গ্ৰাহৰ কিছু অংশ আৰু দক্ষিণ গো-গ্ৰাহৰ পদ ৰচনা কৰিছিল।

ৰত্নাকৰ কন্দলী— ৰত্নাকৰ কন্দলীয়েই 'কীৰ্তন'ত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা 'সহস্ৰনাম বৃত্তান্ত'ৰ ৰচক। তেখেতে 'ব্ৰহ্মগীতা' আৰু 'গীতাকীৰ্তন' গ্ৰন্থও ৰচনা কৰিছে।

সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য— এইজন কবিৰ 'ক্ষুদ্ৰ স্বৰ্গখণ্ড' আৰু 'বৃহৎ স্বৰ্গখণ্ড' নামৰ দুখন পুথি পোৱা যায়।

শ্ৰীধৰ কন্দলী— শ্ৰীধৰ কন্দলী দুখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থৰ ৰচক। সেই দুখন হ'ল— 'কাণখোৱা' আৰু 'ঘুনুচা কীৰ্তন'।

পাঁচালী কবিসকল— বৈষ্ণৱ আন্দোলনৰ প্ৰভাৱমুক্ত কবিকেইজনক পাঁচালী কবি তেওঁলোকৰ সাহিত্যিক পাঁচালী সাহিত্য আখ্যা দিয়া হৈছিল। শংকৰদেৱৰ সমসাময়িক এই কবিকেইজন হ'ল— পীতাম্বৰ কবি, দুৰ্গাবৰ কায়স্থ, মনকৰ, সুকবি নাৰায়ণদেৱ।

পীতাম্বৰ কবি— পীতাম্বৰ কবিৰ কেইবাখনো পুথি উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। পুথিসমূহ হ'ল— 'উষা পৰিণয়', 'ভাগৱত দশম স্কন্ধ', 'মাৰ্কণ্ডেয় চণ্ডী' আৰু 'নল দময়ন্তী'।

‘উষা পৰিণয়’ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ হৈ ওলাইছে। ‘মাৰ্কণ্ডেয় চণ্ডী’ আৰু ‘দশম স্কন্ধ’ কোচবিহাৰৰ ৰাজকীয় গ্ৰন্থাগাৰত হাতে লিখা অৱস্থাতে সংৰক্ষিত হৈ আছে।

দুৰ্গাবৰ কায়স্থ : দুৰ্গাবৰ ৰচিত দুখন পুথি পোৱা যায়— ‘গীতি ৰামায়ণ’ আৰু মনসা মাহাত্ম্য প্ৰকাশক ‘বেউলা-আখ্যান’। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই দুৰ্গাবৰ ৰচিত ‘গীতি-ৰামায়ণ’ মনক বাণ্মীকি ৰচিত ৰামায়ণৰ অনুবাদ নহয়, বৰং অপ্ৰমাদী কবি মাধৱ কন্দলীৰ ৰামায়ণৰ জনপ্ৰিয় সংস্কৰণ বুলিছে। ‘গীতি-ৰামায়ণ’ৰ দুৰ্বেই ‘বেউলা আখ্যান’ৰ গীতসমূহো ৰাগ-ৰাগিনীযুক্ত। এই আখ্যান খন কবিৰ সম্পূৰ্ণ নিজা ৰচনা।

মনকৰ : মনকৰ ৰচনাৰ ভিতৰত কেৱল ‘পদ্মা-পুৰাণ’ৰ অংশ বিশেষহে পোৱা যায়। প্ৰকাশ হোৱা অংশটিত সৃষ্টি বৰ্ণনা, শিৱ-পাৰ্বতীৰ বিবাহখণ্ড আৰু পদ্মাৰ জন্মখণ্ডৰ বৰ্ণনা আছে। বেউলা আখ্যানৰ বৰ্ণনা তেওঁৰ ৰচনাত নাই।

সুকবি নাৰায়ণদেৱ : ‘সুকনালী’ নামে জনাজাত সুকবি নাৰায়ণ দেৱৰ ‘পদ্ম-পুৰাণ’ এখন বৃহৎ গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখন কামৰূপ, দৰং আৰু গোৱালপাৰা অঞ্চলত সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয়। নাৰায়ণ দেৱৰ ‘পদ্ম পুৰাণ’ত পদ্মাৰ উৎপত্তি, চন্দ্ৰধৰ আৰু লক্ষীন্দাৰৰ কাহিনীৰ লগত বহুতো প্ৰাসংগিক কথা পোৱা যায়।

সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰাৰম্ভৰ পৰা অসমীয়া সাহিত্যলৈ বহুতো পৰিৱৰ্তন আহিল। এই সময়ছোৱাত প্ৰধানকৈ চৰিত পুথি আৰু গদ্য সাহিত্যৰ উদ্ভৱ হ’ল। ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু পুৰাণ আদিৰ আংশিক অনুবাদৰ লগতে অংকীয়া নাট, গীত আদিৰো ৰচনাৰ ধাৰা অব্যাহত আছিল। শংকৰদেৱৰ নাটত গদ্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শন দেখা গৈছিল যদিও সেয়া প্ৰকৃত অসমীয়া গদ্য নাছিল। প্ৰকৃত অসমীয়া গদ্যৰ সৃষ্টি হয় ভট্টদেৱৰ হাতত। ভট্টদেৱৰ ‘কথা গীতা’, ‘কথা ভাগৱত’ আৰু ‘কথা ৰত্নাৱলী’— এই তিনিখন প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ ‘শৰণমালিকা’, ‘গুৰুবংশাৱলী’, ‘প্ৰসঙ্গমালা’— এই কেইখন অসমীয়া আৰু ‘ভক্তিসাৰ’, ‘ভক্তিবিবেক’ এই দুখন সংস্কৃত ভাষাত ৰচনা কৰিছিল। ভট্টদেৱে সংস্কৃত তত্ত্ব প্ৰধান গ্ৰন্থকেইখন ‘স্ত্ৰী-শূত্ৰে বুজিব পৰাকৈ কথাবন্ধে’ লিখি উলিয়াইছিল।

মাধৱদেৱে পাতি থৈ যোৱা ১২ জন ধৰ্মচাৰ্যৰ ভিতৰত গোপাল আতা আছিল অন্যতম। তেওঁ ৰচনা কৰা তিনিখন অংকীয়া নাট পোৱা গৈছে। এইকেইখন হ’ল— ‘উদ্ধাৰযান’, ‘জন্মযাত্ৰা’ আৰু ‘নন্দোৎসৱ’।

ভট্টদেৱৰ সমসাময়িক এজন সাহিত্যিক হ’ল— গোপাল মিশ্ৰ। ‘ঘোষাৰত্ন’ গ্ৰন্থখন এওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ পৰিচায়ক। ইয়াৰ বাহিৰেও তেওঁ ‘শঙ্খচূড় বধ’ আৰু ‘মহিষাসুৰ বধ’ নামৰ দুখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায় যদিও বৰ্তমানলৈকে উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

এই সময়ৰ আন এজন সাহিত্যিক ভাগৱত আচাৰ্য। এওঁৰ ‘কথাসূত্ৰ’, ‘সাত্ত্বত-তত্ত্ব’ আৰু ‘গীতাসাৰ’— এই তিনিখন গ্ৰন্থ পোৱা যায়। এই সময়ছোৱাতে আন

কেইবাজনো সাহিত্যিকে মহাভাৰত পুৰাণ আদিৰ পৰা বিভিন্ন পৰ্ব অনুবাদ কৰিছিল।
এই পৰ্বসমূহত তেওঁলোকৰ প্ৰতিভাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ বিভিন্ন পৰ্বৰ
অনুবাদ কৰা সাহিত্যিকসকলৰ গ্ৰন্থসমূহ এনেধৰণৰ—

গোপীনাথ পাঠক : দ্ৰোণ পৰ্ব, সভা পৰ্ব আৰু স্বৰ্গ-ৰোহণ পৰ্ব।

দামোদৰ দাস : শল্য পৰ্ব, দ্ৰোণ পৰ্ব

বিদ্যা পঞ্চানন : ভীষ্ম পৰ্ব, কৰ্ণ পৰ্ব

ৰাম মিশ্ৰ : ভীষ্ম পৰ্ব, বৃন্দাবন চৰিত্ৰ

শ্ৰীনাথ দ্বিজ : আদি পৰ্ব, দ্ৰৌপদী স্বয়ম্বৰ, দ্ৰোণ পৰ্ব

কবিশেখৰ : বিৰাত পৰ্ব।

ভাগৱত পুৰাণৰ বিষয়বস্তু লৈও এই সময়ত বিভিন্নজনে পদ, কাব্য আদি
ৰচনা কৰিছিল। এই গ্ৰন্থসমূহ এনেধৰণৰ—

বিষ্ণু ভাৰতী : ‘ধ্ৰুৱ চৰিত্ৰ’ আৰু ‘ভাগৱত-বল্ল’।

গোপালচৰণ দ্বিজ : ভাগৱতৰ তৃতীয়, সপ্তম, অষ্টম স্কন্ধ আৰু ভক্তি ৰত্নাকৰৰ ভাঙনি
কৰে।

কেশৱ কায়স্থ : ভাগৱতৰ সপ্তম স্কন্ধ (প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ), নৱম স্কন্ধ

এইসমূহৰ উপৰিও চন্দ্ৰচূড় আদিত্য নামৰ লোক এজনৰ ‘উৎকল খণ্ড’ নামে
এখনি পুথি পোৱা যায়। ৰামায়ণৰ কাহিনীলৈ ৰচিত হৃদয়ানন্দ বা অনন্ত কায়স্থৰ
‘শ্ৰীৰাম-কীৰ্তন’ এই সময়ৰে উদাহৰণ।

খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাত উদ্ভৱ হোৱা চৰিত-পুথি সমূহো অসমীয়া সাহিত্যৰ
অমূল্য সম্পদ। অসমীয়া পুথিৰ প্ৰাচীনতা এই পুথিসমূহতো সংৰক্ষিত হৈ আছে।
শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱৰ তিৰোভাৱৰ পাছত তেওঁলোকৰ শিষ্য-প্ৰশিষ্যসকলে গুৰুসকলৰ
গুণানুকীৰ্তন কৰি এলানি গ্ৰন্থৰ ৰচনা কৰিছিল। এই সমূহকে চৰিত পুথি বোলা হয়।
এই চৰিত কাব্যসকলৰ সমূহৰ ৰচনা উল্লেখ এনেদৰে কৰিব পাৰি—

ৰামচৰণ ঠাকুৰ— ‘শঙ্কৰ চৰিত’, ‘কংস-বধ’ নাট।

ভূষণ দ্বিজ— ‘শঙ্কৰ চৰিত’, তেওঁৰ আন ৰচনা ‘অজামিল অপাখ্যান’ আৰু ‘সমাজ-
হৰণ’ অক্ষীয়া নাট।

দৈতাৰি ঠাকুৰ— ‘শঙ্কৰদেৱ-মাধৱদেৱ চৰিত’, তেওঁৰ আন ৰচনা ‘নৃসিংহ যাত্ৰা’ আৰু
‘স্যামন্ত হৰণ’ নাট।

কৃষ্ণভাৰতী— ‘সন্ত নিৰ্ণয়’

ৰামানন্দ দ্বিজ— ‘গুৰু-চৰিত’

ৰামৰায়— ‘গুৰুলীলা বা সন্ত-বশামৃত’

বৈকুণ্ঠ নাথ দ্বিজ— ‘সন্তমালা’

ৰমানন্দ— ‘বংশী গোপালদেৱ চৰিত’

ৰমাকান্তৰ— ‘বনমালীদেৱ চৰিত’

ভৱানন্দ দ্বিজ— ‘গোবিন্দ চৰিত’

এই সময়ছোৱাতে ৰচিত ব্যৱহাৰিক সাহিত্যৰ পুথিও পোৱা যায়। বকুল কায়স্থৰ ‘কিতাবত মঞ্জৰী’ নামৰ গণিতৰ পুথিখনেই ইয়াৰ অন্যতম উদাহৰণ। কবিৰত্ন দ্বিজ নামৰ লোক এজনে গণিতৰ প্ৰসিদ্ধ পুথি ‘লীলাৱতী’ অসমীয়া অনুবাদ কৰে। সপ্তদশ শতিকাৰ শেষৰ ফালে বুৰঞ্জী সাহিত্যৰো উদ্ভৱ হয়। ৰাজমন্ত্ৰী আতন বুঢ়াগোহাঞে যুগুত কৰা ‘বাঁহগড়ীয়া বুৰঞ্জী’, হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে প্ৰকাশ কৰা ‘পুৰণি অসম বুৰঞ্জী’; সূৰ্যকুমাৰ ভূঞাই সম্পাদনা কৰা ‘অসম বুৰঞ্জী’ সপ্তদশ শতিকাতে ৰচিত হৈছিল বুলি পণ্ডিতসকলে মত আগবঢ়াইছে। ইয়াৰ পাছতে ১৭০০-১৮৫০ চনত ভিতৰত ৰচিত হোৱা বুৰঞ্জীসমূহৰ যিসমূহ বৰ্তমানলৈকে বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগে উদ্ধাৰ কৰিছে সেইসমূহ হ’ল— ‘পুৰণি অসম বুৰঞ্জী’, ‘তুংখুঙীয়া বুৰঞ্জী’, ‘দেওধাই বুৰঞ্জী’, ‘ত্ৰিপুৰা বুৰঞ্জী’, ‘কছাৰী বুৰঞ্জী’, ‘জয়ন্তীয়া বুৰঞ্জী’, ‘অসম বুৰঞ্জী’ (১,২), ‘অসম বুৰঞ্জী পুথি’, ‘কামৰূপ বুৰঞ্জী’, ‘পাদশাহ বুৰঞ্জী’, ‘সাতসৰী অসম বুৰঞ্জী’ ‘সদৰামীনৰ বুৰঞ্জী’ আদি। ইয়াৰ উপৰিও কিছুমান বুৰঞ্জী অপ্ৰকাশিত ৰূপত বিভিন্ন অনুষ্ঠানত সংৰক্ষিত হৈ আছে।

মহাৰাজ ৰুদ্ৰসিংহ আৰু শিৱসিংহৰ ৰাজত্বকালত অসমীয়া গদ্যত কেইবাখনো ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ পুথি ৰচনা কৰা হৈছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত সুকুমাৰ বৰকাথৰ ‘হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ’, ‘ঘোঁৰা নিদান’ কবিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীৰ জ্যোতিষ সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ ‘ভাস্বতী’ আদি উল্লেখযোগ্য।

অষ্টাদশ শতিকাৰ সময়ছোৱাতে অত্ৰিক আৰু শাক্ত সাহিত্য সমূহো ৰচনা হৈছিল। অনন্ত আচাৰ্যই শঙ্কৰাচাৰ্যৰ ‘সৌন্দৰ্য লহৰী’ৰ আদৰ্শত ‘আনন্দ লহৰী’ নামৰ পুথিখন ৰচনা কৰে। ৰচিনাথ কন্দলীয়ে ‘মাৰ্কণ্ডেয় চণ্ডী’ আৰু ‘কঙ্কিপুৰাণ’ৰ পদ ৰচনা কৰে। এই সময়তে ৰচিত আন আন গ্ৰন্থসমূহ হ’ল— ৰামচন্দ্ৰ বৰপাত্ৰৰ ‘যোগিনী তন্ত্ৰ’, অজ্ঞাত কবিৰ ‘কালিকা পুৰাণ’, ‘গুপ্তমণি’, ‘গুপ্তসাৰ’ আদি।

এই শতিকাতে চুফীমূলক সাহিত্যৰো উদ্ভৱ হৈছিল। ৰাম দ্বিজৰ ‘মৃগাৱতী চৰিত’, অজ্ঞাত লেখকৰ ‘মধুমানতী’ পশুপতি দ্বিজৰ ‘চন্দ্ৰাৱলী’ আদি এই শ্ৰেণীৰ কাব্য।

কৃষ্ণানন্দ দ্বিজৰ ‘পূৰ্ণ ভাগৱত’, বালকান্তৰ ‘বৈষ্ণৱী গীতা’, বিষ্ণু দাসৰ ‘নাৰদ চৰিত’, নৰোত্তম ঠাকুৰৰ ‘ভক্তি প্ৰেমাবলী’কে আদি কৰি নানা ভক্তি-তত্ত্ব সম্পৰ্কীয়

গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰিও কামদেৱ বিপ্ৰৰ ‘অশোক চৰিত’, জগন্নাথ দ্বিজৰ ‘লক্ষ্মী চৰিত’, অঞ্জাত কবিৰ ‘খোৱা-খুবীৰ আখ্যান’ আৰু ৰামানন্দ দ্বিজৰ ‘মহামোহ কাব্য’ আদি গ্ৰন্থত পোৱা গৈছে। এই কাব্যসমূহ সপ্তদশ শতিকাৰ শেষ নাইবা অষ্টাদশ শতিকাত ৰচনা কৰা হৈছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে।

১.৪ ধৰ্মপুস্তকৰ পৰা প্ৰাক্ অৰণ্যোদয়লৈ

খ্ৰীষ্টান ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে অহা মিছনেৰীসকলে ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাই ভ্ৰমণ কৰে। তেওঁলোকে ভালদৰে বুজিছিল যে থলুৱা ভাষাত ধৰ্ম সম্পৰ্কীয় পুথি প্ৰকাশ নকৰিলে জনসাধাৰণৰ মাজত ধৰ্ম প্ৰচাৰ সম্ভৱ নহয়। সেই উদ্দেশ্যেই ১৮১৩ চনত নগাঁৱৰ আত্মাৰাম শৰ্মাৰ হতুৱাই বঙ্গদেশৰ শ্ৰীৰামপুৰৰ মিছনেৰী ৰেভঃ উইলিয়াম কেৰিয়ে ‘বাইবেল’ পুথি অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰাইছিল। এই পুথিখন ‘নতুন নিয়ম’ (New Testament) নামেৰে শ্ৰীৰামপুৰৰ মিছনেৰী প্ৰেছৰ পৰা ছপা হৈয়ো ওলাইছিল। ইয়াৰ পাছতে তেওঁ ‘অল্ড টেষ্টামেণ্ট’ পুথিৰো অনুবাদ কৰে। ১৮২৬ চনৰ ইয়াণ্ডাবু সন্ধিমাতে অসমদেশ ইংৰাজৰ হাতলৈ যায়। মায়ামৰীয়া বৈষ্ণৱ সকলৰ বিদ্ৰোহ, মানৱ তিনিটা আক্ৰমণে অসমৰ জনসাধাৰণক জুৰুলা কৰি পেলাইছিল। যুগৰ এই পৰিবৰ্তনৰ সমান্তৰালভাৱে একশ্ৰেণী লেখকে পুৰণি আৰ্হিৰ পয়াৰ-ত্ৰিপদী ছন্দত কাব্য ৰচনা কৰাৰ লগতে পুৰণি আৰ্হিতেই বুৰঞ্জী ৰচনা কৰিলে। এই সময়ছোৱাত কাব্য ৰচনা কৰা সকলৰ ভিতৰত ঘনশ্যাম খাৰঘৰীয়া ফুকন অন্যতম। তেওঁ ‘কঙ্কিপুৰাণ’ৰ অসমীয়া পদ ভাঙনি কৰে। পুথিখনত কলি কালৰ নানা পাপৰ শেষত কঙ্কি অৱতাৰৰ কথা বৰ্ণনা কৰিছে। পৰশুৰাম দ্বিজ ‘ধৰ্মপুৰাণ’ আৰু ‘বিষ্ণুপুৰাণ’ৰ পদ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ ধৰ্মপুৰাণৰ পদক ‘ব্যাক্য নিৰাময়’ বুলি অভিহীত কৰি গৈছে। বৈষ্ণৱ যুগৰ কবিসকলৰ দৰে দ্বিজৰ ৰচনাত বিষয় নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত সাৰ্থকতা দেখা নাযায়। ঊনবিংশ শতিকাৰ শেষ পৰ্যন্ত বৈষ্ণৱ কাব্যৰ আদৰ্শ অতি ক্ষীণভাৱে প্ৰচলন হৈ আহিছিল। ললিতচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ ‘শ্ৰীকেলিৰহস্য’ পূৰ্ণকান্ত দেৱশৰ্মাৰ ‘নল-চৰিত্ৰ’, গোপীনাথ চক্ৰৱৰ্তীৰ ‘কলঙ্ক-ভঞ্জন’ আদি গ্ৰন্থ তাৰেই উদাহৰণ।

দীননাথ বেজবৰুৱাই ‘উৎকল খণ্ড’ নামে পুৰাণৰ ভাঙনি কৰে। গ্ৰন্থখনত প্ৰাচীন পদ-চৰিতৰ আৰ্হিৰে চৰিত আৰু বংশাৱলী ৰচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে।

বিশ্বেশ্বৰ বৈদ্যাধিপে অসমৰ পদ্য বুৰঞ্জী ৰচনা কৰে। সূৰ্যকুমাৰ ভূঞাই এই বুৰঞ্জীখন সম্পাদনা কৰোঁতে ‘বেলিমাৰৰ বুৰঞ্জী’ বুলি নামকৰণ কৰি প্ৰকাশ কৰে। গ্ৰন্থখনত ১৭৯০ ৰ পৰা ১৮১৯ চনৰ প্ৰাৰম্ভলৈকে অসম বুৰঞ্জী ঘটনা বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

ইয়াৰ পাছতে দুতিৰাম হাজৰিকাই ‘কলি-ভাৰত’ বুৰঞ্জী ৰচনা কৰে। গ্ৰন্থখনত কমলেশ্বৰ সিংহৰ দিনৰ পৰা মণিৰাম দেৱানৰ ফাঁচী লৈকে বৰ্ণনা কৰিছে। তেওঁৰ

ৰচনাত জতুৰা ঠাচৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়, লগতে ব্ৰিটিছ আমোলৰ আৰবী-ফাৰ্চীমূলীয় প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰা যায়। এই গ্ৰন্থখনৰ উপৰিও তেওঁ ‘দিহিং সত্ৰৰ বুৰঞ্জী’ নামৰ গ্ৰন্থও ৰচনা কৰিছিল বুলি জনা যায়।

১৮৩৮ চনত ৰচিত মণিৰাম দেৱানৰ ‘বুৰঞ্জী বিবেক ৰত্ন’ৰ দ্বিতীয় খণ্ডহে পোৱা গৈছে। এই খণ্ডটোত কামৰূপ অসমৰ সামাজিক-সাংস্কৃতিক দিশসমূহ প্ৰকাশ পাইছে।

কাশীনাথ দ্বিজ তামূলী ফুকনে ‘আসাম বুৰঞ্জি’ পুথিত ‘ইন্দ্ৰবংশী আসাম মহাৰাজাসকলৰ বিৱৰণ’ সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰিছে। এই বুৰঞ্জী পুথিখন প্ৰথম ছপা হয় শিৱসাগৰ মিছনেৰী প্ৰেছত।

যদুৰাম ডেকাবৰুৱাই চন্দ্ৰকান্ত সিংহ আৰু পাছত পুৰন্দৰ সিংহৰ চ’ৰাত বিষয়াৰূপে থাকি ইংৰাজৰ অধীনত মুন্সিফ পদ লৈ বিভিন্ন ঠাইত চাকৰি কৰি অৱসৰ লয়। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থ হ’ল— বঙলা-অসমীয়া অভিধান। এই গ্ৰন্থখন ১৮৩৯ চনত তেওঁ কৰ্ণেল জেনকিন্সৰ হাতত প্ৰদান কৰে।

কৰ্ণেল জেনকিনছৰ আদেশমতে খামটি আদি সকলৰ মাজত ধৰ্মপ্ৰচাৰ কৰিবলৈ ১৮৩৫ চনত নাথান ব্ৰাউন আৰু অ.টি. কট্টাৰ শদিয়ালৈ আহে। পিছৰ বছৰত তেওঁলোকে ব্ৰনছৰ লগ লাগি ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কামত ব্যস্ত হয়। ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ লগত সংগতি ৰাখিয়েই তেওঁলোকে স্কুল স্থাপন কৰি পাঠ্যপুথি প্ৰণয়নৰো ব্যৱস্থা কৰে। নাথান ব্ৰাউনৰ প্ৰচেষ্টাতে ১৮৪৬ চনত অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰথম কাকত আলোচনী ‘অৰুণোদই’ প্ৰকাশ কৰে। ‘অৰুণোদই’ কাকত প্ৰকাশৰ লগেলগেই অসমীয়া সাহিত্যৰ আধুনিক যুগৰ শুভাৰম্ভ হয়।

১.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

খ্ৰীষ্টীয় দশম একাদশ শতিকাত উদ্ভৱ হোৱা অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰাচীন নিদৰ্শন পোৱা যায় বৌদ্ধ সিদ্ধাচাৰ্যসকলৰ চৰ্যাপদবোৰত। যদিও চৰ্যাপদবোৰ কেৱল অসমীয়া ভাষাৰে নিদৰ্শন নহয়, তথাপি প্ৰথম স্তৰৰ ৰচনা ৰূপে এইবোৰে অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰাচীনতা ৰক্ষা কৰিছে। চৰ্যাপদৰ পৰা অৰুণোদই কাকতলৈকে বিভিন্ন পুথি ৰচনা হৈছিল। প্ৰথম অৱস্থাত এই পুথিসমূহ সাঁচিপাত, তালপাত আদিও হাতে লিখা অৱস্থাত আছিল। মূল পাঠৰ পৰা পাঠটো অন্য এজনে চাই চাই লিখোতে আখৰৰ গঢ় সলনি হৈ গৈছিল। শংকৰী যুগত ৰচনা হোৱা সাহিত্যসমূহৰো মূল পুথিৰ পৰা চাই ৰচনা কৰা কেইবাটাও ৰূপ পোৱা যায়। ইয়াৰ সঠিক ৰূপ কোনটো আছিল সেয়া বিচাৰ কৰি উলিওৱা কঠিন হৈ পৰে। এইক্ষেত্ৰত পাঠ সমীক্ষাৰ জৰিয়তে উল্লিখিত প্ৰাচীন পুথিসমূহৰ

পাঠ উদ্ধাৰ সম্ভৱ হৈ উঠে। দুখন বা তিনিখন একে নামৰ পুথি উদ্ধাৰ হ'লে তিনিওখনৰে পাঠ উদ্ধাৰ কৰি প্ৰাচীন ৰূপটো পোৱা পুথিখনকেই আঁচল ৰূপ বুলিব পাৰি। উল্লিখিত আলোচনাত অসমীয়া পুথিৰ আৰম্ভণিৰ পৰা প্ৰাক্ অৰুনোদই কাললৈকে ৰচিত পুথিসমূহৰ আভাস দিয়া হ'ল। এই পুৰণি পুথিসমূহত অসমীয়া ভাষাৰ প্ৰাচীন ৰূপটো সংৰক্ষিত হৈ আছে। এই পুথিসমূহৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ সহায় ল'ব পাৰি।

১.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১। অসমীয়া পুৰণি পুথিৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে এটি টোকা লিখক।
- ২। শংকৰী যুগত প্ৰকাশিত গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৩। 'ধৰ্ম পুস্তক'ৰ পৰা 'অৰুনোদই' কাকতপ্ৰকাশৰ সময়লৈকে ৰচনা হোৱা গ্ৰন্থসমূহৰ বিষয়ে এটি টোকা যুগুত কৰক।

১.৭ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

- মহেশ্বৰ নেওগ : অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা
..... : পাঠ-সমীক্ষা
সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা : অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত
বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা (সম্পা.) : অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (প্ৰথম খণ্ড)

* * *

দ্বিতীয় অধ্যায়

ইউৰোপ আৰু ভাৰতৰ পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা
- ২.৪ পাঠ সমীক্ষাৰ পৰিসৰ
- ২.৫ ইউৰোপত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস
- ২.৬ ভাৰতত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)
- ২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষা আখ্যাটো ইংৰাজী Textual criticism ৰ ভাঙনি। ইংৰাজীত এই আখ্যাটো ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগৰ পৰাহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। পাঠ সমীক্ষাৰ সহায়েৰে বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি সেই পাঠৰ মূল ৰূপ নিৰ্ণয় কৰা হয়। পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰধান আৰু একমাত্ৰ উদ্দেশ্য পুৰণি গ্ৰন্থৰ হাতে লিখা ৰূপত তাৰ মূল পাঠ সম্পৰ্কে যি সাক্ষ্য বা প্ৰমাণ থাকে, তাৰ অৰ্থ বা ঔচিত্য ব্যাখ্যা কৰা আৰু তাক এনেভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা যে যিমান দূৰ সম্ভৱ তাৰ প্ৰামাণ্য পাঠ উলিয়াব পৰা হয় বা যিমানখিনি সম্ভৱ মূল লেখকজনে লিখি থৈ যোৱা কথাখিনি স্থিৰ কৰিব পৰা যায়। আমাৰ এই আলোচনাত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, পৰিসৰ আৰু ইউৰোপ আৰু ভাৰতত পাঠ - সমীক্ষাৰ যি ইতিহাস সেই ইতিহাস সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ব।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- পাঠ - সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে বুজিবলৈ সমৰ্থবান হ'ব।
- পাঠ - সমীক্ষাৰ পৰিসৰৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

- ইউৰোপত পাঠ - সমীক্ষাৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব।
- ভাৰতত পাঠ - সমীক্ষাৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে জানিব আৰু বুজিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

২.৩ পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা :

বাঙালি জগতখনৰ প্ৰধান উপাদান হ'ল শব্দ। এই শব্দ সম্ভাৰেই যদি বিকৃত হৈ পৰে সাহিত্যৰাজিৰ স্বৰূপো বিকৃত হৈ ধৰা দিব। কালৰ সোঁতত ৰূপ সলোৱা শব্দৰাজিৰ প্ৰকৃত ৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন। প্ৰাচীন শব্দসম্ভাৰৰ আধাৰ ৰূপে এখন অভিধানৰ প্ৰয়োজন। বৰ্তমান প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পুথিসমূহত আৰু সেই পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ছপা হোৱা গ্ৰন্থত একাধিক পাঠ বিকৃতি সোমাই পৰা কথাটো সহজে অনুমেয়। তেনে সংস্কৰণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা শব্দ সম্ভাৰৰ শুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থকাটোও স্বাভাৱিক। সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা শব্দবোৰৰ শুদ্ধ ৰূপ নিৰ্ণয় কৰি লোৱাৰ পিছতহে এখন নিৰ্ভৰযোগ্য অভিধানৰ বাবে শব্দসংগ্ৰহ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। একোটা ভাষাতে একোটা শব্দই বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন ৰূপ লয়, কেতিয়াবা এসময়ত বহু প্ৰচলিত একোটা শব্দ পিছৰ কালত ব্যৱহাৰৰ বাহিৰত বৈ যায়। নতুন শব্দই বা এটা শব্দৰ নতুন ৰূপে পুৰণি শব্দৰ ঠাই লয়হি। প্ৰণালীবদ্ধভাৱে একাধিক পুথিৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰি শব্দটোৰ বিৱৰ্তনৰ ইতিহাস জানিব পাৰি। তেনেদৰে সাহিত্যিকৰ প্ৰকাশভঙ্গী আৰু বাক্‌ভংগীয়েও বিভিন্ন ৰূপ লয়। প্ৰাচীন লেখকৰ ভাষা— পৰৱৰ্তী নকলকাৰকৰ সমসাময়িক ভাষাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱাৰ আশংকা থাকে। একেখন গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন বয়সৰ অনুলিপি পৰীক্ষা কৰি ভাষাৰ বিৱৰ্তনৰ ধাৰণা পাব পাৰি। পুৰণি শব্দ-সম্ভাৰ, পুৰণি বাক্যৰীতি আদি শুদ্ধ ৰূপত উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিলেহে প্ৰাচীন ভাষাৰ স্বৰূপ নিৰূপণ সম্ভৱ হ'ব। একো একোখন গ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ স্থান আৰু কাল নিৰ্ণয় সদায় বিতৰ্কিত বিষয়। প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ ভাষাৰ শুদ্ধ ৰূপ উদ্ঘাটন হ'লে গ্ৰন্থবিশেষ ৰচনাৰ স্থান আৰু কাল নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত শুদ্ধ সিদ্ধান্ত পাব পৰা যায়। ভাসৰ নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্বৰূপ অনুধাৱন কৰি ভাসৰ কাল নিৰূপণ কৰা হৈছিল। এই যুগ বিশেষৰ শব্দ, বাক্য, বিষয়বস্তু আৰু প্ৰকাশভঙ্গীৰ বৈশিষ্ট্যই যুগ বিশেষৰ ভাষা আৰু বাগ্‌ৰীতিৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰে। বিকৃত পাঠত মূল লেখকৰ ভাৱ, ভাষা, দৰ্শন ব্যক্তিত্ব আদি বিকৃত ৰূপত প্ৰকাশ পাব। তেনে পাঠ পাঠ - সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰি চাই শুদ্ধ তথ্য উদ্ঘাটন কৰিব পাৰিলেহে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ সবিশেষ শুদ্ধভাৱে উদ্ঘাটিত হ'ব। তেনেদৰে অনুলিপিকাৰে পৰৱৰ্তী কালত সংযোগ কৰা সামাজিক-সাংস্কৃতিক উপাদানৰ পৰা মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পটভূমিকাপে থকা সমাজখন বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰি। পৰৱৰ্তী কালত সংযোজিত ধৰ্মীয়, সাংস্কৃতিক, সামাজিক ৰাজনৈতিক প্ৰক্ষেপসমূহ আঁতৰাই ল'লেহে গ্ৰন্থখনৰ পটভূমিকাপ সমাজ-সংস্কৃতিৰ ইতিহাস আৱিস্কৃত হ'ব। পাঠ - সমীক্ষকে সমীক্ষা সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন যুগত লিখিত পুথিসমূহ

লিপিৰ বিৱৰ্তনৰ সাক্ষীৰূপে ব্যৱহৃত কৰা হ'ব পাৰে। এনেদৰে এজন প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰৰ পূৰ্ণাঙ্গ পৰিচয় পাবলৈ, তদানীন্তন ভাষাৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ, ভাষাৰ বিৱৰ্তনৰক ইতিহাস জানিবলৈ, সমাজ ইতিহাসৰ প্ৰকৃত প্ৰতিচ্ছবি আৰু সৰ্বোপৰি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ মূল লেখা অবিকৃত ৰূপত পাবলৈ পাঠ - সমীক্ষাৰ একান্ত প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ্য বিষয়।

২.৪ পাঠ সমীক্ষাৰ পৰিসৰ

পাঠ সমীক্ষা বিষয়টিৰ বিস্তৃত পৰিসৰে বৈদিক সাহিত্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আজিৰ তাৰিখৰ বাতৰি কাকতৰ বাবে লিখা ৰচনাটিলৈকে সকলো লিখিত অভিলেখকে সামৰি লয়। পাঠ - সমীক্ষা পুৰণি লেখাৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য এক কৌশল বুলি কোৱা হয় যদিও নতুন পাঠ সমীক্ষকৰ সমসাময়িক লেখাৰ পাঠ শুধৰোৱাত যে ই প্ৰযোজ্য নহয় তেনে নহয়। এজন লেখকে লিখি উলিয়াওঁতে, কোনোবা এজন নকলকাৰে ছপাৰ বাবে প্ৰতিলিপি কৰোঁতে বা ছপাশালত কোনো এজনে আখৰ সজাওঁতে হোৱা পাঠ-বিকৃতিবোৰৰ লগত আজিৰ ছাত্ৰ পৰিচিত। তেনে ভুলবোৰ আজিকালি ছপাৰ ভুল বুলি ধৰি লৈ শুধৰাই লোৱা সহজ। কাৰণ লেখক, সম্পাদক, পাঠক আটাইকেইজনে একেখন ব্যাকৰণ আৰু একেখন অভিধানকে মানি চলে। গতিকে লেখকে লিখাৰ পৰা ছপা হৈ ওলোৱালৈকে বিভিন্ন স্তৰত ঘটিব পৰা বানান বিভ্ৰাট, বাক্য গাঁথনিৰ প্ৰমাদ আদি অবিসম্বাদীভাৱে শুধৰাই লোৱা সহজ। এনেদৰে পাঠ শুধৰোৱাৰ প্ৰৱণতা আৰু লেখকৰ অভিপ্ৰেত বক্তব্য শুদ্ধ ৰূপত আগবঢ়োৱাৰ আগ্ৰহ ইদানিক সম্পাদকসকলৰ কাৰ্য পদ্ধতিতো লক্ষ্য কৰা যায় যদিও, নতুন পাঠ সম্পাদনা কৰোঁতে পাঠ-সমীক্ষাৰ অটল প্ৰক্ৰিয়াসমূহ অতিক্ৰম কৰি অহাৰ প্ৰয়োজন নহয়। কিন্তু বহু শ বা বহু হাজাৰ বছৰ হাত বাগৰি অহাৰ ফলত প্ৰাচীন পুথিৰ পাঠে ইমান বেছি পৰিমাণত পাঠ প্ৰমাদ সামৰি লয় যে তেনে বিকৃতিসমূহে লেখকজন, ৰচনাখিনি আৰু ভাষাটোকে কলুষিত কৰি পেলায়। অথচ কেতিয়াবা প্ৰাচীন সকলৰ ভাব, চিন্তা, ভাষা, ব্যাকৰণ, অভিধান আদিৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰি বিকৃত পাঠ শুধৰাই ল'বলৈ কোনো মাধ্যম বিচাৰি পোৱা নাযায়। তেনে ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ নিৰ্দিষ্ট প্ৰক্ৰিয়া সমূহৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ বাহিৰে উপায় নাথাকে। সেয়েহে নতুন পাঠত অথবা সমীক্ষক সম্পাদকৰ সমসাময়িক সময়ত ৰচিত পাঠৰ শুধৰণিৰ বাবে পাঠ - সমীক্ষাৰ যিমান প্ৰয়োজন তাতকৈ পুৰণি পাঠৰ সত্যাসত্য নিৰূপনৰ বাবে পাঠ - সমীক্ষাৰ প্ৰয়োগ ফলপ্ৰসূ বুলি স্বীকৃত হৈছে।

২.৫ ইউৰোপত পাঠ-সমীক্ষাৰ ইতিহাস

পাঠ-অধ্যয়ন চৰ্চা খ্ৰীষ্ট-পূৰ্ব তৃতীয় শতিকাত আলেকজেণ্ড্ৰিয়াৰ গ্ৰীক পণ্ডিতসকলৰ মাজত আৰম্ভ হয়। তেওঁলোকে সকলো গ্ৰীক গ্ৰন্থকে সংগ্ৰহ কৰি গ্ৰন্থাগাৰত

সংৰক্ষণ কৰিবলৈ আৰু তাৰ লেখাখিনিৰ সংশোধিত সংস্কৰণ তাৰ পাঠ আৰু ব্যাখ্যা সম্বলিত কৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰিছিল। তেওঁলোকে আটাইতকৈ পুৰণি আৰু উত্তম পুথিৰ ঐতিহ্যৰপৰা পাঠ নিৰ্ণয় কৰিছিল আৰু অনুমানৰ ভিত্তিত কৰা সংশোধনখিনি (litterac humaniores) টীকাতহে আবদ্ধ কৰিছিল। লিপিকাৰে আদৰ্শ পুস্তকৰ পৰা যিমান পাৰি সিমান একে কৰি নতুন পুথি তৈয়াৰ কৰিছিল, কোনো সংশোধন কৰিবলগীয়া হ'লেও আন পুথিৰ তুলনা আৰু বিচাৰ কৰিহে কৰা হৈছিল; তাত লিপিকাৰৰ নিজৰ চিন্তাৰ স্বাধীনতা নাছিল।

ইউৰোপৰ বেনাৰ্ছ বা নৱজাগৰণৰ আৰম্ভৰ লগে লগে পাঠ - সমীক্ষাই নতুন পথ আৰু নতুন বল লাভ কৰে। গ্ৰীক আৰু লেটিন ক্লাছিকেল ৰচনাবোৰ হ'ল litterac humaniores মানৱতাবোধৰ সাহিত্য। তাক উদ্ধাৰ কৰি স্ব মহিমামণ্ডিত ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰাটো— হ'ল বেনাৰ্ছৰ পণ্ডিতসকলৰ এক প্ৰধান কৰ্ম। গতিকে সাহিত্য-সমীক্ষাৰ গাত নতুন শক্তিৰ প্ৰয়োজন হ'ল। নব্য খ্ৰীষ্টিয়ান মানৱতাবোধক ক্লাছিকেল জ্ঞানৰ সম্পদেৰে সমৃদ্ধ কৰা হ'ল উপহিত মহৎ কৰ্ম। কিন্তু সৌন্দৰ্যৰ অন্বেষণত ক্লাছিকেল গ্ৰন্থ নব্য পাণ্ডিত্যই গ্ৰহণ কৰি ল'লেও এক উচ্ছাসৰ মাজেদি সেই কাম কৰাত পাঠ - সমীক্ষা প্ৰকৃত সমালোচনাশীল এটা প্ৰক্ৰিয়া নহ'ল। পঞ্চদশ শতিকাৰ সোঁ মাজত যিবোৰ ক্লাছিকেল পাঠ প্ৰথম ছপাৰূপত (editions principes) ওলাল সেইবোৰ গৌৰৱময় মূলৰ অৱনমিত ৰূপহে হ'ল।

ইয়াৰ পিছৰ পণ্ডিতসকলে মুখৰ আগত পোৱা এনে অসমীক্ষিত পুথি (vulgate, received text বা lectio recepta) শুধৰাবৰ যত্নত ব্যস্ত হ'ল। কিন্তু সেই কামৰ বাবে আৱশ্যকীয় হাতে লিখা পুথি পণ্ডিতসকলৰ বাবে সুলভ নাছিল; নেপোলিয়নৰ যুদ্ধৰ সময়তহে ঘৰুৱা ভঁৰালৰপৰা এনেবোৰ পুথি ৰাজহুৱা গ্ৰন্থাগাৰৰ সম্পত্তি হৈছিলহি। আনফালে পাঠ - সমীক্ষাৰ প্ৰক্ৰিয়াতো ধীৰে ধীৰে কিছুমান পৰিবৰ্তন ঘটিছিল। তাৰ ভিতৰত কোটিউলাছৰ গ্ৰন্থৰ স্কেলিগাৰে কৰা সংস্কৰণত (১৫৭৭) পুথিৰ বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ (genealogical or stemmatic method) সম্ভাৱনাই দেখা দিলে; স্কেলিগাৰে দেখুৱালে— তেওঁ পোৱা সকলো পুথিৰ পাঠ এক লুপ্ত পুথিৰ পৰা ওলাইছে, আৰু সেই লুপ্ত পাঠৰ বৰ্ণ বিন্যাস পৰ্যন্ত পুনৰ্গঠন কৰি উলিয়াব পাৰি। ৰিচাৰ্ড বেণ্টলিয়ে হৰেচৰ সম্পাদনা কৰোঁতে (১৭১১) পূৰ্বৰ সম্পাদকসকলৰ পাঠ শুধৰোৱাৰ ঠাইত পাঠ - সমীক্ষাত আনুমানিক সংশোধনহে (conjecture, conjectural emendation) শুদ্ধ পদ্ধতি বুলি জ্ঞান কৰা হৈছিল। ডাচ লেটিন পণ্ডিতসকলে বেণ্টলিৰ পদ্ধতিৰ নীতি গ্ৰহণ কৰাত পাঠ সমীক্ষাৰ এক এংগলো ডাচ ধাৰাই প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল, য'ত সুক্ষ্ম ভাষাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন আৰু ছন্দৰ অধ্যয়নত প্ৰতিষ্ঠিত বিচাৰ প্ৰধান বস্তু হ'ল।

অষ্টাদশ শতিকাৰ নানা দেশৰ পণ্ডিতসকলে গ্ৰীক নিউ টেষ্টামেণ্টৰ পাঠ সমালোচনাত ব্যস্ত হৈ পৰিছিল। লাখমেনৰ গ্ৰীক নিউ টেষ্টামেণ্ট (১৮৩১) আৰু

লিউক্ৰোটিয়াছৰ গ্ৰন্থৰ সংস্কৰণত (১৮৫০) বংশ বৃক্ষ অধ্যয়ন পদ্ধতি বলবান হৈ উঠে। ইতিমধ্যে নিউ টেষ্টামেণ্টৰ সম্পাদকসকলে সেই পদ্ধতিৰ এটি আৱশ্যকীয় বস্তু Siglom (বহুবচন sigla) বা সংকেত চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

উনবিংশ শতিকাত পাঠ-সমীক্ষাৰ সহায়ক কিছু ঘটনা ঘটে। তাৰ ভিতৰত ফটোগ্ৰাফিৰ উন্নতি সাধন প্রধান; সি পাঠ সমীক্ষকক আওঁহতীয়া ঠাইলৈ নগৈ ঘৰতে পুথিৰ ছবি লৈ কাম কৰিব পৰাৰ সুবিধা কৰি দিলে। শতিকোটোৰ শেষৰ ফালে মিছৰ আদি ক্লাছিকেল আৰু বাইবেল সম্পৰ্কীয় জ্ঞানৰ ভূমিত গ্ৰীক পেপিৰাছৰ (Papyrus) পুথি আদি আবিষ্কাৰ হোৱাত ইতিমধ্যে প্ৰচলিত পুথিৰ পাঠবোৰৰ ঐতিহ্যতকৈ পুৰণি (pretraditonal) সাক্ষ্য পোৱা গ'ল। গতিকে পাঠ বোলা বস্তুটিকে নতুন দৃষ্টিৰে চাবৰ এক অৱকাশ ওলাল। যদিও ক্লাছিকেল সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰা হোৱা সমীক্ষা পদ্ধতি মধ্যযুগীয় বা আধুনিকপাঠত প্ৰযোজ্য নহয়, ক্লাছিকেল পণ্ডিতেই পিছৰ বিধ কাম কৰা বাবে একেবোৰ নিয়মেই দুইবিধ অধ্যয়নতে চলিছিল। উনবিংশ শতিকাৰ শেষৰফালে শ্বেক্ছপিয়েৰ আৰু আন এলিজাবেথান আৰু জেকবিয়ান নাট্যকাৰসকলৰ পাঠৰ অধ্যয়নত সেই পাঠৰ উপযোগী পদ্ধতি ওলাবলৈ ধৰে। বৰ্তমান শতিকাৰ আৰম্ভণিত এই নতুন Biblio Textual Criticism প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। মধ্যযুগীয় সাহিত্যৰ অধ্যয়নত লাখমানে জাৰ্মান ভাষাৰ পাঠৰ অধ্যয়নত প্ৰয়োগ কৰা নীতি (বংশগত পদ্ধতি) প্ৰচলিত হৈছিল। সেইবাবে বংশগত পদ্ধতিৰ বহুত চোকা- সমালোচক ইউৰোপত ওলাইছে। কিন্তু সেই পদ্ধতিটো গ্ৰহণ কৰি তাৰ প্ৰয়োগত বিশেষ অৱধান (Cautious empiricism) ৰখাটোকে আধুনিকসকলে বিধেয়বুলি ভাবিবৰ কাৰণ দেখিছে। দিন বাঢ়ি অহাৰ লগে লগে ইউৰোপত বংশগত পদ্ধতিৰ সমালোচকো বাঢ়ি যোৱাহে দেখা পোৱা গৈছে। বিশেষকৈ মধ্যযুগীয় আৰু আধুনিক পাঠৰ বিষয়ত আধুনিক আপত্তি সমীচীন বুলিয়ে বুজিব লাগিব। এফালে সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ আৰু আনফালে পুৰণি আৰু আধুনিক অসমীয়া পুথি বা কিতাপৰ পাঠৰ অধ্যয়নৰ মাজৰ পাৰ্থক্যৰ লেখীয়াকৈ ইউৰোপৰো ক্লাছিকেল এফালে আৰু আনফালে মধ্যযুগীয় আৰু আধুনিক সাহিত্যৰ অধ্যয়ন একে পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ ফলদায়ক নহয়।

আধুনিক কাৰিকৰী, আনকি কম্পিউটাৰ প্ৰয়োগো পাঠ সমীক্ষাত হ'বলৈ ধৰিছে। শ্বেক্ছপিয়েৰ আৰু ড্ৰাইডেনৰ সম্পাদনাত কলন কাৰ্যত (collation) কাৰিকৰি সাহায্য (mechanical aid) লোৱা হৈছে কাৰ্যকৰীভাৱে।

পদ্ধতি যিয়েই নহওক পাঠ-সমীক্ষা যে সকলো সাহিত্যৰ অধ্যয়নত নিতান্ত আৱশ্যকীয়, তাক সকলোৱেই স্বীকাৰ কৰে। ক্লাছিকেল সাহিত্যৰতো কথাই নাই, শ্বেক্ছপিয়েৰ আৰু আধুনিকসকলৰ গ্ৰন্থৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰা হৈছে। বাইবেলৰ পাঠ অধ্যয়ন চতুৰ্থ শতিকাৰ শেষৰ ভাগৰ জেৰোমৰ লেটিন পাঠৰ (যাক Latin vulgate বোলা হয়) সময়ৰে পৰা অধ্যয়নৰ বিষয় হৈ আহিছে। ইংলেণ্ডৰ ৰজা দ্বিতীয় জেমছৰ

দিনত Authorised version of the Bible কৰা হ'ল। কিন্তু ১৯৪৭ চনত কুমুৰানৰ গহুৰত তথাকথিত Dead sea scrolls আৱিষ্কৃত হোৱাৰ পিছত তাৰ পূৰ্বে কোনেও নজনা old testament ৰ পাঠ লৈ The Revised Standard version of the Bible (১৯৫২), The New English Bible (১৯৭০) প্ৰকাশ পাইছে। বিশ্লেষণশীল গ্ৰন্থপঞ্জী অধ্যয়নৰ (Techniques of analytical bibliography) পথ ওলোৱাতহে শ্বেচ্ছপিয়েৰৰ নাটৰ পাঠৰ নিৰ্ভৰযোগ্য নীতি আৱিষ্কাৰ হৈছে। ১৯৬৬ চনত ডিকেন্ছৰ Oliver Twist কে. টিলট্‌ছনে সম্পাদন কৰি উলিওৱাৰ লগে লগেহে পাঠৰ সমীক্ষিত অধ্যয়নৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত ডিকেন্ছৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ হৈছে।

২.৬ ভাৰতত পাঠ-সমীক্ষাৰ ইতিহাস

ইউৰোপৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ নীতি পদ্ধতি ভাৰতৰ ক্ষেত্ৰত বৰ ভালকৈ খাপ নাখায়। ইউৰোপত সাহিত্যৰ ঐতিহ্য অৰ্থাৎ পাঠৰ ক্ৰম বহুত গুণে সুন্দৰ ভাৱে সংৰক্ষিত হৈ আহিছে। তদুপৰি আমাৰ পাঠ বিষয়ত অনেকবোৰ সমস্যা আছে, যিবোৰ ইউৰোপৰ সমীক্ষা পদ্ধতিয়ে সমাধানত সহজ উপায় নিদিয়ে। তথাপি আদিৰে পৰা পাঠ-সমীক্ষা প্ৰৱৰ্তন হোৱাৰ লগে লগে ইউৰোপীয় ক্লাছিকেল পাঠ অধ্যয়ন ৰীতিৰ প্ৰয়োগ চলি আহিছে। ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকৰে ১৮৭৬ত ভৱভূতিৰ ‘মালীত মাধৱ নাটক’ৰ এটি সমীক্ষিত সংস্কৰণ উলিয়ায়— যদিও তেওঁ ব্যৱহাৰ কৰা নটা পাঠ বংশানুক্ৰমত ভাঙি উলিয়াব পৰা নগৈছিল। ১৮৭৭ত আৰ্ পিন্শ্বেলৰ কালিদাসৰ ‘শকুন্তলা’ৰ (বংগীয় পাঠ শাখা) সংস্কৰণ প্ৰকাশ পায়। ষ্টেনকনোৱে ৰাজশেখৰৰ প্ৰাকৃত সটুক ‘কপূৰমঞ্জৰী’ সম্পাদন কৰে এঘাৰখন হাতে লিখা পুথি সংগ্ৰহ কৰি (১৯০১)। ১৯২৪ চনত নিউ হেভেনৰ পৰা American Oriental Series অত দুটা খণ্ড হৈ এফ্ এড্‌গাৰটলৰ Panchatantra Reconstructed প্ৰকাশিত হয়, এনেবোৰ ভাৰতীয় গ্ৰন্থত ইউৰোপীয় প্ৰণালী প্ৰয়োগৰ ই এক চমৎকাৰ অভিলেখ। ১৯২৮ ত প্ৰকাশিত তোডৰ মন্ত্ৰৰ ‘মহাবীৰ চৰিত’ উত্তৰ ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠ শাখাৰ বিশ্লেষণেৰে পাঠ সমীক্ষাৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন। তিনিখন মাথোন পুথিৰ ভেটিত কিন্তু দুটা পাঠ শাখাত বিশ্লেষণ কৰি লুডবিগ এলছডৰ্ফে জৈন গ্ৰন্থ Harivinsaoyraba vib oysoadabta সম্পাদন কৰে (১৯৩৬)। পি.এল. বৈদ্যই ইয়াৰ পিছৰ বছৰতে পুষ্পদন্তৰ ‘মহাপুৰাণ’ (আদিপুৰাণ) পাঁচখন হাতে লিখা পুথি লৈ দুটা পাঠ-শাখাত ভাগ কৰি সমীক্ষা কৰে; আৰু এ.এন. উপাধ্যোয়ে যোগীন্দুৰ ‘পৰমাত্মপ্ৰকাশ’ৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰে Shorter Recension আৰু Longer Recension এই দুভাগে বিভক্ত কৰি।

মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণ, এই দুই ‘ভাৰতীয় মহাকাব্য’ৰ (এই আখ্যা ইউৰোপে দিয়া; ভাৰতীয় লেখত মহাভাৰত হ’ল ইতিহাস আৰু ৰামায়ণ কাব্য) সমীক্ষামূলক সংস্কৰণ আধুনিক ভাৰতীয় মনীষাৰ মহৎ কীৰ্তি। ১৮৯৭ চনত পেৰিছত বহা একাদশ

International congress of orientalistস অত মৰিচ ভিণ্টাৰনিট্ছে মহাভাৰতখনৰ সমীক্ষিত সংস্কৰণৰ আৱশ্যকতাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। ইতিমধ্যে কলিকতা আৰু বোম্বাইৰ পৰা প্ৰকাশিত মুদ্ৰিত সংস্কৰণে সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনহে দেখুৱাইছিল। ১৮০৪ চনত International union of Academics এ সেই কাম হাতত ল'বলৈ স্থিৰ কৰে। হেইনৰিখ লুডেৰ্ছে নমুনা স্বৰূপে সম্পাদনা কৰা এটি অংশ পণ্ডিতসকলৰ মাজত বিতৰণ কৰাও হৈছিল, তেতিয়াই আহিল প্ৰথম মহাসমৰ আৰু পাশ্চাত্যৰ সকলো পাণ্ডিত্য কৰ্মই আড়ষ্ট হ'ল। ১৯১৭ চনত পুনেৰ ভাণ্ডাৰকাৰ ওৰিয়েণ্টেল ইনষ্টিটিউট প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পিছত তাৰ সদস্যসকলে মহাভাৰত সম্পাদনাৰ দায়িত্ব লৈ আগবাঢ়ি আহিল। এই বিষয়ত আগৰণুৱা হ'ল ভি.এছ. সুক্‌থক্ষৰ। ১৯১১ৰ পৰা ১৯১৪ ৰ ভিতৰত সুক্‌থক্ষৰ বাৰ্লিনৰ হুমবল্ড বিশ্ববিদ্যালয়ত হেইনৰিখ লুডেৰ্ছৰ ছাত্ৰ আছিল। ইতিমধ্যেই ১৯০৩ চনতে লুডেৰ্ছে মহাভাৰতৰ গ্ৰন্থ লিপিৰ পাঠ উপশাখাৰ কাম কৰিছিল আৰু পিছত আন্তৰ্জাতিক পণ্ডিতসকলে যেতিয়া মহাভাৰতৰ সমীক্ষিত সংস্কৰণৰ কাম হাত লবলৈ ধৰিছিল, সেই কামৰ নমুনা লুডেৰ্ছেই প্ৰস্তুত কৰিছিল। মহাভাৰত সম্পৰ্কত লুডেৰ্ছৰ কৰ্মই যে (Ueber die Grantharccension, Die Sage Von Rsyasrnga, আদি) সুক্‌থক্ষৰক বাট দেখুৱাইছিল আৰু লুডেৰ্ছৰ ওপৰত বাৰ্লিন বিশ্ববিদ্যালয়ত পোৱা ভাষাতাত্ত্বিক প্ৰশিক্ষণেই যে সুক্‌থক্ষৰৰ মহাভাৰত সম্পাদনাৰ মূল বিভূ, সেই কথা ভাৰতীয় মনীষীজনে আদিপৰ্বৰ ভূমিকা prolegomeng ত স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰিছে।

মহাভাৰত - সম্পাদনা কাৰ্য যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ দৰেই এটি বিপুল কাৰ্য হ'ল। সাৰদা (কাশ্মীৰী, প্ৰাচীন আৰু আধুনিক), নেৰাৰী, মৈথেলী, বাংলা (অসমীয়া আৰু ওড়িয়া), দেৱনাগৰী, তেলুগু (নদীনাগৰী), গ্ৰন্থ (তামিল) আৰু মলয়ালম লিপিত লিখিত ১২৫৯ খন পুথি পৰীক্ষা কৰা হয়, তাৰে ৭৩৪ খন পাঠ - গ্ৰহণত লগোৱা হয় (একোটা পৰ্বত কমেও ১০ খন আৰু অধিকতম ৪০ খন পুথিৰ পাঠ লোৱা হৈছিল); ছপা গ্ৰন্থখনত ডিমাই কোৱাটো গঢ়ৰ পৃষ্ঠাৰ পৰিসৰ ১২,৯৮৫। তিনিজন সাধাৰণ সম্পাদক ডি.এছ. সুক্‌থক্ষৰ (১৯২৫-৪৩), এছ.কে. বেলবলকৰ (১৯৪৩-৬১) আৰু পি. এল্ বৈদ্য (১৯৬১ ৰ পৰা)। ভিণ্টাৰনিটাচক সভাপৰ্ব আৰু লুডেৰ্ছক কৰ্ণপৰ্ব সম্পাদন কৰিবলৈ দিয়া হৈছিল যদিও অসুবিধাবশত দুয়োজনে সহযোগিতা কৰিব নোৱাৰিলে। বাহিৰৰ পণ্ডিতৰ ভিতৰত যেন বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ফ্ৰাঙ্কলিন এডগাৰটনে সভাপৰ্ব সম্পাদন কৰে। সুক্‌থক্ষৰে নিজে আদি আৰু বনপৰ্ব, বেলবলকৰে ভীষ্ম, শান্তি, অশ্বমেধ, মুষল মহাপ্ৰস্থানিক আৰু স্বৰ্গাৰোহনপৰ্ব আৰু বৈদ্যই কৰ্ণপৰ্ব সম্পাদন কৰে। আনসকল সম্পাদক— ড° ৰঘুবীৰ (বিৰাট), সুশীলকুমাৰ দে (উদ্যোগ, দ্ৰোণ), আৰ. ডি. কৰ্মৰকৰ (অশ্বমেধ), ভি. জি পৰাঞ্জসে (স্ত্ৰী), এইচ্. ডি. দে বেলক্ষৰ (সৌপ্তিক), ড° দাণ্ডেকৰ (শল্য অনুশাসন)। দায়িত্বশীল সম্পাদন- কাৰ্য সাৱধানে খুপি খুপি বহুত স্তৰৰ মাজেদি পাৰ হৈছিল— হাতে লিখা পুথিৰ অনুসন্ধান আৰু সংগ্ৰহ; পুথিৰপৰা পাঠ কলন (collation), প্ৰাপ্ত পুথিবোৰ পৰীক্ষা কৰি সেইবোৰৰ পাঠ শাখা (recension) আৰু

পাঠ প্ৰশাখা (version) নিৰ্ণয় কৰা; বংশলতা (stemma codicum) নিৰূপণ; টীকা, উদ্ধৃতি-সমুচ্চয় (anthology) আদি উপসাক্ষ্যৰ বিচাৰ আৰু সহায় গ্ৰহণ; বহুদিন মহাভাৰতৰ পাঠ সমীক্ষাৰ কামত লাগি থাকোঁতে পণ্ডিতসকলৰ মানত উচিত বিবেচিত হৈ নিশ্চিত হোৱা ৰীতি অনুসৰি সংগঠিত পাঠ (constituted text) লিখা; পাঠ - সমীক্ষাৰ বাবে নিৰ্বাচিত পুথিৰ পাঠ - পাঠান্তৰবোৰ চালি-জাৰি নিৰ্দিষ্ট ক্ৰমত পাদটীকা ৰূপে সজোৱা, সমীক্ষা সামগ্ৰী আৰু পাঠৰ ইতিহাসৰ লগত সংশ্লিষ্ট সকলো কথাকে কাৰ্যকৰীভাৱে উপস্থাপন কৰা। এই সমীক্ষিত মহাভাৰতে মাথোন পাব পৰা সমল অৰ্থাৎ গোটাব পৰা হাতে লিখা পুথিৰ ভিত্তিত মহাকাব্যখনৰ পাঠ পোৱা— পুথিবোৰৰ আটাইতকৈ পূৰ্বৰ তাৰিখত নিৰ্ণয় কৰিবৰ যত্ন কৰিছিল। তাৰ সমীক্ষিত পাঠটো প্ৰাপ্ত সকলো পুথিৰ পাঠৰ মূল বুলি হয়তো দাবী কৰিব পাৰে। সেই পাঠটো ব্যাকৰণৰ দৃষ্টিৰ পৰা শুদ্ধ বা কাব্য দৃষ্টিৰ পৰা সুন্দৰ নহ'বও পাৰে। তাৰ ভুল বা অমৰ্জিততাৰ দোষ আদি মূল পাঠৰে বৈশিষ্ট্য হ'ব পাৰে। সেই পাঠটোৱে ঐতিহাসিক ভাষাতত্ত্বৰ দৃষ্টিৰে মহাকাব্যত জাহি-জাৰৰৰ দৰে গোট খোৱা প্ৰক্ষিপ্ত-অংশবোৰক, আন ভুলবোৰক আঁতৰ কৰিবৰ যত্ন কৰিছে।

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পাঠ - সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু পাঠ - সমীক্ষাৰ পৰিসৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ লগতে ইউৰোপ আৰু ভাৰতত ইয়াৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হ'ল। আলোচনাৰ পৰা আমি ক'ব পাৰোঁ যে— পাঠ সমীক্ষাৰ যোগেদি বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পুৰণি প্ৰাপ্ত পাঠসমূহ অধ্যয়ন কৰা হয়। পাঠ অধ্যয়ন কৰাৰ পাছত প্ৰাপ্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি মূল পাঠৰ ওচৰ চাপিবলৈ যত্ন কৰা হয়। পাঠ সমীক্ষা সকলো সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজনীয়। ই কেৱল পুৰণি হাতেলিখা পুথিসমূহকে নহয়, প্ৰাচীন শিলালেখ, তামৰ ফলি পত্ৰলেখ, মুদ্ৰালেখ, ৰাজকীয় জাননী আদিকো ইয়াৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত গ্ৰীচৰ আলেকজেন্দ্ৰিয়াত সেই সময়ত গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষাৰ আপুৰুগীয়া গ্ৰন্থৰাজিৰ বিজ্ঞান সন্মতভাৱে পাঠ অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাঠ সমীক্ষা ভাগতহে পাঠ - সমীক্ষা বিষয়টোৱে গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। মহেশ্বৰ নেওগদেৱৰ ভাষাত— “যদি আমাৰ সকলো পুৰণি গ্ৰন্থৰ সমীক্ষিত পাঠ নিৰ্ণয় কৰা হয়, তেতিয়া হ'লে পুৰণি সাহিত্যৰ স্বৰূপেই সুকীয়া হ'ব, তাৰ ইতিহাসো এটি বেলেগ বস্তু হ'ব লাগিব। সিহে প্ৰকৃত ইতিহাস হ'ব।”

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১) পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।
- ২) পাঠ সমীক্ষাৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

- ৩) ইউৰোপত পাঠ - সমীক্ষাৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে এটি বৰ্ণনা যুগুত কৰক।
- ৪) ভাৰতত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।

২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ   : পাঠ সমীক্ষা

মালিনী গোস্বামী   : পাঠ সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)

* * *

তৃতীয় অধ্যায়
অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস

বিভাগৰ গঠন :

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা
- ৩.৪ অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস- পুৰণি যুগ
- ৩.৫ অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস- আধুনিক যুগ
- ৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)
- ৩.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষা হৈছে পাঠ্যসমূহক যিমান পাৰি তাৰ মূল ৰূপৰ ৰূপৰ ওচৰলৈ ঘূৰাই অনাৰ কৌশল। সঠিকভাৱে ক'বলৈ গ'লে পাঠ সমীক্ষা হৈছে তথাকথিত উচ্চ সমালোচনাৰ ভেটি স্থাপন কৰিবলৈ ডিজাইন কৰা এক আনুষংগিক শৈক্ষিক শাখা, যিয়ে প্ৰামাণ্যতা, দায়বদ্ধতা, ব্যাখ্যা আৰু সাহিত্যিক, ঐতিহাসিক মূল্যায়নৰ প্ৰশ্নসমূহৰ সৈতে জড়িত। পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা বিভিন্নজন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰি আহিছে। যিহেতু, বৈদিক যুগৰ সাহিত্যৰ পৰাই বৰ্তমানলৈকে ইয়াৰ চৰ্চা হৈ আহিছে গতিকে ইয়াৰ পৰিসৰ অতি বিস্তৃত। আমাৰ এই আলোচনাত ইয়াৰ সংজ্ঞা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ লগতে অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা বুজিবলৈ সমৰ্থবান হ'ব;
- অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাসৰ পুৰণি যুগৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাসৰ আধুনিক যুগৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব

৩.৩ পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা

পাঠ সমীক্ষা প্ৰাচীন অভিলেখ অধ্যয়নৰ এক প্ৰণালীবদ্ধ পদ্ধতি। এইপদ্ধতিৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পাঠ বিশেষ অধ্যয়ন কৰা হয় আৰু প্ৰাপ্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথি পাঠৰ সম্ভাৱ্য আদৰ্শৰূপ নিৰূপণ কৰা হয়। পুৰুষানুক্রমে হাত বাগৰি আহোতে প্ৰাচীন অভিলেখৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ পৰে। কেতিয়াবা হস্ত-লিখিত পৰম্পৰাত পুথিৰ পাঠত সোমাই পৰা প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ বিকৃতিয়ে মূল গ্ৰন্থৰ প্ৰকৃত ৰূপ সলনি কৰি পেলায়। মূল গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু আৰু বক্তব্য, তাত প্ৰতিফলিত মূল লেখকৰ ব্যক্তিত্ব আৰু তৎকালীন সামাজিক সাংস্কৃতিক আৰু ঐতিহাসিক পটভূমিও ধূসৰ হৈ পৰে। কিন্তু প্ৰাচীন সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰকৃত মূল্যায়নৰ বাবে পোনতে সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰকৃত ৰূপ জনাটো প্ৰয়োজন। কিয়নো বিকৃত পাঠৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰা অধ্যয়নৰ পৰা যিকোনো বিষয়ৰ ভুল সিদ্ধান্ত পোৱাৰহে সম্ভাৱনা থাকে। সমীক্ষাত্মক অধ্যয়নৰ জৰিয়তে বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পুৰণি পাঠৰ মূল ৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰা হয়। অৰ্থাৎ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নত অধ্যয়নকাৰীৰ সন্মুখত এটা নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য থাকে। সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত দূষিত হোৱা গ্ৰন্থ আদিৰ পাঠ যিমান দূৰ সম্ভৱ মূলপাঠৰ ওচৰ চপাকৈ উদ্ধাৰ কৰাটোৱেই হৈছে সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। গতিকে পাঠ সমীক্ষা হৈছে, যিমান দূৰ সম্ভৱ মূল ৰূপৰ ওচৰ চপাকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি উলিওৱাৰ এক প্ৰণালীবদ্ধ কৌশল। লিখিত পৰম্পৰাত বিকৃত হোৱা পাঠৰ সকলোবোৰ সামান্য প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰি, পৰীক্ষা কৰি, সেইবোৰৰ ঔচিত্য-অনৌচিত্য বিবেচনা কৰি, গ্ৰহণ-বৰ্জন প্ৰক্ৰিয়াৰে এটা পাঠ পুনৰ্গঠন কৰি উলিওৱা হয়। তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে সমীক্ষকজনে এলানি নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতিগত নিয়মৰ সহায় লোৱাৰ উপৰি নিজৰ বিচাৰ-বুদ্ধিক বিশেষভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে পষ্টগেটে কৈছে যে— ‘কোনো পাঠৰ মূল ৰূপ নিৰ্ধাৰণৰ বাবে কৰা মানুহৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞাৰ পদ্ধতিগত অনুশীলনকে’ পাঠ সমীক্ষা বোলে। পল মাচে যিমানদূৰ সম্ভৱ মূলৰ নিকটতম পাঠ এটা কৰাকে পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম বুলি কৈছে।

এন্চাইক্ল’পেডিয়া আমেৰিকানাত (vol. 26. pp 480-481, 1956) আৰু বেছি স্পষ্ট আৰু বিস্তৃতকৈ পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হৈছে। সেইমতে পাঠ সমীক্ষা হৈছে ‘এক বিজ্ঞান, যাৰ সহায়ত সম্ভাৱ্য লেখকৰ মূল কথাৰ যথার্থতা, পূৰ্ণতা আৰু অবিকৃত ৰূপ নিৰ্ণয় হোৱাকৈ পুৰণি লেখাৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰা হয়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাসমূহৰ ভিতৰত পষ্টগেটে আগবঢ়োৱা সূত্ৰটিয়ে চুস্ক অথচ উদ্দেশ্য, বিষয়বস্তু আৰু কাৰ্যপন্থাৰ পৰিচায়ক। এইটি সূত্ৰ সন্নিৱিষ্ট পষ্টগেটৰ ‘Textual criticism’ নামৰ প্ৰবন্ধটি এডুইন জন চেণ্ডিৰ দ্বাৰা সম্পাদিত ‘A companion to Latin Studies’ নামৰ গ্ৰন্থত আৰু ‘Encyclopaedia Britannica’ (vol. 20, p. 106)ত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। এছ. এম. কাট্ৰেই তেওঁৰ ‘Introduction to Indian Textual Criticism’ গ্ৰন্থটো এই সূত্ৰকে গ্ৰহণ কৰিছে।

বিভিন্ন দেশৰ মনীষীয়ে আগবঢ়োৱা পাঠ সমীক্ষা সম্পৰ্কীয় মন্তব্যৰ পৰা সহজে বুজিব পাৰি যে নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য আৰু পদ্ধতিৰে অনুশাসিত ই এক শাস্ত্ৰীয় (Technical) বিষয়। গতিকে এই বিষয়ানুৱৰ্তী ‘পাঠ’ শব্দটিৰো এক পাৰিভাষিক অৰ্থ থাকিব লাগিব। সাধাৰণভাৱে পাঠ শব্দৰ বিভিন্ন অৰ্থ আমি গ্ৰহণ কৰোঁ। পাঠ বুলিলে পাঠ্য বিষয়ক বুজায়। পাঠ বুলিলে পঠন ক্ৰিয়াকো বুজায়। নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত অংগ সঞ্চালনেৰে বুজোৱা ভাৱ বা কথাকো পাঠ শব্দৰে বুজোৱা হয়। ভাষাতাত্ত্বিকসকলৰ মতে ‘পাঠ’ হ’ল ভাষাৰ এটি খণ্ডৰ ভাষিক ৰূপসমূহ আৰু সিবোৰৰ প্ৰসংগ অনুসৰি সলনি নোহোৱা নিৰ্বচন। কোনোৰ মতে ব্যৱহাৰত থকা ভাষাৰ গোটেই পাঠ। আৰু এটি অভিমত অনুসৰি ভাষাতাত্ত্বিক একসূত্ৰিতা আৰু অৰ্থতাত্ত্বিক সংলগ্নতা (Coherence)ৰ দ্বাৰা ঐক্যবদ্ধ হৈ পৰা বাক্য বা উক্তিৰ ক্ৰমবদ্ধ একোটাইট লানি হ’ল পাঠ। কিন্তু পাঠ সমীক্ষাত ‘পাঠ’ হ’ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে কম-বেছি পৰিমাণে বোধগম্য ভাষাত লিখিত অৰ্থবাহিক অভিলেখ বিশেষ, যি অভিলেখৰ অৰ্থ ইতিমধ্যে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। প’ষ্টগেটে দিয়া এনে সংজ্ঞাকে এছ. এম. কাট্টে, মহেশ্বৰ নেওগ আদিপাঠ সমীক্ষকেও গ্ৰহণ কৰিছে। তেনে অৰ্থ-বিশিষ্ট লিখিত অভিলেখৰ পুংখানুপুংখ অধ্যয়নেই হ’ল পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম। এনে অধ্যয়নে পাঠোদ্ধাৰ, পাঠ সংৰক্ষণ আৰু পাঠ বিশ্লেষণৰ সকলো দিশ সামৰি লয়।

৩.৪ অসমত পাঠ-সমীক্ষাৰ ইতিহাস- পুৰণি যুগ

অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস অতি পুৰণি। মহাভাৰতৰে পৰা আৰম্ভ কৰি অসমত প্ৰচলিত বিভিন্ন সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পাঠ-পাঠান্তৰ প্ৰশ্ন সেইবোৰ গ্ৰন্থৰ লগতেই অসমলৈ আহিছিল। মহাভাৰতৰ টীকাকাৰ নীলকণ্ঠয়ো ঠায়ে ঠায়ে পাঠান্তৰ প্ৰসঙ্গ উত্থাপন কৰিছে আৰু নিজাভাৱে তাৰ সমাধান দিছে— সাধাৰণতে পাঠমতে কি অৰ্থ হ’ব পাৰে আৰু পাঠান্তৰমতে কি অৰ্থান্তৰ হ’ব পাৰে, দুইটা সমান্তৰালভাৱে দি। অসমৰ পণ্ডিত সমাজৰ জনপ্ৰিয় আন এজন টীকাকাৰ শ্ৰীধৰস্বামীৰ ভাগৱত পুৰাণৰ ভাগৱত-ভাৱাৰ্থ দীপিকা টীকাতো সেইদৰে মূলৰ কোনো শব্দৰ একাধিক পাঠৰ একাধিক ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে। এনেবোৰ থলত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেবেও অনুবাদত নহ’লেও ‘ভক্তি ৰত্নাকৰ’ৰ টীকাতপাঠ-পাঠান্তৰ অনুসৰি ব্যাখ্যা ভেদ উপস্থাপন কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে— ‘ভক্তি-ৰত্নাকৰ’ৰ ৬.৩০, ৭.৮, ৩৬.২৪ শ্লোকত (মূল ভাগৱতৰ ৩.৫.৪৪, ৫.১, ৩৫, ৫.১৮ত শ্লোক) তেনে পাঠ-ভেদৰ প্ৰশ্ন তোলা হৈছে।

আনন্দৰাম বৰুৱাই ভৰভূতিৰ ‘মহাবীৰ চৰিত’ সম্পাদনা কৰোঁতে (১৮৭৬) ফ্ৰাঞ্চিছ হেনৰি (১৮৪৮) আৰু তাৰানাথ বাচস্পতিৰ (১৮৫৭) কলিকতীয়া তাণ্ডৰণৰ পাঠ বিচাৰ কৰে; কিন্তু তেওঁৰ ৰীতি ক্লাছিকেল পাঠ-সমীক্ষাৰ ভিত্তিগত নহয়। আনন্দৰাম বৰুৱাৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈদেৱে শ্ৰীহৰ্ষৰ ‘নৈষধ-চৰিত’, সোমদেৱৰ

‘যশাস্তিলক’ আৰু প্ৰবৰসেনৰ ‘সেতুবন্ধ’ৰ অধ্যয়ন আৰু অনুবাদ কৰোঁতে গ্ৰন্থকেইখনৰ পাঠ দিয়া নাই যদিও তেওঁ তিনিও ক্ষেত্ৰতে মূল গ্ৰন্থ আৰু এজাকমান টীকাৰ পাঠ-পাঠান্তৰ, অৰ্থ-অৰ্থান্তৰৰ লগত যুঁজিবলগীয়া হৈছিল আৰু সেই পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ সংগ্ৰামৰ পিছতহে সুষম আৰু মূল্যবান একোটি সিদ্ধান্ত দান কৰিছিল।

যিদৰে সংস্কৃতৰ নিচিনা ক্লাচিকেল ভাষাত পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন, অপভ্ৰংশ বা অসমীয়া - হিন্দী আদি আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাতো তাৰ প্ৰয়োগ আৱশ্যকীয়, কাৰণ সেইবোৰ ভাষাৰো নিজস্ব ইতিহাস আছে আৰু সেইবোৰ ভাষাৰ ঐতিহাসিক ব্যাকৰণ - অভিধান আছে বা থাকিব লাগে। লিখিত ব্যাকৰণ - অভিধান নহ’লেও মুখে মুখে আৰু সাহিত্যৰ পুথিয়ে পুথিয়ে ব্যাকৰণ অভিধানৰ ৰীতি কালে বহন কৰি আনে।

মহেশ্বৰ নেওগদেৱে তেওঁৰ ‘পাঠ - সমীক্ষা’ গ্ৰন্থখনত উল্লেখ কৰিছে যে— পুৰণি পুথিৰ যি ঔচিত্য আছে, সেই কথাৰ প্ৰথম স্বীকৃতি হ’ল বৰপেটাৰ পৰা ১৯১৩ চনত প্ৰকাশিত হেম সৰস্বতীৰ ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ’। পুথিখনিৰ সম্পাদক কালিৰাম মেধি, যদিও তেওঁ নিজকে মাথোন প্ৰকাশকহে বুলিছে। পুথিখনিৰ পাঠ - সমীক্ষা প্ৰয়োগ কৰা হোৱা নাই যদিও প্ৰকাশনটিৰ বাবে দুখন পুথি লোৱা হৈছে। এখন বৰপেটাৰ মাননীয় শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণচন্দ্ৰ দেৱমিশ্ৰ গোস্বামীৰ পৰা পোৱা আৰু আনখন বামদিয়াৰ পৰা পোৱা। কালিৰাম মেধিদেৱে ‘প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ’ৰ পাতনিত লিখিছে— ‘এই পুথিৰ মূল যেনে পাইছোঁ, তেনে লিখিছোঁ। কবিৰ ভুল শুদ্ধ কৰিবৰ আমাৰ বিদ্যাও নাই, সাহো নাই, ড° বাণীকান্ত কাকতিয়ে মাধবদেৱৰ ‘চোৰধৰা’ আৰু ‘পিম্পৰা গুচোৱা’ বুৰুৰা দুখনি একেলগে কৰি প্ৰকাশ কৰে (১৯২৮) আৰু কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা অম্বিকানাথ বৰাই শঙ্কৰদেৱৰ ‘ৰুক্মিণী হৰণ’ নাটক ছপা কৰি উলিয়ায় (১৯৩৫)। দুয়োজনে পাঠ-সমীক্ষা প্ৰক্ৰিয়ালৈ নগৈ বৰং আধুনিক অভিধানৰ ফাললৈকে দৃষ্টি ৰাখি দুখপাঠ্য পাঠ দিয়ে। শৰৎচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে ‘শ্ৰীশ্ৰীবনমালীদেৱৰ’ চৰিত্ৰ আৰু ‘শ্ৰীশ্ৰীদামোদৰদেৱৰ চৰিত্ৰ’ত (১৯২৭) একাধিক পুথিৰ পাঠ ব্যৱহাৰ কৰিছে, কিন্তু তেওঁৰো বৰ্ণবিন্যাস আধুনিক।

হৰিবিলাস আগৰৱালা, শিৱনাথ ভট্টাচাৰ্য, দুৰ্গাধৰ বৰকটকী আদিৰ ধাৰাত হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা আদিয়ে পুৰণি সাহিত্যৰ পুথিৰ পুনঃ প্ৰকাশ কৰিছিল। আধুনিক বৰ্ণবিন্যাসত ভাঙি উলিওৱা সেইখিনি পাঠ সমীক্ষাৰ অন্তৰ্গত নহয়। কিন্তু দত্ত বৰুৱাই নগাঁৱৰ বালি সত্ৰৰ পৰা পোৱা আৰু শঙ্কৰদেৱৰ দিনৰে বুলি অনুমান কৰা আদিম দশম পুথিখনি পুৰণি আখৰ জোঁটনিৰে প্ৰকাশ কৰা (১৯৪৫) এটি সাৰ্থকতাপূৰ্ণ কাৰ্য হৈছিল আৰু সিও পাঠ - সমীক্ষাৰ কাৰ্য নহ’লেও পুৰণি বৰ্ণবিন্যাসৰ নিদৰ্শন ৰূপে মূল্যবান প্ৰকাশন হৈছিল; কিন্তু পিছৰ সংস্কৰণবোৰত সেই বৰ্ণবিন্যাস ধ্বংস কৰি সাধাৰণ বজাৰ সংস্কৰণ ৰূপলৈ তাক নমাই অনা হৈছিল। পঞ্চম দশকৰ মাজ ভাগতে

ইঞ্জিনিয়াৰ ৰাজমোহন নাথে শঙ্কৰদেৱৰ “কালি দমন” নাটখনি বিশদ ভূমিকা আৰু টীকাৰে আৰু “শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ বৰগীত” (১৯৪৪) আৰু “শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱৰ বৰগীত” (১৯৪৬) নতুনভাৱে সম্পাদন কৰি উলিয়ায়। সেই সম্পাদনাত বঙ্গীয় বৈষ্ণৱ পদাৱলীৰ শ্ৰেণী বিভাগ আৰু পাঠত ভ্ৰান্ত সমীক্ষক দৃষ্টিভঙ্গী প্ৰয়োগৰ বাবে (অথচ পাঠ - সমীক্ষাৰ নীতিৰ অভাৱত) সম্পাদক কঠোৰ সমালোচনাৰ সন্মুখীন হ’বলগীয়া হয়। দশকটোৰ শেষত ১৯৫০ চনত প্ৰাচীন পুথিৰ পাঠক সন্মান কৰি থান বান দিয়া কালিৰাম মেধিৰ সম্পাদিত একুৰি এখনি মধ্য অসমীয়াৰ নাটৰ (শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, গোপাল আতা, ৰামচৰণ ঠাকুৰ, ভূষণ দ্বিজ আৰু দৈত্যাৰি ঠাকুৰ) সমষ্টি “অঙ্কাৱলী” পাঠ- অধ্যয়নৰ বুৰঞ্জীত বিশেষ ‘মাইলৰ খুটি’ৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

অসমত পঞ্চম দশকৰ মাজ ভাগতে পাঠ - সমীক্ষা আৰম্ভ কৰা মহেশ্বৰ নেওগদেৱে কৈছে যে— ‘অন্য এক দৃষ্টিৰ পৰা পঞ্চম দশকৰ মাজ ভাগতে মই পাঠ সমীক্ষা আৰম্ভ কৰোঁ। ইংৰাজী অনাৰ্ছৰ ছাত্ৰ ৰূপে কেইবছৰমান আগতে Variorumi Shakespeare ৰ বৃহৎ গ্ৰন্থবোৰ লাৰিবলৈ পাইছিলোঁ আৰু কেনেকৈ শ্বেকছপিয়েৰৰ কালতে ছপা হোৱা কোৱাৰ্টো, ফলিও, আদি গঢ়ৰ তেওঁৰ নাটত পাঠ বিভ্ৰম ঘটিছিল আৰু তেতিয়াই নাটৰ পাঠ লৈ বিবাদৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু কেনেকৈ মঞ্চৰ বীৰসকলেও more than what is given in the text সংযোগ কৰি শ্বেকছপিয়েৰৰ সৌন্দৰ্য বৰ্ধন কৰিবলৈ পদ্ধপৰিকৰ হৈছিল, সেইবোৰ কথা বিশেষকৈ মোৰ মহামান্য গুৰু প্ৰফেছৰ পি.চি. ৰয়ৰ অধ্যাপনাৰ যোগে সন্তোষ পাইছিলোঁ। প্ৰতিষ্ঠাসম্পন্ন গ্ৰন্থৰ পাঠতো যে প্ৰশ্নৰ স্থান আছে, সেই কথাই তেওঁক পাঠ সমীক্ষাৰ প্ৰতি কৌতূহল সৃষ্টি কৰিছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে। সেয়েহে ১৯৪৪ চনত শংকৰদেৱৰ ‘ভক্তি-প্ৰদীপ’ৰ দুটি সাঁচিপতীয়া নকল পাই তাৰ পাঠ নিৰ্ণয় কৰি ভেৰিটি আদিৰ দৰে সাহিত্যিক ভাষাতাত্ত্বিক টোকাৰ টীকা সংযোগ কৰি দিয়া হয়। ১৯৫১ চনত দুখন খণ্ডিত পুথি আৰু এখন ছপা কিতাপৰ ভিত্তিত পীতাম্বৰ কবিৰ “উষা পৰিয়ণয়”ৰ এটা সংস্কৰণ তেওঁ প্ৰকাশ কৰে। তাৰ বৰ্ণবিন্যাস পুথিৰ স’তে ৰখা হৈছিল, কাৰণ পীতাম্বৰ কবিৰ ভাষা ৰূপৰ বিশেষ ভাষাতাত্ত্বিক গুৰুত্ব আছে। সেই বছৰতে চৰিত সাহিত্যত বিশেষ স্থান থকা ৰমানন্দ দ্বিজৰ “বংশীগোপাল চৰিত্ৰ”খনি কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিত সংৰক্ষিত একেখনি সাঁচিপতীয়া পুথিৰ পৰা আধুনিক আখৰজোঁটনিৰে সম্পাদন কৰি প্ৰকাশ কৰা হয়। বহুদিন আগতে হাজোৰ বিষয়চন্দ্ৰ বিশ্বাসীয়ে দুৰ্গাবৰ কায়স্থৰ ৰামায়ণখনি “গীতি-ৰামায়ণ” নাম দি প্ৰকাশ কৰিছিল। এই দুখন খণ্ডিত পুথি, বিশ্বাসীৰ সংস্কৰণ আৰু মানুহৰ মুখে ৰোৱা গীতৰ সমাহাৰত নতুন এটি সংস্কৰণ (১৯৫৪) কৰা হ’ল আৰু একে সময়তে অসম সাহিত্য সভাৰ অনুৰোধত আহোম ৰাজ-পৰিয়ালৰ মাহিলী দেবীৰ হাতত থকা দুখন সাঁচিপতীয়া পুথি আৰু ইতিমধ্যে বিক্ষিপ্ত পাটেৰে ছপা হোৱা এটা সংস্কৰণৰ সহায়ত হৰিবৰ বিপ্ৰৰ (এইজনা কবিৰ নামটোতে পাঠ - সমীক্ষা প্ৰয়োগ কৰি পূৰ্বৰ ‘হৰিহৰ’ গুচাই ‘হৰিবৰ’ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলগীয়া হৈছিল) “লব-কুশৰ যুদ্ধ”ৰ এটি

সমীক্ষিত সংস্কৰণ (১৯৫৪) কৰা হয়। একেজন কবিয়ে আন এখনি খণ্ডবাক্য “বৰুৱাহনৰ যুদ্ধ” দুখন সাঁচিপতীয়া পুথি আৰু শিবনাথ ভট্টাচাৰ্যৰ ছপা তাণ্ডবণৰ পৰা সংগঠিত পাঠ নিৰ্মাণ কৰি লগতে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হাতে লেখা পুথিভঁৰালত নতুনকৈ চাদ খোৱা সেই কবিকে খণ্ডিত “তাপসধ্বজৰ যুদ্ধ” লগ লগাই বিশ্ববিদ্যালয় প্ৰকাশন বিভাগৰ পৰা ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰে সংযুক্ত সম্পাদনত নেওগদেবে প্ৰকাশ কৰে (১৯৬১)। ড° বৰুৱাই ১৯৫০ চনৰ ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ সমবায়ত কালিৰাম মেধিৰ সংগৃহীত অনুলিপি এটিৰ পৰা মনকৰ আৰু দুৰ্গাবৰ কায়স্থৰ মনসাৰ গীত ‘মনসা-কাব্য’ নাম দি ছপাই উলিয়াইছিল।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ চিৰযুগমীয়া সৃষ্টি ‘কীৰ্ত্তন ঘোষা’ আৰু ‘নামঘোষা’ৰো পাঠ সমীক্ষা কৰোঁতে নেওগদেবে সুন্দৰীদিয়া সত্ৰৰ ১৫১৭ শকৰ এখন পুথি আৰু বিষুপুৰ সত্ৰৰ ১৬৬৭ শকৰ এখনি আৰু বৰপেটা ধামৰ পৰা ১৬৭১ শকৰ তৃতীয় এখনি পুথিৰ পৰা পাঠ কলন কৰি আনি দিছিল ডিম্বেশ্বৰ কাকতী নামে এগৰাকী বৈষ্ণৱে। ইয়াৰ বাহিৰে আৰু তিনিখন পুথিৰ পৰা পাঠ কলন কৰি ‘কীৰ্ত্তন ঘোষা’ সংঘটিত পাঠ সম্পূৰ্ণ কৰা হয়। ‘নামঘোষা’ৰ পাঠ তিনিখনি পুথিৰপৰা স্থিৰ কৰা হয়।

সাহিত্যৰ মনোৰম নিদৰ্শন বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টাচাৰ্য্যৰ ‘গীতা-কথা’ৰ এটি আধুনিক সংস্কৰণ পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে উলিয়াইছিল। কিন্তু তেওঁ ‘ভাগৱত-কথা’ উলিয়াও বুলিও উলিয়াব নোৱাৰিলে। পাটবাউসীৰ পৰা তাৰ দুটমান স্কন্ধ প্ৰকাশ পাইছিল যদিও বৰ সুখকৰ নহয়। গতিকে কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিত সংৰক্ষিত এখনি পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি মূলভাগৱত আৰু ভাগৱত ভাৱাৰ্থ দীপিকাৰ সহায় লৈ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পাঠ্য হেতুকে, প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় স্কন্ধ সংস্কৃত বৰ্ণ বিন্যাসলৈ দৃষ্টি ৰাখি দুটি খণ্ডত (১৯৫৯) প্ৰকাশ কৰা হয়। ৰামানন্দ দ্বিজৰ দৰে পণ্ডিতৰ ‘গুৰু চৰিত’খনি হৰিবিলাস আগৰৱালাই ভুলে-ভুলে ছপা কৰাৰ পৰা আন্ধাৰত পৰি আছিল বাবে শঙ্কৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ পৰ্যন্ত খণ্ডটি কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিৰ পুথিৰপৰা তুলি প্ৰকাশ কৰা হয় (১৯৫৯)। ইছলামৰ ছুফী সাহিত্যৰ প্ৰভাৱত অসমত ৰচিত ‘চাহাবৰী উপাখ্যান’খনি দুখনি পুথিৰ পৰা সম্পাদন কৰি উলিওৱা হয় (১৯৬১)। সঙ্গীতশাস্ত্ৰ অসমীয়াত বিৰল। যি এখনি পুথি মিত্ৰদেৱ মহন্ত অধিকাৰৰ পৰা পোৱা গৈছিল সি অৰ্থগূঢ়। তথাপি তাকে কষ্টেৰে পাঠ উদ্ধাৰ কৰি নেওগদেৱে সঙ্গীত নাটক অকাদেমিৰ তালৰ ইংৰাজী কিতাপ Rhythm in the vaishnava Music of Assam অৰ অন্তৰ্গত কৰি ‘তাল প্ৰদীপ’ নাম দি লক্ষ্মীনাথ দাস আৰু তেওঁ প্ৰকাশ কৰে পুৰণি বৰ্ণ বিন্যাসেৰে (১৯৬২) নতুন জোঁটনি দিলে আউল লগাৰ ভয়াত।

পুৰণি অসমীয়া কথা চৰিত অলেখ থানে থানে পৰি আছে। এনে এখন চৰিত প্ৰথমে দৰঙৰ খটৰা সত্ৰৰ পুৰাৰাম মহন্তই বৰদোৱাৰ পৰা পাই তাৰ পুনৰ্লিখিত (reduced) ৰূপ এটা কৰি সেইটো বেণুধৰ ৰাজখোৱাক দিলে। ৰাজখোৱাই দিলে

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাক। বেজবৰুৱাই তাকে ‘বৰদোৱা চৰিত’ বুলি ৩৬ টা সংখ্যা ‘বাঁহী’ৰ বুকুত ঠাই দিলে। নেওগদেৱে সেই ‘বাঁহী’ৰ বুকুৰ পৰা তুলি তাৰ মূল পুথিৰ অনুসন্ধান কৰি একো নাপাই, সেই পুনৰ্লিখিত ৰূপতে সামান্যভাৱে সম্পাদনা কৰি উলিয়াই (১৯৭৭)। এইটো স্বীকাৰ্য যে তাৰ ভাষা কথা সকলো অৰ্বাচীন; সেইবাবে ‘কথা-গুৰু চৰিত’ৰ ওচৰত সি স্নান। কিন্তু তাৰ মূল্য প্ৰাচীন এখন চৰিতৰ সি অন্ততঃ চিন অৱশেষ। উজনি অসমৰ দৰে নামনি অসমতো কথা চৰিতৰ ঐতিহ্য আছে। তাৰ এটি ভাল নিদৰ্শন ৰূপে ‘পঢ়িয়া মাধৱ আতাৰ চৰিত’খনি গুৱালকুছিৰ পৰা পোৱাত আধুনিক ধাৰাত মহেশ্বৰ নেওগে সম্পাদন কৰি প্ৰকাশ কৰিছে। পূৰ্ণানন্দ বুঢ়াগোহাঁইৰ আদেশত শ্ৰীকান্ত সূৰ্যবিপ্ৰই তুলসীদাসৰ পৰা ভাঙি উলিওৱা ‘লক্ষ্যাকাণ্ড ৰামায়ণ’খনি হিতেশ্বৰ বৰবৰুৱাৰ এটি অনুলিপিৰ পৰা সম্পাদনা কৰি উলিওৱা হয় (১৯৭৪)।

৩.৫ অসমত পাঠ-সমীক্ষাৰ ইতিহাস - আধুনিক যুগ

কেৱল যে পুৰণি সাহিত্যতে পাঠ-সমীক্ষাৰ অৱকাশ আছে এনেকুৱা কথা নহয়, আধুনিক সাহিত্যতো সম্পাদনা আৰু পাঠ-সমীক্ষাৰ অৱকাশ আছে। শ্বেকছপিয়েৰৰ পাঠ সমীক্ষাই বহুত পণ্ডিতক ব্যস্ত কৰি ৰাখিছে। সমীক্ষাৰ পূৰ্ণ মাত্ৰাত নহ’লেও হিতেশ্বৰ বৰবৰুৱাৰ ‘মালচ’ আৰু ‘চকুলো’ (১৯৪৯), সাহিত্য অকাদেমীৰ হৈ অসমীয়া কবিতাৰ নিৰ্বাচন ‘সঞ্চয়ন’ (১৯৬১), অসম সাহিত্য সভাৰ বাবে বেণুধৰ ৰাজখোৱাৰ ‘অসমীয়া খণ্ডবাক্যবোৰ’ (১৯৬১), বেজবৰুৱাৰ ‘মোৰ জীৱন সোঁৱৰণ (১৯৬১), জন্মশতবাৰ্ষিকীৰ বেলা বেজবৰুৱাই লেখা আৰু বেজবৰুৱালৈ লেখা চিঠিৰ সংকলন ‘পত্ৰলেখা’ (১৯৬৮), বেজবৰুৱাৰ ডায়েৰি ‘বেজবৰুৱাৰ দিনলেখা’ (১৯৬৯, ১৯৭৬) আদিৰ পাঠ-সমস্যা বিষয় তীক্ষ্ণ বিধৰ নহ’লেও তাতো দায়িত্ব আছে। বেজবৰুৱাৰ ইংৰাজীত দিয়া দুটা বৰোদা বক্তৃতা (ভাৰতৰ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু ৰাস সম্পৰ্ক) আৰু আন দুটা ইংৰাজী বক্তৃতা Religion of Love and Devotion নাম দি একেলগে কৰি ভাষাৰ দৃষ্টিৰপৰা বিশেষভাৱে সম্পাদন কৰি একে অৱসৰতে সাহিত্য সভাৰ পৰা প্ৰকাশ কৰা হয়।

সংস্কৃত গ্ৰন্থ হ’লেই সাধাৰণতে সাহিত্য-সমীক্ষাৰ প্ৰশ্ন তীক্ষ্ণভাৱে দেখা দিয়ে। গ্ৰন্থকাৰৰ নাম নোহোৱা ‘আচাৰ্য সংহতি’ নামে এখন অৰ্ধসংস্কৃত পুথি অসমীয়া অনুবাদেৰে ডাঙৰীয়া দীননাথ বেজবৰুৱাই প্ৰকাশ কৰিছিল। তাৰ যথাসম্ভৱ পৰিশোধন কৰি এটি সংস্কৰণ প্ৰকাশ কৰা হয় (১৯৫৩)। সুভঙ্কৰ কবিৰ ‘হস্ত মুক্তাৱলী’ৰ (আউনীআটী সত্ৰত এখনি পুথি আছিল) ১৪৪ টি পদ অধ্যাপক দিৱাকৰ গোস্বামী আৰু শ্ৰীনাথ চক্ৰৱৰ্তীয়ে ইংৰাজী আনুবাদেৰে Journal of Assam Research Society ত প্ৰকাশ কৰিছিল। মহেশ্বৰ নেওগে কালিৰাম মেধিৰ পৰা আউনীআটীৰ মূল পুথিৰ এটি অনুলিপি লাভ কৰে। মেধিৰ অনুলিপিৰ পৰা মূল সংস্কৃত আৰু এটি অসমীয়া

ছায়াৰ এক খণ্ড ‘ৰামধেনু’ৰ তৃতীয় বৰ্ষ সপ্তম সংখ্যাৰ পৰা চতুৰ্থ বৰ্ষৰ ষষ্ঠ সংখ্যালৈ সম্পাদন কৰি তেওঁ প্ৰকাশ কৰে আৰু মাথোন সংস্কৃত পাঠটি মাদ্ৰাজৰ Journal of Music Academy ত অধিক কঠোৰভাৱে সমীক্ষণ কৰি ছপাবলৈ দিয়ে। কিতাপ আকাৰত অসমীয়া হৰফত সংস্কৃত পাঠ আৰু অসমীয়া ছায়া প্ৰকাশন পৰিষদৰ পৰা ১৯৬৪-ত বিস্তৃত সমীক্ষক ভূমিকাৰে প্ৰকাশ কৰা হয় আৰু পিছত অক্সফোৰ্ডৰ বোডলিয়ান লাইব্ৰেৰীত সংৰক্ষিত নৱদ্বীপৰাজ ৰাঘৱৰায়ৰ ‘হতৰত্নাৱলী’ৰ উপসাক্ষৰ সহায় লৈ দেৱনাগৰী হৰফত সংস্কৃত পাঠটি সংগঠিত কৰি ভাৰত চৰকাৰৰ শিক্ষামন্ত্ৰালয়ৰ অৰ্থসাহায্যত অসম সাহিত্য সভাৰ পৰা প্ৰকাশ কৰে (১৯৮০)। এই সংস্কৰণত একক পুথিৰ (codex unicom) ভিত্তিত নিৰ্মাণ কৰিবলগীয়া হয় আৰু আৱশ্যকমতে পাঠ সংশোধন (emendation) কৰি ল’বলগীয়া হয়; এটা শ্ৰেণীৰ ৰূপে ‘নৃত্যহস্ত’ শব্দ নামটো গুচাই (অসংযুত, সংযুত আৰু নৃত্যহস্তৰ ভাগ কৰোঁতে) সৰ্বত্ৰ ‘নৃত্যহস্ত’ শব্দ গ্ৰহণ কৰাটো এটা উদাহৰণ।

বিল্বমঙ্গল ওৰফে লীলাসুকৰ সুমধুৰ ৰচনা “কৃষ্ণ কৰ্ণামৃত”ৰ (বা বালগোপালস্তুতি বা কৃষ্ণস্তোত্ৰ) গ্ৰন্থকৰ্তৃত্ব ৰচনাৰ পাঠৰ পৰিমাণ আৰু ৰূপ আদি লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানা বিতৰ্ক আছে। সাধাৰণ পক্ষত দক্ষিণ ভাৰতত তিনি শতক বঙ্গদেশত এশ, ভাৰতৰ দীঘে দীঘে অসমৰ পৰা পশ্চিমগুৰু পৰ্যন্ত ১৩৪/৩৫ বা হলত পৰ্যন্ত সংখ্যাৰ শ্লোকৰ বাল গোপাল বিষয়ক ৰচনা লীলাসুক বা বিল্বমঙ্গলৰ নামত প্ৰচলিত আছে। অসমতো বিল্বমঙ্গলৰ বিষয়ে সাধু চলে; তেওঁৰ ৰচিত বুলি গৃহীত ১৩৪ কি ১৩৫ শ্লোকৰ এটি কৃষ্ণ স্তোত্ৰ টোলবিলাকত ছাত্ৰক পঢ়ুওৱা হয়, শংকৰদেৱৰ ৰচনাত তাৰ কোনো আঁচ দেখা পোৱা নাযায়, মাধৱদেৱৰ বুৰুৰাত তাৰ উদ্ধৃতি আৰু আন কি সেই বুৰুৰা বিল্বমঙ্গল শ্লোকৰ ওপৰতে প্ৰতিষ্ঠিত; গতিকে বুজা যায় যে মাধৱদেৱৰ দিনতহে বিল্বমঙ্গলে অসম প্ৰৱেশ কৰে। বঙ্গদেশলৈও চৈতন্যদেৱেহে— “কৃষ্ণকৰ্ণামৃত” দক্ষিণ ভাৰত-ভ্ৰমণৰ কালত সংগ্ৰহ কৰি আনে বুলি জনাজাত।

যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ মেৰিডিন্‌ৰ উইল্‌ছলি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভাৰত-বিদ্যাৰ সহকাৰী অধ্যাপিকা ড° ফ্ৰাঞ্চেস্‌ উইলছনে— “কৃষ্ণ কৰ্ণামৃত”ৰ সমস্ত ঐতিহ্যৰ এটি বিশদ পাঠ সংগ্ৰহ আৰু সমীক্ষা কৰে— The Love of Krishna : The Kṛṣṇakarmamṛta of Lilasuka Bilvamangala (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1975)। শ্ৰীমতী উইলছনে হাতে লেখা পুথিবোৰ বুজোৱা সংকেত চিহ্ন ঠাৰি নাম অনুসৰি নাৰাথি বা লিপি অনুসৰিও চিহ্নিত নকৰি সাধাৰণভাৱে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিয়ে ৰাখিছে। দক্ষিণ ভাৰতৰ “কৃষ্ণকৰ্ণামৃত” তিনিটা শতক বা আশ্বাসত বিভক্ত কম বেছি ৩৩০ টি শ্লোকৰ এটি সংকলন। এজন দক্ষিণী লোকৰে ই সৃষ্টি, খুব সম্ভৱ ইয়াৰ ৰচনাৰ অতি কম দিনৰ ভিতৰতে আন এজন দাক্ষিণাত্যৰ লোকৰ ৰচিত একে পৰ্যায়ৰ কিছু গীতৰ সংসৰ্গলৈ আহে; নতুবা দক্ষিণ ভাৰতত মুখে মুখে চলা এনেবোৰ কৃষ্ণ গীতক প্ৰণালীবদ্ধ কৰি তিনি সতকত কোনোবাই বান্ধি পেলায়। যেতিয়া বিজয়নগৰ ৰাজ্য আৰু তাৰ

আশে পাশে “কৃষ্ণকৰ্ণামৃত”ৰ এটি ঐতিহ্য বিয়পি পৰে তেতিয়া তিনিটা শতকৰ তাৰ সযত্ন প্ৰণালীবদ্ধতা হিচাপে ভিন্ন কৰি তাক কৃষ্ণ নামেৰে পুত পুণ্য টুকুৰা-টুকুৰ ভাগত গ্ৰহণ কৰা হয়। যিসকলে “কৃষ্ণকৰ্ণামৃত”ৰ খণ্ডবোৰ একো একো তুতি-পুথি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল, তাত আন কৃষ্ণ-গীতৰো মিশ্ৰণ দি গৈছিল, আৰু সেইভাৱে যি উত্তৰ ভাৰতলৈ পৰিব্ৰজন কৰিছিল। উত্তৰ ভাৰতত বিশ্বমঙ্গলৰ নামত প্ৰচলিত গীতৰ পুথিবোৰ এইভাবেই উদ্ভৱ হয়। সিৰোৰত এশৰপৰা ৫৩৭ পৰ্যন্ত সংখ্যাৰ শ্লোক বিবিধ প্ৰকাৰে সজোৱা থাকে। যি ৩২৮ টক “কৃষ্ণকৰ্ণামৃত”ৰ নিশ্চিত পদ বুলি ক’ব পাৰি। উত্তৰ ভাৰতীয় পুথিবোৰৰ কোনখনত তাৰ ৫৭ টাতকৈ কম নাই বা ১৫৭ টাতকৈ অধিক নাই। এই উত্তৰ ভাৰতীয় সংকলনৰ ছয়-সাতটা বিবিধ পাঠ প্ৰশাখা চিহ্নিত কৰি উলিয়াব পাৰি। শ্ৰীমতী উইলছনে এই সকলোৰে এটা সধাৰণ চিহ্ন—১ অসমৰ প্ৰশাখাটি তেওঁ ৪৬০ বুলি চিহ্নিত কৰিছে আৰু কৈছে যে আপাততঃ অসমৰ প্ৰশাখা ৪৩০ প্ৰশাখাৰ (৬ খন দেৱনাগৰী লিপিৰ পুথি, এখন শাৰদা লিপিৰ পুথি, এখন নোৱাৰী লিপিৰ পুথি - বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা সংগৃহীত মুঠ ৮ খন পুথিৰ সমষ্টি ৪ ৩১-৩৭) প্ৰথম শ্লোকখিনি আৰু বঙ্গীয় প্ৰশাখাৰ এশমান শ্লোকৰ সমষ্টি। উইলছনে অসম পাঠৰ প্ৰথম ৩২ টি শ্লোক ৪৩১ (উজ্জয়িনীৰ স্কিন্দিয়া ওৰিয়েণ্টাল ইনষ্টিটিউট ৬৫২৩) সংখ্যাক পুথিৰে মিলাই দেখুৱাইছে।

৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰাৰ লগতে অসমত পাঠ সমীক্ষাৰ আধুনিক আৰু পুৰণি যুগৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে দাঙি ধৰা হ’ল। এই আলোচনাৰ পৰা আমি ক’ব পাৰোঁ যে— পাঠ সমীক্ষা হ’ল পুৰণি বা নতুন পাঠসমূহক বিজ্ঞানসন্মতভাৱে চোৱাৰ এক পদ্ধতি। ইয়াৰ জৰিয়তে যিকোনো এটা পাঠক তাৰ মূল ৰূপৰ ওচৰলৈ নিবলৈ চেষ্টা কৰা হয়। অসমত ‘পাঠ সমীক্ষা’ পদ্ধতিৰ প্ৰথমজন প্ৰৱৰ্তক আছিল শিক্ষাবিদ মহেশ্বৰ নেওগ। এই সমীক্ষাই বৈদিক যুগৰে পৰা আৰম্ভ কৰি বৰ্তমানলৈকে সকলো লিখিত অভিলেখকে সাঙুৰি লয়। পাঠত যাতে বিকৃতি ঘটাৰ নোৱাৰে তাৰ বাবে পাঠ সমীক্ষাৰ অতিকৈ প্ৰয়োজন আৰু যেতিয়ালৈকে বিশুদ্ধ পাঠৰ উদ্ধাৰ কাৰ্য অব্যাহত থাকিব তেতিয়ালৈকে পাঠ সমীক্ষাৰো চৰ্চা চলি থাকিব।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১) পাঠ সমীক্ষাৰ বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাসমূহৰ আধাৰত পাঠ - সমীক্ষাৰ এটি গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰক।
- ২) পাঠ সমীক্ষাৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে এটি আলোচনা আগবঢ়াওঁক।

- ৩) অসমত পাঠ - সমীক্ষাৰ ইতিহাসৰ পুৰণি-যুগটোৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওঁক।
- ৪) পাঠ সমীক্ষা সম্পৰ্কত আধুনিক যুগত অসমত কি কি চৰ্চা হৈছে আলোচনা কৰক।

৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- মহেশ্বৰ নেওগ   ঃ পাঠ সমীক্ষা
- মালিনী গোস্বামী   ঃ পাঠ সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)

* * *

চতুৰ্থ খণ্ড
হাতে লিখা পুথি আৰু অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস

প্ৰথম বিভাগ	:	হাতে লিখা পুথিঃ স্বৰূপ, লক্ষণ, বৈশিষ্ট্য
দ্বিতীয় বিভাগ	:	অসমত সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় আৰু বিৱৰণ
তৃতীয় বিভাগ	:	লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
চতুৰ্থ বিভাগ	:	ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ
পঞ্চম বিভাগ	:	অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
ষষ্ঠ বিভাগ	:	অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপি

প্ৰথম বিভাগ

হাতে লিখা পুথিঃ স্বৰূপ, লক্ষণ, বৈশিষ্ট্য

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ হাতেলিখা পুথিৰ স্বৰূপ, লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য
- ১.৪ হাতে লিখা পুথিৰ লেখন সামগ্ৰী
- ১.৫ মধ্যযুগীয়া হাতে লিখা পুথিৰ লিপি
- ১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)
- ১.৮ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

আদিম অৱস্থাত মানুহে নিজৰ মনৰ ভাব প্ৰকাশ কৰিছিল কিছুমান চিহ্ন বা বৰ্ণৰ সহায়ত। তেওঁলোকৰ কথ্য ভাষা আৰু চিন্তা-চৰ্চা তথা ধাৰণাবোৰক চিহ্নৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ আৰু সংৰক্ষণ কৰাৰ একমাত্ৰ মাধ্যম আছিল লিপিৰ। এই লিপিবোৰেই ভিন্ন কালত প্ৰচলিত আৰু পৰিৱৰ্তিত মানৱ আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়ে ধাৰণা দিয়ে। ছপাশাল আৱিষ্কাৰ নোহোৱা পৰ্যন্ত লিপিসমূহ ব্যৱহাৰ কৰা মাধ্যমবোৰ আছিল মাটিৰ ফলক, শিলালিপি, তাম্ৰলিপি, বিশেষ গছৰ ছাল আৰু পাত, তুলাপাত ইত্যাদি। সি যি কি নহওঁক, এই লিপিসমূহ আছিল অতি সুন্দৰ আৰু কলা-কৌশলযুক্ত। আদিম অৱস্থাত এইধৰণৰ চিত্ৰ বা চিহ্নৰ সহায়ত লিখা এই লিপিসমূহক পাণ্ডুলিপি বোলে। পাণ্ডুলিপিবোৰ হাতেৰে লিখা হয় গতিকে ইয়াক হাতে লিখা পুথি বুলিও অভিহিত কৰিব পাৰি।

ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে জানিব পাৰি, আজিৰ পৰা প্ৰায় ৫০০০ বছৰ আগতে সৰ্বপ্ৰথমে লিখাৰ কৌশল আৱিষ্কাৰ কৰে চুম্বেৰিয়ানসকলে। তেওঁলোকে কোমল মাটিৰ পৃষ্ঠত এডাল কাঠৰ সহায়ত কিছুমান তিনিকোণীয়া চিহ্ন অংকণ কৰিছিল। ইয়েই হৈছে পৃথিৱীৰ প্ৰথম লিপি। সেইদৰে প্ৰাচীন ইজিপ্তত লিখাৰ এটা জটিল পদ্ধতি উদ্ভাৱন হৈছিল যাক কোৱা হয় Hieroglyphics.

ভাৰতত বিশেষভাৱে ভূৰ্জপত্ৰ, তুলাপাত ইত্যাদিত পাণ্ডুলিপি বা হাতে লিখা পুথি প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। অসম তথা উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলৰ একমাত্ৰ আৰু উল্লেখযোগ্য হাতেলিখা পুথি হৈছে সাঁচিপাতৰ পুথি। সাঁচিপাতৰ বাহিৰেও অন্যন্য পুথিও অসমৰ সংৰক্ষিত হৈ আছে। এই পাঠটিৰ জৰিয়তে আপোনালোকে প্ৰাচীন অসমৰ হাতে লিখা পুথি সম্বন্ধে জানিব পাৰিব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- এই অধ্যায়টোৰ জৰিয়তে আপোনালোকে প্ৰাচীন অসমৰ হাতে লিখা পুথি সম্বন্ধে জানিব পাৰিব;
- হাতেলিখা পুথিত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপিৰ শৈলীবোৰৰ বিষয়ে ধাৰণা হ'ব;
- তদুপৰি হাতেলিখা পুথি প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে বিভিন্ন লিখন সামগ্ৰীৰ বিষয়েও অধ্যায়টিৰ জৰিয়তে জানিব পাৰিব।

১.৩ হাতেলিখা পুথিৰ স্বৰূপ, লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য

হাতেলিখা পুথিৰ স্বৰূপ বিচাৰ কৰি চালে আমি ক'ব পাৰোঁ যে, সাঁচিপাত নতুবা তালপাতকে আদি কৰি বিভিন্ন গছৰ ছালত লিখিত পুথিকে হাতে লিখা পুথি বোলা হয়। এই হাতে লিখা পুথিসমূহকে পাণ্ডুলিপি বোলা হয়। এই পাণ্ডুলিপি শব্দৰ উৎপত্তি এটা লেটিন ভাষাৰ শব্দ “Manuscriptis” ৰ পৰা হৈছে। যাৰ অৰ্থ হৈছে হাতেৰে লিখা। ১৫৯৭ চনত পোনপ্ৰথমে ইংৰাজীত এই শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। প্ৰাচীনকালত বিভিন্ন সাহিত্য, গীত, ধৰ্মীয় গ্ৰন্থৰাজি কেৱল হাতেৰে লিখা হৈছিল। গতিকে হাতে লিখা পুথি বা পাণ্ডুলিপি হৈছে প্ৰথম খচৰা বা এটা অপ্ৰকাশিত সংস্কৰণ তথা মুদ্ৰণৰ পূৰ্বৰ অৱস্থা। বহু শতিকা আগতে এই হাতেলিখা পুথিসমূহেই আছিল যোগাযোগৰ একমাত্ৰ মাধ্যম। অসমৰ পুৰণি পাণ্ডুলিপিসমূহত লিখাৰ পৰম্পৰা অতিকৈ পুৰণি আৰু সমৃদ্ধ। পুৰণি পাণ্ডুলিপিৰ সংজ্ঞা দি ৰাষ্ট্ৰীয় পাণ্ডুলিপি মিশ্যনে কৈছে যে এই পুথিসমূহ কাগজ, বাকলি, কাপোৰ, ধাতুৰ পাত, তালপাত অথবা তেনে কোনো সামগ্ৰীৰ লিখা আৰু কমপক্ষেও পঁইসত্তৰ বছৰ পুৰণি হ'ব লাগিব, যাৰ উল্লেখযোগ্যভাৱে বৈজ্ঞানিক, ঐতিহাসিক অথবা নান্দনিক মূল্য থাকে। লগতে এই কথাও স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে যে পুৰণি পাণ্ডুলিপিসমূহ ঐতিহাসিক তথ্য, যেনে- শিলত খোদিত উক্তি অধ্যাদেশ যিবোৰে পোনপটীয়াকৈ তথ্য বা ঘটনা বা ইতিহাসৰ কথা কয়। অসমীয়া কিছুমান হাতেলিখা পুথি হ'ল- *হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ* পুথি, *চৰ্যাপদ*, বিভিন্ন ধৰ্ম

পুথিসমূহ। অসমত প্ৰায় পঞ্চদশ শতিকামানৰ পৰাই ঊনবিংশ শতিকা পৰ্যন্ত তুলাপাত, সাঁচিপাত, কাপোৰ ইত্যাদিত হাতেলিখা অনেক পুথি পোৱা যায়।

হাতেলিখা পুথিৰ লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য :

পৃথিৱীৰ সকলো সাহিত্য, লেখক, পুথি ইত্যাদিৰ কিছুমান লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য থাকে। সেইদৰে পুৰণি হাতেলিখা পুথি বা পাণ্ডুলিপিসমূহৰো নিজস্ব বৈশিষ্ট্য লক্ষ্য কৰা যায়। গতিকে হাতে লিখা পুথিৰ বৈশিষ্ট্য কিছুমান তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১) হাতেলিখা পুথিসমূহ সাধাৰণতে লিপি ব্যৱহাৰ কৰি লিখা হয়। আদিম যুগৰে পৰা মানৱ জাতিয়ে মনৰ ভাৱ বিভিন্ন চিহ্ন বা চিত্ৰৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰিছিল। ইয়াৰ লৈখিক প্ৰতিৰূপেই হৈছে লিপি। মুদ্ৰণযন্ত্ৰ আবিষ্কাৰ নোহোৱাৰ আগতেই এই লিপিৰ মাধ্যমেৰে বিভিন্ন লেখন সামগ্ৰীত পুথি লিখা হৈছিল। অসমীয়া হাতে লিখা পুথিসমূহ বিশেষকৈ বামুণীয়া, গড়গঞা আৰু কাইথেলী লিপিত লিখা হৈছিল।
- ২) হাতে লিখা পুথিসমূহ বিভিন্ন গছৰ ছাল যেনে সাঁচিপাত, তুলাপাত, তাম্ৰলিপি, শিলালিপিত লিখা হৈছিল। বিশেষকৈ অসমত যিবোৰ হাতেলিখা পুথি পোৱা যায়, সেইবোৰৰ সৰহ ভাগেই সাঁচিপাতত লিখা হৈছিল। এক বিশেষ পদ্ধতিৰে সাঁচিপাতৰ পুথিসমূহ প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। সাঁচিপাতৰ পুথিসমূহো সাধাৰণ সাঁচিপাতৰ পুথি, লতাকটা পুথি আৰু সচিত্ৰ পুথি এই তিনিভাগৰে ভগাব পাৰি।
- ৩) অসমত যিবোৰ হাতেলিখা পুথি পোৱা গৈছে, সেইবোৰ মধ্যযুগত লিখা হৈছিল। কিয়নো ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰে অসমত সাঁচিপাতৰ ব্যৱহাৰ সপ্তম-অষ্টম শতিকাৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছিল। অসমৰ সাহিত্যৰ প্ৰথম নিদৰ্শনস্বৰূপ চৰ্যাপদসমূহ এনে সাঁচিপাততেই লিখা হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়তে খ্ৰীষ্টীয় ১৫-১৬ শতিকাত মহাপুৰুষ দুজনা আৰু তেওঁলোকৰ অনুগামীসকলৰ তত্ত্বাৱধানত অসমৰ চুকে-কোণে সিঁচৰিত হৈ থকা সত্ৰসমূহত বিভিন্ন ধৰ্মপুথি, চৰিতপুথি আদি সাঁচিপাতত লিখিত হ'বলৈ ধৰে।
- ৪) হাতেলিখা পুথিবোৰ সাধাৰণতে লিপিকাৰৰ উপাস্য দেৱতাৰ নামেৰে আৰম্ভ হোৱা দেখা যায়। অৰ্থাৎ শাক্ত গ্ৰন্থও বৈষ্ণৱ লিপিকাৰে নকল কৰিলে শ্ৰীবিষ্ণুৰে নমঃ বুলি আৰম্ভ কৰে।
- ৫) হাতেলিখা পুথি বা অন্যান্য শিলালেখ, তাম্ৰলেখ আদি সকলোতে বাক্যৰ মাজৰ শব্দবোৰৰ মাজত ফাক নাৰাখি একেলৈখাৰিয়ে লিখি যোৱা হৈছিল। সেইদৰে মাৰ্জিনৰ ক্ষেত্ৰতো একেলৈখাৰিয়ে টনা হৈছিল। তাম্ৰলেখাবোৰত

পোন মার্জিন অঁকাটো সম্ভৱপৰ নাছিল। সাধাৰণতে একোখন পুথিৰ সমানে একোটা ফলকৰ শাৰীত প্ৰায় সমান সংখ্যক আখৰ লিখা হৈছিল। এটা পৃষ্ঠাত সমান সংখ্যক শাৰী লিখা হৈছিল। আখৰ তথা শাৰীবিলাকৰ শৃংখলাবদ্ধ নিয়ম প্ৰাচীন সময়ৰে পৰা অনুসৰণ কৰা হৈছিল।

- ৬) হাতেলিখা পুথিৰ ফলকক একক বুলি ধৰা হৈছিল। এটা পৃষ্ঠাত সমান সংখ্যক শাৰী লিখা হৈছিল। ফলত ফলকৰ সংখ্যা সৰ্বত্ৰে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা নাযায়। অসমৰ হাতেলিখা পুথিসমূহত দ্বিতীয় পৃষ্ঠাতহে ফলকৰ সংখ্যা দিয়াৰ নিয়ম আছিল। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথিত ফলকৰ প্ৰথম পৃষ্ঠাতে ফলকৰ সংখ্যা দিয়া হৈছিল। ছাৰ মেৰ্কাটিনিয়ৈ সংগ্ৰহ কৰা পুথিসমূহৰ ভিতৰত গুপ্তযুগৰ ব্ৰাহ্মীলিপিত পুথিৰ প্ৰথম পৃষ্ঠাত ফলকৰ সংখ্যা দিয়া আছে। উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিত পুথিসমূহ লিখা হৈছে যদিও পৃষ্ঠা সংখ্যা দিয়াৰ নিয়মটো লক্ষ্য কৰি ব্যুহলাৰে সেইবোৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথি বুলি কৈছে।

এনেধৰণৰ লক্ষণ তথা বৈশিষ্ট্যৰাজি হাতে লিখা পুথিত সাধাৰণতে দৃশ্যমান হয়।

১.৪ হাতে লিখা পুথিৰ লেখন সামগ্ৰী

আদিম যুগত পৰ্বত, শিল আৰু মসৃণ ভূ-পৃষ্ঠাক ভাব প্ৰকাশ আৰু সংৰক্ষণৰ মাধ্যমৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পৰ্বতৰ মিহি গাত, মসৃণ শৈলপৃষ্ঠ, গুহাৰ কোমল শিলৰ বেৰকে ভূমিৰূপে লৈ প্ৰথম লেখন কলাৰ জন্ম হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। পৰৱৰ্তী কালত গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ ইত্যাদি আৱিষ্কাৰ হ'ল যদিও শৈলপৃষ্ঠৰ সমাদৰ কমা নাছিল। পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইতে গছৰ ছাল সৰ্বাধিক প্ৰচলিত লিখন সামগ্ৰী আছিল। ভাৰতত হিমালয়ৰ নামনি ভাগত উৎপন্ন হোৱা ভূৰ্জ গছৰ বাকলি এই ক্ষেত্ৰত বিশেষ উপযোগী আছিল। প্ৰাচীন পৃথিৱীৰ সকলো সভ্য জাতিয়েই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ধাতুক লিখন সামগ্ৰী হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা সূচায়। ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে তালপাত পুথি পোৱা যায় যদিও দক্ষিণ ভাৰতত তাল গছ প্ৰচুৰ উৎপন্ন হোৱাৰ বাবে সেই ঠাইত তাল-পাতক প্ৰধান লিখন সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অসমৰো হাতে লিখা পুথিসমূহ লিখিবলৈ বিভিন্ন ধৰণৰ লেখন সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। তলত লেখন সামগ্ৰীৰ বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে-

- ১) সাঁচিপাতঃ উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ একমাত্ৰ ৰাজ্য অসমতেই সাঁচিপাত বা অগৰু গছৰ বাকলিত লিখন প্ৰক্ৰিয়াৰ ব্যৱস্থা আছিল। এই সাঁচিগছ বা অগৰু গছৰ ছালৰ পৰা সাঁচিপাত প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। অতীজৰে পৰা যে সাঁচিপাতত লেখন প্ৰক্ৰিয়াৰ ব্যৱস্থা আছিল তাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। খ্ৰীষ্টীয় ৭ম শতিকাৰ ৰজা কুমাৰ ভাস্কৰ

বমাই হংসবেগৰ হাতত শিলাদিত্যলৈ পঠোৱা উপটোকন সাঁচিপাতত লিখি পঠিয়াইছিল এনেদৰে- “অগৰু বঙ্কল কল্পিত সঞ্চয়ানি সুভাষিত ভাঞ্জিতং পুস্তকানি পৰিণত পাটল পটোলাত্ৰি যি” অন্যতম। ইয়াৰ উপৰি পুৰণি অসমৰ *ৰামায়ণ*, *গীতা* ইত্যাদি বিষয় সাঁচিপাতত লিখা হৈছিল।

- ২) **তুলাপাতঃ** সাঁচিপাতৰ পিছতে তুলাপাত অসমত প্ৰচলিত আন এবিধ লিখন সামগ্ৰী ড° নৰেন কলিতাই অসমৰ পুথিচিত্ৰত দিয়া বিৱৰণৰ লগতে বোকাখাতৰ কুৰুৱাবাঁহী সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ যোগানন্দ দেৱগোস্বামীৰ পৰা জনা মতে গোবৰ আৰু কপাহৰ লগত বৰগছ, বেলগছ, কঁঠাল গছৰ আঠা মিহলাই এক মণ্ড তৈয়াৰ কৰা হয়। তাক মিহি আৰু আহল-বহল কাঠৰ ওপৰত প্ৰয়োজন মতে পাতল হোৱাকৈ মেলি দি আন এখন মিহি গধুৰ তক্তাৰে ভৰ দি হেঁচা দি কিছুদিন থোৱা হয়। তেনেদৰে শুকুৱা পাতবোৰ পুনৰ ব'দত ভালদৰে শুকুৱাই জোখমতে পুথিৰ বাবে কাটি উলিওৱা হয়। কিন্তু তুলাপাতত সোনকালে ভেঁকুৰ লাগে আৰু সোনকালে নষ্ট হয় বাবে বহুমূলীয়া পুথিৰ বাবে সাঁচিপাতৰ চাহিদা বেছি আছিল। বৰ্তমান সময়ত অসমৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠানত তুলাপাতৰ লিপিবদ্ধ কৰা পুথি সংৰক্ষণ কৰি থোৱা হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি, অসম চৰকাৰ বুৰঞ্জী বিভাগ আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ আদি, সেইদৰে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়, পুৰণি গ্ৰাম্য পুথিভঁৰাল কিছুমানতো তুলাপতীয়া পুথি সংৰক্ষণ কৰি থোৱা দেখা যায়।
- ৩) **ভূৰ্জপত্ৰঃ** ভূৰ্জ হৈছে এবিধ গছ। এই ভূৰ্জগছৰ বাকলিৰ পৰা ভূৰ্জপত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হয়। পুৰণি অসমত মন্ত্ৰ লেখন আৰু অংকনৰ ক্ষেত্ৰত ভূৰ্জপত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ভূৰ্জ গছ সাধাৰণতে বৰ দুপ্ৰাপ্য আছিল। সেয়ে বিদেশী ৰাষ্ট্ৰ ভূটানৰ পৰা অনা ভূৰ্জগছৰ বাকলিৰ পৰা ভূৰ্জপত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল।
- ৪) **মহীঃ** মহী বা চিয়াঁহী অসমৰ মানুহে নিজ হাতেৰে ঘৰতে প্ৰস্তুত কৰিছিল। পুৰণি অসমত চিয়াঁহী প্ৰস্তুত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বেণুধৰ শৰ্মাই বিৱৰণ দিছে এনেদৰে- “চৰু ছাঁই বা বৰা চাউলৰ ছাঁই, কেহেৰাজৰ ৰস, গৰুমূত, শিলিখা, আমছাল, জামছাল- এইবোৰ বস্ত্ৰ একেলগে লৈ কেৰাহীত সিজাই মাটিৰ চৰু এটাত ভৰাই নিয়ৰত থৈ দিব লাগে। চৰুটোৰ বাহিৰে যি ৰস গামি গামি নিগৰি ওলাব সেয়ে অসমীয়া মহী।” অসমত বাঁহৰ চুঙাই আছিল চিয়াঁহী থোৱা যতন।
- ৫) **লেখনী বা কলম-** যিবিলাক সামগ্ৰীৰ জৰিয়তে লেখন কাৰ্য কৰা হয় সেইবোৰেই লেখনী বা কলম। পুৰণি অসমত এনে লেখনী বাঁহৰ শুকান জেকনি, নল-খাগৰি, ইকৰা, কহুৱাৰ ঠাৰিবোৰ কাটি আগটো জোঙা কৰি প্ৰয়োজনীয় জোখত লেখনী তৈয়াৰ কৰা হৈছিল।

৬) তালপাত- অতীতৰ পৰা তালপাতৰ প্ৰচলন আছিল। ইয়াৰ সংস্কৃত নাম তাল বা তালী। বৌদ্ধদেৱৰ মৃত্যুৰ পাছত তেওঁৰ বাণীসমূহ প্ৰণালীবদ্ধভাৱে তালপাতত লিখা হৈছিল। খ্ৰীষ্টিয় সপ্তম শতিকাৰ হিউৱেন চাঙ ভাৰতলৈ আহি তালপাতত লেখা দেখা পাইছিল। অসমত ১৬ শ শতিকাত ৰচিত যোগিনীতন্ত্ৰত তালপাতৰ উল্লেখ পোৱা গৈছে। তালপাত যদি দক্ষিণাত্যৰ সামগ্ৰী। কাশ্মীৰ, পাঞ্জাব, ৰাজস্থান আৰু অসমত বিশেষ জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিব নোৱাৰিলে।

৭) কাপোৰ- প্ৰাচীনকালৰ পৰা কাপোৰত লিখা ব্যৱস্থা অব্যাহত আছে। চীনদেশৰ বিখ্যাত নথি-পত্ৰবোৰ পাটৰ কাপোৰত লিখা হৈছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতিকাত ভাৰতলৈ অহা গ্ৰীক কটকী নিয়াকৰ্চে উল্লেখ কৰিছে ভাৰতবাসীয়ে হাতেৰে কোবাই তৈয়াৰ কৰা কপাহৰ কাপোৰত চিঠি পত্ৰ লিখা হৈছিল। মহীশূৰৰ সদাগৰসকলে কাপোৰত মাৰ দি শুকাই কাজলেৰে কলা কৰি লৈ তাৰ ওপৰত খৰি মাটিৰে লিখে, যাক কড়িতম বোলা হয়। ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ- পূৰ্বাঞ্চলত বিশেষকৈ অসমত সূতা কাপোৰৰ আৰু পাট মুগাৰ কাপোৰবোৰত লেখন ব্যৱস্থাটো অন্যতম বুলি ক’ব পাৰি। অসমত সূতা কাপোৰ আৰু পাট-মুগা কাপোৰ লেখন সামগ্ৰী হিচাপে লিখা ব্যৱস্থাৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কে লীলা গগৈয়ে লিখিছে- “সিবোৰত মাটি মাহ, বৰা অথবা আন এঠাযুক্ত চাউলৰ মিহি মণ্ড আৰু গাখীৰৰ মাৰ দিয়াৰ ফলত যিবোৰ খটখটীয়া হৈছিল আৰু পিছত তাক জাপি পুথিৰ আকাৰ দিয়া হৈছিল।”

এনেধৰণৰ ভিন্ন ভিন্ন লেখন সামগ্ৰীৰ সহায়ত হাতে লিখা পুথিসমূহ লিখা হৈছিল।

১.৫ মধ্যযুগীয়া হাতে লিখা পুথিৰ লিপি

খ্ৰীষ্টিয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা ছপা ৰূপত অসমীয়া লিপিye ভুমুকি মৰাৰ আগলৈকে, অৰ্থাৎ ধৰ্মপুস্তক প্ৰকাশ পোৱাৰ আগলৈকে যিখিনি নিদৰ্শন পোৱা যায় সেইখিনিক মধ্যযুগীয়া অসমীয়া লিপি হিচাপে নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে। মধ্যযুগীয়া অসমীয়া লিপি সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবলৈ হ’লে মূলতঃ এই দুই ধৰণৰ লিপিৰ কথা বিবেচনা কৰিবলগীয়া হয়- প্ৰথমটো, বিভিন্ন মাধ্যমত উৎকীৰ্ণ কৰা আৰু দ্বিতীয়টো হাতে লিখা পুথিত লাভ কৰা লিপি। ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আদিভাগৰ পৰা পঞ্চদশ প্ৰায় শেষলৈকে সময়ছোৱা অসমীয়া লিপিৰ বুৰঞ্জীত বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ সময় বুলি মত পোষণ কৰা হয়। কিয়নো প্ৰথমতে, এই সময়ছোৱা প্ৰাক্ষণিক কবিসকলে সাহিত্য ৰচনা কৰিবলৈ লৈছিল, দ্বিতীয়তে নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰূপে অসমীয়া ভাষা বিকাশ হোৱাৰ পিছত এই লিপিত অসমীয়া ভাষা লিপিবদ্ধ কৰা হৈছিল, আৰু তৃতীয়তে লিখাৰ সঁজুলি হিচাপে কলমৰ ব্যাপক প্ৰচলন হৈছিল। পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকালৈকে অসমৰ তুলাপাত, সাঁচিপাত আৰু কাপোৰত লিখা অসংখ্য পুথি উদ্ধাৰ হৈছে। ইয়াৰ জৰিয়তে

অসমীয়া লিপি বিকশিত হয়। তদানীন্তন সময়ছোৱাত টাই লিপিৰ লগত ফাৰ্চী আৰু আৰৱী লিপিও অসমত প্ৰচলন আছিল। আহোম লিপিক অসমাক্ষৰ বুলি কোৱা দেখা যায়। আনহাতে এই লিপিসমূহৰ পৰা অসমীয়া লিপি যে পৃথক সেইকথা বুজাবলৈ হাতেলিখা পুথিৰ আখৰক ‘হেন্দুৱান’ বা ‘হিন্দু অক্ষৰ’ বুলি নামকৰণ কৰাৰ কথা মহেশ্বৰ নেওগে উল্লেখ কৰি গৈছে। মধ্যযুগীয় অসমীয়া হাতেলিখা পুথিসমূহৰ বিশ্লেষণ কৰিলে তাৰ মাজতে অসমীয়া লিপিৰ শৈলীৰ ভিন্নতা লক্ষ্য কৰা যায়। তলত মধ্যযুগীয় হাতেলিখা পুথিৰ লিপিৰ মূল তিনিটা শৈলীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ’ল—

ক) গড়গঞা শৈলীৰ লিপি- আহোম স্বৰ্গদেউসকলৰ ৰাজধানী গড়গাঁৱক কেন্দ্ৰ কৰি বিকশিত হোৱা বাবে এই লিখন শৈলীৰ নাম গড়গঞা শৈলী। এই নামকৰণটো সম্পূৰ্ণ ভৌগোলিক। সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে কৈছে— আহোম ৰাজধানীক কেন্দ্ৰ কৰি উজনিত এই লিপি ভংগীৰ প্ৰচলন হয় কাৰণেই ইয়াৰ নামকৰণ হয় গড়গঞা। গড়গঞা শৈলীৰ বৈশিষ্ট্য সন্দৰ্ভতো ড° মহেশ্বৰ নেওগে এই শৈলী বৰ সৰল আৰু নিৰলংকাৰ বুলি কৈছে। ড° লীলা গগৈয়ে সাহিত্য-সংস্কৃতি-বুৰঞ্জী গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে— “ৰজাই লেখাৰ নামে এটা খেলক লিপিকাৰক হিচাপে নিযুক্তি দিয়াত আৰু এনে লেখাৰে পুথিবোৰ লিখা বাবে আখৰবোৰ ধুনিয়া আৰু একে গঢ়ৰ। কেইটামান সংযুক্তাক্ষৰ ঠ, ন, ল আদি কেইটামান বৰ্ণৰ বাহিৰে বাকীবোৰ অসমীয়া বৰ্ণৰ গঢ় আধুনিক লিপিৰ আৰ্হিৰ লগত মিলে।” গড়গঞা শৈলীৰেই সেই অঞ্চলৰ পুৰণি পুথি-পাজি লিখা অথবা নকল কৰাৰ ধাৰা গঢ়ি উঠিছিল। এইটো কথা মানি ল’লে গড়গাঁৱৰ পৰা স্বৰ্গদেৱসকলে উপযুক্ত প্ৰশিক্ষণ প্ৰাপ্ত লেখকৰ হতুৱাই লিখোৱা দানপাত্ৰসমূহৰ উপৰি ৰাজপৃষ্ঠপোষকতাত চিত্ৰিত হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ, ধৰ্মপুৰাণ, ৬ষ্ঠ স্কন্ধ ভাগৱত আদিৰ আখৰসমূহেও গড়গঞা শৈলীৰ আখ্যা পোৱা বাঞ্ছনীয়। আহোম ৰাজ্যৰ বেতনভোগী প্ৰশিক্ষণ প্ৰাপ্ত লোকসকলে লিখা পুথিৰ আখৰ সৰ্বসাধাৰণে নিজস্ব ব্যৱহাৰৰ বাবে লিখা পুথিতকৈ যে সুন্দৰ হ’ব- তাক দোহাৰিবৰ প্ৰয়োজন নাই। বুৰঞ্জীসমূহো আৰম্ভণিতে আহোম ভাষা আৰু টাই লিপিত লিখা হৈছিল। পৰৱৰ্তীকালত এই ঠাই অসমীয়া ভাষা আৰু লিপিয়ে অধিকাৰ কৰে।

খ) কাইথেলী শৈলীৰ লিপি- গড়গঞা শৈলীৰ দৰে কাইথেলী লিপি ভৌগোলিক নহয়, সম্প্ৰদায়গতহে। ভাৰতবৰ্ষত অতীজৰে পৰা কায়স্থসকলে লেখন কৰ্মৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ থকা তথ্য পোৱা যায়। অসমতো কায়স্থসকলে পুথি ৰচনা, নকল তথা হিচাপ পত্ৰ কৰিবৰ কাৰণে অসমীয়া লিপি ব্যৱহাৰ কৰি এক পৃথক শৈলীৰ সৃষ্টি কৰিছিল। এই শৈলীটোৱে হৈছে কাইথেলী শৈলী, ৰাজ অনুগ্ৰহত লিখিত আৰু চিত্ৰিত হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱৰ লিপিৰ শৈলীক পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ

গোস্বামীদেৱে কাইথেলী শৈলী বুলি অভিহিত কৰিছে। *হস্তীবিদ্যা* গৰ্ভৰ বাহিৰে *দৰং ৰাজবংশাৱলী*, *গুণমালা*, ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ *শংকৰ চৰিত* (৩য় ভাগ), *দাতাকৰ্ণ* আদিও কাইথেলী লিপিৰ হাতেলিখা পুথি বুলি তেওঁৰ পুথিত উল্লেখ কৰিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও কাইথেলী শৈলীৰ আনকেইখনমান পুথি হৈছে- *ধৰ্মপুৰাণ*, *শংখচূড় বধ*, *ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্ত পুৰাণ*, *কিতাবৎ মঞ্জুৰী* ইত্যাদি। ৰাজ বেতন ভোগী লিপিকাৰসকলে শিলালেখ অথবা তামৰ ফলিত ব্যৱহাৰ কৰাৰ উপৰি নামনি অসমৰ হস্তলিখিত পুথিসমূহতো বহুলভাৱে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। বৈষ্ণৱী সত্ৰসমূহৰ ভালেখিনি পুথি-পাজি লিখা হৈছিল কাইথেলী শৈলীত। ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই এই শৈলীৰ অ, আ, ই, ক, গ, ট, ণ, প আৰু হ অক্ষৰ কেইটিৰ বৈশিষ্টৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। আদিস্থানৰ অ আৰু আ আখৰৰ লম্বৰ বাঁওফালে থকা বক্ৰতা অংশত মাথো এটা ফাঁচ থাকে আৰু তাৰ ওপৰত শিৰোৰেখাৰ তলত থাকে এটি ক্ষুদ্ৰ বাটিকা (blob) চিহ্ন। ই আৰু হ বহুসময়ত একে দেখিলেও ই-ৰ চৈতানডালৰ অবস্থিতি মনকৰিবলগীয়া। ‘গ’ ৰ শিৰোভাগ সৰলৰৈখিক থেপেৰা খোৱা। প-ৰ শিৰোভাগ কৌণিক ৰূপৰ ইত্যাদি। এই শৈলীৰ পাকৰ সংখ্যা অলপ বেছি হ’লেও এইবিধ মুকুতা যেন ফটফটীয়া।

- গ) **বামুণীয়া শৈলীৰ লিপি**- এই লিপিৰ শৈলীও কাইথেলী লিপিৰ দৰে জাতিগত। ই মূলতঃ ব্ৰাহ্মণ সম্প্ৰদায়ৰ মাজত প্ৰচলিত শৈলী। মধ্যযুগত অসমত বৰ্ত্তি থকা প্ৰচুৰ সংখ্যক সংস্কৃত টোলক মধ্যমণি হিচাপে লৈ পুথি-পাজি ৰচনা আৰু নকল কৰাৰ যি ৰীতি প্ৰচলিত হৈছিল তাৰে ফলস্বৰূপে বামুণীয়া লিপিৰ জন্ম হয়। গীতা-ভাগৱত প্ৰমুখ্যে ধৰ্ম-গ্ৰন্থ, নীতি-শাস্ত্ৰ, কাব্য, ব্যাকৰণ, জ্যোতিষ, বিবিধ পূজা-পাৰ্বন তথা শ্ৰাদ্ধৰ বিধি আদি এই লিপিত ৰচিত হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে সত্ৰসমূহত যিবোৰ পুথি লিখা হৈছিল সেই পুথিসমূহতো বামুণীয়া শৈলীৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই লিখিছে- “অ, আ সাধাৰণতে দেৱনাগৰী গঢ়ৰ, দ আখৰো দেৱনাগৰীৰ কাষ চপা, ঠ- ৰ ওপৰৰ টিকনিডাল সাধাৰণতে নাথাকে বা বৰ চুটি আৰু ভূমি ফালে টিকনি এডাল আগবাঢ়ি যায়। ক, গ, ট, প, হ আদিৰ আকাৰ যৎসামান্য পৃথক। কোণবোৰ কাইথেলীৰ দৰে তীক্ষ্ণ বা স্পষ্ট নহয়। ল- টো সাধাৰণতে শুৰডাল তললৈ নামি অহা প-ৰ দৰে।” এই ব্যক্তব্যৰ পৰা স্পষ্টভাৱে ক’ব পাৰি যে এই লিপি শৈলীত দেৱনাগৰী লিপিৰ প্ৰভাৱ বহু আছে। হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ মতে ‘অন্নপূৰ্ণাৰ পূজাবিধি’, শংকৰদেৱৰ *ভক্তি ৰত্নাকৰ* নকল আদি বামুণীয়া শৈলীত ৰচনা কৰা। সেইদৰে অসম চৰকাৰৰ “বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব” বিভাগত সংৰক্ষিত শ্ৰীধৰ স্বামীৰ “*শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ গীতা*ৰ সুবোধিনী টীকা” পুথিখনৰ আখৰ বামুণীয়া শৈলীৰ। ঠিক সেইদৰে ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত *ভক্তি ৰত্নাকৰ* আখৰক মহেন্দ্ৰ বৰাই বামুণীয়া শৈলীৰ বুলি অভিহিত কৰিছে।

এই তিনিটা লিপি প্ৰকৃততে মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ তিনিটা শৈলীহে। সেই বাবেই সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাই মত আগবঢ়াইছিল- দৰাচলতে কায়থেলী, বামুণীয়া আৰু গড়গঞা শ্ৰেণীভেদ উপৰুৱা। এই তিনিটাক স্বতন্ত্ৰ লিপি বুলি নকৈ অসমীয়া আখৰ বা লিপিৰ তিনিটা লিখনভংগীহে বুলি কোৱা অধিক সংগত।

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

হাতেলিখা পুথি বা পাণ্ডুলিপি সম্বন্ধে, ইয়াৰ লিখন সামগ্ৰী তথা লিপি বা শৈলীৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে আপোনালোকে পাঠটিৰ জৰিয়তে কিছু জ্ঞান লাভ কৰিলে। এই হাতে লিখা পুথিসমূহ বা পাণ্ডুলিপিসমূহ সাহিত্যৰ উন্নয়ন আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। ইতিহাসৰ নিৰ্ভৰযোগ্য সমল বা তথ্য এই হাতেলিখা পুথিসমূহে আমাক প্ৰদান কৰে। বিভিন্ন নকলকাৰে এই হাতেলিখা পুথিসমূহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই তাৰ অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰে। তদুপৰি হাতেলিখা পুথিসমূহে আমাৰ ঐতিহ্য নিৰূপণ কৰে, সাহিত্যৰ প্ৰচাৰ কৰে। সেইবাবে বৰ্তমানেও বহুত লিখকে গ্ৰন্থ বা তথ্য সম্বলিত প্ৰবন্ধাদিৰ বাবে পাণ্ডুলিপি বা হাতেলিখা পুথি ব্যৱহাৰ কৰাটো বেছি সমীচীন বুলি ভাবে। বৰ্তমানেও পুৰণি হাতেলিখা পুথিৰ ডিজিটেল পদ্ধতিৰে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা চলি আছে। পুৰণি হাতেলিখা পুথিসমূহ প্ৰজ্ঞামূলক আছিল। ইতিমধ্যে শ্ৰীমন্ত শংকৰদেৱ কলাক্ষেত্ৰই আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ গ্ৰন্থাগাৰত অভিলেখাগাৰ আৰু পাণ্ডুলিপি মিশ্যনৰ সহায়ত পুৰণি পাণ্ডুলিপি বা হাতেলিখা পুথি ডিজিটেল পদ্ধতিৰে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। এতিয়াও ৰাজ্যৰ বিভিন্ন সত্ৰ, নামগৰ তথা মানুহৰ ঘৰ আদিত বহু পুৰণি পাণ্ডুলিপি বা হাতেলিখা পুথি বিজ্ঞানসন্মতভাবে অসংৰক্ষিত অবস্থাত আছে। সেয়ে ইয়াক সংৰক্ষণ কৰাৰ দায়িত্ব ইতিমধ্যে লোৱা হৈছে।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১) কেইবিধমান হাতেলিখা পুথিৰ লেখন সামগ্ৰীৰ নাম লিখক।
- ২) হাতেলিখা পুথিৰ লেখন সামগ্ৰীসমূহৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।
- ৩) হাতেলিখা পুথিৰ স্বৰূপ, লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে আলোচনা কৰক।
- ৪) মধ্যযুগীয় অসমীয়া সাহিত্যৰ হাতেলিখা পুথিত ব্যৱহাৰ কৰা লিপিসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰি এটি আলোচনা যুগুত কৰক।
- ৫) চমুটোকা লিখা—

ক) সাঁচিপাত	খ) বামুণীয়া লিপি
গ) লেখন সামগ্ৰী	গ) গড়গঞা লিপি

১.৮ প্ৰসংগ পুথি (References/Suggested Readings)

গোস্বামী, মালিনীঃ পাঠ-সমীক্ষাঃ সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগবিধি, ২০১৫ চন, চন্দ্ৰ প্ৰকাশ
দাস, নাৰায়ণঃ বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা, ২০১৪ চন, বীণা লাইব্ৰেৰী
শৰ্মা, সত্যেন্দ্ৰনাথঃ অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, ২০১১ চন, সৌমাৰ প্ৰকাশ
নেওগ, মহেশ্বৰঃ পাঠ-সমীক্ষা
বসু, ত্ৰিপুৰাঃ বাংলা পাণ্ডুলিপি পাঠ-পৰিক্ৰমা, ২০০০ চন, অনুপকুমাৰ মান্দ্ৰিৰ পুস্তক
বিপণি

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
অসমত সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় আৰু বিৱৰণ

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ সচিত্ৰ পুথি
- ২.৪ অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় আৰু বিৱৰণ
  - ২.৪.১ হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ
  - ২.৪.২ চিত্ৰভাগৱত
- ২.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)
- ২.৭ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

সচিত্ৰ পুথি বুলি ক'লে সেইবোৰ পুথিক বুজোৱা হয়, যিবোৰ পুথিত কাহিনী বা আখ্যানৰ লগতে তাৰ বিষয়বস্তুৰ সৈতে সংগতি থকা চিত্ৰ উপস্থাপন কৰা হয়। বহু প্ৰাচীনকালৰ পৰা পৃথিৱীৰ সজ জাতিসমূহে পুথি অলংকৰণত মনোনিৱেশ কৰিছিল। অষ্টম শতিকাত ইউৰোপত আৱিষ্কৃত *The Books of hells* গ্ৰন্থ কে আটাইতকৈ পুৰণি সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ অন্যতম বুলি গণ্য কৰা হয়। আয়াৰলেণ্ডৰ ধৰ্মীয় মঠত সন্ধ্যাসীসকলে এনেধৰণৰ পুথি চিত্ৰেৰে অলংকৃত কৰিছিল। আন এখন প্ৰাচীন সচিত্ৰ পুথি *The Book of hindisfarme* লণ্ডনৰ ব্ৰিটিছ পুথিভঁৰালত সংৰক্ষিত আছে। পুথিৰ সচিত্ৰকৰণৰ কামত বিশেষকৈ ভিক্ষু শিল্পীসকলে মনোযোগ দিছিল। মধ্যযুগত ধৰ্মীয় মঠ-গিৰ্জা আদিৰ ভিত্তি চিত্ৰিত কৰাৰ লগতে ধৰ্মীয় পুথিৰ সচিত্ৰকৰণত বহুল প্ৰচলন হৈছিল। প্ৰাচীন সচিত্ৰ পুথিৰ ভিতৰত বাইবেলৰ উপদেশমালা সন্নিবিষ্ট পুথিৰ সংখ্যাই অধিক।

ইউৰোপৰ অনুৰূপে ভাৰতবৰ্ষতো চিত্ৰেৰে পুথিসমূহ সুশোভিত কৰা হৈছিল। বিশেষকৈ সচিত্ৰ পুথি প্ৰস্তুত কৰাত নিপুণ আছিল। হেঙুল, হাইতাল, শিলিখা, কেহৰাজ আদিৰ পৰা প্ৰস্তুত কৰা ৰঙেৰে পুথিসমূহত চিত্ৰৰূপ দিয়া হৈছিল।

অসমতো বিভিন্ন পৌৰাণিক তথা ঐতিহাসিক সাক্ষ্যই চিত্ৰকলাৰ চৰ্চাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। বিশেষকৈ পুথি সচিত্ৰকৰণক কেন্দ্ৰ কৰিয়েই মধ্যযুগত প্ৰস্তুত কৰা অনেক সচিত্ৰ

পুথি হাতেলিখা পুথিয়ে অসমত এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ চিত্ৰশৈলী বিকাশ লাভ কৰাৰ প্ৰমাণ দিয়ে। এতিয়ালৈকে পোহৰলৈ অহা অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিৰ ভিতৰত শংখচূড় বধ, ধৰ্মপুৰাণ, গীত-গোবিন্দ, হস্তিবিদ্যাৰ্ণৱ, চিত্ৰভাগৱত, ভক্তি-ৰত্নাৱলী, বৃহৎ উষাহৰণ, বনমালীদেৱৰ চৰিত্ৰ ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য। এনেধৰণৰ সচিত্ৰ পুথিৰ চিত্ৰবোৰত মানুহ, পশু-পক্ষী, গছ-লতা, ফুল-পাত, মেঘ-আকাশ-নদী ইত্যাদি নানান ৰূপবন্ধৰ সমাহাৰ দেখা যায়।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- এই পাঠটি পঢ়াৰ পিছত আপুনি সচিত্ৰ পুথি সম্বন্ধে ধাৰণা কৰিব পাৰিব;
- অসমত সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব;
- সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ চিত্ৰবোৰৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে জানিব পাৰিব।

২.৩ সচিত্ৰ পুথি

ইতিমধ্যে আমাৰ সচিত্ৰ পুথি সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা হৈছে যে ই এনে এক ধৰণৰ পুথি য'ত মূল বিষয়বস্তুৰ সৈতে সম্পৰ্কিত চিত্ৰ অংকণ কৰা থাকে, সাধাৰণতে বিষয়বস্তুক সহজে বোধগম্য হোৱাৰ উদ্দেশ্যে পুথিসমূহত ছবি অংকিত কৰা হয়। পুৰণি সচিত্ৰ পুথিসমূহত বিশেষকৈ ধৰ্মীয় বা লোককথাৰ লগত জড়িত বিষয়বস্তু আৰু চিত্ৰ অংকণ কৰা হয়। এনেধৰণৰ বিষয়বস্তু তথা চিত্ৰাংকণে পাঠকক অধিক আকৰ্ষণীয় আৰু বোধগম্য কৰি তোলে। সচিত্ৰ পুথিসমূহ সাঁচিপাত বা তুলাপাতৰ ওপৰত লিখা হয় তথা চিত্ৰাংকণ কৰা হয়, যিয়ে অসমীয়া সাহিত্য, সংস্কৃতি আৰু চিত্ৰকলাৰ বিষয়ে তথ্য প্ৰদান কৰে।

পুথিসমূহৰ সঠিক জোখ-মাখ কৰিবলৈ বিভিন্ন সঁজুলিৰ প্ৰয়োজন হয়। এই সঁজুলিবোৰ খনিকৰসকলে নিজে সাজি লৈছিল আৰু ব্যৱহাৰ কৰিছিল। এনে সঁজুলিৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল— কতলা কাঠী, কাপ কাঠী, আঁকিয়া কাঠী, কাপ, ঢেকীয়া ইত্যাদি। তদুপৰি হেঙুল, হাইতাল আদিৰ দৰে খনিজ পদাৰ্থ আৰু শিলিখা-কেহৰাজৰ দৰে উদ্ভিদজাত পদাৰ্থৰ পৰা ৰং প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। বিশেষকৈ ৰঙা, হালধীয়া, সেউজীয়া আৰু মিশ্ৰিত ৰং সচিত্ৰ পুথিসমূহত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

অসমৰ আপুৰুগীয়া চিত্ৰকলাৰ বিভিন্ন ধৰণৰ শৈলীৰ আধাৰত বহুতো সচিত্ৰ পুথি লিখা দেখা যায়। এই শৈলীৰ ভিতৰত অন্যতম সত্ৰীয়া শৈলী। সত্ৰৰ খনিকৰসকলে সিংহাসন, পুথিৰ বাকচ, চৰি-বেৰ, পুথিৰ বকলা আদিত যিধৰণৰ চিত্ৰ অংকণ কৰিছিল

তাক সত্ৰীয়া শৈলীৰ চিত্ৰ বুলিব পাৰি। সেইদৰে দৰঙী শৈলীৰ আধাৰতো কেইবাখনো অসমীয়া সচিত্ৰ পুথি পোৱা যায়। যেনে— তীৰ্থ-কৌমুদী, অষ্টম স্কন্ধ ভাগৱত, ৩য় স্কন্ধ ভাগৱত, চাহাপৰী উপাখ্যান প্ৰখ্যাত। টাই আহোম শৈলীৰ দুখন তুলাপতীয়া পুথি পোৱা গৈছে।

২.৪ অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় আৰু বিৱৰণ

বিভিন্ন বিষয়বস্তুৰ সৈতে সংগতি ৰাখি চিত্ৰৰে সুশোভিত কৰা অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিসমূহ সাহিত্য তথা সংস্কৃতিৰ বিশেষভাৱে গুৰুত্ব বহন কৰি আহিছে। অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিৰ ভিতৰত অন্যতম হৈছে- হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ, চিত্ৰভাগৱত, তীৰ্থ-কৌমুদী, অষ্টম স্কন্ধ ভাগৱত, ৩য় স্কন্ধ ভাগৱত, চাহাপৰী উপাখ্যান, শংখচূড় বধ, গীত-গোবিন্দ, বনমালীদেৱৰ চৰিত্ৰ, লৱ-কুশৰ যুদ্ধ, ধৰ্মপুৰাণ, সীতাবাসৰ সীতাৰাম, হেমচন্দ্ৰ বৰগোঁহাঁইৰ ৰামায়ণ, আনন্দ লহৰী ইত্যাদি।

২.৪.১ হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ

অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য পুথি হৈছে মধ্যযুগত ৰচিত হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ। সুকুমাৰ বৰকাতো এই পুথিখন ৰচনা কৰিছিল। অসমীয়া চিত্ৰশৈলীৰ এটা শৈলী গড়গা শৈলীৰ আৰ্হিত হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ পুথিৰ চিত্ৰসমূহ অংকণ কৰা হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱৰ চিত্ৰসমূহ অংকণ কৰিছিল দিলবৰ আৰু দোচাই নামৰ দুগৰাকী মোগল চিত্ৰশিল্পীয়ে। আহোম স্বৰ্গদেউ শিৱসিংহ আৰু বৰৰজা ফুলেশ্বৰী কুৰুৰীৰ ৰাজ অনুগ্ৰহত সুকুমাৰ বৰকাইথে এই পুথিখন ৰচনা কৰিছিল।

হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ এখন হাতী বিষয়ক পুথি। এই পুথিখন শব্দুনাথে ৰচনা কৰা “গজেন্দ্ৰ চিন্তামণি” নামৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আছিল। হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ সচিত্ৰ পুথিখনত গ্ৰন্থকাৰ সুকুমাৰ বৰকাতো, দুজন চিত্ৰকাৰ দিলবৰ আৰু দোচাই, স্বৰ্গদেউ শিৱসিংহ, বৰকুঁৱৰী অম্বিকাদেৱী আৰু তেওঁলোকৰ সন্তান উগ্ৰসিংহ কোৱৰৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে।

হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ পুথিখন এখন হাতীবিষয়ক পুথি। পুথিখনত হাতীৰ ব্যৱস্থাপনা, ৰক্ষণাবেক্ষণ আৰু চিকিৎসাৰ বিষয়ে বিস্তৃত সচিত্ৰ বৰ্ণনা আছে। পুথিখনৰ অন্তৰ্ভুক্ত প্ৰধান বিষয়বস্তু হৈছে - বিবিধ হাতীৰ লক্ষণ, হাতীশাল নিৰ্মাণৰ নিয়ম, হাতীদাঁতৰ মূল্য, হাতীবন্ধা খুঁটাৰ মান আৰু কাঠৰ নিৰ্বন্ধ, যাত্ৰা কালত আৰু উভতি অহাৰ পিছত হাতীৰ শুভ কাম, কামন্দকীয় নীতিসাৰ মাত হস্তীৰ কথা, ৰজাৰ গড়ৰ বাজত থাকিবলগীয়া হাতী, অন্য ৰজাৰ লগত অপ্ৰীতিবৰ্দ্ধক হাতী, বেয়া হাতীৰ লক্ষণ, স্বৰ্গদেউৰ ঘাই হাতীক শিকোৱাৰ নিৰ্বন্ধ, ময়দাৰ, মেদ বৃদ্ধি, পুষ্টি, মনচোকা আৰু বলবন্ত হোৱাৰ নিয়ম, হস্তী বশ্য হোৱাৰ মন্ত্ৰ।

হস্তীবিদ্যাৰ্ণৰ নামৰ হাতীবিষয়ক এই সচিত্ৰ পুথিখনত যি চিত্ৰ অংকিত হৈছে তাৰো বৈশিষ্ট্য নথকা নহয়। বিভিন্ন হাতীৰ দোষ তথা গুণৰ বৰ্ণনাৰ সূত্ৰে ছবি দিয়া হৈছে। এজন ৰজা কেনে হাতীত উঠিলে ভাল বা বেয়া, কেনেধৰণৰ হাতী থাকিলে ৰজাজনৰ মঙ্গল সমৃদ্ধি প্ৰতিপত্তি বাঢ়ে- এনেধৰণৰ বৰ্ণনা কৰোঁতে চিত্ৰকৰে পৃষ্ঠপোষক ৰজা শিৱসিংহ, বৰকুঁৱৰী অম্বিকাদেৱী আৰু তেওঁলোকৰ চ'ৰাৰ বিষয়াসকলৰ ছবি দিয়াৰ সুবিধা লৈছে। গতিকে শিৱসিংহৰ ৰাজচ'ৰাৰ বিবিধ অৱস্থাৰ ছবি এই পুথিত পোৱা যায়। লগতে স্বৰ্গদেউৰ সমৃদ্ধি আৰু সৌভাগ্য দেখুৱাবলৈ স্বৰ্গদেৱক নানান উপহাৰ বস্তু দিয়াৰ ছবি পুথিত অংকিত কৰা হৈছে। মঙ্গলদায়ক হাতীৰ বৰ্ণনা প্ৰসংগতো এনেদৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে- “শ্যামবৰণীয়া, সুন্দৰ, স্থূলশৰীৰ, দুইদন্ত দীৰ্ঘ, সমান ৰংগ কৰা, আগলৈ চাপি যোৱা, কালশিলি বৰ্ণ, অগ্ৰজোংগা, নখ অল্লকলিয়া, বলৱন্ত আৰু যদি পায় ৰজাৰ বহুত ধন লাভ হয়।” বিশেষভাৱে মন কৰিব এই যে— উল্লিখিত পুথিখনত থকা ৰজা, ৰাজবিষয়া, দোলাকাষৰীয়া মাউতৰ ছবিত অৰ্পিত কৰা কিছু সাজ-পাৰ মোগল সাজপাৰৰলেখীয়া। সেই সময়ত স্বৰ্গদেৱসকলৰ শিৱবস্ত্ৰ আছিল ফটো।

পুথিখনৰ চিত্ৰবোৰৰ বৈশিষ্ট্যলৈ মন কৰিলে আমি নিশ্চিতভাৱে ক'ব পাৰোঁ যে দিলবৰ আৰু দোচাই দুয়োজন বিচক্ষণ চিত্ৰশিল্পী আছিল। দিলবৰ আছিল ভাটীৰ চিত্ৰবিদ্যাত সুপণ্ডিত আৰু দোচাই আছিল থলুৱা চিত্ৰকলাৰ সুনিপুণ হিন্দু। তেওঁলোক দুজনাৰ পৰস্পৰৰ সহযোগত এনে এখন মনোৰম চিত্ৰপুথি ৰচিত হোৱা সম্ভৱ হৈছিল।

হস্তীবিদ্যাৰ্ণৰ পুথিৰ কিছু ছবি বৰ্তমানে স্নান হৈ পৰা দেখা গৈছে। তৎস্বত্বেও কিন্তু সৰহভাগ ছবিয়েই আগৰ দৰেই বিতোপন, জকমক আৰু উজ্জ্বল হৈয়ে আছে। ইয়াৰ চিত্ৰসমূহৰ বাবে হস্তীবিদ্যাৰ্ণৰ বিশেষভাৱে জনাজাত।

২.৪.২ চিত্ৰভাগৱত

অসমৰ পুথি চিত্ৰসমূহ অসমীয়া কলা-সাহিত্য, সংস্কৃতিৰ অন্যতম ধ্বজাবাহক। এই পুথিচিত্ৰ বা সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ ভিতৰত চিত্ৰ-ভাগৱত অন্যতম সচিত্ৰ পুথি। সত্ৰীয়া শৈলীত অংকণ কৰা চিত্ৰভাগৱত পুথিখনৰ মূল নগাঁও-বালিসত্ৰৰ তুলাপতীয়া পুথি। সাহিত্য-ৰত্ন হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাই নগাঁৱৰ বালিসত্ৰৰ পৰা তুলাপতীয়া সচিত্ৰ ‘আদ্য দশম’ পুথি এখনি নি ৫০১ শংকৰাব্দত চিত্ৰ-ভাগৱত নাম দি প্ৰকাশ কৰা পুথিচিত্ৰখনি সত্ৰীয়া শৈলীৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন। চিত্ৰ-ভাগৱতত ১৫৬ টা ফলকৰ উপৰি শেষত সাঁচিপাতৰ এটি বফলা থকাটো বিশেষ বৈশিষ্ট্য। পুথিচিত্ৰখনিৰ প্ৰতিটো ফলকৰ প্ৰায় দুয়ো পিঠিতে চিত্ৰৰ সংযোজনো বিশেষভাৱে আকৰ্ষণীয় আৰু চকুত লগা। ৫০×১৭ ছে. মি. জোখৰ পুথিচিত্ৰ খনিত থকা মুঠ ৰঙীন চিত্ৰিকাৰ সংখ্যা ৩১২। আলোচিত তুলাপতীয়া প্ৰতিলিপিটোৰ এটা ফলকত লিখা ১৪৬১ শব্দ শব্দটো পুথিখনি নকল অথবা চিত্ৰিতকৰণৰ সময় বুলিব নোৱাৰি। কলা বিশেষজ্ঞ ড°মোতীচন্দ্ৰই পুথিখনিৰ একাধিক

ফলকৰ চিত্ৰ পৰীক্ষা কৰি সেইখনিৰ চিত্ৰকৰ্ম সপ্তদশ শতাব্দীৰ অন্তিম অথবা অষ্টাদশ শতাব্দীৰ আৰম্ভণিত সম্পন্ন হোৱা বোলাতো তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ।

চিত্ৰভাগৱতৰ একোখনি ফলকক ধেনুভিৰীয়াকৈ কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰি প্ৰতিটো ভাগতে কৰা বিষয়বস্তুৰ চিত্ৰায়ন কলা বসিকক জৈন কল্পসূত্ৰসমূহৰ চিত্ৰলৈ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰে। জৈন চিত্ৰশৈলীসমূহৰ দৰে চিত্ৰ-ভাগৱত খনিৰো পটভূমি উজ্জ্বল ৰঙা, হেঙুলীয়া অথবা নীলা। পটভূমিত নৰ-নাৰীৰ মুখাবয় অংকণ কৰা আছে আৰু এই মুখাবয়ৰ প্ৰায়খিনিয়ে একাষৰীয়াকৈ অঁকা। আকৰ্ণ বিস্তৃত মসৃণকৃতিৰ চকু, মুখ আৰু এটলীয়া কপাল, ক্ষীণ কঁকাল আদিৰ চিত্ৰণ ৰীতিয়ে গুজৰাটী অথবা ৰাজপুতৰ চিত্ৰশৈলীলৈ সোঁৱৰাই দিয়ে। ভৰিৰ আঙুলিৰ দৰে কঠিন কৰ্মৰ চিত্ৰৰ অংকণত আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰা শিল্পীয়ে নৰদেহৰ বাহ্যিক ৰূপাংকণতেই অধিক গুৰুত্ব দিয়া দেখা যায়। স্ত্ৰী-পুৰুষৰ সাজ-পাৰত চিত্ৰকৰে মনোনিবেশ কৰা দেখা যায়। পুৰুষৰ শিৰত মোগলাই পাগ আৰু কান্ধৰ দুয়োফালে আঠুৰ তললৈ ওলোমাই লোৱা ফুলাম চাদৰ চকুত লগা হৈছে। সেইদৰে পুথিখনিত নাৰীৰ শাৰী পিন্ধা পদ্মতিও ৰাজপুত নাৰীৰ সৈতে একে। তদুপৰি খোপাত আঁৰি লোৱা মহিলাৰ পুষ্পমালাৰ অলংকৰণো সুন্দৰ। সেইদৰে বৰষুণ, নদী, হ্ৰদ আদি প্ৰাকৃতিক চিত্ৰণবোৰ অবাস্তৱ। ঘৰ-বাৰীৰ চিত্ৰণত মধ্যযুগীয় অসমীয়া স্থাপত্য শৈলীয়ে এঙামুৰি দিয়া গৈছে। একেদৰে চৰাই-চিৰিকটি আৰু জীৱ-জন্তুৰ অংকণত চিত্ৰশিল্পীয়ে বহু পৰিমাণে কুশলহস্তৰ পৰিচয় দিয়া বুলি ক'ব পাৰি।

সচিত্ৰ ভাগৱত বা চিত্ৰ ভাগৱত হ'ল অসমীয়া সাহিত্যৰ এক অতি মূল্যবান সম্পদ, যিখনত ভাগৱতৰ বিভিন্ন ঘটনাৰ চিত্ৰ সন্নিৱিষ্ট আছে, যাৰ বাবে ই বিশেষকৈ আকৰ্ষণীয়।

‘হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ’ আৰু ‘চিত্ৰভাগৱত’ৰ দৰে উল্লেখযোগ্য সচিত্ৰ পুথিৰ উপৰিও ১৭৫৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰুচি বাপুৰ দ্বাৰা চিত্ৰিত কৰা দশম, দক্ষিণপাট সত্ৰত সংৰক্ষিত আদ্য দশমপুথি আৰু অজামিল উপাখ্যান, পুৰণি বুকাৰপৰা সংগ্ৰহ কৰি নি তেজপুৰৰ অসম চিত্ৰকলা সংগ্ৰাহলয়ত সংৰক্ষণ কৰা ভাগৱতৰ ষষ্ঠ স্কন্ধ, শিৱসাগৰৰ প্ৰাপ্ত সমুদ্ৰ মন্ত্ৰন, লণ্ডনৰ ব্ৰিটিছ মিউজিয়ামত ৰখা দুখন ভাগৱত-পুৰাণ, ব্ৰহ্মদেশত থকা অষ্টম স্কন্ধ ভাগৱত আৰু গোৱালপাৰা গোসাঁইবৰি সত্ৰত সংৰক্ষণ হৈ থকা সচিত্ৰ দশমৰ উপৰি পুৰথৰীয়া মাধৱ আতাসত্ৰৰ ৰঙালী কীৰ্তন, মধুপুৰ সত্ৰৰ চিত্ৰ-কীৰ্তন, নগাও-আঁহতগুৰি সত্ৰ বিশেষত সংৰক্ষিত সচিত্ৰ-ৰামায়ণ ইত্যাদি উল্লেখযোগ্য। তদুপৰি ব্ৰিটিছ মিউজিয়ামত থকা ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণৰ ব্ৰহ্মখণ্ডৰ পৰা দুৰ্গাৰামে কৰা সচিত্ৰ ৰূপ, ধৰ্মপুৰাণ, বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সংৰক্ষিত দৰঙীৰজা কৃষ্ণাৰায়ণৰ নাম উল্লেখ থকা অষ্টমস্কন্ধ, কবিৰাজা চক্ৰৱৰ্তীৰ গীত-গোবিন্দ, শিৱসিংহৰ দিনত চিত্ৰিত আনন্দ লহৰী, দৰং ৰাজবংশাৱলী, ঘনশ্যাম খাৰঘৰীয়া ফুকনৰ দ্বাৰা চিত্ৰিত কঙ্কি-পুৰাণ। উল্লিখিত এই পুথিচিত্ৰ কেইখন গড়গা শৈলীৰ আৰ্হিত চিত্ৰিত কৰা হৈছিল। সেইদৰে চিত্ৰশৈলীৰ আন এটা শৈলী দৰঙী শৈলীটো ভালেকেইখন সচিত্ৰ পুথি ৰচিত হৈছে। সেইখন হ'ল-

তীৰ্থকৌমুদী, তৃতীয় স্কন্ধ ভাগৱত, অষ্টম স্কন্ধ ভাগৱত। চাহাপৰী উপাখ্যান প্ৰখ্যাত টাই-আহোম শৈলীৰ তুলাপতীয়া পুথি।

ওপৰত উল্লেখ কৰা পুথিসমূহৰ উপৰিও আৰু বহুসংখ্যক অসমীয়া সচিত্ৰ পুথি অসমৰ বিভিন্ন সত্ৰত সংৰক্ষিত হৈ আছে।

সচিত্ৰ পুথিসমূহত কেতিয়াবা বিষয়বস্তুৰ কথা নাভাবি কেৱল অলংকৰণৰ বাবেও পুথিক চিত্ৰ বোলা হৈছিল। এনে ক্ষেত্ৰত শিল্পীয়ে সাধাৰণতে ফলকৰ কাষৰি চিত্ৰৰে শোভিত কৰে। সেয়ে এনেধৰণৰ পুথিক লতাকটা পুথি বোলে। কেৱল অলংকৰণৰ উদ্দেশ্যৰে এনে চিত্ৰ অঁকা হয় বাবে কেৱল লতা-ফুল-পাত আৰু বিবিধ জ্যামিতিক আৰ্হিৰে কাষৰিত চিত্ৰ তোলা হয়। এনে চিত্ৰিত পুথিৰ বিষয়বস্তুৰ ব্যঞ্জনা নাথাকে। অসমৰ পুথিৰ কাষৰিত লতা বহু শিল্পতো মোগলসকলৰ দান বুলি ড° নৰেন কলিতাই অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে।

২.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

অসমৰ সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় আৰু বিৱৰণ পাঠটিৰ জৰিয়তে আমি ইতিমধ্যে সচিত্ৰ পুথি সম্বন্ধে কিঞ্চিৎ জ্ঞান লাভ কৰিছোঁ। কাহিনীৰ বিষয়বস্তুৰ লগত সংগতি থকা ছবি বা চিত্ৰসমূহ অংকণ কৰা থাকে বাবে এই পুথিসমূহক সচিত্ৰ পুথি বোলা হয় আৰু এই চিত্ৰকলাই পুথিখনক অধিক আকৰ্ষণীয় কৰি তোলে। পৌৰাণিক কালত অসমত বিভিন্ন চিত্ৰকলাৰ চৰ্চা হৈছিল। ভাৰতীয় পৰিকল্পনাত কলা আৰু ধৰ্মৰ ওতঃপ্ৰোতঃ সম্বন্ধ দেখা যায়। ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ বাবে এই কলাসমূহ সদায় নিয়োজিত হৈ আহিছে। অসমৰ ধৰ্ম-জগততো এনে চিত্ৰই জনগণৰ মাজত ধৰ্মভাৱ জীৱিতা কৰি ৰখাৰ বাবে ব্যবহৃত হৈ আহিছে।

সচিত্ৰ পুথিবোৰত সাধাৰণতে চিত্ৰকৰৰ নাম-ধাম পাবলৈ নাই। বহুক্ষেত্ৰত লিখকজনেই চিত্ৰকৰ। নাম বিচাৰি পোৱাৰ ভিতৰত হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ পুথিৰ চিত্ৰকৰ বুলি দিলকৰ আৰু দোচাই নামে দুজন চিত্ৰকৰৰ নাম জনা যায়। পুথিত দিলবৰ খনিকৰে মোগল চৰিত্ৰ আৰু দোচাই খনিকৰে আহোম চৰিত্ৰবোৰ চিত্ৰিত কৰা বুলি কয়। ইয়াৰ বাহিৰেও বনমালীদেৱৰ চৰিত আৰু ভাগৱত পুথিৰ চিত্ৰসমূহ যথাক্ৰমে বিজয় খনিকৰ আৰু বোধ লিগিৰা নামৰ দুজন চিত্ৰকৰে অকা বুলি জনা যায়। অসমীয়া পুথি সচিত্ৰ বিভিন্ন চিত্ৰশৈলীৰে গঢ় লৈ উঠিছে। অসমৰ সত্ৰসমূহ আছিল বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ মূল কেন্দ্ৰ। সেয়ে নই সত্ৰ সংস্পৰ্শত উৎপত্তি হোৱা কলাসমূহ সত্ৰীয়া কলা বা সত্ৰীয়া শৈলী বুলিব পাৰি। সত্ৰীয়া শৈলীক কেন্দ্ৰ কৰি ভালেমান সচিত্ৰ পুথি ৰচিত হৈছিল। কিন্তু সংৰক্ষণৰ অভাৱত অনেক সচিত্ৰ পুথি ধ্বংস পালে। ইয়াৰ বাহিৰেও অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ গড়গা শৈলী, দৰঙী শৈলী ইত্যাদিৰ আৰ্হিতো ভালেমান পুথি ৰচনা হৈছিল।

ঐতিহ্যবাহক এই আপুৰুগীয়া পুথিসমূহ সংৰক্ষণৰ নিতান্তই আৱশ্যক। বৰ্তমান সত্ৰসমূহত এই পুথিসমূহ সংৰক্ষিত আছে যদিও এই সংৰক্ষণ প্ৰাথমিক পৰ্যায়তে আছে। সেয়েহে এই আপুৰুগীয়া পুথিসমূহক বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰা উচিত।

২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Question)

- ১) সচিত্ৰ পুথি কি? কেইখনমান অসমীয়া সচিত্ৰ পুথিৰ নাম উল্লেখ কৰক।
- ২) হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ পুথিখনত কাৰ আদেশত কোনে ৰচনা কৰিছিল? পুথিখনত কাৰ কাৰ চিত্ৰ অংকিত হৈছে?
- ৩) অসমৰ সচিত্ৰ পুথিসমূহ কি কি চিত্ৰশৈলীৰ আৰ্হিত গঢ় লৈ উঠিছে?
- ৪) হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ পুথিৰ চিত্ৰশৈলীৰ বৈশিষ্ট্য লিখক।
- ৫) চিত্ৰ-ভাগৱত সচিত্ৰ পুথিখনৰ সম্বন্ধে এটি টোকা যুগুত কৰক।
- ৬) চমুটোকা লিখক: হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ, সচিত্ৰ পুথি।
- ৭) অসমৰ সচিত্ৰ পুথিৰ পৰিচয় দি এটি দীঘলীয়া বিৱৰণ দিয়ক।

২.৭ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	: পাঠ সমীক্ষা
মালিনী গোস্বামী	: পাঠ সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)

* * *

তৃতীয় বিভাগ
লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি

বিভাগৰ গঠন :

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ লিপিৰ উদ্ভৱ
- ৩.৪ লিপিৰ শ্ৰেণী-বিভাজন
- ৩.৫ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
- ৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

লিপিৰ সহায়ত ভাষাক লিখিত ৰূপ দিয়া হয়। আদিম অৱস্থাতে বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক উপাদান আৰু পৰিঘটনাৰ লগতে আদিম মানৱৰ জীৱন ধাৰণ প্ৰণালীৰ কাৰ্য্যৱলীয়ে লিপিৰ জন্ম ঘটাইছিল। বিভিন্ন স্তৰৰ মাজেৰে আদিম লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰি আজিৰ অৱস্থা পাইছে। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন প্ৰাচীন লিপিৰ প্ৰচলন আছিল। বিশেষকৈ প্ৰাচীন সভ্যতাই গা কৰি উঠা অঞ্চলসমূহত লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছিল আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত বিকশিত হৈ এই লিপিসমূহে বিভিন্ন ভাষা সাহিত্যৰ বাহক হৈ পৰিছিল। এই বিভাগটিত এই সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে —

- লিপিৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব; আৰু
- পৃথিৱীৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য প্ৰাচীন লিপিৰ লগত পৰিচিত হৈ সেইবোৰৰ বৰ্ণনা দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৩.৩ লিপিৰ উদ্ভৱ

ভাষাক লিখিত ৰূপ দিয়াৰ বাবে যিবোৰ চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাকেই লিপি বোলে। ভাষাৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰা। প্ৰকৃতাৰ্থত লিপিৰ যোগেদি মানুহৰ মনৰ ভাৱবোৰক লিখিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়। লিপিৰ জন্ম কেতিয়া আৰু কেনেদৰে হৈছিল তাক সঠিককৈ ক'ব পৰা নাযায়। আদিম অৱস্থাতে বোধকৰোঁ লিপিৰ জন্ম-যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হৈছিল। আদিম মানৱে জংগলত যাযাবৰী জীৱন কটাই ফল-মূল সংগ্ৰহ, জীৱ-জন্তু চিকাৰ আদিৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। ধুমুহা, বৰষুণ, বজ্ৰপাত আদি প্ৰাকৃতিক বিপৰ্য্যয়ৰ পৰা নিজকে ৰক্ষা কৰিবলৈ তেওঁলোকে গছৰ খোৰোঙ, গুহা আদিত আশ্ৰয় লৈছিল। চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য-তৰা, গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু আদি প্ৰকৃতিৰ উপাদানসমূহ আৰু বতাহ-ধুমুহা, বিজুলী-ঢেৰকনি আদি প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাসমূহে তেওঁলোকক কৌতুহলী কৰি তোলাৰ লগতে ভীতিগ্ৰস্তও কৰি তুলিছিল। তেওঁলোকে প্ৰকৃতিৰ উপাদান চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য-তৰা আদি দেখি কেতিয়াবা ৰোমাঞ্চিত হৈ পৰিছিল আৰু গছৰ খোৰোঙ বা গুহাৰ গাত এঙাৰ, শিলৰ টুকুৰা আদিৰে এইবোৰৰ প্ৰতিচ্ছবি অংকন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। একেদৰে প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাবোৰ দেখি তেওঁলোক ভীতিগ্ৰস্ত বা ৰোমাঞ্চিত হৈ সেই দৃশ্যবোৰক গুহাৰ বেৰ বা গছ আদিৰ গাত আঁক-বাক কৰি ধৰি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তদুপৰি বাস্তৱ জীৱনত ঘটা ঘটনাৱলীকো এইবোৰৰ মাধ্যমেদিয়েই সজীৱ কৰি ৰাখিবলৈ যত্ন কৰিছিল। প্ৰকৃতাৰ্থত এইবোৰ পৰিবেশৰ মাজেৰে লিপিৰ জন্ম-যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হৈছিল।

বৰ্তমান সময়তো কিছুমান সমাজত কথা মনত পেলোৱাৰ কাৰণে বেৰত আঁক দিয়া, ৰছীত বা কাপোৰত গাঁথি মৰা আদি পদ্ধতিৰ প্ৰচলন আছে। আমাৰ পুৰণি সমাজখনতো এনে প্ৰথা অৱলম্বন কৰা হৈছিল। অনাগত দিন, বাৰ, কৰিবলগীয়া কাৰ্য আদি মনত পেলাবৰ বাবে কাপোৰ বা ৰছীত গাঁথি মাৰি ৰাখিছিল; সময়ত তেওঁলোকক গাঁথিয়ে সেই বিষয়টোৰ কথা মনত পেলাই দিছিল। গাঁথিৰ জৰিয়তে এইদৰে কথা মনত ৰখাৰ পদ্ধতিটোক **গ্ৰন্থলিপি** বুলি ক'ব পৰা যায়। দক্ষিণ আমেৰিকাৰ পেৰু দেশৰ আদিবাসীসকলৰ মাজত ইয়াৰ নিদৰ্শন স্পষ্ট ৰূপত দেখিবলৈ পোৱা যায়। দক্ষিণ আমেৰিকাৰ পেৰু দেশৰ এই আদিবাসীসকলে ৰছী এডালত বেলেগ বেলেগ ৰং লগাই বা বেলেগ বেলেগ ৰঙৰ সূতা বা মণি আদি আঁৰি দি নতুবা এডাল দীঘল লাঠি কিম্বা বাঁহ-কাঠৰ মাৰিত ভিন্ন ৰঙৰ ৰছী লগ লগাই তাত গাঁথি মাৰি বা একেডাল ৰচিতে ভিন ভিন কৈ গাঁথি মাৰি অথবা ভিন্ন দূৰত্বত গাঁথি দি উল্লেখযোগ্য বিষয়, ঘটনা আদি মনত ৰখাৰ উপৰি ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰো প্ৰাথমিক কাৰ্য সম্পাদন কৰিছিল।

গ্ৰন্থ বা গাঁথিৰ মাজেৰে যিদৰে মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায় ঠিক তেনেদৰে একো একোটা প্ৰতীকৰ সহায়তো মানুহে এজনৰ ভাৱ আন এজনলৈ ব্যক্ত কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰেলগাড়ী এখন ৰখাবলৈ বা যাবলৈ দিব লগা হ'লে ৰেলৰ গাৰ্ডজনে ৰঙা বা সেউজীয়া ৰঙৰ পতাকা এখন ব্যৱহাৰ কৰে। আনহাতে, বাতৰি কাকত এখনত

কাৰোবাৰ মৃত্যুৰ বাতৰি প্ৰকাশ কৰোঁতে কাকতখনৰ চাৰিওফালে ক'লা আঁচ টানি দিয়ে। সেইদৰে কোনো বিখ্যাত লোকৰ মৃত্যু হ'লে শোক প্ৰকাশৰ বাবে পতাকা অৰ্ধনমিত কৰি ৰাখে। এনেদৰে প্ৰতীকৰ সহায়েৰে ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰা পদ্ধতিটোকে **প্ৰতীকাত্মক** লিপি বুলি অভিহিত কৰিব পৰা যায়। গ্ৰন্থলিপি আৰু প্ৰতীকাত্মক লিপিৰ জৰিয়তে যদিওবা এজনৰ মনৰ ভাৱ আনজনলৈ ব্যক্ত হয় তথাপি ইয়াক প্ৰকৃতাৰ্থত লিপি বুলি অভিহিত কৰিব পৰা নাযায়। দৰাচলতে, এইবোৰ আছিল লিপিৰ উদ্ভৱৰ প্ৰস্তুতি-ক্ৰিয়া।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

গ্ৰন্থলিপি বা প্ৰতীকাত্মক লিপিক কিয় প্ৰকৃতাৰ্থত লিপি বুলি ক'ব নোৱাৰি? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৪ লিপিৰ শ্ৰেণীবিভাগ

উদ্ভৱ আৰু ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস লক্ষ্য কৰি লিপিৰ বিকাশক প্ৰধানকৈ কেইটামান ভাগত ভাগ কৰিব পৰা যায়। এই ভাগকেইটা হ'ল—

- ক) চিত্ৰলিপি
- খ) ভাৱমূলক লিপি
- গ) ভাৱ-ধ্বনিমূলক লিপি
- ঘ) ধ্বনিমূলক লিপি

লিপিৰ বিকাশৰ এই স্তৰসমূহৰ বিষয়ে তলত আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল—

চিত্ৰলিপি : চিত্ৰৰ সহায়ত মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰাৰ যিটো ক্ষমতা তাকেই চিত্ৰলিপি বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। চিত্ৰলিপি লেখন কলাৰ প্ৰথম স্তৰ। আকৌ, চিত্ৰলিপিৰ পৰাই চিত্ৰকলাৰ ইতিহাসো আৰম্ভ হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। আদিম মানৱে প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন উপাদানসমূহক লক্ষ্য কৰিয়েই প্ৰথমাবস্থাত সেইবোৰৰ প্ৰতিচ্ছবি অংকন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত প্ৰধানভাৱে জীৱ-জন্তু, চৰাই-চিৰিকটি, মানুহ নাইবা কিছুমান জ্যামিतीय আকৃতিৰ চিহ্ন অংকন কৰিছিল। তেওঁলোকে এই চিত্ৰবোৰ পৰ্বত, গুহাৰ গাত বা কোনো বস্তুৰ ওপৰত অংকন কৰিছিল। এই চিত্ৰবোৰৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ মনৰ ভাৱ এজনৰ পৰা আনজনলৈ কঢ়িয়াই নিয়াত নিশ্চিতভাৱে সফল হৈছিল। কিয়নো

আদি মানৱে বাস্তৱৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই এই চিত্ৰবোৰ অংকন কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, এজনে যদি এটা বাঘৰ ছবি অংকন কৰে তেতিয়া তেওঁৰ ওচৰত থকা আনজনে তেওঁ যে বাঘৰ কথা ভাবিছে তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰিছিল। সময়ৰ অগ্ৰগতিত চিত্ৰলিপিৰ বিকাশ সাধন হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বৰ্তমান সময়তো চিত্ৰলিপিৰ প্ৰচলন থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। বৰ্তমান কালত ভৌগোলিক মান-চিত্ৰত পৰ্বত-পাহাৰ, নদ-নদী, কল-কাৰখানা আদিক আৰু পঞ্জিকাত থকা গ্ৰহবোৰক, পূৰ্ণিমা, অমাৱস্যা, একাদশী আদি তিথিবোৰক চিত্ৰৰ দ্বাৰা বুজোৱা হয়।

ভাৱমূলক লিপি : ভাৱমূলক লিপি হৈছে চিত্ৰলিপিৰ বিকশিত ৰূপ। অৰ্থাৎ লিপিৰ আদি স্তৰ চিত্ৰই পৰিৱৰ্তিত হৈ চিত্ৰটোৰ মাজেৰেও যে ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায় সেইটো বুজাবলৈ সক্ষম হৈছিল। চিত্ৰলিপিত যিটো বস্তুৰ চিত্ৰ অংকন কৰা হৈছিল, সেই বস্তুটোহে ব্যক্ত হৈছিল; কিন্তু ভাৱ লিপিত বস্তুটোৰ মাজেৰে তাৰ বিমূৰ্ত ভাৱৰাশিবোৰ সুন্দৰভাৱে প্ৰতিফলিত হৈ উঠিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, চিত্ৰলিপিত গোলাকাৰ চিত্ৰটোৱে অকল সূৰ্য্যটো বুজাইছিল। কিন্তু ভাৱলিপিত সূৰ্য্য যে দেৱতা ই উদ্ভূত আৰু ইয়াৰ মাজেৰে যে পৃথিৱীবাসীয়ে পোহৰ লাভ কৰি আছে এই ধাৰণাবোৰ বুজাই দিবলৈ সমৰ্থবান হৈছিল। আকৌ, চিত্ৰলিপিত ‘হাত’ এখনৰ চিত্ৰই অকল হাতখনকে বুজাইছিল কিন্তু ভাৱলিপিয়ে হাতখনৰ দ্বাৰা যে কাম কৰিব পৰা যায় সেইটো বুজাব পাৰিছিল। তেনেদৰে মানুহৰ মুখাবয়ৰ চিত্ৰত চকুৰ কাষত টোপালৰ চিহ্নই দুখৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে।

বৰ্তমান সময়তো ভাৱমূলক লিপিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ৰাষ্টা-ঘাট আদিৰ কাষত আঁৰি থোৱা চিত্ৰ-সম্বলিত ফলকবোৰে ৰাষ্টা-ঘাটৰ পৰিবেশ পৰিস্থিতিৰ বৰ্ণনা দিয়ে। আগত থকা দলং, ৰাস্তাৰ ভাজ, বিদ্যালয়ৰ অৱস্থিতি আদি খবৰ এই ফলকবোৰৰ পৰা পাব পাৰি। আধুনিক সময়ত জনপ্ৰিয় হৈ পৰা কাৰ্টুনবোৰো ভাৱলিপিৰে ৰূপান্তৰ।

ভাৱ-ধ্বনিমূলক লিপি : চিত্ৰলিপিয়ে যিদৰে পৰিৱৰ্তিত হৈ ভাৱলিপিত পৰিণত হ’ল ঠিক তেনেদৰে ভাৱলিপিও বিকশিত হৈ ভাৱ-ধ্বনিমূলক লিপিত পৰিণত হয়। এই লিপি চিত্ৰলিপি আৰু ধ্বনিকপৰ মিশ্ৰিত ফল। কিছুমান চিহ্ন চিত্ৰৰ নিচিনা আৰু কিছুমান আখৰৰ লেখীয়া। হড়প্পা আৰু মহেঞ্জাদাৰোত পোৱা চীল মোহৰৰ লিপি এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মেচোপটেমিয়া, হিটী, মিছৰৰ পুৰণি লিপি আদিক ভাৱলিপি বুলি ভবা হয় যদিও প্ৰকৃত অৰ্থত এইবোৰ ভাৱ-ধ্বনিমূলক লিপিহে।

ধ্বনিমূলক লিপি : লিপিৰ পূৰ্ণ বিকশিত ৰূপটোৱে হ’ল ধ্বনিমূলক লিপি। এই লিপিত চিহ্নবোৰে কোনো বস্তু বা ভাৱৰূপৰ প্ৰকাশ নকৰে। চিহ্নসমূহে ধ্বনিহে বুজায় আৰু সেই ধ্বনিবোৰে কোনো বস্তুৰ লগতে ভাৱৰ প্ৰকাশ কৰে।

ধ্বনিমূলক লিপিসমূহক **অক্ষৰাত্মক** আৰু **বৰ্ণাত্মক** —এই দুটা শিতানত ভাগ কৰিব পাৰি। অক্ষৰাত্মক লিপিত চিহ্নসমূহে ধ্বনি (বৰ্ণ) নুবুজায়। একোটা অক্ষৰহে সূচিত কৰে। অসমীয়া লিপি অক্ষৰাত্মক লিপিৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। ইয়াত ক, খ আদি চিহ্নৰ দ্বাৰা

ক + অ, খ + অ আদি বৰ্ণ সমষ্টিহে বুজায়। একোটা গাইগুটীয়া বৰ্ণক নুবুজায়। বৰ্ণাত্মক লিপিত প্ৰত্যেকটো চিহ্নই একোটা ধ্বনি (বৰ্ণ) বিশেষক চিহ্নিত কৰে। ৰোমান লিপি এই শ্ৰেণীৰ লিপি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) অক্ষৰাত্মক লিপি আৰু বৰ্ণাত্মক লিপিৰ মাজত কি দিশত পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

২) চিত্ৰ লিপি আৰু ভাৱলিপিৰ মাজত পাৰ্থক্য কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৫ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি

পৃথিৱীৰ লিপিসমূহক আমি প্ৰধানভাৱে দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰোঁ—

- ১) অক্ষৰ বা বৰ্ণ নথকা লিপি
- ২) অক্ষৰ বা বৰ্ণ থকা লিপি।

প্ৰথমবিধৰ উদাহৰণ হ'ল— চীনা বা বাণমুখ লিপি আৰু ৰোমান, দেৱানগৰী, ইংৰাজী, অসমীয়া আদি দ্বিতীয় বিধৰ উদাহৰণ। এতিয়া তলত আমি পৃথিৱীৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য পুৰণি লিপিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

ক) বাণমুখ লিপি : বাণমুখ লিপিকে পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম লিপি বুলি কোৱা হয়। আনুমানিক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৪০০০ বছৰৰ আশে পাশে মেচোপটেমিয়া অঞ্চলত এই লিপিৰ প্ৰয়োগ হৈছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অভিমত আগবঢ়াইছে। উৰুক অঞ্চলত এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন উদ্ধাৰ হৈছে। কেঁচা ঘূৰণীয়া মাটিৰ টুকুৰাৰ ওপৰত কাঠৰ টুকুৰা, হাড় অথবা অন্য কোনো কঠিন পদাৰ্থৰে আঁচ টানি এই লিপি লিখা হৈছিল। কঠিন পদাৰ্থৰে লিখা বাবে এইবোৰে বাণ অথবা কাড়ৰ আকৃতি লৈছিল। সেইবাবে এই লিপিক বাণমুখ

লিপি বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। আৰম্ভণিতে এই লিপি ওপৰৰ পৰা তললৈ লিখা হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত ইয়াক সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ আৰু খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২৬০০ মানৰ পৰা এই লিপি বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখাৰ ৰীতি প্ৰচলন হৈছিল।

বাণমুখ লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শনৰ পৰা এই লিপি যে চিত্ৰলিপিৰ লেখীয়া আছিল তাক সহজে বুজিব পৰা যায়। কিন্তু সময়ৰ সোঁতত বাণমুখ লিপিয়ে চিত্ৰলিপিৰ পৰা উন্নীত হৈ ভাৰলিপিলৈ পৰিবৰ্তিত হৈছিল। এইদৰে বাণমুখ লিপি পৰিবৰ্তন হৈ অন্তিম পৰ্য্যায়ত অৰ্ধ-আক্ষৰিক ৰূপ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। সেইবাবে কোনো কোনো পুৰালিপিতত্ত্ববিদে বাণমুখ লিপিকে আক্ষৰ লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে। প্ৰথম অৱস্থাত বাণমুখ লিপিত প্ৰায় দুহাজাৰ সংকেত চিহ্নৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা গৈছিল যদিও পিছলৈ ইয়াত ছশ সংকেত চিহ্নৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। বাণমুখ লিপিয়ে যেতিয়া আক্ষৰিক ৰূপ লাভ কৰিছিল তেতিয়া এই লিপি ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো বেমেজালিৰ সৃষ্টি হৈছিল। পিছত অৱশ্যে এই বেমেজালি আঁতৰাবলৈ মূল সংকেত চিহ্নৰ আগে পাছে কিছুমান বিশেষ ধৰণৰ চিহ্নৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। কিন্তু এই চিহ্নবোৰ উচ্চাৰিত হোৱা নাছিল। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে মাথোন ইয়াৰ ব্যৱহাৰহে হৈছিল। এটা প্ৰতীকৰদ্বাৰা একাধিক বস্তু বা ভাৱ নিৰ্দেশ কৰিবলগীয়া পৰিস্থিতিত কোনটো ভাৱ প্ৰকাশত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে তাক এই সহায়ক চিহ্নৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছিল।

খ) ইজিপ্তৰ পুত খোদিত লিপি : প্ৰাচীন মিছৰত মন্দিৰৰ লেখীয়া পৱিত্ৰ স্থানসমূহত শিলৰ ওপৰত কিছুমান সাংকেতিক চিহ্ন খোদিত কৰা হৈছিল। এই চিহ্নবোৰক মিছৰবাসীয়ে ভগৱানৰ বাণী বুলি সন্মান কৰিছিল আৰু লিপিবোৰক দেৱভাষা বা পুত লিপি আখ্যা দিছিল। গ্ৰীকসকলে আকৌ এই লিপিক পৱিত্ৰ লিপি বুলি অভিহিত কৰিছিল।

প্ৰথমাবস্থাত এই চিত্ৰাত্মক লিপিসমূহ দেৱভাষা হিচাপে প্ৰয়োগ হৈছিল। অৱশ্যে পিছলৈ এই লিপিবোৰ কাঠ, মাটিৰ ফলক আৰু পেপাইৰাছৰ ওপৰত খোদিত হ'বলৈ ধৰে। এইবোৰত জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ বিষয়বস্তুৰে স্থান লাভ কৰে। অন্যান্য লিপিৰ নিচিনাকৈ মিছৰীয় লিপিও চিত্ৰলিপিৰ পৰা বিকশিত হয়। গ্ৰীক আৰু ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ সময়ত এই লিপি আক্ষৰিক ৰূপলৈ পৰ্য্যবসিত হয়।

পুত খোদিত লিপিৰ কিছুমান উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়— এই লিপি সাধাৰণতে সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈও লিখা দেখা যায়। এই লিপিত একক ব্যঞ্জনধ্বনি বুজাবলৈ ২৪ টা আৰু সংযোগ ধ্বনি বুজাবলৈ ৭৫ টা প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ আছিল। আকৌ বেলেগ বেলেগ ব্যঞ্জনধ্বনি বুজাবলৈ সুকীয়া সুকীয়া প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ আছিল। এটা প্ৰতীকে সাধাৰণতে এটা ব্যঞ্জনধ্বনি বুজাইছিল যদিও কেতবোৰ প্ৰতীকে একাধিক ধ্বনিৰ দ্যোতনা দিছিল।

প্ৰাচীন পুত লিপিৰ পৰা দুবিধ লিপিৰ উদ্ভৱ হয়— পৱিত্ৰ লিপি আৰু গণলিপি। আদিম্ভৱৰ পুত লিপি জনসাধাৰণৰ উপযোগী নাছিল। সেয়েহে পুৰোহিত শ্ৰেণীয়ে এই

লিপিৰ অনুকৰণত কিছু পৰিমাণে সহজ সৰল এক প্ৰকাৰ লিপিৰ বিকাশ ঘটায়। প্ৰধানকৈ দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে ৰচিত স্তোত্ৰ, প্ৰাৰ্থনা আৰু আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক বিভিন্ন কথা পেপাইৰাছৰ ওপৰত এই লিপিৰে লিখা হৈছিল। এই শ্ৰেণীৰ লিপিত চিত্ৰৰ প্ৰতীক কমি আহে। এই লিপিক গ্ৰীকসকলে **পবিত্ৰ লিপি** বুলি নামকৰণ কৰিছিল। এই পবিত্ৰ লিপিটো সময়ত সৰলীকৃত হৈ অন্য এটা স্তৰলৈ আগবাঢ়ে। এই স্তৰৰ লিপিত আগৰ স্তৰত ব্যৱহৃত ছবিৰ প্ৰয়োগ লোপ পায়। ব্যৱসায়, বাণিজ্য, প্ৰশাসন আদি পৰিচালিত কৰিবলৈ এই লিপিবিধৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। এই লিপিবিধক **গণলিপি (Demotic)** নামেৰে জনা যায়। সম্ভৱত জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ লগত সাঙোৰ খোৱা বাবে এই লিপিক এই নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছিল।

গ) ক্ৰীট লিপি : ভূমধ্যসাগৰীয় অঞ্চলৰ ক্ৰীট দেশত যি লিপি প্ৰচলিত হৈছিল সেয়াই **ক্ৰীট লিপি**। এই লিপিক মিনোৱান লিপি ৰূপেও জনা যায়। মিনোচ ৰাজপ্ৰসাদত প্ৰাপ্ত মাটিৰ মোহৰত এই লিপি খোদিত আছে। আৰম্ভণি কালত এই লিপি চিত্ৰলিপিয়ে আছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০০০ বছৰৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১৭০০ লৈ উদ্ধাৰ হোৱা এই লিপিৰ চিহ্নবোৰে এই কথাকে প্ৰতীয়মান নিয়ায়। পৰৱৰ্তী কালত এই লিপি ভাৱলিপি আৰু ধ্বনিলিপিৰ পৰ্যায় পায়। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১৭০০ মানৰ পিছৰে পৰা এই লিপিয়ে ৰেখাত্মক ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে আৰু এই স্তৰত প্ৰথম স্তৰত থকা ৩৩৫ টা প্ৰতীক চিহ্নৰ ৯০ টা লৈ হ্ৰাস পায়। এই লিপি বাঁওফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখা হৈছিল।

ঘ) চীনা লিপি : খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০০ বছৰৰ পূৰ্বেই চীন দেশত লিপিৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। চীনালিপিৰ সৃষ্টি সন্দৰ্ভত ভালেমান জনশ্ৰুতিৰ প্ৰচলন আছে। এটা ধৰ্মীয় লোকবিশ্বাস মতে, অক্ষৰ দেৱতা ‘শেন’ হ’ল এই লিপিৰ উদ্ভাৱক। আন এটা জনশ্ৰুতি মতে, কেঁচু এডাল বগাই যাওঁতে সৃষ্টি হোৱা আঁকবাকৰ আঁত ধৰিয়ে ‘ৎসং-কী’ নামৰ এজন লোকে চীনা লিপিৰ আৱিষ্কাৰ কৰে। অন্য এটা জনশ্ৰুতিয়ে চীনালিপিৰ আৱিষ্কাৰক ৰূপে সম্ৰাট ‘ফু-শি’ক স্বীকৃতি দিয়ে।

চীনা লিপিৰ উৎস সম্পৰ্কে মতাদৰ্শ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। গ্ৰন্থলিপিৰ ভাৱদ্যোতক, সুমেৰুৰ বাণমুখ লিপি, মিছৰৰ পুত খোদিত লিপি, মেচোপটেমিয়া নাইবা সিন্ধু লিপিৰ চিত্ৰ প্ৰতীক, চীন দেশৰ পৰম্পৰাগত হস্ত মুদ্ৰা, চিত্ৰাংকন পদ্ধতি —এই আটাইবিলাকৰ সমাহাৰতে চীনালিপিয়ে বিকশিত হৈ উঠিছে বুলি পণ্ডিতসকলে মত আগবঢ়াইছে। বিভিন্ন উৎসৰপৰা পৰিগ্ৰহণ কৰা চীনা লিপিৰ চিহ্নসমূহক ড° ভোলানাথ তিৱাৰীয়ে *ভাষা-বিজ্ঞান* পুথিখনত চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- ১। চিত্ৰাত্মক চিহ্ন।
- ২। সংযুক্ত চিত্ৰাত্মক চিহ্ন।
- ৩। ভাৱ চিহ্ন।
- ৪। ধ্বন্যৰ্থ-সূচক চিহ্ন।

চিত্ৰাত্মক চিহ্ন : আৰম্ভণি অৱস্থাত চীনা লিপিৰ সকলোবোৰ প্ৰতীক চিহ্ন চিত্ৰাত্মক আছিল। চীনা সকলে যি বস্তু বা জন্তুৰ কথা ভাবিছিল তেতিয়াই সেই বস্তু নাইবা জন্তুৰ ছবি অংকন কৰি তাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, তেওঁলোকে সূৰ্যক বুজাবলৈ সূৰ্য, পৰ্বতক বুজাবলৈ পৰ্বত অথবা মাছক বুজাবলৈ মাছৰ ছবি অংকন কৰিছিল।

সংযুক্ত চিত্ৰাত্মক চিহ্ন : এই লিপিৰ দ্বিতীয় স্তৰত তেওঁলোকে প্ৰতীক চিহ্নসমূহক সংযুক্ত কৰি লৈছিল। তেওঁলোকে একাধিক চিত্ৰ মিলাই একোটা ভাৱ প্ৰকাশৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। একাধিক গছৰ চিত্ৰই অৰণ্যক সূচাইছিল।

ভাৰ চিহ্ন : চীনা লিপিত ভাৰ চিহ্নমালাৰো বিকাশ ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভাৰ চিহ্ন মালাত দুটা প্ৰতীক চিহ্নৰ দ্বাৰা এটা ভাৰ বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, দুখন হাতৰ ছবিৰ দ্বাৰা মিত্ৰতা বুজোৱা হৈছিল। ঠিক একেদৰে দুগৰাকী স্ত্ৰীৰ চিহ্নই কাজিয়া কৰি থকা বুজাইছিল।

ধ্বন্যৰ্থ-সূচক চিহ্ন : কথা কোৱা সুৰ অনুযায়ী চীনা ভাষাত এটা শব্দই বেলেগ বেলেগ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। কোৱাৰ সুৰে এই অৰ্থৰ তাৰতম্য ঘটায়। একে প্ৰতীক চিহ্নৰদ্বাৰা ভিন্ন অৰ্থ বুজাবলৈ মূল চিহ্নৰ পিছত কিছুমান ধ্বন্যৰ্থ সূচক চিহ্ন প্ৰয়োগ কৰা হয়।

৬) হিট্টী লিপি : পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম লিপিৰ ভিতৰত আন এটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ'ল হিট্টী লিপি। পশ্চিম এছিয়াৰ আনাতোলিয়াত (এছিয়া মাইনৰ) খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০০-ৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১২০০ লৈকে হিট্টী নামৰ এটা জাতিৰ লোকে বাস কৰিছিল। সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ দিশত এই জাতিৰ লোকসকল অতি আগৰণুৱা আছিল। তেওঁলোকে ব্যৱহাৰ কৰা লিপিকে হিট্টীলিপি বুলি জনা যায়। Hugo winckler নামৰ এজন ব্যক্তিয়ে ১৯০৬-০৭ আৰু ১৯১১-১২ চনত চলোৱা এক অনুসন্ধান আৰু খনন কাৰ্যৰ পৰা হিট্টী জাতিৰ বিষয়ে বহুতো কথা জানিব পৰা যায়। খনন কাৰ্যৰ পৰা এই লিপিৰ দহহাজাৰ মৃৎ ফলক আৱিষ্কৃত হয়। আন এক খনন কাৰ্যত এই লিপিত মাটিৰ ফলকত খোদিত কৰা অভিধান, আইন, শাসন-কাৰ্য, ইতিহাস, সন্ধিপত্ৰ, সাহিত্য, সংগীত, জ্যোতিবিদ্যা, আয়ুৰ্বেদ, পশুচিকিৎসা আদি বিষয়ক লেখনি উদ্ধাৰ হৈছে। এই আটাইবোৰে হিট্টীলিপিৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন।

প্ৰথম স্তৰত এই লিপি চিত্ৰাত্মক আছিল। পিছৰ পৰ্য্যায়ত চিত্ৰৰ পৰা গৈ ভাবাত্মক আৰু ধ্বন্যাত্মক ৰূপ লাভ কৰে। কোনো কোনো পণ্ডিতে হিট্টী লিপি মিছৰীয় পূত খোদিত লিপিৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে যদিও এই লিপিতকৈ বাণমুখ লিপিৰহে প্ৰভাৱ অধিক যেন বোধ হয়। কিয়নো হিট্টী ভাষাৰ শব্দসম্ভাৰত সুমেৰীয় আৰু আক্কাডীয় ভাষাৰ প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। হিট্টী লিপিত ৪১৯ টা প্ৰতীক চিহ্ন থকাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এই লিপি সাধাৰণতে সোঁহাতৰপৰা বাঁওহাতলৈ লিখা হৈছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬০০-ৰ পিছত এই লিপিৰ কোনো নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।

চ) ফিনিছীয় লিপি : খ্রীষ্টপূর্ব ১৮০০-ৰ পৰা খ্রীষ্টপূর্ব ৩৩২-ৰ ভিতৰত চিৰিয়াত ফিনিছীয় সভ্যতা আৰম্ভ হৈছিল। তেওঁলোকৰ ভাষা আছিল উত্তৰ ছেমীয়। ফিনিছীয় সকলে ব্যৱহাৰ কৰা লিপি সম্পৰ্কত বিভিন্ন মতানৈক্য পৰিলক্ষিত হয়। এটা মত অনুসৰি খ্রীষ্টপূর্ব দশম শতাব্দীৰ মিছৰীয় বৰ্ণাঙ্ক লিপিক এওঁলোকে নিজৰ লিপি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। প্ৰথম অৱস্থাত মাটিৰ ফলকত এই লিপি খোদিত কৰা হৈছিল যদিও পিছৰ পিনে পেপাৰাইছৰ ওপৰত নল, খাগৰিৰে এই লিপি লিপিবদ্ধ কৰা হয়। আন এটা মত অনুসৰি মিছৰৰ পুতখোদিত লিপিৰ পৰা ফিনিছীয় লিপিৰ বিকাশ হয়। বাণমুখ পুত খোদিত লিপি আৰু ক্ৰীট লিপিৰ প্ৰভাৱত স্বাধীন ভাৱে ফিনিছীয় লিপিৰ উদ্ভৱ হয় বুলিও অন্য এটা মত পোৱা যায়। খ্রীষ্টপূর্ব ২০০০-ৰ শেষ ভাগত এই লিপিৰ পূৰ্ণ বিকাশ ঘটে। বিকশিত এই লিপি আছিল বৰ্ণাঙ্ক। এই লিপিত ব্যঞ্জনধ্বনিৰে ব্যৱহাৰ আছে। স্বৰধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ পাবলৈ নাই।

ছ) গ্ৰীক লিপি : খ্রীষ্টপূর্ব ৯০০ মানত ফিনিছীয় লিপিৰ পৰা গ্ৰীক লিপিৰ বিকাশ ঘটে। ফিনিছীয় লিপিতে বৰ্ণলিপিৰ প্ৰকাশ ঘটিছিল যদিও সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰীক লিপিতহে ইয়াৰ বিকাশ ঘটে। কাৰণ এই লিপিত স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন দুয়ো প্ৰকাৰৰ বৰ্ণৰে প্ৰয়োগ আছিল। এই লিপি একাধিক ধৰণে লিখা হৈছিল। যেনে— বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ, সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ অথবা দুয়োটা পদ্ধতিৰ সংমিশ্ৰণেৰে। খ্রীষ্টপূর্ব সপ্তম শতাব্দীত খোদিত হোৱা কুস্ত লিপি এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। এই লিপিৰ প্ৰথম বৰ্ণ হ'ল 'আলফা' আৰু দ্বিতীয় বৰ্ণ হ'ল 'বিটা'। এই 'আলফা-বিটাৰ' পৰাই ইংৰাজী 'ALPHABAT'-ৰ জন্ম হয়।

জ) লেটিন লিপি : খ্রীষ্ট জন্মৰ ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীত বিকাশ লাভ কৰা লেটিন লিপি ইউৰোপত বহু প্ৰচলিত লিপিসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। কিছু সংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে, উত্তৰ ছেমীয় লিপিৰ পৰা এই লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছে। আন কিছুমানে আকৌ গ্ৰীক লিপিৰ পৰা এই লিপিৰ বিকাশ হৈছে বুলি অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। উত্তৰ ছেমীয় অথবা গ্ৰীক লিপিৰ পৰা কালক্ৰমত এট্ৰুস্কান লিপিৰ উদ্ভৱ হয় আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত এট্ৰুস্কান লিপিৰ পৰা অৱিয়ন, ৰিউনিক আৰু লেটিন লিপিৰ বিকাশ হয়। এই লিপি বহুলভাৱে ব্যৱহৃত লিপি। ইংৰাজী, ফৰাচী, স্পেনীয়, পৰ্তুগাল, ৰোমানীয়, পোলিস, চেক আদি ইউৰোপীয় ভাষাৰ উপৰি আফ্ৰিকাৰ বহু কেইটা ভাষাই এই লিপিক নিজৰ লিপি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে।

প্ৰথম অৱস্থাত লেটিন লিপিত ২৮ টা ধ্বনি লিপি আছিল। পিছৰ ফালে মধ্যযুগত ইয়াৰ সংখ্যা ২৪ টা হয়।

ঞ) আৰামীয় লিপি : পশ্চিম এছিয়াৰ চিৰিয়াত প্ৰচলিত উত্তৰ ছেমীয় লিপিৰ বিকশিত ৰূপটোৱে হ'ল আৰামীয় লিপি। জন্তুৰ ছালৰ ওপৰত লিখা 'ওল্ড টেষ্টামেণ্ট' এই লিপিৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। এই 'ওল্ড টেষ্টামেণ্ট' দুহাজাৰ বছৰৰ পূৰ্বতে লিখা হৈছিল। এই লিপিৰ পৰা পৰৱৰ্তী সময়ত কেইবাটাও নতুন লিপিৰ বিকাশ ঘটে। জেদ্দ আৰেস্তাৰ

পল্লবী, আশোককালীন খৰোষ্ঠী, প্ৰাচীন হিব্ৰু, এচিয়ানিক আৰু সিনেতিক লিপি ইয়াৰ পৰাই বিকাশ হৈছে। সিনেতিক লিপিৰ পৰা আৰবী লিপিৰ উদ্ভৱ হয়।

ট) সিন্ধু লিপি : অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিকে প্ৰাচীন ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বুলি ধৰা হৈছিল। হিন্দু সভ্যতাৰ হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰত প্ৰাপ্ত পোৰা মাটিৰ মোহৰে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত এই ধাৰণাৰ সলনি কৰে। এই মোহৰবোৰত চৰাই, মাছ, যাঁড় গৰু, এশিঙিয়া জন্তু, মানুহ আদিৰ চিত্ৰ অংকিত থকাৰ লগতে ভিন ভিন প্ৰতীক চিহ্নও অংকিত আছিল। এই প্ৰতীক চিহ্নবোৰৰ লগত সুমেৰ, মিহৰ, ক্ৰীট, হিট্টী, চীন আদি লিপিৰ লগত সাদৃশ্য আছে। লিপি চিহ্নৰ স্পষ্টতা, বৈখিকতা, বিবিধতা আদি সিন্ধুলিপিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। পুৰাবিদ সকলে সিন্ধু-সভ্যতাৰ এই মোহৰবোৰত খোদিত থকা লিপি চিহ্নবোৰক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে—

১। মৌলিক আৰু ২। যৌগিক।

যাঁড় গৰু, মাছ, চৰাই, মানুহ আদিবোৰ মৌলিক চিহ্ন আৰু এই মৌলিক চিহ্নবোৰৰ লগত ৰেখাবোৰ সংযোজিত হৈ থকা চিহ্নবোৰ যৌগিক। এই লিপি সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ লিখা হৈছিল। অৱশ্যে বাঁওফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখাৰ পদ্ধতিও প্ৰচলিত আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অভিমত দিছে।

পণ্ডিতসকলে হৰপ্পাৰ মোহৰত থকা লিপিক দুটা স্তৰত ভাগ কৰিছে—

(ক) আদি হৰপ্পীয় স্তৰ আৰু

(খ) উত্তৰ হৰপ্পীয় স্তৰ।

প্ৰথম স্তৰত ৪০ টা মৌলিক প্ৰতীক চিহ্নকে ধৰি ৩৯০ টা প্ৰতীক চিহ্ন আছিল। উত্তৰ হৰপ্পীয় স্তৰত এই প্ৰতীক চিহ্ন হ্ৰাস পাই ২০ টা হয়।

সিন্ধুলিপিৰ মূল সম্পৰ্কত পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানান মতভেদ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে সিন্ধুলিপি সুমেৰৰ পৰা বিকশিত হৈছে। ছেমীয় লিপিৰ সৈতে থকা সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰি পণ্ডিতসকলে এই অভিমতটো আগবঢ়াইছে। আকৌ আন এচাম পণ্ডিতে ভাৰতৰ সাৰস্বা মাটিতে সিন্ধুলিপিয়ে জন্ম লাভ কৰি বিকাশ লাভ কৰিছে বুলি উল্লেখ কৰিছে। সিন্ধুলিপিক প্ৰত্ন-ব্ৰাহ্মীৰূপ বুলি ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে মত পোষণ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) বাণমুখ লিপিৰ নামকৰণৰ মূল তাৎপৰ্য কি? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

২) পবিত্র লিপি আৰু গণলিপিৰ মাজত সীমাৰেখা কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

৩) চীনালিপিৰ চিহ্নসমূহে কি কি দিশত অৰ্থ ব্যক্ত কৰে? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

অতি প্ৰাচীন কালতে লিপিৰ জন্ম যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হৈছিল। জন্মৰে পৰা বিৱৰ্তন লক্ষ্য কৰি লিপিৰ বিকাশক চিত্ৰলিপি, ভাৱমূলক লিপি, ভাৱধ্বনিমূলক লিপি আৰু ধ্বনিমূলক লিপি –এই চাৰিটা স্তৰত ভাগ কৰিব পাৰি। চিত্ৰৰ যোগেদি ভাৱ প্ৰকাশিত হৈ চিত্ৰলিপিৰ জন্ম হয়। চিত্ৰই বস্তুৰ লগতে ভাৱৰ প্ৰকাশ ঘটোৱাই হ’ল ভাৱমূলক লিপি। ভাৱমূলক লিপিৰ বিকাশ হৈ ভাৱ-ধ্বনিমূলক লিপিৰ সৃষ্টি হয়। এই লিপি ভাৱ আৰু ধ্বনিৰ সংমিশ্ৰণ। লিপিৰ পূৰ্ণ বিকশিত ৰূপটোৱেই হ’ল ধ্বনিমূলক লিপি। ই দুই প্ৰকাৰৰ— অক্ষৰাত্মক আৰু বৰ্ণাত্মক। যিবোৰ লিপি চিহ্নই অক্ষৰ সূচায় সেইবোৰ অক্ষৰাত্মক লিপি আৰু যিবোৰে বৰ্ণ সূচায় সেইবোৰ বৰ্ণাত্মক লিপি। পৃথিৱীৰ সমগ্ৰ লিপিক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। অক্ষৰ বা বৰ্ণ নথকা লিপি আৰু অক্ষৰ বা বৰ্ণ থকা লিপি।

পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সভ্যতাত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন লিপিৰ জন্ম হৈছিল। এই লিপিসমূহৰ ভিতৰত বাণমুখ লিপি, ইজিপ্তৰ পুতখোদিত লিপি, ক্ৰীট লিপি, চীনা লিপি হিট্টা লিপি, ফিনিছীয় লিপি, গ্ৰীক লিপি, লেটিন লিপি, আৰামীয় লিপি আৰু সিন্ধুলিপি উল্লেখযোগ্য।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
- ২) লিপিৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ বৰ্ণনা কৰক।
- ৩) কি কি স্তৰৰ মাজেৰে লিপিয়ে বৰ্তমান অৱস্থা পাইছে? আলোচনা কৰক।
- ৪) চমুটোকা লিখক :

(ক) চিত্ৰলিপি, (খ) ভাৰলিপি, (গ) ভাৰ-ধ্বনি লিপি, (ঘ) ধ্বনিলিপি, (ঙ) বাণমুখ লিপি, (চ) ইজিপ্তৰ পুতখোদিত লিপি, (ছ) ব্ৰীট লিপি, (জ) চীনা লিপি, (ঝ) হিটী লিপি, (ঞ) ফিনিছীয় লিপি, (ট) গ্ৰীক লিপি, (ঠ) লেটিন লিপি, (ড) আৰামীয় লিপি আৰু (ঢ) সিঞ্চুলিপি।

৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
ভোলানাথ তিৰাৰী	: ভাষা-বিজ্ঞান
সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা	: অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ
ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ ভাৰতীয় লিপিৰ জন্ম আৰু বিৱৰ্তন
- ৪.৪ খৰোষ্ঠী লিপি
- ৪.৫ ব্ৰাহ্মী লিপি
- ৪.৬ কুষাণ লিপি
- ৪.৭ গুপ্তলিপি
- ৪.৮ ভাৰতৰ প্ৰাদেশিক লিপিসমূহ
- ৪.৯ বিদেশত ভাৰতীয় লিপি
- ৪.১০ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.১২ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

আগৰ বিভাগটিত লিপিৰ উৎপত্তিৰ লগতে পৃথিৱীৰ প্ৰধান লিপি কেতবোৰৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হৈছে। এই বিভাগটিত ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ ধাৰাসমূহ আলোচনা কৰা হ'ব।

সম্ৰাট অশোকৰ অনুশাসনত ব্যৱহৃত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰাই ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ বিকাশ হৈছে। এই লিপিৰ নামকৰণ আৰু উৎপত্তি সম্পৰ্কে ভিন্ন জনৰ ভিন্ন মত দেখা যায়। এই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰাই বিভিন্ন সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ মাজেদি আধুনিক ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ জন্ম হৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ লগতে বিদেশতো ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰচলন আছে। এই বিভাগটিত এই সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভাৰতীয় লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিৱৰ্তনৰ স্তৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব;

- খৰোষ্ঠী লিপিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব;
- অশোককালীন ব্ৰাহ্মী, কুষাণ লিপি আৰু গুপ্তলিপি সম্পৰ্কে টোকা দিব পাৰিব;
- ভাৰতবৰ্ষৰ লগতে বিদেশত প্ৰচলিত ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিব পাৰিব।

৪.৩ ভাৰতীয় লিপিৰ জন্ম আৰু বিবৰ্তন

সিদ্ধু সভ্যতাৰ পুৰালিপিৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন যদিও সেই সময়ৰে পৰা ভাৰতীয় লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰা এটি পোৱা নেযায়। সম্ৰাট অশোকৰ দিনৰ পৰাহে ভাৰতীয় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাবাহিক বুৰঞ্জী পোৱা যায়। অশোকৰ শিলালিপিত ব্যৱহৃত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা ভাৰতীয় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰা আৰম্ভ হৈছে। সিদ্ধু সভ্যতাৰ পুৰালিপিৰ লগত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কিবা সম্পৰ্ক আছেনে নাই এই বিষয়ে এটা সুস্থিৰ সিদ্ধান্ত আজিলৈকে কোনো পণ্ডিতে দিব পৰা নাই।

ভাৰতীয় লিপিৰ বিবৰ্তনৰ ধাৰা এটা ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা ধাৰাবাহিকভাৱে পোৱা গ'লেও সেই লিপিকে ভাৰতৰ প্ৰাচীনতম লিপি বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ এই লিপি আছিল সৌষ্ঠৱশীল আৰু পৈণত। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ নিচিনা সৌষ্ঠৱপূৰ্ণ আৰু পৈণত অৱস্থা পাবলৈ এটা লিপি কেইবাশ বছৰীয়া বিবৰ্তনৰ মাজেদি আহিব লাগিব। সম্ভৱতঃ সম্ৰাট অশোকৰ বহু বছৰ পূৰ্বে ব্ৰাহ্মী লিপি উদ্ভৱ হৈ বিকাশৰ পথত আগবাঢ়ে।

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানা মতভেদ থকা দেখা যায়। এচাম পণ্ডিতৰ মতে, প্ৰাচীন ভাৰতীয় লোকসকলে ফিনিছীয় সকলৰ পৰা এই লিপি পৰিগ্ৰহণ কৰে। বেহা-বেপাৰৰ যোগেদি এই লোকসকল ফিনিছীয় লিপিৰ সৈতে পৰিচিত হয় আৰু ভাৰতবৰ্ষত ইয়াৰ প্ৰচলন কৰায়। পিছৰ কালত এই লিপিয়ে ব্ৰাহ্মী লিপি বুলি জনাজাত হৈ পৰে। আন এদল পণ্ডিতে আকৌ ছেমীয় লিপিৰ পৰাহে ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উৎপত্তি হয় বুলি মত পোষণ কৰে। অধিকাংশ পণ্ডিতে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ ভাৰততে হোৱা বুলি মত আগবঢ়াইছে। সিদ্ধু সভ্যতাৰ শেষ স্তৰৰ ছীল-মোহৰ আদিৰ লিপিৰ লগত অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিৰ ভালেমান সাদৃশ্য আছে। সিদ্ধু সভ্যতাৰ লিপি চিত্ৰলিপি, ভাৱলিপি আৰু ভাৱধ্বনিমূলক লিপিৰ সমাহাৰ আছিল। সম্ভৱতঃ সেই লিপিৰ পৰাই কালক্ৰমত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ হৈছে।

ব্ৰাহ্মী লিপিক ভাৰতীয় লিপিৰ আদি জননী বুলি ক'ব পাৰি। অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দশ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ প্ৰথম অৰ্ধলৈকে শক আৰু ক্ষত্ৰপ ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ভালেমান দিশত পৰিৱৰ্তন ঘটায়। খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয় শতিকাত কুষাণ যুগত ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে ভালেমান দিশত বিকাশ লাভ কৰি গুপ্ত লিপিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মী লিপি বা গুপ্ত লিপিয়ে সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত বিয়পি পৰে আৰু উত্তৰ, দক্ষিণ, পূৱ, পশ্চিম এই চাৰিটা আঞ্চলিক ৰূপত বিকশিত হয়।

খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীৰ গুপ্ত লিপিয়ে ‘সিদ্ধ-মাতৃকা’ নামেৰে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত সিদ্ধ-মাতৃকাৰ পৰাই শাৰদা, শ্ৰীহৰ্ষ আৰু কুটিল এই তিনিটা আঞ্চলিক লিপিয়ে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত শাৰদা, মধ্য আৰু দক্ষিণ পশ্চিমাঞ্চলত শ্ৰীহৰ্ষ আৰু উত্তৰ-পূব অঞ্চলত কুটিল লিপিয়ে বিস্তাৰিত হয়। শাৰদা লিপিৰ পৰাই কাম্বোজী, গুৰমুখী, শ্ৰীহৰ্ষৰ পৰা দেৱনাগৰী, নন্দিনাগৰী আৰু কুটিল লিপিৰ পৰাই মৈথিলী, অসমীয়া, বঙলা, উড়িয়া, নেৱাৰী আদি লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ হৈছে বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ কুটিল লিপিৰ আগৰ স্তৰ গুপ্ত লিপিৰ পৰাই হোৱা বুলি এটা সুস্থিৰ সিদ্ধান্তলৈ অহা গৈছে।

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ সমসাময়িকভাৱে ভাৰতবৰ্ষত আন এবিধ লিপিৰ প্ৰচলন আছিল। সেই লিপিবিধ আছিল খৰোষ্ঠী লিপি। খৰোষ্ঠী লিপি অশোকৰ অনুশাসনমালাত ব্যৱহৃত হৈছিল। উত্তৰ পশ্চিমাঞ্চলৰ কেইখনমান শিলালিপিত এই লিপিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। পৰৱৰ্তী সময়ত এই লিপিৰ প্ৰচলন নোহোৱা হৈ পৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশত কোনবোৰ ৰাজবংশ অংশীদাৰ হৈছিল? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৪.৪ খৰোষ্ঠী লিপি

ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ ইতিহাসত খৰোষ্ঠী লিপিৰ ভূমিকা অনবদ্য। ভাৰতবৰ্ষত বহু বছৰ ধৰি খৰোষ্ঠী লিপিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। এই লিপিৰে ভাষা লিখিবলৈ সুবিধা নোহোৱা বাবে পৰৱৰ্তী সময়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ লাহে লাহে কমি আহে আৰু খ্রীষ্টজন্মৰ তিনিশবছৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষত এই লিপিৰ ব্যৱহাৰ নোহোৱা হৈ পৰে। সম্ৰাট অশোকৰ ধৰ্মলিপিসমূহত খৰোষ্ঠী লিপি ব্যৱহাৰ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পাকিস্তানৰ মানসেহ্ৰা আৰু শ্বাহবাজগটীত পোৱা গৈছে। অশোকৰ ৰাজত্বকালৰ পিছত শক, কুষাণ, ভাৰত-যৱন আদি বংশৰ ৰজাসকলেও খৰোষ্ঠী লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পোন প্ৰথমতে, পণ্ডিতসকলে খৰোষ্ঠী লিপিক গান্ধাৰী, কাবুলী, বেঙ্কোপালি, ইণ্ডো-বেক্ট্ৰি আদি নামেৰে অভিহিত কৰিছিল যদিও পৰৱৰ্তী সময়ত ‘খৰোষ্ঠী’ নামটোহে এই লিপিৰ নামকৰণত বেছি প্ৰযোজ্য হৈ পৰিল। এই লিপিক খৰোষ্ঠী কিয় বোলা হয়— পণ্ডিতসকলে তাৰ কিছুমান কাৰণ নিৰ্দেশ কৰিছে। এই কাৰণসমূহ এনেধৰণৰ—

- (ক) অধ্যাপক Terrien de la Couperie-এ কৈছে যে, 'কুলিউ, কিয়ালু বা কিয়ালুশ্বেতে প্ৰথমে এই লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল বাবে ইয়াৰ নাম খৰোষ্ঠী হৈছিল'। তেওঁ এই মতটো চীনা বিশ্বকোষৰ আঁত ধৰি আগবঢ়াইছে।
- (খ) এটা সময়ত মধ্য এছিয়াৰ কাছগড়ত খৰোষ্ঠী লিপিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। চীনা ভাষাত এই লিপিক 'কি-আ-লু-শ্বু-তা-লে' ৰূপে জনা যায়। ইয়াৰ সংস্কৃত ৰূপ হৈছে 'খৰোষ্ট্ৰ'। অধ্যাপক চিল'ভা লেভীয়ে এই মতটো আগবঢ়াইছে। কিন্তু ফ্ৰেঙ্ক আৰু পিশ্চেলে যুক্তি সহকাৰে দেখুৱাইছে যে, চীনা শব্দটোৰ সংস্কৃত ৰূপ 'খৰোষ্ট্ৰ' নহয় 'খৰোষ্ঠা'হে।
- (গ) দ্য প্ৰজিলুষ্কিয়ে কৈছে যে, 'এইবিধ লিপি গাধৰ ছালত লিখা বাবে ইয়াক খৰপৃষ্ঠী বুলি কোৱা হয়।' খৰপৃষ্ঠীয়ে পিছত ধ্বনি সংকোচনৰ ফলত 'খৰোষ্ঠী' ৰূপ লাভ কৰে বুলি তেওঁ উল্লেখ কৰিছে।
- (ঘ) এচাম পণ্ডিতে আৰামীয় ভাষাৰ পৰা খৰোষ্ঠী শব্দটো আহিছে বুলি মত পোষণ কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, আৰামীয় ভাষাৰ লিপিবাচক শব্দ 'খৰোট্ঠ'-এ সংস্কৃতত ৰূপান্তৰিত হৈ খৰোষ্ঠী ৰূপ লাভ কৰিছে।
- (ঙ) ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে হিব্ৰু শব্দ 'খৰোশেথ'ৰ পৰাই খৰোষ্ঠী শব্দটো অহা বুলি কৈছে।
- (চ) ভাৰতবাসীয়ে আকৌ এইবিধ লিপিৰ আখৰৰ গঢ় গাধৰ ওঁঠৰ লেখীয়া হোৱা বাবে ইয়াৰ নামকৰণ খৰোষ্ঠী কৰিছিল। এই মতটোকে ড° বুহলৰে *Indian Studies*-ত 'I am ready to accept this as true and historical' —বুলি উল্লেখ কৰিছে।

খৰোষ্ঠী লিপিৰ ব্যৱহাৰ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত হোৱা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। ভাৰতৰ গান্ধাৰ আৰু উত্তৰ পাঞ্জাবতহে এই লিপিৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। দৰাচলতে খৰোষ্ঠী লিপিৰে ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত প্ৰচলিত প্ৰাকৃত ভাষাকহে লিখিত ৰূপ দিয়া হৈছিল। এই লিপিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ সংখ্যা কম। ইয়াত ন আৰু ণ ৰ মাজত কোনো ধ্বণৰ পাৰ্থক্য দেখা নাযায়। ক্ষ ৰ ঠাইত খ; ও ৰ ঠাইত ত; দ্ধ ৰ ঠাইত ধ ৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। খৰোষ্ঠী লিপিৰ লিখন পদ্ধতি ব্ৰাহ্মীৰ বিপৰীত। অৰ্থাৎ এই লিপি সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ লিখা হৈছিল। অৱশ্যে পৰৱৰ্তী সময়ত ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰভাৱত পৰি এই লিপিয়েও লিখাৰ দিশ সলনি কৰা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে।

ড° বুহলৰ, টেলৰ, জোচেফ হলেভী আদি পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে আৰামীয় লিপিৰ সৈতে খৰোষ্ঠী লিপিৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে যদিও চাৰ এ. কানিংহাম আৰু ড° ৰাজবলী পাণ্ডে এই লিপিৰ বিকাশ ভাৰততে হোৱা বুলি উল্লেখ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

খৰোষ্ঠী লিপিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৫ ব্ৰাহ্মী লিপি

খ্ৰীষ্ট জন্মৰ তৃতীয় শতাব্দী পূৰ্বে ৰাজত্ব কৰা সম্ৰাট অশোকৰ ধৰ্মলিপিসমূহত ব্যৱহাৰ হোৱা এটা অন্যতম প্ৰধান লিপি হ'ল— ব্ৰাহ্মী লিপি। এই লিপিৰ নামকৰণ সম্পৰ্কে নানা মত দেখা যায়। চীনা বিশ্বকোষ 'ফা-ৱান-শু-লিন' অনুসৰি পোন প্ৰথমে ব্ৰহ্মাই (ফান্) এই লিপি ব্যৱহাৰ কৰা বাবে ইয়াৰ নাম ব্ৰাহ্মী হয়। আনহাতে, ভাৰতীয় বা ভাৰতবাসীৰ ধাৰণা মতে, ব্ৰাহ্মী লিপি ভাৰতৰ নিজা সম্পত্তি আৰু ইয়াৰ সৃষ্টি কৰ্তা স্বয়ং ব্ৰহ্ম। ভাৰতীয় আৰ্যসকলে ব্ৰহ্ম বা ব্ৰহ্মজ্ঞানক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিবলৈ যি লিপিৰ সৃষ্টি কৰি লৈছিল কালক্ৰমত সিয়েই ব্ৰাহ্মী নাম পাইছিল।

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ নামকৰণৰ ক্ষেত্ৰত নানা মত থকাৰ নিচিনাকৈ উৎপত্তি সম্পৰ্কতো পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানা মতভেদ থকা দেখা যায়। এচাম পণ্ডিতৰ মতানুসৰি এই লিপি ভাৰতৰ নিজা সম্পত্তি। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কত পণ্ডিতসকলে আগবঢ়োৱা মতবাদ সমূহ তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

ড° আৰ্চফ্ৰেড ম্যুলাৰ, জেমচ্ প্ৰিন্সেপ, ইমিলি শ্বেনাৰ্ট, জোচেফ হলেভী আদি পণ্ডিতসকলে গ্ৰীক লিপিৰ পৰাই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি মত পোষণ কৰিছে। এই মতটোৰ আঁত ধৰি হোৰেচ হোমান উইলচনে আকৌ গ্ৰীক লিপিৰ লগতে ফিনিছীয় লিপিৰ পৰাও ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি মত আগবঢ়াইছে।

আন এচাম পণ্ডিতে আকৌ ব্ৰাহ্মীলিপিৰ বিকাশৰ আঁৰত ছেমীয় লিপিৰ প্ৰভাৱ আছে বুলি অনুমান কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে ছেমীয়া লিপিৰ অন্তৰ্গত ফিনিছীয় লিপিৰ ভালেমান চিহ্নৰ লগত ব্ৰাহ্মীলিপিৰ সাদৃশ্য আছে।

ড° আই. টেলৰে দক্ষিণ ছেমীয় লিপিৰ পৰা ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ হৈছে বুলি মত পোষণ কৰিছে। আনহাতে যোহান গে অৰ্গ ব্ৰুহল্ৰে উত্তৰ ছেমীয় লিপিৰ প্ৰভাৱতহে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে। তেওঁ উত্তৰ ছেমীয় লিপিক ব্ৰাহ্মীলিপিৰ জননী বুলি দৃঢ়তাৰে উল্লেখ কৰিছে।

পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কত আগবঢ়োৱা ওপৰোক্ত মতবাদসমূহক একেবাৰে যুক্তিপূৰ্ণ বুলি ক'ব নোৱাৰি। তেওঁলোকে যিবোৰ দিশৰ ওপৰত

ভিত্তি কৰি ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি গ্ৰীক, ছেমীয় বা ফিনিছীয় লিপিৰ পৰা হোৱা বুলি ক’ব খোজে সেইবোৰ যথা সৰ্বস্ব নহয়।

আন এচাম পুৰালিপিতত্ববিদে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি ভাৰতবৰ্ষতে হোৱা বুলি ধাৰণা কৰিছে। সেই চামৰ ভিতৰত ড° এফ মেচনে দাঙি ধৰা অভিমত অনুসৰি খ্ৰীঃপূঃ ছয় শতাব্দী পূৰ্বে ভাৰতবৰ্ষত বৰ্ণমালাৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু গৌতম বুদ্ধৰ জন্মৰ বছৰ বছৰ আগতে তাৰ প্ৰয়োগ আছিল। ভাষাতত্ববিদ জন বিমেণ্ড খ্ৰীষ্টজন্মৰ তিনিশ বছৰ আগৰেপৰা পালি আখৰৰ ব্যৱহাৰ আছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে। ড° এফ. মেচন আৰু জন বিমৰ মতক সমৰ্থন কৰি জেনেৰেল এ. কানিংহামে ১৮৭৬ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰকাশিত *Corpus Inscriptionum Indicarum* শীৰ্ষক সম্পাদিত গ্ৰন্থখনৰ পাতনিত ভাৰতীয় পালি বা ব্ৰাহ্মীলিপি ভাৰতীয় চিত্ৰলিপিৰ পৰা বিকশিত হৈছে বুলি দৃঢ়ভাৱে উল্লেখ কৰিছে। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি যে ভাৰততে হৈছে, ই যে কোনো বিদেশী লিপিৰ পৰা বিকাশ হোৱা নাই— এই কথাটো সিদ্ধুলিপিৰ উদ্ভাৱনৰ ফলত নিশ্চিত হ’ব পৰা যায়। সিদ্ধুলিপি চিত্ৰলিপি, ভাৰলিপি আৰু ভাৰধ্বনিমূলক লিপিৰ এক মিশ্ৰিত সমাহাৰ। সেইফালৰ পৰাই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ সিদ্ধুলিপিৰ পৰা হোৱা বুলি ক’ব পাৰি। এই দিশটোলৈ পোনতে পণ্ডিত লণ্ডনে আঙুলিয়াই দিয়ে। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ এনেদৰে উল্লেখ কৰি কৈছে যে—

“The early syllabic alphabet of Northern India known as Brahmi Script, from which all later characters were derived, is most probably a survival of the early pictographic system of the indus valley”

ড° ভোলানাথ তিৱাৰীয়ে সিদ্ধুলিপিৰ দহোটা অক্ষৰৰ সৈতে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ দহোটা অক্ষৰৰ সাদৃশ্য দেখুৱাই ব্ৰাহ্মীলিপিৰ লগত সিদ্ধুলিপিৰ যে সুদৃঢ় সম্পৰ্ক তাক দাঙি ধৰে।

ব্ৰাহ্মীলিপি সাধাৰণতে বাঁওফালৰপৰা সোঁফাললৈ লিখা হৈছিল যদিও কেতিয়াবা কেতিয়াবা ইয়াক সোঁফালৰ পৰাও বাঁওফাললৈ লিখাও হৈছিল। মধ্যপ্ৰদেশৰ এৰণ নামে ঠাইত প্ৰাপ্ত মুদ্ৰা এটিত উৎকীৰ্ণ লিপিৰ উপৰি সিংহলত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কেবাখনো অভিলেখ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এইবোৰ সোঁফালৰপৰা বাঁওফাললৈ লিখা হৈছিল। তদুপৰি অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ য়েৰৰগুৰি নামে ঠাইত প্ৰাপ্ত অনুশাসনখনিৰ এটা শাৰী লিখা হৈছে বাঁওফালৰপৰা সোঁফাললৈ আৰু দ্বিতীয়টো শাৰী আৰম্ভ হৈছে সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ। তৃতীয়টো শাৰী পুনৰ বাঁওফালৰ পৰা সোঁফাললৈকে লিখা হৈছে।

খ্ৰীষ্ট জন্মৰ তৃতীয় শতাব্দীত সশ্ৰী অশোকৰ ৰাজত্বকালত তেওঁৰ ধৰ্মলিপিসমূহ খোদিত কৰিবলৈ পোনপ্ৰথমে ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। অশোককালীন ব্ৰাহ্মীলিপিৰ নিদৰ্শনসমূহ গিৰিশিলাপৃষ্ঠ, শিলাফলক অথবা শিলাস্তম্ভত সংৰক্ষিত হৈ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ১৮২২ চনত পশ্চিম ভাৰতৰ কাঠিয়াবাড়ৰ জুনাগড় ৰাজ্যৰ

গিৰনাৰ নামৰ ঠাইত আৰু ১৮৩৭ চনত উৰিষ্যাৰ ভূৰনেশ্বৰৰ ধৌলিত উদ্ধাৰ হোৱা শিলালিপিসমূহত অশোককালীন ব্ৰাহ্মীৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি ১৮৬০ চনত উত্তৰ প্ৰদেশৰ দেৰাডুন জিলাৰ কালসী নামৰ ঠাইত চৈধ্যখন শিলালেখ একেলগে খোদিত কৰা শিল উদ্ধাৰ হৈছে।

অশোককালীন ব্ৰাহ্মীলিপি দেখিবলৈ পোন আৰু কৌণিক। আখৰবোৰ সমান। এই লিপিৰ শাৰীবোৰ বাঁওফালৰপৰা সোঁফাললৈ লিখা হৈছিল। শিলালিপিসমূহত আখৰৰ গড় কৌণিক হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। আকৌ স্তম্ভলিপিত আখৰবোৰ পকাই পকাই লিখা দেখা যায়।

ড° চি. এচ. উপাসকে অশোককালীন ব্ৰাহ্মীত দুটা ৰূপ থকা বুলি অভিহিত কৰিছে। ইয়াৰে প্ৰথম ৰূপটো হ'ল মৌলিক ৰূপ আৰু দ্বিতীয়টো সাধিত ৰূপ।

মৌলিক ৰূপটোত তিনিটা স্বৰবৰ্ণ আৰু একৈশটা ব্যঞ্জনবৰ্ণ পোৱা যায়। আকৌ সাধিত ৰূপটোত স্বৰবৰ্ণ সাতোটা আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণ তেৰটা। মৌলিক ৰূপটোত সৰ্বমুঠ আখৰৰ সংখ্যা—২৪টা আৰু সাধিত ৰূপটোত —২১টা।

মৌলিক ৰূপৰ অক্ষৰসমূহ এনেধৰণৰ—

স্বৰবৰ্ণঃ অ, ই, উ।

ব্যঞ্জনবৰ্ণঃ ক, গ, ঘ, চ, জ, ঝ, ট, ড, ত, দ, ন, প, ব, ম, য, ৰ, ল, ৱ, ম, স, আৰু হ।

আনহাতে সাধিত ৰূপটোত ব্যৱহাৰ হোৱা অক্ষৰসমূহ হ'ল—

স্বৰবৰ্ণঃ আ, ঈ, উ, ঐ, ও, ঔ আৰু ং

ব্যঞ্জনবৰ্ণঃ খ, ঙ, চ, ঞ, ঠ, ঢ, ণ, থ, ধ, ফ, ভ, ড় আৰু ষ।

অশোকৰ শিলালেখসমূহত অ, আ, ই, এ, উ, ও আৰু অং— এই সাতোটা স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰয়োগ আদি স্থানত দেখিবলৈ পোৱা যায়। আকৌ আ, ই, ঈ, উ, ঔ, এ, ঐ, ও আৰু অনুস্বাৰৰ মধ্যৱতীস্থানত প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়।

ব্ৰাহ্মীলিপিৰ বিকাশৰ ইতিহাসত বৰঙণি যোগোৱা দুটা উল্লেখযোগ্য ৰাজবংশ হৈছে— শক বংশ আৰু ক্ষত্ৰপ বংশ। ক্ষত্ৰপ শক বংশৰে এটা অন্যতম প্ৰধান ভাগ। এওঁলোক প্ৰধানতঃ বহিৰ্ভাৰতীয় লোক, এওঁলোকে নিম্ন সিন্ধুত উপনিবেশ স্থাপন কৰিছিল।

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দশ শতাব্দীৰপৰা খ্ৰীষ্টজন্মৰ সময়লৈকে ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে বিকাশৰ পথত আগবাঢ়ে। এই সময়ছোৱাতে ভাৰতত বৈদেশিক আক্ৰমণ চলে আৰু ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চল গ্ৰীকসকলৰ অধীনলৈ যায়। ফলস্বৰূপে ভাৰতীয় লিখন কলাত গ্ৰীকসকলৰ প্ৰভাৱ পৰিবলৈ ধৰে। এই প্ৰভাৱ ভাৰতত মুদ্ৰা লিপিয়ে বহন কৰে।

কিয়নো তেওঁলোকে ভাৰতভূমিত প্ৰচলিত হৈ থকা মুদ্ৰাত ছাপ দিয়া পদ্ধতিটোৰ পৰিবৰ্তন ঘটাই এটা নতুন পদ্ধতিৰ প্ৰবৰ্তন কৰায়। এই পদ্ধতিমতে, মুদ্ৰাটোৰ এফালে বজাজনৰ শিৰভাগ খোদিত কৰে আৰু আনটো ফালত বজাৰ নামটো। নাম থকা ফালটোত বিভিন্ন গ্ৰীক দেৱ-দেৱী, অশ্বাৰোহী, হাতী আদিৰ প্ৰতিকৃতি গ্ৰীক খৰোষ্ঠী অথবা গ্ৰীক ব্ৰাহ্মীৰে খোদিত কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতাব্দীৰ শেষ ভাগৰ পৰা যেতিয়া শক আৰু ক্ষত্ৰপসকলে ৰাজকাৰ্যৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰে তেতিয়াৰ পৰা ভাৰতীয় লিপিত নানা পৰিবৰ্তন হয়। প্ৰথমতে, তেওঁলোকে গ্ৰীকসকলৰ আৰ্হিত মুদ্ৰাংকণ কৰিবলৈ লৈছিল যদিও পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত মুদ্ৰাৰ উপৰি শিলালেখত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপিৰ ৰূপ সলাবলৈও সক্ষম হয়। তেওঁলোকে অক্ষৰৰ শিৰাংশ অংকনতো বিশেষ মনোযোগ দিছিল। এই সময়ছোৱাৰ লিপিত যুক্তাক্ষৰৰ অধিক প্ৰয়োগ হয়। অশোককালীন ব্ৰাহ্মীলিপিত সংখ্যাসূচক ৪, ৬, ৫০ আৰু ২০০ এই প্ৰতীকসমূহৰ ব্যৱহাৰ আছিল। কিন্তু এই সময়ছোৱাত সংখ্যাবাচক চিহ্নৰ সংখ্যা বৃদ্ধি হয়। ১, ২, ৯, ১০, ৭০, ৯০ আৰু ২০০ সংখ্যাবাচক প্ৰতীকচিহ্নবোৰৰ প্ৰয়োগ এই যুগৰ ব্ৰাহ্মী লিপিৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) ব্ৰাহ্মী নামটিৰ তাৎপৰ্য কি? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....

২) ব্ৰাহ্মী লিপিৰ জন্ম ভাৰতত বুলি কোৱাৰ যুক্তি আছে নে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....

৪.৬ কুষাণ লিপি

অশোকৰ দিনত উদ্ভৱ হোৱা ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ একাধিক দশকলৈকে শক আৰু ক্ষত্ৰপ ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ভালেমান দিশত পৰিবৰ্তন সাধিত হয়। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম-দ্বিতীয় শতাব্দীত কুষাণসকলে ভাৰতবৰ্ষত ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰে। এই বংশৰ ৰাজত্বকালত ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে একাধিক দিশত মোট সলায়। এই সময়ছোৱাৰ ব্ৰাহ্মীলিপিকে কুষাণ লিপি বোলা হয়। কণিষ্ক, হৰিষ্ক আদি কুষাণবংশীয় ৰজাসকলৰ শিলালিপি, মোহৰলিপিত এই লিপিৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়।

কুমাণ লিপিৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে কলাত্মক ৰূপৰ ফালে ধাৰিত হয়। ইয়াৰ আগৰ ব্ৰাহ্মী লিপিৰ অনুভূমিক অথবা লম্বৰেখাবোৰ পোন হোৱাৰ বিপৰীতে কুমাণ লিপিত ৰেখাবোৰে বক্ৰ বা বৰ্তুল ৰূপ ধাৰণ কৰে। বিভিন্ন প্ৰতীক চিহ্নবোৰো নানা দিশত বিকাশ আৰম্ভ হয়। এই বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ তলত দাঙি দৰা হ'ল—

- (১) ব্ৰাহ্মীলিপিৰ আখৰবোৰ আছিল থিয় আৰু সবল আকৃতিৰ। আখৰবোৰৰ ওপৰত শিৰোৰেখা বা মাত্ৰা নাছিল। কুমাণ লিপিত আখৰবোৰে বেকা আৰু বৰ্তুল ৰূপ ধাৰণ কৰে। দুই এটা অক্ষৰৰ শীৰ্ষস্থানে ত্ৰিকোণাত্মক ৰূপ লাভ কৰে। আখৰবোৰত ক্ষুদ্ৰ মাত্ৰা বা শিৰোৰেখাৰ আগম হয়। ন, ণ, স, ল আৰু স্য অক্ষৰে বক্ৰৰূপ ধাৰণ কৰে।
- (২) কুমাণলিপিত একাধিক নতুন অক্ষৰৰ আগম হয়। ঋ, ঙ আৰু ঞ আদি যুক্তাক্ষৰে আৰু 'ল' অক্ষৰে এই সময়ছোৱাতে ভূমুকি মাৰে। 'সিদ্ধম' শব্দৰ হুলন্ত 'ম্'ৰ প্ৰয়োগ এই সময়ছোৱাৰ ব্ৰাহ্মী লিপিৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।
- (৩) স্বৰৰ গৌণ ৰূপবোৰ অশোককালীন ব্ৰাহ্মীত পোন আছিল। কুমাণকালত এই ৰূপবোৰে বক্ৰতা গুণ লাভ কৰে।
- (৪) সংখ্যাসূচক প্ৰতীকৰ বহুল ব্যৱহাৰ এই লিপিৰ এটা অন্যতম বৈশিষ্ট্য। এই লিপিত ১, ২, ৩, ৪, ৫, ৬, ৭, ৮, ৯, ১০, ২০, ৩০, ৪০, ৫০, ৬০, ৭০, ৮০, ৯০, ১০০ আৰু ২০০ প্ৰতীক চিহ্নৰ প্ৰয়োগ পোৱা যায়। আনহাতে ২২ সংখ্যাটো ২০+২ এই ৰূপত এই সময়ছোৱাতে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল।

ড° বৃহলৰে কুমাণ লিপিৰ পৰিৱৰ্তনসমূহ এনেদৰে দাঙি ধৰিছে—

- (১) 'অ' আৰু 'আ' ৰ লম্বৰেখাৰ দৈৰ্ঘ্য বাঢ়িছিল।
- (২) আদি 'ই' বুজাবলৈ বহুৱা তিনিটা বিন্দুৰ দুটা অনুভূমিক আছিল যদিও এই কালত তৃতীয় বিন্দুটো বাওঁফালে বহুৱাৰ ব্যৱস্থা হৈছিল।
- (৩) 'ঘ' ৰ ৰূপৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন সাধিত হৈছিল।
- (৪) 'ত' ৰ তলত এটা ফাঁচৰ উদয় হৈছিল।
- (৫) 'দ' ৰ অন্তিমভাগ সোঁফাললৈ ভাঁজ লৈছিল আৰু সোঁফালৰ অংশৰ দৈৰ্ঘ্য বাঢ়িছিল।
- (৬) 'ধ' ৰ অবয়ব অধিক চেপন হয় আৰু অনুভূমিক ফালে ই কৌণিক ৰূপ লৈছিল।
- (৭) 'ন' ৰ অনুভূমিক ৰেখাডাল বক্ৰৰূপ ধাৰণ কৰিছিল।
- (৮) 'ৰ' ৰো ভালেমান পৰিৱৰ্তন সাধন হৈছিল।
- (৯) 'শ' ৰ বাওঁফালৰ নিম্নমুখী ৰেখাডালৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন সাধন হৈছিল।
- (১০) 'ষ' ৰ মাজৰ ৰেখাডাল অনুভূমিক কল্পিত ৰেখাৰ সমান্তৰালকৈ দণ্ডৰ বাওঁফালৰ অংশটোৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন হৈছিল।

কুৰাণকালীন ব্ৰাহ্মী লিপিত দুটা শৈলীয়ে গা কৰি উঠিছিল। পশ্চিমা শৈলী আৰু পূৰ্বী শৈলী। দুয়োটা শৈলীৰ পাৰ্থক্য থকা আখৰবোৰ আছিল— শ, ল, হ, স। কুৰাণ লিপিয়ে উত্তৰ ভাৰতত পশ্চিমা আৰু পূৰ্বী শৈলীৰে বিকশিত হৈ উঠাৰ সময়তে দক্ষিণ ভাৰততো সমান্তৰালভাৱে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ হৈছিল। অৱশ্যে অশোকৰ দিনতে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উত্তৰ আৰু দক্ষিণ এই দুটা শৈলীয়ে গা কৰি উঠিছিল। উত্তৰ ভাৰততকৈ দক্ষিণ ভাৰতৰ শৈলীয়ে অধিক কলাত্মক ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছিল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কুৰাণ যুগত ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে কি কি দিশত কলাত্মক ৰূপ লাভ কৰিছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৪.৭ গুপ্তলিপি

ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসত গুপ্তযুগ এটি উল্লেখযোগ্য যুগ। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীৰ ভাৰতবৰ্ষত গুপ্ত বংশ প্ৰতিষ্ঠা হয়। গুপ্তবংশৰ ৰাজত্বকালত ব্ৰাহ্মীলিপিৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন সাধন হয় আৰু লেখন ৰীতিত একাধিক শৈলীয়ে গা কৰি উঠে।

গুপ্তসম্ৰাটসকলৰ ৰাজত্বকালত উত্তৰ ভাৰতভূমিত যি লিপি প্ৰচলিত আছিল তাকেই গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপি বা সাধাৰণভাৱে গুপ্তলিপি বুলি অভিহিত কৰা হয়। গুপ্তলিপিক দুই ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপিক আদিগুপ্ত লিপি আৰু তাৰ পিছত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপি পৰৱৰ্তীকালীন গুপ্তলিপি।

আদিস্তম্ভৰ গুপ্তলিপি উত্তৰ ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলীত বিভক্ত। অৱশ্যে এই বিভাজন অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিতে গা কৰি উঠিছিল। খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীত লিপিৰ লেখন কলা-কৌশলৰ উন্নতি, লিপিবোৰৰ অলংকৰণৰ প্ৰতি স্পৃহা আৰু সৰল ৰূপত লেখাৰ ধাউতিৰ ফলতেই পৰৱৰ্তী গুপ্তলিপিৰ পৰা ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক লিপি মালাৰ উৎপত্তি হয়।

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ পঞ্চম শতাব্দীৰ উত্তৰ-ভাৰতৰ প্ৰচলিত ব্ৰাহ্মীলিপিক ড° বৃহলৰে তিনিটা ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- (ক) পূৰ্বী শৈলীঃ ইয়াৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলেখ আৰু স্কন্ধগুপ্তৰ শৈললেখত।

(খ) পশ্চিমা শৈলীঃ ক্ষুদ্রগুপ্তৰ ইন্দোৰ তাম্ৰলেখ, ভিতাৰি স্তম্ভলেখ আৰু দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ মথুৰা লেখন এই শৈলীৰ নিদৰ্শন।

(গ) পশ্চিমা কৌণিক শৈলীঃ এই শৈলীৰ আখৰবোৰ কৌণিক ৰূপৰ। প্ৰথম কুমাৰ গুপ্তৰ বিলসদ অভিলেখ আৰু চন্দ্ৰৰ মেহৰৌলী স্তম্ভলেখত এইবিধ শৈলীৰ নমুনা পোৱা যায়।

এই শৈলীকেইটাৰ ভিন্নতা অনা আখৰকেইটা হ'ল— শ, ল আৰু হ।

গুপ্তসকলে প্ৰথম অৱস্থাত সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত পূৰ্বী আৰু পশ্চিমা শৈলীত অভিলেখ মালাবোৰ খোদিত কৰিছিল। পুৰাতত্ত্ববিদ ৰাখল দাস বন্দোপাধ্যায়ৰ মতে, পূৰ্বী আৰু পশ্চিমা শৈলীৰ পাৰ্থক্য অনা আখৰকেইটা হ'ল— ল, শ, হ, ম আৰু স।

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীৰ পৰা গুপ্তলিপিৰ বিকাশ আৰম্ভ হয় আৰু ষষ্ঠ শতাব্দীত এই পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰাটো স্পষ্ট হৈ উঠে। এই সময়ছোৱাত গুপ্তলিপিয়ে নানা দিশত পৰিৱৰ্তিত হৈ কলাত্মক ৰূপ লাভ কৰে। পৰিৱৰ্তনৰ কাৰকসমূহৰ বিষয়ে আমি আগতেই উল্লেখ কৰি আছোঁ। লিপি পৰিৱৰ্তনত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰা এটি কাৰক হ'ল— কলমৰ ব্যৱহাৰ। কলমৰ ব্যৱহাৰে এই সময়ৰ আখৰসমূহত কেইটিমান পৰিৱৰ্তন আনে। এই কেইটা হ'ল—

- ১) আখৰত শিৰোৰেখাবোৰ স্পষ্ট হয় আৰু শিৰোৰেখাত এটি ত্ৰিকোণৰ সৃষ্টি হয়।
- ২) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিত আখৰবোৰৰ দণ্ডৰ তলৰফালে একোটি পাদচিহ্নৰ সৃষ্টি হয় আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত ই পুচ্চলৈ পৰিৱৰ্তন হয়।
- ৩) কলমেৰে খৰকৈ লিখাৰ ফলত আখৰবোৰ অধিক অলংকৃত হৈ পৰে।

খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা গুপ্ত লিপিয়ে সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতৰ লগতে দক্ষিণ ভাৰতলৈকে প্ৰচলিত হৈ পৰে। দক্ষিণ প্ৰান্তত প্ৰচলিত পল্লৱ লিপিও গুপ্তলিপিৰে এটা প্ৰতিৰূপ। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীৰ গুপ্তলিপিৰ সিদ্ধমাতৃকা বুলি জনাজাত হৈ পৰে। এই লিপিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰতো বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা প্ৰায় দশম শতাব্দীলৈকে উত্তৰ ভাৰতত প্ৰচলিত হৈ থকা লিপিৰ নামেই আছিল 'সিদ্ধমাতৃকা'। এই লিপিৰ আন এটা নাম আছিল 'সিদ্ধম লিপি'। 'ও নমঃ সিদ্ধম' শব্দ এই লিপিৰ আৰম্ভণিত ব্যৱহাৰ হোৱা বাবে ইয়াক সিদ্ধম লিপি নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছিল। কলাত্মক ৰূপ এই লিপিৰ এটা মনকৰিবলগীয়া দিশ।

পৰৱৰ্তী সময়ত সিদ্ধমাতৃকা লিপিৰ পৰা তিনিটা আঞ্চলিক ৰূপৰ উদ্ভৱ হৈছিল—

- (ক) শাৰদা বা উত্তৰ পশ্চিমা।
- (খ) শ্ৰীহৰ্ষ বা দক্ষিণ-পশ্চিমা আৰু উত্তৰ মধ্যদেশ।
- (গ) কুটিল বা পূৰ্বী।

শাৰদা উত্তৰ-পশ্চিমাঞ্চলত, শ্ৰীহৰ্ষ দক্ষিণ-পশ্চিমাঞ্চলত আৰু কুটিল লিপি উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত প্ৰচলিত হৈছিল। সময়ৰ সোঁতত শাৰদা লিপিৰ পৰা কাশ্মীৰী, গুৰুমুখী, শ্ৰীহৰ্ষৰ পৰা দেৱানাগৰী আৰু নন্দিনাগৰী আৰু কুটিল লিপিৰ পৰা পূৰ্ব ভাৰতৰ লিপিসমূহৰ উদ্ভৱ হয়। পূৰ্বভাৰতৰ লিপিসমূহৰ ভিতৰত মৈথিলী, অসমীয়া, বঙলা আৰু উড়িয়া লিপিক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। নেপালৰ নেৱাৰী লিপিত কুটিল লিপিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। কোনো কোনো পণ্ডিতে আকৌ কুটিল-লিপিৰ পৰাই প্ৰাচীন নাগৰী আৰু শাৰদা লিপিৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি মতপ্ৰকাশ কৰিছে।

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীৰ পিছৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম-অষ্টম শতাব্দীলৈ গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে পৰিৱৰ্তিত হৈ প্ৰত্ন-আঞ্চলিক লিপিমালাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। ড° আহমদ হাসান দানীয়ে গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপিৰ পৰিবৰ্তনৰ ধাৰাটোক এনেদৰে শ্ৰেণীবিভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- (১) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপি।
- (২) গুজৰাট, ৰাজস্থান আৰু মধ্যভাৰতীয় লিপি।
- (৩) দক্ষিণী শৈলী।
- (৪) দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলী।

(১) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিক আৰু তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে—

- (ক) মধ্য গংগা উপত্যকাৰ লিপি : বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, উৰিষ্যা আৰু বিষ্ণুলৈকে বিয়পি আছে।
- (খ) পূৰ্বী ভাৰতীয় লিপি : অসম, বংগদেশ আৰু নেপালত প্ৰচলিত লিপি।
- (গ) মথুৰা আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ লিপি : প্ৰথম কুমাৰ গুপ্তৰ মথুৰা শাসন আৰু স্কন্ধগুপ্তৰ স্তম্ভলেখত এই লিপিৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

(২) গুজৰাট, ৰাজস্থান আৰু মধ্যভাৰতীয় লিপিক আৰু দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি—

- (ক) ৰাজস্থানী শৈলী : এই লিপি মালৱাত প্ৰচলিত। এই লিপিত উত্তৰ ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলীৰ মিশ্ৰণ ঘটা দেখা যায়।
- (খ) কথিয়বদী শৈলী : ক্ষত্ৰপসকলৰ অভিলেখত এই শৈলীৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

(৩) দক্ষিণী শৈলী : সমুদ্ৰগুপ্তৰ ভাৰাটেক আৰু ত্ৰৰণ শিলালেখ, দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ উদয়গিৰি গুহালেখ, চালুক্য বংশীয় ৰজাসকলৰ অভিলেখত এই লিপিৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

(৪) দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলী : এই শৈলীক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি—

(ক) মহীশূৰ আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ লিপি : চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকূট আৰু সাতবাহন
নৃপতিসকলৰ লিপিত ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

(খ) অন্ধ্ৰ অঞ্চলৰ লিপি : শালংকায়ন, বিষ্ণু-কুণ্ডিল, বৃহৎফলায়ন, পূৰ্বী
চালুক্য আৰু গংগসকলৰ লিপিত এই লিপিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

(গ) দক্ষিণ ভাৰতৰ লিপি : নৰবৰ্মনৰ মন্দশোৰ শাসনত এই লিপিৰ
প্ৰয়োগ দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) সিদ্ধমাতৃকা মানে কি? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২) গুপ্তযুগত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কি কি পৰিৱৰ্তন সাধিত হয়? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত
উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৮ ভাৰতৰ প্ৰাদেশিক লিপিসমূহ

শাৰদা লিপি : খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীত সিদ্ধ-মাতৃকা লিপিৰ পৰা এই লিপিৰ
উদ্ভৱ হয়। শাৰদা কাশ্মীৰৰ লিপি। কাশ্মীৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰীদেৱী শাৰদাৰ নাম অনুসৰি এই
লিপিৰ নাম শাৰদা হৈছে। এই লিপি যদিও কাশ্মীৰৰ তথাপি ইয়াৰ প্ৰয়োগ উত্তৰ-পশ্চিম
পঞ্জাবতো দেখা যায়। পুৰালিপিতত্ত্ববিদ ফোজল চাহাবে এই লিপিত লিখা পুৰাতন
লিপি কাংগ্ৰা আৰু চম্বা জিলাত উদ্ধাৰ কৰিছে। এই লিপিত ‘শ’ আৰু ‘স’, ‘ৰ’ আৰু ‘ব’,
তথা ‘এ’ আৰু ‘ম’ ৰ পাৰ্থক্য দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। অথৰ্ববেদৰ পাণ্ডুলিপি শাৰদা
লিপিৰে ৰচিত হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত শাৰদা লিপিৰ পৰা টাকৰী, লণ্ডা, গুৰমুখী, ডোগ্ৰী,
চমেৱালী, কোছী আদি লিপিৰ উদ্ভৱ হয় বুলি পুৰাতত্ত্ববিদসকলে অভিমত আগবঢ়াইছে।

নাগৰী লিপি : হৰ্ষলিপিৰ পৰা নাগৰী লিপিৰ জন্ম হয়। গুজৰাটৰ নাগৰ ব্ৰাহ্মণসকলে প্ৰথমতে এই লিপি ব্যৱহাৰ কৰা বাবে ইয়াৰ নাম নাগৰী বখা হৈছিল। প্ৰধানভাৱে নগৰত প্ৰচলিত হোৱা বাবে এই লিপিবিধক নাগৰী লিপি বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল বুলি কিছুমান পণ্ডিতে ক'ব খোজে। দেৱভাষা সংস্কৃত এই লিপিত লিখা হৈছিল বাবে ইয়াৰ আন এটা নাম দেৱনাগৰী।

সময়ৰ সোঁতত নাগৰী লিপিয়ে বিকাশৰ পথত আগবাঢ়ে। এই বিকাশৰ ফলশ্ৰুতি ৰূপে কালক্ৰমত নাগৰী লিপিৰ পৰা কেইবাটাও প্ৰাদেশিক লিপিৰ বিকাশ হয়। এই কেইটা হ'ল—

- ১) গুজৰাটী লিপি।
- ২) সৰাফী লিপি।
- ৩) মহাজনী লিপি।
- ৪) মোড়ীলিপি লিপি।
- ৫) কৈথী লিপি।

গুজৰাটত গুজৰাটী আৰু সৰাফী লিপি, উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু বিহাৰৰ কায়স্থ সকলৰ মাজত কৈথী লিপি প্ৰচলিত আছিল। কৈথী লিপিৰ পৰা সময়ত ভোজপুৰী কৈথী, তিৰহুতী কৈথী আৰু মগহী কৈথীৰ বিকাশ হয়। এই সকলোবোৰৰ লগত নাগৰী লিপিৰ সাদৃশ্য থকা দেখা যায়।

তেলেগু আৰু কন্নড় লিপি :

দক্ষিণ ভাৰতীয় লিপিৰ অন্তৰ্গত দুটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ'ল— তেলেগু আৰু কন্নড় লিপি। তেলেগু আৰু কন্নড় লিপিৰ উদ্ভৱ একে সময়তে হোৱা বাবে প্ৰথম অৱস্থাত এই দুটা লিপিৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য চকুত পৰা নাছিল। কিন্তু পিছলৈ এই পাৰ্থক্য স্পষ্ট হৈ উঠিবলৈ ধৰে আৰু খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ পৰা তেলেগু আৰু কন্নড় এই দুয়োটা লিপি নিজস্ব ৰূপত প্ৰতিভাত হৈ পৰে। এই শতিকাৰ পিছৰ পৰা কন্নড় লিপিৰ স্বৰমাত্ৰাসমূহ দীঘল হ'বলৈ ধৰে আৰু অক্ষৰসমূহ অধিক গোলাকাৰ আকৃতি লয়।

চালুক্য বংশী নৃপতিসকলৰ অভিলেখসমূহত তেলেগু লিপিৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰজা মংগী যুৱৰাজৰ অভিলেখ, ৰজা প্ৰতাপৰুদ্ৰৰ ভূমিদান লিপি, দ্বিতীয় বিষ্ণুৱৰ্ধনৰ তাম্ৰলিপি, গণপতিৰ শিলালেখত তেলেগু লিপিৰ প্ৰথম স্তৰৰ নিদৰ্শনসমূহ সংৰক্ষিত হৈ আছে।

আনহাতে, পল্লৱবংশীয় যুৱৰাজ শিৱস্কন্ধ বৰ্মনৰ দানপত্ৰ, কদম্ববংশী ৰজা মৃগেশ বৰ্মনৰ দানপত্ৰ, চালুক্য বংশীয় ৰজা, মংগী আৰু কীৰ্তিবৰ্মনৰ দানপত্ৰ আদিত কন্নড় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাটো দেখিবলৈ পোৱা যায়। 'কবিৰাজমাৰ্গ' এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম পাণ্ডুলিপি। এই লিপিখনি খ্ৰীষ্টীয় ৮৭৭ ত লিখা হৈছিল।

পল্লৰ গ্ৰন্থলিপি :

পল্লৰ গ্ৰন্থলিপি ব্ৰাহ্মী লিপিৰ দক্ষিণী শৈলীৰ পৰা বিকশিত হৈছে। পল্লৰ লিপিৰপৰা গ্ৰন্থলিপিৰ বিকাশ হোৱা বাবে পল্লৰ লেখৰ লিপিমালাক **পল্লৰ-গ্ৰন্থ লিপি** বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। এই লিপি ভাৰতৰ বাহিৰেও দক্ষিণ-পূব এছিয়াতো ব্যৱহাৰ হৈছিল। দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বহুসংখ্যক অভিলেখত এই লিপি ব্যৱহাৰ হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। মামল্লপুৰমত পোৱা লঘুলেখ, কাঞ্চীপুৰমত পোৱা কৈলাশনাথ মন্দিৰৰ শিলালেখত এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন সংৰক্ষিত হৈ আছে। পৰৱৰ্তী কালত এই লিপিৰ পৰা কেৰেলাত প্ৰচলিত মলয়ালম লিপি আৰু দক্ষিণ কৰ্ণাটকৰ প্ৰচলিত তুলু লিপি ইয়াৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে। আকৌ শ্ৰীলংকাৰ সিংহলী লিপিও গ্ৰন্থলিপিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে।

তামিল লিপি :

ব্ৰাহ্মীলিপিৰ দক্ষিণী শৈলীৰ পৰা বিকশিত হোৱা আন এটা অন্যতম প্ৰধান লিপি হ'ল— তামিল লিপি। এই লিপি দ্ৰাবিড় ভাষা পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত লিপি। তামিল লিপিৰ ইতিহাস অতি পুৰণি। খ্ৰীষ্টজন্মৰ প্ৰাৰম্ভিককালৰে পৰা এই লিপিৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় যদিও খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয় শতাব্দীৰপৰা সপ্তম শতাব্দীলৈ এই ভাষাৰ কোনো লিপি আজিলৈকে উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

বৰ্তমানৰ তামিল লিপিত বাৰটা স্বৰধ্বনি আৰু ওঠৰটা ব্যঞ্জনধ্বনি আছে। তামিল ভাষাৰ স্বৰধ্বনিত 'এ' আৰু 'ও' ৰ উচ্চাৰণৰ ভেদৰ বাবে দুটা আখৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তামিল লিপিত ব্যৱহাৰ হোৱা ব্যঞ্জনধ্বনি ওঠৰটাৰ চৈধ্যটা আখৰ হ'ল— ক, ঙ, চ, জ, ট, ণ, ত, ন, প, ম, য, ৰ, ল আৰু ৱ। এই চৈধ্যটা আখৰৰ লগত আৰু চাৰিটা বিশিষ্ট ব্যঞ্জনাক্ষৰ গ, জ, ড আৰু দ-ৰ ব্যৱহাৰ আছে।

পূব ভাৰতৰ লিপিমালা :

পূব ভাৰতৰ লিপিমালাৰ ভিতৰত প্ৰধানভাৱে অসমীয়া, বঙলা, উড়িয়া, মৈথলী আদি লিপিসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। পূব ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ ভিতৰত এটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ'ল অসমীয়া লিপি। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ ভাৰতৰ প্ৰাচীন লিপি ব্ৰাহ্মীৰ পৰিৱৰ্তী ৰূপ কুটিল লিপিৰ পৰা হোৱা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু পঞ্চদশ-ষষ্ঠদশ শতিকাত লিখিত শিলালেখ, নগাজৰী খনিকৰ গাঁৱৰ প্ৰস্তৰ শিলালিপি উমাচল শিলালিপি, বৰগংগা শিলালিপি আদিত উদ্ধাৰ হোৱা লিপিসমূহ কুটিল লিপিতকৈ গুপ্ত লিপিৰে বেছি ওচৰচপা। গতিকে কুটিল লিপিয়ে নিজস্ব ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰাৰ আগৰ পৰ্যায়তে গুপ্তলিপিৰ পৰা অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। পুৰণি অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ

হোৱা অভিলেখ, মোহৰ, মুদ্ৰা, ভূৰ্জপত্ৰ, সাঁচিপাত, তুলাপাত, তালপাত, দাৰুফলক, কাপোৰ, ধাতু আৰু মাটিৰ পাত্ৰ, ইটা আদিত উৎকীৰ্ণ লিপিসমূহৰ মাজেৰে অসমীয়া লিপিৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়।

পূৰ্ব ভাৰতৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ’ল— বঙলা লিপি। খ্ৰীষ্টীয় নৱম শতিকা মানৰ পৰাই বঙলা লিপিয়ে বিকাশৰ জখলাত আগবাঢ়ে। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীৰ বঙলা লিপিত নাগৰী প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। পৰৱৰ্তী সময়ত নাগৰী প্ৰভাৱ কমি আহে আৰু খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীৰ শেষ ভাগত প্ৰত্ন বঙলা লিপিৰ বিকাশ দ্ৰুত হয়। এই সময়ছোৱাত ‘অ’, ‘উ’, ‘ক’, ‘খ’, ‘গ’, ‘চ’, ‘ধ’, ‘ৰ’ আৰু ‘হ’-ৰ বিকাশ উল্লেখনীয়। ‘জ’-ই আধুনিক ৰূপ এই সময়ছোৱাতে লাভ কৰে। বিকাশৰ ধাৰাটি পূৰ্ণগতিত আগবঢ়িলেও ‘ঝ’, ‘চ’, ‘ছ’, ‘ট’, ‘ণ’, ‘ভ’, ‘শ’ আৰু ‘হ’ ধ্বনিয়ে খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাতহে পূৰ্ণবিকশিত হয়। খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দীৰ পৰা অষ্টাদশ শতাব্দীলৈকে বাংলা লিপিৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন দেখা নাযায়। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ দ্বিতীয় ভাগত ছপা পুথিৰ লিপিয়ে বঙলা লিপিক এটা নতুন পৰিৱৰ্তনৰ সোঁত প্ৰদান কৰে। খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতিকাত ‘ৰ’ দুটা ৰূপ ‘ৰ’ আৰু ‘ৱ’ একদৰে ‘ল’ৰো ‘ল’ আৰু ‘ন’ প্ৰয়োগ বঙলা ছপালিপিৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য। এই সময়ছোৱাত কেতবোৰ যুক্তাক্ষৰৰ প্ৰয়োগেও বঙলা লিপিক গতি প্ৰদান কৰে। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে ছপাশালৰ দ্ৰুত উন্নতিৰ ফলত বঙলা লিপিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছে যদিও মৌলিক ৰূপৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন ঘটা দেখা নাযায়।

অসমীয়া আৰু বঙলা লিপিৰ দৰে উড়িয়া লিপিও পূৰ্বী ভাৰতৰ এটা উল্লেখযোগ্য লিপি। উড়িয়া লিপিত দুই ধৰণৰ শৈলীয়ে গা কৰি উঠিছিল— ব্ৰাহ্মণী আৰু কৰণী। ব্ৰাহ্মণী লিপি গোলাকৃতিৰ আছিল। এই লিপি তালপাতত লিখা হৈছিল। লোৰ লিখনিৰে তালপাত কাটি যোৱাৰ সম্ভাৱনা থকা বাবে এই লিপি গোলাকাৰ আকৃতিৰে লিখা হৈছিল।

পূৰ্বী ভাৰতীয় লিপিৰ আন কেইটামান উল্লেখযোগ্য লিপি হ’ল— বিহাৰৰ মিথিলা অঞ্চলত প্ৰচলিত মৈথিলী লিপি, নেপালৰ পৰ্বতীয়া অঞ্চলত প্ৰচলিত কিৰাত লিপি, নেপালৰ বহুল প্ৰচলিত নেৱাৰি লিপি আদি। নেৱাৰী লিপি গুপ্ত লিপিৰ পূৰ্বী শৈলীৰ পৰা বিকাশ হয়। কুটিল লিপিৰ লগতে নাগৰী লিপিৰ প্ৰভাৱো এই লিপিত দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কুটিল লিপিৰ পৰাই পূৰ্ব ভাৰতৰ সকলোবোৰ লিপিৰ জন্ম হৈছে নে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৪.৯ বিদেশত ভাৰতীয় লিপি

ভাৰতীয় লিপিয়ে ভাৰতৰ বাহিৰতো প্ৰসাৰ লাভ কৰিছিল। শ্ৰীলংকা, কোৰিয়া, জাপান, থাইলেণ্ড, ব্ৰহ্মদেশ, মধ্য এছিয়া, কম্বোডিয়া, বৰ্ণি, সুবৰ্ণ, যবদ্বীপ আৰু পুৰণি সুমাত্ৰা আৰু বালিদ্বীপতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল।

ভাৰতীয় লিপিয়ে শ্ৰীলংকাৰ সিংহলী লিপিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। এই লিপিৰ ওপৰত দক্ষিণ-পশ্চিমৰ সাতবাহন আৰু ক্ষত্ৰপলিপি, দক্ষিণৰ গুহালিপি, পূব-উপকূলৰ ইক্ষাকু লিপি, কদম্ব লিপি আৰু পল্লৱ গ্ৰন্থলিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল।

কোৰিয়া আৰু জাপানতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। এই দেশৰ নিজস্ব লিপিও আছে। কিন্তু সংস্কৃত ভাষাত নৈমিত্তিক লিপি খোদন আৰু বীজমন্ত্ৰ লেখন কৰিবলৈ উত্তৰ-ভাৰতীয় সিদ্ধমাতৃকা লিপিৰ প্ৰয়োগ এই দেশত কৰা হয়।

খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম-দ্বিতীয় শতাব্দীত কিছুমান ভাৰতীয় লোকে প্ৰাচীন শ্যামদেশ বা থাইলেণ্ডত উপনিবেশ স্থাপন কৰিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে তাত দক্ষিণ ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰয়োগ হয়। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীত ৰজা ৰুওগে দক্ষিণ ভাৰতীয় লিপিৰ কিছু পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি 'বোৰোমান লিপি' নামেৰে এটা নতুন লিপিৰ উদ্ভাৱন কৰে। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাত ৰজা ৰাম থোম হেগে এই বোৰোমান লিপিৰ পৰা আধুনিক থাইলিপি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়ায়।

ব্ৰহ্মদেশতো ভাৰতীয় লিপিয়ে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। পূৰ্বভাৰতীয় কুটিল লিপিৰ প্ৰভাৱ ব্ৰহ্মদেশ লিপিত পৰা দেখা যায়।

গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মী লিপিৰ প্ৰভাৱ মধ্য এছিয়াৰ লিপিমালাত পৰা দেখা যায়। মধ্য এছিয়াত গুপ্তলিপিৰ তিনিটা শৈলীৰ প্ৰচলন আছিল—

১) পোন লম্বৰ লিপি

২) বেকা লম্বৰ লিপি

৩) বক্ৰলিপি

দক্ষিণ-পূৰ্ব এছিয়াৰ কম্বোডিয়াতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় অষ্টম শতাব্দীৰ পৰা দশম শতাব্দীৰ ভিতৰত কম্বোডিয়াত যিবোৰ শিলালেখ পোৱা গৈছে সেইবোৰত অন্ধ্ৰ, পল্লব আৰু তামিল লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। বৰ্ণি, সুবৰ্ণ, যবদ্বীপ বা জাভা, সুমাত্ৰা, বালিদ্বীপৰ লিপিমালাতো দক্ষিণ ভাৰতীয় পল্লৱ লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বিদেশৰ কোন কোন লিপিত ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.১০ সাৰাংশ(Summing Up)

সিদ্ধান্তসভ্যতাৰ ছীল-মোহৰত পোৱা চিহ্নসমূহ ভাৰতীয় প্ৰাচীন লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন যদিও খ্ৰীঃ তৃতীয় শতিকাৰ অশোকৰ অনুশাসনত ব্যৱহাৰ হোৱা ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰাই ভাৰতীয় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰা স্পষ্টৰূপত পোৱা যায়। ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে নানা মত পোৱা যায় যদিও ভাৰতবৰ্ষই এই লিপিৰ জন্ম আৰু বিকাশৰ স্থলী বুলি সৰ্বজনে স্বীকাৰ কৰিছে। ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে পৰৱৰ্তী সময়ত খ্ৰীঃ দ্বিতীয়-তৃতীয় শতিকাত কুষাণ যুগত আৰু খ্ৰীঃ চতুৰ্থ শতিকাত গুপ্তযুগত নানা ধৰণে পৰিৱৰ্তিত হৈ বিকাশ লাভ কৰে। গুপ্তযুগৰ পৰৱৰ্তী শাৰদা, শ্ৰীহৰ্ষ আৰু কুটিল লিপিৰ পৰাই আধুনিক ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ জন্ম হয়। কুটিল লিপিৰ পৰাই পূৰ্ব ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ জন্ম হোৱা বুলি কোৱা হয় যদিও অসমীয়া লিপি গুপ্তলিপিৰ পৰাই বিকাশ হোৱাৰ কথা সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছে। সমগ্ৰ ভাৰততে আধুনিক ভাৰতীয় লিপিসমূহ প্ৰচলিত হৈ আছে। ভাৰতৰ বাহিৰত শ্ৰীলংকা, কোৰিয়া, জাপান, থাইলেণ্ড, ব্ৰহ্মদেশ, মধ্য এছিয়া, কম্বোডিয়া, বৰ্ণি, সুৰ্বণ, যৱদ্বীপ আৰু পুৰণি সুমাত্ৰা আৰু বালিদ্বীপতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছে।

৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন(Sample Questions)

- ১) ভাৰতীয় লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ এটি ৰূপৰেখা দাঙি ধৰক।
- ২) অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।
- ৩) কুষাণ আৰু গুপ্ত যুগত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কি কি দিশত পৰিৱৰ্তন হৈছিল? আলোচনা কৰক।
- ৪) ভাৰতীয় প্ৰাদেশীক লিপিসমূহৰ বিষয়ে এটি নিবন্ধ যুগুত কৰক।
- ৫) চমুটোকা লিখক :

(ক) অশোককালীন ব্রাহ্মী, (খ) খৰোষ্ঠী লিপি, (গ) কুষাণ লিপি, (ঘ) গুপ্ত লিপি,
(ঙ) পূব ভাৰতৰ লিপি, (চ) দক্ষিণ ভাৰতৰ লিপি, (ছ) বিদেশত ভাৰতীয় লিপি।

৪.১২ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
ভোলানাথ তিৰাৰী	: ভাষা-বিজ্ঞান
সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা	: অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>

* * *

পঞ্চম বিভাগ
অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

বিভাগৰ গঠন :

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ অসমীয়া লিপিৰ উৎস
- ৫.৪ লেখন সামগ্ৰী
- ৫.৫ অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
- ৫.৬ অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাজন
  - ৫.৬.১ পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি
  - ৫.৬.২ মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি
  - ৫.৬.৩ আধুনিক অসমীয়া লিপি
- ৫.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

এই বিভাগটো অধ্যয়নেৰে আপুনি অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব পাৰিব। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু ইয়াৰ উৎস, উদ্ভৱকালৰপৰা বিকাশপ্ৰাপ্ত হৈ আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ প্ৰতিষ্ঠা, অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাগ, ইত্যাদি বিষয় এই বিভাগটিত বিশেষভাৱে আলোচিত হৈছে।

অসমীয়া লিপি পূব-ভাৰতৰ এটা উল্লেখযোগ্য লিপি। এই লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কত লিপি-বিশেষজ্ঞ পণ্ডিতসকল একমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই। সময়ে সময়ে অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন শিলালেখ, তামৰ ফলি, মন্দিৰ আদিত খোদিত প্ৰাচীন লিপি আদিয়ে অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ নতুন দিশ উন্মোচিত কৰি আহিছে। এই বিভাগটিত খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি উনৈশ শতিকালৈকে অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰম-বিকাশৰ ইতিহাসৰ ধাৰণা দাঙি ধৰা হৈছে। মুঠতে, বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ এটি সম্যক পৰিচয় লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে —

- অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব;
- অসমীয়া লিপিৰ উৎসসমূহ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব;
- অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাজন কৰি প্ৰত্যেকটো যুগৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব;

৫.৩ অসমীয়া লিপিৰ উৎস

অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা অভিলেখ, মোহৰ, মুদ্ৰা, সাঁচিপাত, তুলাপাত, তালপাত, ভূৰ্জপত্ৰ, দাৰুফলক, কাপোৰ, ধাতু আৰু মাটিৰ পাত্ৰ, ইটা ইত্যাদিৰ উৎকীৰ্ণ লিপিসমূহৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব। এই লিপিসমূহৰ সহায়তে অসমীয়া লিপিৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। উল্লেখযোগ্য যে অসমৰ অভিলেখসমূহ গিৰিশৈল, তাম্ৰপট্ট, শৈল আৰু ধাতুৰ মূৰ্তি, শৈলফলক ইত্যাদিত উৎকীৰ্ণ। অসমীয়া লিপিৰ নিদৰ্শন অন্যান্য কেতবোৰ সামগ্ৰীতে উদ্ধাৰ হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত কামান, বৰটোপ, ৰূপৰ জাপি, শৰাই, কাঁহী আদি উল্লেখযোগ্য। সমগ্ৰ পূৰ্বভাৰতীয় লিপি বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ হস্তলিখিত গ্ৰন্থৰ লিপি আলোচনাৰ বিষয় হিচাপে স্বীকৃত; সেই গ্ৰন্থসমূহ অসমীয়া লিপিৰ বিকাশৰ ইতিহাস নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰতো সমানে গুৰুত্বপূৰ্ণ। দ্বাদশ শতাব্দীৰ 'চৰ্য্যচৰ্য্যবিনিশ্চয়' আৰু পঞ্চদশ শতাব্দীৰ 'শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্তন'ৰ হস্তলিখিত লিপিৰ কথা বাদ দি কলমৰ শৈলীত অসমীয়া লিপিৰ উৎস বিচাৰ কৰোঁতে খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ শতাব্দীত অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰা *শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা*-ৰ 'সুবোধিনী টীকা'ৰ সাঁচিপতীয়া হস্তলিখিত পুথি, খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতাব্দীৰ নগাঁও বালিসত্ৰত সংৰক্ষিত 'চিত্ৰ ভাগৱত'ৰ দশমস্কন্ধৰ তুলাপতীয়া পুথি আৰু অষ্টাদশ-উনবিংশ শতাব্দীত লিখা পৰ্যাপ্ত হস্তলিখিত অসমীয়া পুথিৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

লিপিৰ উৎস মানে কি? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

৫.৪ লেখন সামগ্ৰী

যিবোৰ বস্তুৰ ওপৰত লিপি খোদন কৰা হয় বা লিপি খোদন কৰিবলৈ যিবোৰ বস্তু ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেইবোৰকেই লেখন সামগ্ৰী বোলা হয়। পুৰণি অসমত লেখন সামগ্ৰীৰূপে বিবিধ বস্তুৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। শিল, তাম আদিৰ কঠিন পৃষ্ঠভূমিৰ লগতে কাগজ-পাতৰ লেখীয়া পাত আদি তৈয়াৰ কৰি তাৰ ওপৰতো লিখা হৈছিল। এনে পাত অৰ্থাৎ লেখন-পত্ৰবোৰৰ ভিতৰত সাঁচিপাত, তুলাপাত আদিয়ে প্ৰধান আছিল। টান পৃষ্ঠভূমিত আখৰ কাটিবলৈ লো-তীখাৰ সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সাঁচিপাত, তুলাপাত আদিত লিখিবলৈ লেখনী, মহী আদিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। তলত কেতবোৰ প্ৰধান লেখন সামগ্ৰীৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল —

- ১) **শিল :** পুৰণি অসমত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শিল, যেনে— পৰ্বত পাহাৰৰ বৃহৎকাৰ শিল, শিলাস্তম্ভ, শিলাফলক, শৈলপ্ৰতিমাৰ পশ্চাৎদেশ আৰু বেদিকা, ইত্যাদিত লিপি উৎকীৰ্ণ হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। যথা- সুৰেন্দ্ৰৰমাৰ উমাচল শৈললিপি, হৰ্জৰমাদেৱৰ শৈললিপি, ভগুৰী গৌহাইৰ গড় নিৰ্মাণৰ শিলৰ ফলি ইত্যাদি।
- ২) **তাম :** তামৰ পাতত আখৰ কাটিবলৈ লোৱাৰ আগতে নিৰ্বাচিত পাতৰ উপৰিভাগ সমান আৰু মিহি কৰি লোৱা হৈছিল। অসমত প্ৰাপ্ত তামলিপিৰ ক্ষেত্ৰত বলৰমা, বনমালারমা আৰু ইন্দ্ৰপালদেৱৰ তামশাসনবোৰ উল্লেখযোগ্য।
- ৩) **ৰূপ, পিতল, কাঁহ, ইত্যাদি :** ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত উত্তৰ গুৱাহাটীৰ দীৰ্ঘেশ্বৰী দেৱীপীঠলৈ স্বৰ্গদেৱ ৰাজেশ্বৰ সিংহই ১৬৭৯ শকত আগবঢ়োৱা ৰূপৰ জাপিত উৎকীৰ্ণ লিপি, পিতলৰ ক্ষেত্ৰত সুন্দৰীদিয়া সত্ৰত থকা পিতলৰ ফলক আৰু কাঁহৰ ক্ষেত্ৰত লক্ষীমপুৰৰ ওচৰৰ বাসুদেৱ থানলৈ আগবঢ়োৱা বৰকাঁহত খোদিত লিপি উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ উপৰি লোৰ বৰটোপ, হাতীৰ দাঁত, কাঠৰ ফলক, বাঁহৰ কামি ইত্যাদি বিভিন্ন সামগ্ৰীতো অসমীয়া লিপি উৎকীৰ্ণ হোৱা দেখা যায়।
- ৪) **সাঁচিপাত :** সাঁচি বা অগৰু গছৰ ছালৰপৰা সাঁচিপাত প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ভিতৰত একমাত্ৰ অসমতে সাঁচিপাত প্ৰস্তুত কৰি তাত লিখাৰ ৰীতি আছিল বুলি জনা যায়। অসমত অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰা লেখন-পত্ৰ হিচাপে সাঁচিপাতৰ ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ ৰজা কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাই উত্তৰ ভাৰতত হৰ্ষ শিলাদিত্যলৈ পঠোৱা নানা সামগ্ৰীৰ ভিতৰত অগৰুৰ বাকলিত লিখা সুভাষিত বচনৰ সংগ্ৰহপুথি আছিল অন্যতম। পুৰণি অসমৰ পুথি-পাজিৰ সৰহাংশই সাঁচিপাতত লিখা।

- ৫) **তুলাপাত :** সাধাৰণতে গুটি এৰুৱাই লোৱা কপাহ-চেপি তুলাপাতৰ মূল সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। অসমত তুলাপাতৰ ব্যৱহাৰ অতি পুৰণি কালৰেপৰা হৈ আহিছে বুলি বুৰঞ্জীবিদ বেণুধৰ শৰ্মাই ভাবে। বৰ্তমান কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি, অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ উপৰি গুৱাহাটী আৰু ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰত কিছুসংখ্যক তুলাপতীয়া পুথি সংৰক্ষণ কৰা হৈছে।
- ৬) **ভূৰ্জপত্ৰ :** ভূৰ্জগছৰ বাকলিৰপৰা ভূৰ্জপত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। পুৰণি অসমত মন্ত্ৰৰ লেখন আৰু মন্ত্ৰ অংকনৰ ক্ষেত্ৰত ভূৰ্জপাত ব্যৱহাৰ হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে অসমৰ হাবিত ভূৰ্জগছ বা ভোজগছ পোৱা নগৈছিল; এই গছ ভূটানৰ পৰা আমদানি কৰা হৈছিল।
- ৭) **কাপোৰ :** পুৰণি অসমত সূতা কাপোৰ, পাট আৰু মূগাৰ কাপোৰ লেখন সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহৃত হৈছিল। এই কাপোৰবোৰত মাটিমাহ, বৰা বা আন এঠাযুক্ত চাউলৰ গুড়ি আৰু অন্যান্য সামগ্ৰী দি খটখটীয়া কৰা হৈছিল আৰু পাছত তাক জাপি পুথিৰ আকাৰ দিয়া হৈছিল। মূগাৰ কাপোৰত মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ *নামঘোষা* খনি লিখি উজনিৰ চামগুৰি সত্ৰত সংৰক্ষণ কৰাটো এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য।
- ৮) **মহী :** চিয়াঁহিৰ আন এটি নাম মহী। আগৰদিনত অসমীয়ালোকে উন্নতমানৰ মহী প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল। বুৰঞ্জীবিদ বেণুধৰ শৰ্মাই মহী প্ৰস্তুত কৰা বিৱৰণ দিছে এইদৰে- “চৰু ছাঁই বা বৰা চাউলৰ ছাঁই, কেহৰাজৰ বস, গৰুমূত, শিলিখা, আমছাল, জামছাল- এইবোৰ বস্তু একেলগে লৈ কেৰাহীত সিজাই মাটিৰ চৰু এটাত ভৰাই নিয়ৰত থৈ দিব লাগে। চৰুটোৰ বাহিৰে যি বস ঘামি ঘামি নিগৰি ওলাব সেয়ে অসমীয়া মহী।” এই মহী মহীচুঙাত ৰখা হৈছিল।
- ৯) **লেখনী, কুটনী :** যি বিধ সামগ্ৰীৰে সাঁচিপাত আদিত লিখা হয় সি়েই লেখনী। লেখনীৰ আন এটি নাম কাপ (কলম)। চৰাইৰ পাখি, বাঁহৰ জেকনি, খাগৰি, ইকৰা, কহঁৱাৰ ঠাৰি আদিৰে লেখনী তৈয়াৰী কৰা হৈছিল। আনহাতে পাতত লিখাৰ আগতে আখৰবোৰ প্ৰকৃত জোখৰ কৰিবৰ কাৰণে যিহেৰে জুখি লোৱা হৈছিল সি়েই কুটনী।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

লেখন সামগ্ৰী কেইধৰণৰ? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৫.৫ অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

অসমীয়া লিপি পূব ভাৰতৰ এটা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ লিপি। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে পূৰ্বতে হোৱা আলোচনাৰ বেছিভাগতে ব্ৰাহ্মীৰ পৰৱৰ্তী স্তৰ কুটিল লিপিৰপৰা অসমীয়া লিপি জন্ম বুলি কোৱা হৈছিল। অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি নামৰ গ্ৰন্থত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কটকীয়ে অসমীয়া লিপিৰ বিষয়ে লিখিছে— “ব্ৰাহ্মী লিপি প্ৰথম, কুষাণ লিপি দ্বিতীয়, গুপ্তলিপি তৃতীয় আৰু এই গুপ্তলিপিৰ পূবভাৰতীয় কুটিল-লিপি চতুৰ্থ, আৰু এই কুটিল-লিপিৰ পৰিৱৰ্তন আৰু সংমিশ্ৰণ ঘটি ঘটা কামৰূপ লিপি বা পুৰণি অসমীয়া লিপিয়ে পূবভাৰতীয় ভাষাৰ বংশ-লতিকাত পঞ্চম স্থান অধিকাৰ কৰিছে বুলি স্থিৰ কৰিব পাৰি আৰু এয়ে অসমীয়া লিপিৰ উৎপত্তি।” ড° মহেশ্বৰ নেওগেও তেওঁৰ ‘অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা’ গ্ৰন্থত লিখিছে, “গুপ্তলিপিৰ কুটিল শৈলীৰপৰাই অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ হয়।” বৃহলাৰ, ড° সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জী, টি.পি. বাৰ্মা আদিয়েও একে মতকে পোষণ কৰিছে। কিন্তু সম্প্ৰতি ‘অসমীয়া লিপি কুটিল লিপিৰ পৰা জন্ম হৈছে’ বোলা মত একে আঘাৰতে মানি লোৱা হোৱা নাই। কিয়নো কুটিলৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি কোৱা বাকীবোৰ ভাষাৰ লিপিৰ গঢ়ৰ লগত কামৰূপী গঢ়ৰ বহুত অমিল আৰু বিকাশৰ স্তৰবোৰতো সেই ভাষাবোৰৰ লিপিৰ গঢ়ৰ লগত কামৰূপী গঢ়ৰ কোনো চকুত পৰিবলগীয়াকৈ আনুপাতিক সাদৃশ্যৰ অভাৱ। তদুপৰি কুটিল লিপিৰ জন্মকাল ধৰা হয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা, কিন্তু অসমত পঞ্চম শতিকাৰপৰাই শিলালিপিৰ নিদৰ্শন পোৱা গৈছে। ড° উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱে স্পষ্টভাৱে কৈছে— “এই লিপিৰ মূল ব্ৰাহ্মী আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী গুপ্তলিপি উমাচলৰ শিলালিপি আৰু নগাজৰী-খনিকৰ-গাঁৱৰ লিপিত পোৱা আখৰবোৰক গুপ্তলিপিৰ আখৰবোৰৰ সৈতে ৰিজাই চালে এই শিলালিপি দুখনৰ প্ৰায়বোৰ আখৰেই গুপ্তলিপিত পোৱা আখৰেৰে সৈতে একেটা ৰূপত পোৱা যায়।” দৰাচলতে গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উদ্ভৱ ভাৰতীয় পূৰ্বী শাখাৰপৰা কালক্ৰমত অসমীয়া লিপি বিকশিত হৈছে। ড° নাৰায়ন দাসৰ ভাষাত— “গুপ্তলিপিৰ পূৰ্বীশৈলীয়ে বিভিন্ন ৰূপান্তৰ মাজেদি সৰুকি আহি দ্বাদশ শতাব্দীৰ কানাই বৰশী বোৱা তুৰঙ্গক্ষয়ৰ শিলৰ ফলিত অসমীয়া লিপিকপে আত্মপ্ৰকাশ কৰেহি।”

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি পৰৱৰ্তী কালত প্ৰাপ্ত বিভিন্ন শিলা-লেখ আৰু তামৰ ফলিৰ লিপিৰ অধ্যয়নে এইটো স্পষ্টৰূপে দেখুৱাই দিয়ে যে “অসমীয়া লিপিটো অসমৰ শিলা-লেখ আৰু তামৰ ফলিবোৰত ব্যৱহৃত লিপিৰ বিকাশপ্ৰাপ্ত এটা ৰূপ।” খ্ৰী: পঞ্চম শতিকাৰ আদিভাগৰ বুলি ঠাৱৰ কৰা নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ-খণ্ড লিপিখনেই হৈছে এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত অসমীয়া লিপিৰ প্ৰাচীনম নিদৰ্শন। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কালৰ লিপিখন হৈছে কামৰূপৰাজ সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ উমাচল লিপি। সময় আনুমানিক পঞ্চম শতিকাৰ শেষভাগ। এই শিলালেখ দুখনৰ ই, ক, খ, গ, চ, জ, ড, ণ, ত, দ, দ, ন, প, ব, ভ, ম, য, ৰ, ল, ৱ, শ, ষ, স, হ আৰু ৰা, জা, ণা, ধি, কী, গু, কৃ আদিৰ ৰূপ গুপ্ত-আখৰেৰে সৈতে একে। এই দুখন শিলালিপিৰ পাছৰ সপ্তম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ তামৰ

ফলিৰ আখৰবোৰত ব্ৰাহ্মী আৰু গুপ্ত-লিপিৰ আখৰৰ পৰম্পৰা ৰৈ গৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ তাম্ৰ-শাসন কেইখনৰ মাজত ডুবীৰ তাম্ৰশাসন আৰু নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনৰ গঢ় সুকীয়া। মন কৰিবলগীয়া যে নিধনপুৰ-তাম্ৰশাসনৰ ক, ব, ল আদি আখৰবোৰ আধুনিক ৰূপৰ।

নৱম শতিকাৰ তাম্ৰ-শাসনবোৰত আখৰৰ গঢ় পৰিৱৰ্তন হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। নৱমৰূপৰা দশম শতিকাৰ আদিভাগৰ মাজৰ সময়ছোৱাৰেপৰা তামৰ ফলিৰ আখৰে আধুনিক অসমীয়া আখৰৰ গঢ় ল'বলৈ আৰম্ভ কৰে। এই সময়ছোৱাৰে পৰা আ-কাৰ, ই-কাৰ আদিৰ গঢ় সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তিত হয়। ভালেমান ব্যঞ্জনবৰ্ণ আৰু যুক্ত-ব্যঞ্জনবৰ্ণই আধুনিকতাৰ কাষ চাপে। উদাহৰণস্বৰূপে বনমালবৰ্মদেৱৰ পৰ্বতীয়া তাম্ৰ-শাসন, তৃতীয় বলবৰ্মাৰ উত্তৰ-বৰবিল, উলুবাৰী আৰু নগাঁও-তাম্ৰ-শাসন আদিলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। এই তামৰ ফলি কেইখনৰ- অ, আ, উ, ঊ, এ, ঔ; খ, গ, ঘ, জ, ঞ, ট, ত, থ, দ, ন, ফ, ব, ম, য, ল, ষ, স, ৱ, ৱ, ঃ আদি স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণ; ত্ৰ, ব্ৰ, শ্ব, ঙ্গ, ঞ্জ, স্ম, স্ম্, ঙ আদি যুক্তব্যঞ্জন আৰু কৃ, ৰু, ৰু আদি আখৰবোৰৰ গঢ় আধুনিক। এনেদৰে নৱম-দশম শতিকাতে অসমীয়া লিপিয়ে এটা সুকীয়া ৰূপ লয়। পিছত ক্ৰমান্বয়ে পৰিৱৰ্তনৰ মাজেৰে আহি ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ কানাই বৰশীৰোৱা তুৰঙ্গক্ষয়ৰ শিলৰফলিতে সম্পূৰ্ণ অসমীয়া লিপি ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰেহি।

পৰৱৰ্তী চতুৰ্দশ শতিকাৰপৰা অষ্টাদশ শতিকালৈ প্ৰাপ্ত বহুসংখ্যক শিলালেখ, তাম্ৰফলি আদিত খোদিত আখৰে আধুনিক অসমীয়া আখৰৰ বিকাশৰ হোৱা কথাৰ পদ্ধতিগত তথ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰি আছে। সেয়ে এনেদৰেও ক'ব পাৰি যে শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিবোৰতে অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছে আৰু ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিকাশ ঘটিছে। উল্লেখযোগ্য যে অসমত কেইবাশ বছৰ পূৰ্বৰেপৰা অসংখ্য সাঁচিপতীয়া পুথি অসমীয়া তথা সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত হৈ আহিছে। সেইদৰে বন্দুক, কামান, মুদ্ৰা, ইটা প্ৰভৃতিতো অসমীয়া লিপিৰ পৰ্যাপ্ত উদাহৰণ পোৱা গৈছে। এই আটাইবোৰত তামৰ ফলি আৰু শিলালেখত ব্যৱহাৰ কৰা অসমীয়া লিপিৰ পৰম্পৰা ৰক্ষিত হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ এই বহুল প্ৰচলন লিপিটোৰ অন্তৰ্নিহিত শক্তিয়েই পৰিচয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) অসমীয়া লিপিৰ জন্ম ক'ৰ পৰা হৈছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

২) কোনবোৰ উৎসই অসমীয়া লিপিৰ আদি স্তৰৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

৫.৬ অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাজন

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা সাম্প্ৰতিক কাললৈকে অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটোক বিভিন্নজন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণেৰে ভাগ কৰিছে। এওঁলোকৰ ভিতৰত সৰ্বেশ্বৰ কটকী, বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা, উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী, ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া, নাৰায়ন দাস আদি উল্লেখযোগ্য।

উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱে অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে— “খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ পৰা ত্ৰয়োদশ শতিকালৈ পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি, ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পিছৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগলৈ (অৰুণোদয়ৰ জন্ম কাললৈ) মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি, আৰু অৰুণোদয়ৰ জন্মকাল (১৮৪৬ চন)ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ আধুনিক অসমীয়া লিপি।” আনহাতে নাৰায়ন দাসে ভাগ কৰিছে এনেদৰে— ক) খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতাব্দীৰপৰা ত্ৰয়োদশ শতাব্দীলৈকে প্ৰাচীন কামৰূপীয়া লিপি, খ) খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰে পৰা ঊনবিংশ শতাব্দীলৈকে পুৰণি অসমীয়া লিপি আৰু গ) ঊনবিংশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মধ্যম তৰংগৰেপৰা বৰ্তমানলৈকে আধুনিক অসমীয়া লিপি। আমি উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱৰ যুগ-বিভাজনৰ আধাৰতে আলোচনা আগবঢ়াব পাৰোঁ।

৫.৬.১ পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰ নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপিৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আদিকালৰ কানাই বৰশীবোৱা তুৰস্কক্ষয়ৰ শিলালিপিৰ মাজৰ সময়ছোৱাৰ লিপিৰ ইতিহাসক পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি বোলা হৈছে। এই সময়ৰ লিপিসমূহৰ বিকাশলৈ লক্ষ্য কৰিলে সেইবোৰৰ একাধিক স্তৰ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। আৰম্ভণিৰেপৰা খ্ৰী: সপ্তম শতিকাত “থানেশ্বৰ হৰ্ষ শিলাদিত্যৰ লগত কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ মিত্ৰতা স্থাপনৰ পূৰ্বলৈকে পুৰণি কামৰূপৰ গুপ্ত লিপিৰ পূৰ্বী শৈলীৰ চলতি আছিল।” কামৰূপী লিপি বিকাশৰ এই আৰম্ভণিৰ কালছোৱাক ড° নাৰায়ন দাসে ‘অৱস্থানান্তৰৰ কাল’ (Period of Transition) বুলিছে। এই কালছোৱাৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য লিপি হৈছে— নগাজৰীখনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰখণ্ড লিপি, উমাচল শিলালিপি, বৰগংগা শিলালিপি, ভাস্কৰবৰ্মাৰ ডুবি তাম্ৰশাসন, ভাস্কৰবৰ্মাৰ নালন্দাৰ প্ৰাপ্ত মৃণ্ময় মোহৰ লিপি ইত্যাদি। আকৌ, ভাস্কৰবৰ্মাৰ মৃত্যুৰ পাছত তৃতীয় বলৰমাৰ ৰাজত্ব কাললৈ— এই সময়ছোৱাত লিপিৰ ক্ষেত্ৰত নতুন পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ সূত্ৰপাত হোৱা দেখা যায়। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ লিপি, শংকৰ-নাৰায়ন মূৰ্তিলিপি, হৰিহৰ মূৰ্তিলিপি, দেওপানী বিষ্ণুমূৰ্তি লিপি, হৰ্জৰবৰ্মাদেৱৰ ঔগুৰি শৈলিলিপি, হায়ুংথল তাম্ৰশাসন আৰু কুৰুৱাবাহী সত্ৰশাসন, বলৰমাদেৱৰ তেজপুৰ, পৰ্বতীয়া আৰু দীঘলী গাঁও তাম্ৰশাসন, কাকীৰ সূৰ্য প্ৰতিমা লিপি, তৃতীয় বলৰমাৰ উত্তৰ বৰবিল, নগাঁও আৰু উলুবাৰী তাম্ৰশাসন আদি এই সময়ৰ

লিপিৰ বিশিষ্ট উদাহৰণ। কামৰূপী লিপিৰ এই কালছোৱাক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ কাল বোলা হৈছে।

পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপিৰ ‘দ্রুত বিকাশৰ কাল’ (Period of Accelerated Development) হৈছে খ্রীষ্টীয় একাদশ-দ্বাদশ শতিকা। এই সময়ৰ উল্লেখযোগ্য লিপিসমূহ হৈছে- ৰত্নপালৰ বৰাগাঁও, গুৱালকুছি আৰু চৰাতবাৰী শাসন; ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী, গুৱাকুছি আৰু এৰাদীঘলপানী শাসন; গোপালৰমাদেৱৰ গছতল শাসন; ধৰ্মপালৰ খনামুখ শুভংকৰ পাটক আৰু পুষ্পভদ্রা শাসন ইত্যাদি। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কাল খ্রীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ‘কানাই বৰশীবোৱা তুৰঙ্গ ক্ষয়ৰ শিলাৰ ফলি’ৰ অক্ষৰৰ ৰূপে নতুনত্ব দাঙি ধৰে। এই সময়ৰেপৰা মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ ধাৰা আৰম্ভ হয়।

৫.৬.২ মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি

খ্রীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ প্ৰথমৰ্ধৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ কানাই বৰশীবোৱা তুৰঙ্গ ক্ষয়ৰ শিলাৰ ফলিৰ আখৰক মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শনৰূপে সাব্যস্ত কৰিব পাৰি। এই শতাব্দীৰে অন্যান্য লিপিৰ ভিতৰত আমবাৰী শিলালিপি, চৰাগীতিকাষ, দোহাকোষপঞ্জী আদি উল্লেখযোগ্য। পৰৱৰ্তী চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অসমীয়া লিপিৰ নিদৰ্শনসমূহ পোৱা যায়- গছতল স্তম্ভলিপি, পুৰুষোত্তম দাসৰ ৰাউতকুছি তাম্ৰশাসন, সত্যনাৰায়ণদেৱৰ ভূমিদানৰ তামৰ ফলি ইত্যাদি। আনহাতে খ্রীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীৰ নিদৰ্শন হিচাপে আঙুলিয়াব পাৰি শদিয়া চেপাখোৱা তাম্ৰলিপি, কামৰূপেশ্বৰ মাধৱদেৱৰ নীলাচল তাম্ৰলেখ ইত্যাদিক। ইয়াৰ পাছৰ অৰ্থাৎ ষোড়শ শতাব্দীৰ নিদৰ্শনসমূহ ৰক্ষিত হৈছে- কামাখ্যা মন্দিৰৰ শিলাৰ ফলি, মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ মুদ্ৰাৰ লিপি, হয়গ্ৰীৱ মাধৱৰ শিলাৰ ফলি ইত্যাদিত। উল্লেখযোগ্য যে, খ্রীষ্টীয় ষোড়শ-অষ্টাদশ শতাব্দীৰ সময়ছোৱাত অসমত বহুলভাৱে দুবিধ লিপিৰ প্ৰচলন আছিল। তাৰে এবিধৰ নাম টাই বা আহোম লিপি; ইয়াক অসমাক্ষৰ বা অশমাক্ষৰ বা আচামাক্ষৰ (অসম বা অশম বা আচাম বা আহোমৰ আখৰ) বুলিও কোৱা দেখা যায়। আনবিধক হেন্দুৱান বা ‘হিন্দুঅক্ষৰ’ ৰূপে জনা গৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে মধ্যযুগৰ অসমীয়া লিপিয়ে আহোম, কোচ, দৰঙী প্ৰভৃতি ৰজাসকল আৰু বৈষ্ণৱ সত্ৰানুষ্ঠানসমূহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বিকাশৰ সুযোগ লাভ কৰিছিল।

মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ শৈলী ভিন্নতা লক্ষ্য কৰা যায়। শৈলী অনুযায়ী মধ্যযুগীয় কালছোৱাৰ অসমীয়া লিপিক গড়গঞা, কাইথেলী আৰু বামুণীয়া এইকেইটা ভাগত বিভাজিত কৰা হৈছে।

ক) গড়গঞা :

‘গড়গঞা লিপি’- এই নামকৰণ ভৌগোলিক। গড়গাঁও আহোম স্বৰ্গদেউসকলৰ ৰাজধানী আছিল। এই ৰাজধানী গড়গাঁৱক কেন্দ্ৰ কৰি বিকশিত হোৱা বাবেই এই লিপিৰ

নাম গড়গঞ হৈছে। ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে স্পষ্টভাৱে কৈছে— “আহোম ৰাজধানীক কেন্দ্ৰ কৰি উজনিত এই লিপিভংগীৰ প্ৰচলন হয় কাৰণেই ইয়াৰ নামকৰণ হয় গড়গঞ।”

‘গড়গঞ শৈলী’ৰ বৈশিষ্ট্য সন্দৰ্ভত ড° মহেশ্বৰ নেওগদেৱে কৈছে যে ‘ই বৰ সৰল আৰু নিৰলংকাৰ।’ ড° লীলা গগৈকে প্ৰমুখ্য কৰি আলোচকসকলৰ মতে ধ, ন, ল আৰু দুটামান যুক্তাক্ষৰক বাদ দিলে বাকীবোৰ গড়গঞ আখৰ (অ, আ, ই, ঈ আদি) আধুনিক অসমীয়া আখৰেৰে অভিন্ন। ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পুথিবোৰ লেখা বাবে গড়গঞ লিপিৰ আখৰবোৰ ধুনীয়া আৰু একে গঢ়ৰ হোৱা দেখা যায়।

গড়গঞ লিপিৰ আখৰেৰে অধিকাংশ বুৰঞ্জীপুথি লিখা হৈছিল। ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই গড়গঞ শৈলীত লিখা ‘ণ’ লিপিত টাইলিপিৰ প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰিছে। অকল এটা আখৰতে নহয়; বুৰঞ্জীবোৰৰ ভালেকেইটা আখৰতে টাই লিপিৰ প্ৰভাৱ দেখা গৈছে। গতিকে অনুমান কৰিব পাৰি যে, “টাই লিপিৰ প্ৰভাৱপুষ্ট নিৰলংকাৰ গোট গোট লিপিয়েই ‘গড়গঞ’।” এই ‘গড়গঞ লিপি’ পোনপ্ৰথমে বুৰঞ্জীৰ নকলত প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল যদিও পাছলৈ পদপুথি আৰু অভিলেখলৈকেও ই সম্প্ৰসাৰিত হয়।

খ) কাইথেলী লিপি :

অসমৰ কায়স্থসকলে পুথি ৰচনা কৰোঁতে, নকল কৰোঁতে তথা হিচাপ-পত্ৰ ৰাখিবৰ কাৰণে যি লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল সিয়েই হ’ল কাইথেলী লিপি।

কায়স্থসকলে এই লিপি সংৰক্ষণ কৰা কাৰণেই ইয়াৰ নাম কাইথেলী হৈছে। কাইথেলী লিপিৰ প্ৰচলন এটা সময়ৰ সমগ্ৰ অসমৰ পুথিবিলাকতে লক্ষ্য কৰা যায়। এই কাইথেলী লিপিৰ আন এটি নাম হৈছে লহকৰী। নামনি অসমৰ কায়স্থসকলৰ ভালেখিনি লোকে লহকৰ উপাধি লিখে। এই লহকৰ উপাধিধাৰী লোকে লিখা আখৰেই লহকৰী হিচাপে পৰিচিত। হস্তীবিদ্যাৰ্ণৱ, ধৰ্মপুৰাণ, শঙ্ক্যচূড় বধ, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণ, কিতাবৎ মঞ্জৰী আদি কাইথেলী লিপিত লিখা পুথিৰ বিশিষ্ট উদাহৰণ।

পণ্ডিতসকলে কাইথেলী লিপিৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিছে এনেদৰে—

- ১) পাকৰ সংখ্যা অলপ বেছি হ’লেও এইবিধ আখৰ ‘মুকুতা যেন ফটফটীয়া’।
- ২) এই লিপিত লিখা শাৰীবোৰ সমান সমান। আখৰবোৰ দীঘল-চুটি হ’ব নোৱাৰে আৰু শাৰী বৰ ঘনো নহয়- পাতলো নহয়।
- ৩) এই লিপিভংগীত আখৰৰ ওপৰৰ টিকনিডাল (উ, ট, ঠ ইত্যাদিত) আৰু তলৰ ৰেখা বা ডাঁৰডাল সোঁফালৰ লম্ব ডাঁৰডালত সংলগ্ন হৈ আলংকাৰিকভাৱে বহুখিনি বঢ়াই টানি নিয়া দেখা যায়।
- ৪) শব্দবোৰ সাধাৰণতে একেলগে লিখি যোৱা ধৰণৰ শব্দৰ বিভাজন দেখুওৱা নহয়। অৱশ্যে ছন্দৰ ৰূপটো স্পষ্ট কৰিবলৈ কিছুমান পুথিত ছয়টা (দুলৰীৰ ক্ষেত্ৰত) বা আঠটা (ছবিৰ ক্ষেত্ৰত) আখৰৰ অন্ত সমান চিন (=) দিয়া দেখা যায়।

৫) আখৰৰ কোণসমূহ সুস্পষ্ট।

৬) ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই এইবিধ লিপি শৈলীৰ বৈশিষ্ট্য সন্দৰ্ভত কৈছে যে ই মূলতঃ এবিধ অভিলেখিক শৈলী (essentially a documentary style)।

গ) বামুণীয়া লিপিঃ

“সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ চৰ্চা চলা টোলবোৰক কেন্দ্ৰ কৰি পুথি-পাঁজি নকল কৰাৰ যি ৰীতিয়ে মধ্যযুগীয় অসমত গা কৰি উঠিছিল, সেয়ে ‘বামুণীয়া লিপি’ শৈলীৰূপে পৰিচিত।”

বামুণীয়া লিপি অসমীয়া লিপি আৰু নাগেৰী লিপিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ় লোৱা লিপি। পুৰণি অসমৰ সংস্কৃতটোলবোৰক কেন্দ্ৰ কৰি এই লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰিছিল।

ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে বামুণীয়া লিপিৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কত লিখিছে— “অ, আ সাধাৰণতে দেৱনাগৰীৰ গঢ়ৰ, দ আখৰো দেৱনাগৰীৰ কাষ চপা, ঠ ৰ ওপৰৰ টিকনিডাল সাধাৰণতে নাথাকে বা বৰ চুটি আৰু ভূমিফালে টিকনি এডাল আগবাঢ়ি যায়। ক, গ, ট, প, হ আদিৰ আকাৰ যৎসামান্য পৃথক। কোণবোৰ কাইথেলীৰ দৰে তীক্ষ্ণ বা স্পষ্ট নহয়।” উল্লেখযোগ্য যে বামুণীয়া আখৰৰ কোণবোৰ কিছু পৰিমাণে বৰ্তুলাকাৰ- কাইথেলীৰ দৰে স্পষ্ট নহয়। এই লিপিৰ এ, ঐ, ও, ক, খ, গ, ঘ, চ, জ, ট, ণ, ত, থ, দ, ধ, ন, প, ব, ম, য, ৰ, ৱ, স, ষ আখৰকেইটা আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ সম্পূৰ্ণ গঢ়ত লিখা। অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সংৰক্ষিত শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত *শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা*-ৰ সুবোধিনী টীকাৰ আখৰ বামুণীয়া শৈলীৰ। সেইদৰে ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত (পুথি নং ১৭৬) *ভক্তি-ৰত্নাৱলী*-ৰ আখৰক ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই বামুণীয়া শৈলীৰ বুলি অভিহিত কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কিহৰ ভিত্তিত মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিক তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে ? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

৫.৬.৩ আধুনিক অসমীয়া লিপি

অসমত বৃটিছ ৰাজত্ব সূচনা হোৱাৰ পিছত, মিছনেৰীসকলৰ হাতত ছপাপুথিৰ প্ৰকাশৰদ্বাৰা আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ শুভ-আৰম্ভণি ঘটে। ইং ১৮১৩ চনত শ্ৰীৰামপুৰত

থকা বেপ্টিষ্ট মিছনেৰীসকলে নগাঁৱৰ আত্মাৰাম শৰ্মাৰ হতুৱাই অনুবাদ কৰোৱা বাইবেলখন (ধৰ্মপুস্তক) ছপা কৰি উলিয়ায়। এয়াই হৈছে মধ্যযুগীয়া অসমীয়া লিপিৰ অৱসানৰ সময় আৰু আধুনিক অসমীয়া লিপিৰো আৰম্ভণি কাল। অসমীয়া ধৰ্মপুস্তকৰ প্ৰথম ছপা আখৰৰ ৰূপ কেনে আছিল সেই সম্পৰ্কে ভিন্ন মত পোৱা যায়। ড° নন্দ তালুকদাৰৰ মতে প্ৰথম ছপাগ্ৰন্থ এই ধৰ্মপুস্তকৰ আখৰৰ গঢ় তৎকালীন ছপা বঙলা গ্ৰন্থৰ হৰফতকৈ বেলেগ আছিল। গ্ৰন্থখনিৰ আখৰৰ গঢ় ভালেখিনি সাঁচিপতীয়া আখৰৰ গঢ়ৰ। আনহাতে ড° উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱৰ মতে কিন্তু ধৰ্মপুস্তক ছপাওঁতে সাঁচিপতীয়া পুথিৰ আখৰৰ আৰ্হিতে ছপা কৰা হৈছিল। পাছত সাঁচিপাতৰ মাত্ৰ ক্, হ্, কু, হু আখৰকৈইটাৰ পুৰণি ৰূপৰ সলনি কৰাত সেই লিপি সম্পূৰ্ণ আধুনিক ৰূপত পৰিণত হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে প্ৰথম ছপা ধৰ্মপুস্তকৰ ‘ৰ’ আখৰটোৰ ‘ৰ’ আৰু ‘ৱ’- এই দুটা ৰূপ আছিল। ইয়াৰ পিছত পুনৰ মিছনেৰীসকলৰ দ্বাৰাই ১৮৪৬ চনত ‘অৰুণোদয়ই’ প্ৰকাশৰে পৰা অসমত ছপা আখৰৰ বহুল প্ৰচলন হ’বলৈ ধৰে। এই লিপিৰ আখৰৰ গঢ় আৰু সাঁচিপতীয়া আখৰৰ গঢ়ৰ কিছু ভিন্নতা থাকিলেও এই কথা ঠিক যে নতুন আখৰৰ গঢ়টোৱে আগৰ ৰীতিৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিছে।” পৰৱৰ্তী কালবোৰত ছপায়ন্ত্ৰৰ আধুনিক কলা-কৌশলৰ কৰলত কিছু পৰিৱৰ্তন লভিছে, বিশেষকৈ সংযুক্ত লিপিৰ ক্ষেত্ৰত। বৰ্তমান সময়ত কম্পিউটাৰ যন্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশত প্ৰভাৱ পেলাইছে। এই যন্ত্ৰত উপলব্ধ বিভিন্ন আখৰৰ ঠাঁচে অসমীয়া লিপিৰ গঠনত পৰিৱৰ্তন সাধিছে। বিশেষকৈ যুক্তবৰ্ণৰ ক্ষেত্ৰত এই পৰিৱৰ্তন চকুত পৰা ধৰণৰ। যান্ত্ৰিক যুগে অদূৰ ভৱিষ্যতে অসমীয়া লিপিক কেনে ৰূপ প্ৰদান কৰিব, তাক সময়হে ক’ব পাৰিব।

৫.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

‘অসমীয়া লিপি’ পূব ভাৰতৰ এটা স্বতন্ত্ৰীয়া লিপি। ইয়াৰ মূল ব্ৰাহ্মী আৰু তাৰ বিকশিত ৰূপ গুপ্ত লিপি বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি পৰৱৰ্তীকালৰ অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিৰ লিপিৰ অধ্যয়নে এই কথা স্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিয়ে যে অসমীয়া লিপিটো অসমৰ শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিবোৰত ব্যৱহৃত লিপিৰ বিকাশপ্ৰাপ্ত এটা ৰূপ। অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটোক প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— (১) পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি (খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰপৰা ত্ৰয়োদশ শতিকালৈ), (২) মধ্যযুগীয়া অসমীয়া লিপি (ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগলৈ ‘অৰুণোদয়ৰ জন্মকাললৈ’) আৰু (৩) আধুনিক অসমীয়া লিপি (অৰুণোদয়ৰ জন্মকাল (১৮৪৬চন)ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)।

মধ্যযুগীয়া অসমীয়া লিপিক শৈলী অনুযায়ী গড়গঞা, কাইথেলী আৰু বামুণীয়া- এই তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ- ‘কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰুষ্ক-ক্ষয়ৰ ফলি’খনেই হৈছে এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত সম্পূৰ্ণ অসমীয়া আখৰৰ

প্ৰথমখন ফলি। খ্ৰীষ্টীয় ঊনবিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথমদৰ্ভৰে পৰা ছপাপুথিত ব্যৱহাৰ কৰা লিপিক আধুনিক অসমীয়া লিপিকপে সাব্যস্ত কৰা হৈছে। দৰাচলতে সাঁচিপতীয়া অসমীয়া আখৰে মিছনেৰীসকলৰ হাতত ছপা ৰূপ পাইছিল। সেয়ে বেপ্টিষ্ট মিছনেৰীসকলক আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ জনক বোলা হয়।

৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে এটি পৰ্যালোচনা আগবঢ়াওক।
- ২) অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ কুটিল লিপিৰ পৰা হৈছে নে? আলোচনা কৰক।
- ৩) জন্মৰে পৰা কি কি স্তৰৰ মাজেৰে অসমীয়া লিপিয়ে বৰ্তমান অৱস্থা পাইছে? বৰ্ণনা কৰক।
- ৫) ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ দেখুৱাই এটি প্ৰবন্ধ যুগুত কৰক।
- ৬) মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ শৈলী কেইটা আৰু কি কি? আলোচনা কৰক।
- ৪) চমুটোকা লিখক :

(ক) পুৰণি অসমীয়া লিপি, (খ) গড়গঞা লিপি, (গ) কাইথেলী লিপি (ঘ) বামুণীয়া লিপি, (ঙ) আধুনিক অসমীয়া লিপি, (চ) নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপি, (ছ) সুৰেন্দ্ৰমাৰ উমাচল শিলালিপি, (জ) ভূতিৰমাৰ বৰগংগা শিলালিপি, (ঝ) ভাস্কৰমাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন, (ঞ) হৰ্জৰমাদেৱৰ তেজপুৰ শিলালিপি, (ট) হৰ্জৰমাদেৱৰ হায়ুংথল তাম্ৰশাসন, (ঠ) কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্গ-ক্ষয়ৰ ফলি, (ড) গছতল স্তম্ভলিপি, (ঢ) চামধৰা গড়ৰ ৰণজয়ৰ শিলৰ ফলি।

৫.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
মহেশ্বৰ নেওগ	: প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>
M. M. Sharma	: <i>Inscription of Ancient Assam</i>

* * *

ষষ্ঠ বিভাগ

অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্রলিপি

বিভাগৰ গঠন :

৬.১ ভূমিকা (Introduction)

৬.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

৬.৩ অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্রলিপি

৬.৩.১ নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপি

৬.৩.২ সুৰেন্দ্ৰৰমাৰ উমাচল শিলালিপি

৬.৩.৩ ভুতিৰমাৰ বৰগংগা শিলালিপি

৬.৩.৪ ভাস্কৰৰমাৰ নিখনপুৰ তাম্রশাসন

৬.৩.৫ হৰ্জৰমাদেৱৰ তেজপুৰ শিলালিপি

৬.৩.৬ হৰ্জৰমাদেৱৰ হাযুংথল তাম্রশাসন

৬.৩.৭ কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰন্ধ-ক্ষয়ৰ ফলি

৬.৩.৮ গছতল স্তম্ভলিপি

৬.৩.৯ চামখৰা গড়ৰ ৰণজয়ৰ শিলৰ ফলি

৬.৪ সাৰাংশ (Summing Up)

৬.৫ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

৬.৬ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৬.১ ভূমিকা (Introduction)

আগৰ বিভাগটোত ইতিমধ্যে অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ লগতে অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু ইয়াৰ উৎস, উদ্ভৱকালৰপৰা বিকাশপ্ৰাপ্ত হৈ আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ প্ৰতিষ্ঠা, অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাগ, ইত্যাদি বিষয় বিশেষভাৱে আলোচিত হৈছে। আগৰ বিভাগটোৰ সৈতে সংগতি ৰাখি এই বিভাগটোৰ জৰিয়তে কেইখনমান উল্লেখযোগ্য লিপিৰ আলোচনা বিশেষভাৱে সংযোগ কৰা হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ অধ্যয়ন প্ৰসঙ্গতে অসমীয়া লিপিৰ লেখন সামগ্ৰীৰ কথাও সন্নিবিষ্ট হৈছে। পুৰণি অসমীয়া লিপি কোনবোৰ সামগ্ৰীৰ ওপৰত লিখা হৈছিল আৰু লিখিবলৈ কোনবোৰ সঁজুলি ব্যৱহৃত হৈছিল সেই বিষয়েও আপুনি এই বিভাগটিৰ জৰিয়তে অৱগত হ'ব পাৰিব।

৬.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে —

- বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ কেইখনমান শিলালিপিৰ আৰু তাম্রলিপিৰ বিশেষত্ব নিৰূপন কৰি ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব;
- অসমীয়া লিপিৰ লেখন সামগ্ৰীৰ সৈতে পৰিচিত হৈ কেইবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৬.৩ অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্রলিপি

আমি আগতে উনুকিয়াই আহিছোঁ যে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাটো অসমত প্ৰাপ্ত বিভিন্ন শিলালিপি, তাম্রলিপি আদি লিপিৰ বিভিন্ন উৎসসমূহৰ পৰা পাব পাৰি। সেইবোৰৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্রলিপিৰ চমু পৰিচয় তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

৬.৩.১ নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপি

১৯৭২ চনত গোলাঘাটৰ সৰুপথাৰ অঞ্চলৰ নগাজৰী-খনিকৰ গাঁৱত এই লিপিখনি উদ্ধাৰ হয়। লিপিখনি খনিকৰ গাঁও নিবাসী স্বৰ্গীয় লুডুৰাম শইকীয়াৰ ঘৰত আছিল আৰু গোলাঘাটৰ ডি. আৰ. কলেজৰ প্ৰিন্সিপাল ড° মোহিনীকুমাৰ শইকীয়াই দেখা পাই উদ্ধাৰ কৰিছিল। এই লিপিখনি যিটো শিলত খোদিত হৈছে সেইটো শিলৰ বেছিভাগ অংশই ভগা। ওপৰ আৰু তলফালৰ উপৰি সোঁফালটোও ভাগি যোৱাত খোদিত লিপিখনিও অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰৈছে। বৰ্তমান মাত্ৰ পাঁচ শাৰী লিপিহে আছে। ইয়াৰে প্ৰথম শাৰীৰ ওপৰৰ আধাখিনি ভাগি গৈছে। পঞ্চম শাৰীৰ সোঁফালৰ আখৰকেইটাও পাবলৈ নাই। ড° প্ৰতাপচন্দ্ৰ চৌধুৰীৰ মতে চৈধ্যটা অক্ষৰেৰে তৃতীয় শাৰীটো অক্ষত অৱস্থাত আছে। ড° দীনেশচন্দ্ৰ সৰকাৰ (Dr. D.C. Sarcar)-এ অনুমান কৰে যে বৰ্তমানৰ প্ৰস্তৰ লিপিখনি এখনি বৃহৎ লিপিৰ বাঁওফালৰ তলৰ অংশটিহে মাথোন। ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাৰ মতে বৰ্তমান ফলিখনিৰ এটি শাৰীও সম্পূৰ্ণ নহয় আৰু পঞ্চম শাৰীৰ পিছতো অতি কমেও এটা শাৰী উৎকীৰ্ণ হৈছিল। ড° শৰ্মাদেৱে *Inscriptions of Ancient Assam* গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা মতে লিপিখনিৰ খণ্ডিত পাঠ এনেধৰণৰ—

১. ন ন চ বা .....

২. মাহন্তৰো ব্ৰহ্মদন্তঃ ৰাজিশ্চেহাভি

৩. পূৰ্বেণ দিব্ৰমুকখডঃ সীমা পশ্চিমতো

৪. ন্যগ্ৰোধপাদপশ্চায়ম্ কীৰ্ত্ত্যতং ...

৫. উক্তঞ্চ যাবৎকীৰ্ত্তিস্মনুষ্য ...

নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড-লিপিৰ আখৰৰ লগত প্ৰাক্‌গুপ্তকালীন লিপিৰ আখৰৰ মিল থকা বুলি পণ্ডিতসকলে মত দিছে। এই লিপিখনিৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ আদি-ভাগ বুলি কোৱা হৈছে।

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই লিপিখনিৰ বৈশিষ্ট্য আৰু সময় সম্পৰ্কে গুৰুত্বপূৰ্ণ মন্তব্য আগবঢ়াইছে এইবুলি —

In its style, execution, language and script, this inscription is very close to the Umācal and the Bargangā rock inscription. Yet on account of its maintaining a difference between b and v and because of betraying no sign of the influence of any local Prakrit, we are inclined to surmise that the present record is earlier even than the Umācal inscription.

নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰখণ্ড লিপিৰ সৈতে সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলেখৰ চ, ম, মা, ম, বা, হা আদি অক্ষৰৰ হুবহু মিল দেখা যায়। অন্যান্য আখৰসমূহো এলাহাবাদ প্ৰশস্তি লিপিৰপৰা অধিক আঁতৰত নহয় বুলি অধ্যাপক বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকাদেৱে মত প্ৰকাশ কৰিছে। বুৰঞ্জীৰ মতে সমুদ্ৰগুপ্তই ৩২০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পাছত ৰাজপাটত বহি খ্ৰীষ্টীয় ৩৮০ত মৃত্যুবৰণ কৰে। গতিকে সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ প্ৰশস্তিৰ সমসাময়িক নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰখণ্ড লিপিক চতুৰ্থ শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগত থাপিব পাৰি বুলিও লিপিবিশেষজ্ঞসকলে মত দিছে।

৬.৩.২ সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ উমাচল শিলালিপি

উমাচল শিলালিপিত অসমীয়া আখৰৰ আদি কালৰ চানেকি ৰক্ষিত হৈছে। ১৯৫৫ চনৰ জুন মাহত স্বামী শিৱানন্দৰ জৰিয়তে এইখন শিলালিপিৰ কথা পোহৰলৈ আহে। লিপিখনিৰ পাঠ শাৰী অনুযায়ী তলত দিয়া ধৰণৰ—

মহাৰাজাধিৰাজ শ্ৰী

সুৰেন্দ্ৰবৰ্মনা কৃতম

ভগৱতঃ ৰলভদ্ৰ

স্বামিনায় ইদং গুহং।

এইখন লিপি নীলাচল পাহাৰৰ উত্তৰপূব কোণত অৱস্থিত উমাচলৰ ভগৱান বলভদ্ৰৰ পূজাসেৱাৰ অৰ্থে নিৰ্মিত গুহামন্দিৰৰ শিলালিপি। লিপিত উল্লেখ থকা

সুৰেন্দ্ৰৰমাৰ্ক মহেন্দ্ৰৰমাৰ্ৰে অভিন্ন বুলি ধৰা হয়। সেয়ে হ'লে এইখনি লিপি মহেন্দ্ৰৰমাৰ্ৰ ৰাজত্বকালত উৎকীৰ্ণ হৈছে। লিপিখনিৰ মুঠ অক্ষৰ সংখ্যা ৩৩। লিপিৰ একক অক্ষৰ ১৭টা, যুক্তাক্ষৰ ৫টা আৰু হলন্ত এটা। লিপিখনিৰ ই, ক, জ, ত, ন, ভ, ম, ব আৰু ৰ- এই আখৰকেইটা গুপ্তলিপিৰ লগত সাদৃশ্য থকা। বাকীবোৰ আখৰৰ ৰূপো প্ৰাক গুপ্তযুগীয়া বুলি কোৱা হৈছে।

৬.৩.৩ ভূতিৰমাৰ বৰগংগা শিলালিপি

কাৰ্বি আংলং জিলাৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত বৰগংগা নৈৰ পাৰত থকা এটি টিলাৰ ওপৰত অৱস্থিত এটি পুৰণি মন্দিৰৰ ভগ্নাৱশেষৰ কাষত থকা এটি শিলত এইখনি লিপি খোদিত আছে। পোনপ্ৰথমে এইখন শিলালিপিৰ কথা সদৰি কৰে প্ৰত্নতত্ত্ববিদ ৰাজমোহন নাথদেৱে। পাছত ক্ৰমে এন. কে. ভট্টাশালী আৰু ড° দীনেশ চন্দ্ৰ সবকাৰে ফলিখনিৰ সবিশেষ আলোচনা দাঙি ধৰে। ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাদেৱে তেখেতৰ *Inscriptions of Ancient Assam* গ্ৰন্থত সন্নিৱিষ্ট কৰা মতে এইখনি শিলালিপিৰ পাঠ এনেধৰণৰ—

১. স্বস্তি শ্ৰীপৰমদৈৱত পৰম ভট্টাৰক মহাৰা (জাঃ)
২. ধিৰাজাম্ৰমেধয়াজিন (ঃ) শ্ৰীভূতিৰন্মস্য পাদানঃ (।)
৩. আয়ুস্কামং ৰিষয়ামাত্য অৱগুণস্য
৪. ইদং আশ্ৰমং ।।

এইখন শিলালিপি ভৌম-নৰকবংশীয় নৃপতি ভূতিৰমাৰ্ৰ ৰাজত্বৰ সময়ৰ; অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টীয় ৫১৮ৰ পৰা ৫৪২ৰ সময়ৰ। মন কৰিবলগীয়া যে এই শিলালেখখনি নৃপতি ভূতিৰমাই নিজে লিখোৱা নহয়; এইজনা নৃপতিৰ মন্ত্ৰী এজনাৰ আদেশক্ৰমে লিপিখন উৎকীৰ্ণ হৈছে। লিপিখনৰ অক্ষৰ উমাচল শিলালিপিৰ অক্ষৰৰ লগত একে। কেৱল 'য়' অক্ষৰৰ ভিন্নতা চকুত পৰে।

ভাস্কৰৰমাৰ ডুবি তাম্ৰশাসন (খ্ৰী: সপ্তম শতাব্দী)

বৰ্তমানৰ বৰপেটা জিলাৰ অন্তৰ্গত পাঠশালাৰ ওচৰৰ ডুবিৰ পৰিহৰেশ্বৰ দেৱালয়ত এজন শ্ৰমিকে মাটি খান্দি থাকোঁতে ১৯৫০ চনৰ কোনোবা এটা দিনত এই তাম্ৰশাসনখনি উদ্ধাৰ হয়। আদিতৈ ফলিখনত মুঠ ছখনি তাম্ৰফলক আছিল যদিও উদ্ধাৰৰ সময়তে অন্তিম ফলকখনি নষ্ট হয়। তাম্ৰশাসনখনি হস্তী অংকিত আঙঠিৰে বন্ধা। প্ৰথম ফলকখনিৰ ভিতৰৰ ফালে আৰু বাকীকেইখন ফলকৰ দুয়োটা ফালে লিখা হৈছে। শাসনখনিৰ লিখিত শাৰীৰ সংখ্যা ১১৭। ইয়াত ৭৬ টা শ্লোক আছে। অৱশিষ্ট অংশটিহে গদ্যত লিখা। “ৰজা ভূতিৰমাই প্ৰদান কৰা চনদ এখনি মচ খাই যোৱাৰ ফলত কুমাৰ ভাস্কৰৰমাই এইখনি

তাম্রশাসন একে উদ্দেশ্যে ইতিপূৰ্বে প্ৰদান কৰা ব্ৰাহ্মণসকললৈ প্ৰদান কৰিছিল” (ডুবি তাম্ৰশাসন, শ্লোক ৭৬)। উল্লেখযোগ্য যে এইখনি তাম্ৰশাসন প্ৰাগজ্যোতিষৰপৰা প্ৰদান কৰা হৈছিল আৰু ই সপ্তম শতিকাৰ আদিকালৰ সম্পদ।

৬.৩.৪ ভাস্কৰৰমাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন

বৰ্তমানৰ বাংলাদেশৰ শ্ৰীহট্ট জিলাৰ নিধনপুৰ গাঁৱত ইং ১৯১২ চনত এজন খেতিয়কে মাটি খান্দি থাকোঁতে সাতখন তাম্ৰফলকযুক্ত এইখনি শাসন দেখা পায়। খেতিয়কজনে উক্ত তাম্ৰফলক কেইখন আনৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰে। পাছত প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু সপ্তমখনি ফলি পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে সংগ্ৰহ কৰি ফলককেইখনিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰে। ১৯১২ চনৰ পৰা ১৯২৫ চনৰ ভিতৰত আন তিনিখনি ফলক (তৃতীয়, ষষ্ঠ আৰু সম্ভৱতঃ চতুৰ্থ বা পঞ্চমখনি ফলক) উদ্ধাৰ হয়। উদ্ধাৰ হোৱা ফলককেইখনিৰ বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে বিভিন্নজন পণ্ডিতে আলোচনা কৰাৰ লগতে পাঠোদ্ধাৰ কৰি প্ৰকাশ কৰিছে। এইক্ষেত্ৰত পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য, ৰাজবলী পাণ্ডে, কমলাকান্ত গুপ্ত, মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা, ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মা আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য। বৰ্তমানে চতুৰ্থ আৰু ষষ্ঠ ফলক দুখনি গুৱাহাটীৰ অসম ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয়ত আৰু প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় আৰু শেষৰখনি ফলক শ্ৰীহট্ট নিবাসী স্বৰ্গীয় বাবু পৰিৱ নাথ দাসৰ পুত্ৰৰ হাতত ৰক্ষিত আছে।

এইখনি তাম্ৰশাসনৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতাব্দী বুলি স্বীকৃত হৈছে। *Inscription of Ancient Assam* গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা মতে খ্ৰীষ্টীয় ৬২০ৰ পৰা ৬৪৩ চনৰ মাজৰ সম্পদ। কুমাৰ ভাস্কৰৰমাই এইখনি তাম্ৰশাসন কৰ্ণসুবৰ্ণত থকা ৰাজগৃহৰপৰা প্ৰদান কৰিছিল। শাসনখনিৰ বৰ্তমানলৈকে প্ৰাপ্ত ছয়খনি ফলকত ১৪০ টা শাৰী দেখা যায়।

একেজন ভাস্কৰৰমাৰ ডুবি তাম্ৰশাসনৰ লগত নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনৰ অক্ষৰৰ পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। অৱশ্যে এই দুয়োখনি শাসনতে ‘ব’ আৰু ‘ৰ’ৰ পাৰ্থক্য ৰক্ষিত হোৱা নাই। ডুবি শাসনৰ বিপৰীতে নিধনপুৰ শাসনত ‘ষ’ আৰু ‘স’ৰ পাৰ্থক্য বহুসময়ত ধৰা নপৰে। নিধনপুৰ শাসনৰ ‘ভ’বোৰ প্ৰায় তাত থকা ‘স’বোৰৰ দৰেই; কেৱল তাত সোঁহাতৰ প্ৰান্তীয় ৰেখাডাল নাই। সেই একেদৰে ‘হ’ অক্ষৰটো দেৱনাগৰী ‘হ’ৰ বহু ওচৰচপা। উল্লেখযোগ্য যে এই দুখন শাসনৰ অন্যান্য বহু বৈশিষ্ট্য লিপি বিশেষজ্ঞসকলে আলোচনা কৰিছে।

৬.৩.৫ হৰ্জৰমাদেৱৰ তেজপুৰ শিলালিপি

চাৰ এডৱাৰ্ড গেইটদেৱে পোনপ্ৰথমে এইখনি শিলালিপিৰ কথা পোহৰলৈ আনে। তেজপুৰৰ পশ্চিম প্ৰান্তত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত অৱস্থিত ভৈৰৱপদ দেৱালয়ৰ নিকটৱৰ্তী ধেনুখনা পাহাৰৰ এটা ডাঙৰ শিলত এইখনি লিপি খোদিত হৈছে। লিপিখনি নশাৰীত

সম্পূৰ্ণ হৈছে আৰু শেষৰ শাৰীত তলত ‘গুপ্ত ৫১০’-ৰ উল্লেখ আছে। লিপিখনিৰ সময় খ্ৰী: নৱম শতাব্দী (‘গুপ্ত ৫১০-৮২৯/৮৩০ খ্ৰীষ্টাব্দ’)। ইং ১৯০৫ চনত পুৰালিপিত্তবিদ ড° কীলহৰ্ণ চাহাবে ফলিখনিৰ প্ৰথমৰ ২-৩ শাৰীৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি জামিনীৰ এখনি গৱেষণা পত্ৰিকাত টোকা ৰূপত প্ৰকাশ কৰে। পাছত ইং ১৯১৭ চনত মহামহোপাধ্যায় ড° হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীদেৱে লিপিৰ সম্পূৰ্ণ পাঠ আৰু তাৰ ইংৰাজী অনুবাদ ‘Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Dec. 1917’ অত প্ৰকাশ কৰে। পৰৱৰ্তী কালতো অন্যান্য পণ্ডিতসকলে এই খনি লিপিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

৬.৩.৬ হৰ্জৰমাৰদেৱৰ হায়ুংথল তাম্ৰশাসন

বৰ্তমানৰ কাৰ্বি আংলং জিলাৰ হায়ুংথল নামে ঠাইত এজন কাৰ্বি লোকে মাটি চিকুণাই থাকোঁতে ইটাৰ গাঁথনিৰ ভিতৰত এডাল শিকলিৰে বন্ধা তিনিখনি তাম্ৰফলক পায়। ইয়াৰে এখনি ফলক হাত বাগৰি আহি ১৩৩২ ভাষ্কৰাব্দত পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদ দেৱৰ হাতত পৰেহি। পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে হাতলৈ অহা ফলকখনিৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। এইখনি তাম্ৰফলক মূলফলিৰ মধ্যমখন ফলক। ফলকখনিৰ দুয়ো পিঠিত লিখা হৈছে। প্ৰতিটো পিঠিৰ শাৰীৰ সংখ্যা ১৪। ফলিত ‘ৰ’ আৰু ‘ব’ৰ পাৰ্থক্য সকলো ক্ষেত্ৰতে ৰক্ষিত হোৱা নাই। উল্লেখযোগ্য যে হৰ্জৰমাৰ তেজপুৰ শিলালিপিৰ অক্ষৰসমূহ বক্তৃতা সৰ্বস্ব- কৌণিকৰূপ বৰকৈ সংৰক্ষিত হোৱা নাই। আনহাতে কিন্তু এইখনি তাম্ৰশাসনৰ অক্ষৰত কৌণিক ৰূপৰ প্ৰাধান্য সহজে চকুত পৰে।

৬.৩.৭ কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্গ-ক্ষয়ৰ ফলি

এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত ফলিবোৰৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ অসমীয়া আখৰত লিখা প্ৰথমখন ফলিৰ নামেই কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্গ-ক্ষয়ৰ ফলি। ফলিখনি খোদিত হৈছে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ মণিকৰ্ণেশ্বৰ মন্দিৰৰ ওচৰত, ৰংমহলৰ পূব-দক্ষিণ কোণত থকা কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ কাষৰ হাবি কটাই মুকলি কৰোঁতে ফলিখনি উদ্ধাৰ হয়। ফলিখনিৰ প্ৰথম সম্ভেদ দাঙি ধৰে সোণাৰাম চৌধুৰীয়ে। এওঁ অসম উপত্যকা বিভাগৰ কমিছনাৰ কৰ্ণেল পি. আৰ. টি. গৰ্ডনক ফলিখনিৰ কথা জনায়। গৰ্ডনে সবিশেষ চাই বুজি ‘কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি’ৰ ১৯১৯ চনৰ বছৰেকীয়া অধিবেশনত ‘A Rock Inscription’ নামেৰে এটি আলোকসম্মানী প্ৰবন্ধ পাঠ কৰে। পৰৱৰ্তী কালত ফলিখনিৰ বিষয়ে নানা আলোচনা, প্ৰবন্ধ-পাতি প্ৰকাশ পাইছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যই *Indian Historical Quarterly* (Dec. 1927) আৰু কামৰূপ শাসনাৱলীৰ ভূমিকাত কৰা আলোচনা, কনকলাল বৰুৱাই *Early History of Kamrupa* গ্ৰন্থত, সোণাৰাম চৌধুৰীয়ে ‘ৰংমহল’ শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত (আৱাহন ২-৫ সংখ্যা), সৰ্বেশ্বৰ কটকীয়ে ‘অসমৰ

শিলৰ ফলি' (মিলন ১.২, ১৮৪৫শক) নামৰ প্ৰবন্ধ আৰু মহেশ্বৰ নেওগে প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী-ত কৰা আলোচনা উল্লেখযোগ্য।

ড° মহেশ্বৰ নেওগৰ প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা মতে ফলিখনিৰ পাঠ হ'ল—

শাক ১১২৭

শাকে তুৰগ-যুগ্মেশে মধুমাস-ত্ৰয়োদশে।

কামৰূপং সমাগত্য তুৰুক্ষাঃ ক্ষয়মায়ু।।

উপৰ্যুক্ত শ্লোকটিৰ অৰ্থ হ'ল '১১২৭ শকৰ চ'ত মাহৰ ১৩ দিনৰ দিনা কামৰূপলৈ আহি তুৰুক্ষসকল ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হয়।'

কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰুক্ষ-ক্ষয়ৰ ফলি "তুৰুক্ষ সেনা ধ্বংস হোৱা বতৰৰ এক ঐতিহাসিক দলিলেই নহয়, এইখন ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ অসমীয়া লিপি বিকাশৰ কথাৰ এক প্ৰত্যক্ষ নমুনা"। ফলিখনিৰ আখৰৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল- (ক) 'ক্ষ' আখৰে আধুনিক ৰূপ লৈছে, (খ) শ, ম, ত, ক আদি আখৰে আধুনিক আখৰৰ লগত প্ৰায় একে, (গ) 'ধ' আখৰৰ আকৃতি মাত্ৰাহীন 'য'ৰ দৰে। ইত্যাদি।

৬.৩.৮ গছতল স্তম্ভলিপি

বহুত দিনৰ আগতে ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাই ডবকা অঞ্চলৰ ওচৰত অৱস্থিত গছতল নামে ঠাইত থকা শিৱমন্দিৰৰ ধ্বংসাৱশেষৰ পৰা ২৪ শাৰী লিপি খোদিত এটি অষ্টকোণী শৈলস্তম্ভ উদ্ধাৰ কৰিছিল। ইয়েই গছতল স্তম্ভলিপি হিচাপে পৰিচিত। এই স্তম্ভলিপিৰ পাঠ প্ৰথমতে ড° দীনেশচন্দ্ৰ সৰকাৰে উদ্ধাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও তেওঁ সফল নহ'ল। পাছত ৰাজমোহন নাথৰপৰা প্ৰাপ্ত স্তম্ভলিপিৰ প্ৰতিলিপিৰ আধাৰত কাশীনাথ দীক্ষিতে প্ৰথম তিনিশাৰীমান পাঠ পঢ়ি জনাই যে স্তম্ভলিপিখনিৰ ভাষা সংস্কৃত আৰু তাত বিশ্বসুন্দৰ দেৱৰ কথা কোৱা হৈছে। ৰাজ মোহন নাথেও অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা-ত প্ৰকাশিত এটা প্ৰবন্ধত লিপিখন ১১৪৫ শকৰ আৰু বিশ্বসুন্দৰ নামে এজন ৰজাৰ বুলি ঠিৰাং কৰিছিল। পাছত ড° প্ৰতাপচন্দ্ৰ চৌধুৰীয়ে *Vishveshvaranand Indological Journal* (March 1971, IX)' ওলোৱা এটা প্ৰবন্ধত ফলিৰ পাঠ এইদৰে নিৰ্ণয় কৰিছে—

সীমা এৰিয়া যবন ডবাকত গয়ত। (শক) ১২৮ (৪) বেদাষ্ট-ৰাশি-গনন

শ্ৰীবিষ্ণু বাসধৰ শৈলকাৰ। ছকত শ্লেচ্ছ ইমান উয়াসা

দেখুছ শতাব্ৰিশ বৈৰ বংগাল বহুকাৰ্য্য (ত) ইহাত ফণ্ড।

বহাখ জল। তো সভ সধগত যাস জলশ্ৰী পদিবকাথ্য

বাদ্যৰোল জলসেনা বৈৰীক ভাথি জলান্ত শেষ খেদাবি

এই পাঠৰ ভাষা স্পষ্ট অসমীয়া নহয়। পাঠৰ ভিত্তিত কোৱা হৈছে যে স্তম্ভলিপিৰ ভাষা সংস্কৃত নহয়- ব্ৰজবুলি মিশ্ৰিত অসমীয়াহে। গছতল স্তম্ভলিপিৰ সময় খ্ৰী: চতুৰ্দশ শতিকা।

৬.৩.৯ চামধৰা গড়ৰ বণজয়ৰ শিলৰ ফলি

তেজপুৰ নগৰৰ পৰা প্ৰায় ৮ কিলোমিটাৰমান পূৰ্বলৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত, ভৰালী আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সংগমস্থলৰ কাষৰ চামধৰা আৰু ভোমোৰাগুৰি পাহাৰত আহোম স্বৰ্গদেউ প্ৰতাপ সিংহ বা স্বৰ্গনাৰায়ণদেৱৰ বণজয়ৰ মুঠ তিনিখন শিলালেখ আছে। ইয়াৰে দুখন ‘চামধৰা গড়ৰ বণজয়ৰ শিলৰ ফলি’ আৰু আনখন ‘ভাণ্ডাৰী গোসাইৰ গড় নিৰ্মাণৰ শিলৰ ফলি’।

এটা শৈলস্তম্ভৰ দুটা ফালত চামধৰা গড়ৰ বণজয়ৰ শিলৰ ফলি দুখন উৎকীৰ্ণ হৈছে। পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে প্ৰথমতে শিলালেখ দুখনৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি সেই সময়ৰ ‘আলোচনী’ত (৭ম বছৰ ১২শ সংখ্যা) প্ৰকাশ কৰিছিল। গোস্বামীদেৱৰ সতে ফলিত উল্লেখ থকা বণখন হৈছে চৈয়দ বাবাকৰৰ অধীনৰ মোগৰ সৈন্যৰ লগত ভৰলীমুখত হোৱা আহোমৰ যুদ্ধ। এই যুদ্ধত আহোমসকল জয়ী হৈছিল। ফলি দুখনৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকা।

ড° মহেশ্বৰ নেওগদেৱে ‘প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী’ গ্ৰন্থত চামধৰা গড়ৰ বণজয়ৰ শিলৰ ফলিৰ বিষয়ে লিখিছে— “ফলি দুখনৰ বিশেষ এটি মূল্য হ’ল যে এখনৰ আধা আৰু আনখন সম্পূৰ্ণ অসমীয়া ভাষাত লেখা। ইয়াৰ আগৰ শুদ্ধ অসমীয়া ভাষাত লেখা, তাম আদিৰ কোনো ফলি এতিয়াও পোৱা হোৱা নাই।”

‘প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী’ গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা মতে ফলি দুখনিৰ পাঠ এনে—

(১)

৭ সমুদ্ৰুঙ্গ-সকল-কলা-কলিত-কলেৱৰ-নানা-গুণ-গ্ৰাম-ৰিশ্ৰাম-
ধাম-প্ৰচণ্ড-প্ৰতাপানল-তাপিত-ভূপ-চুড়ামণি-শেখৰ-
শ্ৰীশ্ৰীস্বৰ্গনাৰায়ণদেৱ-ৰিষম-সমৰ-ৰিজয়িনঃ

শ্ৰীভণ্ডাৰি গোসাই। লঙ্গিপো গোসাই। বড়ফুকল নায়সলিয়াৰাই।
চামধৰা সিমা কৰি হাৰুণিদাৰুণিলৈ গড়। শক। ১৫৩৮।।

(২)

শ্ৰীশ্ৰীস্বৰ্গনাৰায়ণ জয় জয়। শ্ৰীফুলুঙ গোসাই। শ্ৰীকুলুঙা গোসাই
শ্ৰীজদু বৰুৱা জয় হ’ল।

৬.৪ সাৰাংশ (Summing Up)

‘অসমীয়া লিপি’ পূব ভাৰতৰ এটা স্বতন্ত্ৰীয়া লিপি। ইয়াৰ মূল ব্ৰাহ্মী আৰু তাৰ বিকশিত ৰূপ গুপ্ত লিপি বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি পৰৱৰ্তীকালৰ অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিৰ লিপিৰ অধ্যয়নে এই কথা স্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিয়ে যে অসমীয়া লিপিটো অসমৰ শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিবোৰত ব্যৱহৃত লিপিৰ বিকাশপ্ৰাপ্ত এটা ৰূপ। অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটোক প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— (১) পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি (খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰপৰা ত্ৰয়োদশ শতিকালৈ), (২) মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি (ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগলৈ ‘অৰুণোদয়ৰ জন্মকাললৈ’) আৰু (৩) আধুনিক অসমীয়া লিপি (অৰুণোদয়ৰ জন্মকাল (১৮৪৬চন)ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)।

মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিক শৈলী অনুযায়ী গড়গঞা, কাইথেলী আৰু বামুণীয়া— এই তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ— ‘কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰুন্ধ-ক্ষয়ৰ ফলি’খনেই হৈছে এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত সম্পূৰ্ণ অসমীয়া আখৰৰ প্ৰথমখন ফলি। খ্ৰীষ্টীয় ঊনবিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথমৰ্দ্ধৰে পৰা ছপাপুথিত ব্যৱহাৰ কৰা লিপিক আধুনিক অসমীয়া লিপিকপে সাব্যস্ত কৰা হৈছে। দৰাচলতে সাঁচিপতীয়া অসমীয়া আখৰে মিছনেৰীসকলৰ হাতত ছপা ৰূপ পাইছিল। সেয়ে বেপ্টিষ্ট মিছনেৰীসকলক আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ জনক বোলা হয়।

৬.৫ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ কুটিল লিপিৰ পৰা হৈছে নে? আলোচনা কৰক।
- ২) অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপি সম্পৰ্কে বহলাই আলোচনা কৰক।

৬.৬ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
মহেশ্বৰ নেওগ	: প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>
M. M. Sharma	: <i>Inscription of Ancient Assam</i>

* * *